МИГРАЦИИ, ОБЩНОСТИ И КУЛТУРНО- ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Издателство на БАН
„Проф. Марин Дринов“

**МИГРАЦИИ, ОБЩНОСТИ
И КУЛЬТУРНОИСТОРИЧЕСКО
НАСЛЕДСТВО**

**MIGRATIONS, COMMUNITIES
AND CULTURAL-HISTORICAL
HERITAGE**

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИГРАЦИИ, ОБЩНОСТИ И КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

**Материали от национален научен проект на
Института за исторически изследвания към
Българската академия на науките**

*Книгата се издава в изпълнение на Национална научна програма
„Културноисторическо наследство, национална памет и обществено
развитие“, финансирана от Министерството на образованието
и науката на Република България (Решение № 577 от 17.08.2018 г.
на Министерския съвет, Договор № Д01-229/06.12.2018).*

София • 2021

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Настоящият сборник е резултат от участието на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките с ръководител проф. д-р Даниел Вачков в Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, реализирана от Министерството на образованието и науката на Република България. Той представя в разширен вид доклади, изнесени по време на специално организирана научна конференция. В разработките си учените от Института за исторически изследвания, Института за балканистика с Център по тракология, Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – също участници в Програмата, както и от Института за изследване на населението и човека осветляват предимно непроучени досега проблеми в развитието на миграционните процеси по българските земи от Късното средновековие до съвременността, вкарвайки в научен оборот новоиздирени или малко познати извори. Представените статии и студии разглеждат различни миграции и тяхното демографско въздействие, културния обмен между възникналите мигрантски общности и приноса му в градската култура, държавните политики към мигрантите, икономическите и социалните им връзки с местното население, условията им на труд и живот в приемащите ги държави или райони, политическата активност на българските общности зад граница. Те са преминали независимо двойно научно оценяване.

Редакционна колегия

Проф. д.ист.н. Пенка Пейковска (главен редактор)

Проф. д-р Йорданка Гешева

Доц. д-р Мила Маева

Доц. д-р Надя Филипова

Гл. ас. д-р Стефан Димитров

Научни рецензенти

Проф. д-р Илияна Марчева

Доц. д-р Румяна Първанова

© Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките, 2021

© Александра Миланова, Благовест Нягулов, Борис Боев, Венцислав Мучинов, Владимир Пенчев, Даниел Вачков, Зорка Първанова, Инна Манасиева, Йорданка Гешева, Мария Маркова, Мила Маева, Надя Филипова, Невена Димитрова, Николай Цеков, Ния Спасова, Пенка Пейковска, Петко Христов, Росица Стоянова, Румяна Ил. Прешленова, Светлозар Елдъров, Станислава Стойчева, Стефан Димитров, Стефка Първева, Таня Матанова, Щелиян Д. Щерионов, автори, 2021

© София Попйорданова, художник на корицата, 2021

© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021

ISBN (print) 978-619-245-131-8

ISBN (online) 978-619-245-173-8

DOI 10.7546/MCCNH.2021

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR HISTORICAL STUDIES

MIGRATIONS, COMMUNITIES, AND CULTURAL-HISTORICAL HERITAGE

**Research Project Papers
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences**

*This book is supported by the Bulgarian Ministry of Education and
Science under Cultural Heritage, National Memory and Social Development
National Research Program approved by DCM No 577 of 17 August 2018
(Contract No Д01-229/06.12.2018).*

Sofia • 2021

**Prof. Marin Drinov Publishing House
of the Bulgarian Academy of Sciences**

The research collection is a result of Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences participation, headed by Prof. PhD Daniel Vachkov, into National Research Program “Cultural Heritage, National Memory and Social Development”, funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Bulgaria. The volume contains the extended scholar papers presented during a specially organized conference in the framework of the project. In their works, the scholars from the Institute for Historical Studies, the Institute of Balkan Studies and Center of Thracology, the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – also participants in the Program, as well as the Institute for Population and Human Studies, highlight mostly unexplored topics on the development of migration processes into the Bulgarian lands from the Late Middle Ages to the present, bringing into scientific circulation newly discovered or little-known sources. They study various migration movements and their demographic impact, cultural exchange between the emerging migrant communities and its contributions to urban culture, state policies towards migrants, their economic and social relations with local population, their working and living conditions in the host countries or regions, political activity of Bulgarian communities abroad, etc. All articles have passed independent double scholar evaluation.

Editorial Board:

Prof. Penka Peykovska, DSc (Editor-in-chief)

Prof. Yordanka Gesheva, PhD

Assoc. Prof. Mila Maeva, PhD

Assoc. Prof. Nadya Filipova, PhD

Chief Assist. Prof. Stefan Dimitrov, PhD

Reviewers:

Prof. Iliyana Marcheva, PhD

Assoc. Prof. Romyana Parvanova, PhD

© Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, 2021

© Alexandra Milanova, Blagovest Njagulov, Boris Boev, Daniel Vachkov, Inna Manasieva, Maria Markova, Mila Maeva, Nadya Filipova, Nevena Dimitrova, Nikolay Tsekov, Niya Spasova, Penka Iv. Peykovska, Petko Hristov, Rositsa Stoyanova, Roumiana Il. Preshlenova, Shtelian D. Shterionov, Stanislava Stoytcheva, Stefan Dimitrov, Stefka Parveva, Svetlozar Eldarov, Tanya Matanova, Ventsislav Muchinov, Vladimir Penchev, Yordanka Gesheva, Zorka Parvanova, authors, 2021

© Sofia Popiordanova, cover artist, 2021

© Professor Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, 2021

ISBN (print) 978-619-245-131-8

ISBN (online) 978-619-245-173-8

DOI 10.7546/MCCHH.2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Даниел Вачков. За сборника и за миграционните процеси по българските земи.	11
Стефан Димитров. Миграции на рударско население в българското пространство (XV–XVII век).	16
Стефка Първева. Социален профил и професионална мобилност на селските кираджии и арабаджии/колари в провинция Румелия през XVII–XVIII век.	51
Йорданка Гешева. Миграционни движения и градска култура на фамилия барони и графове Пеячевич през XVIII и XIX век.	98
Венцислав Мучинов. Епидемии и бежанци – ситуацията в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век.	145
Щелиян Д. Щерионов. Етнически и религиозни специфики на миграционните процеси в Кюстендилско през Възраждането.	161
Александра Миланова. Австрийски влияния в градската музикална култура на Румънските княжества (1821–1859).	173
Румяна Ил. Прешленова. Студентската миграция на българите в Австро-Унгария (1879–1918).	184
Станислава Стойчева. Официалните обяви в екзархийския вестник „Новини“ („Вести“, „Глас“) като извор за трудовата миграция на българското население в Македония (1890–1912).	202
Зорка Първанова. Политическа култура между <i>етно-</i> и <i>интер-</i> национализма: българите в политическия живот на Османската империя след Младотурския преврат.	247
Невена Димитрова. Епистоларна вяра. Йосиф Алоати (1857–1933).	259
Мария Маркова. Мирният живот в Западна Тракия през погледа на местните българи (1913–1919).	270
Борис Боев. Концепции за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването на Закона за селскостопанско настаняване на бежанците през 1926 година.	287
Пенка Пейковска. Бежанци и имигранти на трудовия пазар в България през 20-те години на XX век.	311
Росица Стоянова. „Слугинският въпрос“ в големите български градове (30-те – 40-те години на XX век).	344

Петко Христов, Ния Спасова. Слугинството във Вакарел.	364
Инна Манасиева. Демографска характеристика на българското население в СССР след разпадането на Руската империя (по материали на Общото преброяване на населението в СССР през 1926 година).	377
Светлозар Елдъров. Българската и македонската национална общност в Хърватия – състояние и перспективи в контекста на българо-македонските отношения.	394
Благовест Нягулов. От Балканите до Андите и обратно: българската диаспора в Латинска Америка по време на Студената война.	406
Надя Филипова. Трудови миграции на българи в Либия през 80-те години на XX век.	479
Николай Цеков. Вътрешната миграция в България при комунистическия режим и прехода към демокрация и пазарна икономика.	490
Таня Матанова, Владимир Пенчев. „Помагаме... кой с каквото може“. Етнопредприемачество и етнопомоществователство сред арменската общност в България.	501
Мила Маева. Емоции и миграция.	534
Съкращения.	549

CONTENTS

Daniel Vachkov. About the Collection and the Migration Processes in the Bulgarian lands.	11
Stefan Dimitrov. Migration of the Ore Mining Population in the Bulgarian Area (15 th –17 th Centuries).	16
Stefka Parveva. Social Profile and Professional Mobility of Rural <i>Kiracis</i> and <i>Arabacis</i> / Wagoners in the Province of Rumeli in the Seventeenth – Eighteenth Centuries.	51
Yordanka Gesheva. Migration Movements and Urban Culture of the Family Barons and Counts Pejačević in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. ...	98
Ventsislav Muchinov. Epidemics and Refugees – the Situation in the Danube Vilayet in the 1860’s and 1870’s.	145
Shtelian D. Shterionov. Ethnic and Religious Specifics of the Migration Processes in the Region of Kyustendil during the Revival.	161
Alexandra Milanova. Austrian Influences on the Urban Music Culture of the Romanian Principalities (1821–1859).	173
Roumiana Il. Preshlenova. Student Migration of the Bulgarians in Austria-Hungary (1879–1918).	184
Stanislava Stoytcheva. The Official Announcements in the Exarchate Newspaper “Novini” (“Vesti”, “Glas”) as a Source for the Labor Migration of the Bulgarian Population in Macedonia (1890–1912).	202
Zorka Parvanova. Political Culture between <i>Ethno</i> - and <i>Inter</i> -Nationalism: Bulgarians in the Political Life of the Ottoman Empire after the Young Turk Coup.	247
Nevena Dimitrova. Epistolar Faith. Joseph Alloatti (1857–1933).	259
Maria Markova. The Peaceful Life in Western Thrace through the View of the Local Bulgarians (1913–1919).	270
Boris Boev. Concepts for Resolving the Bulgarian Refugee Issue in the Context of the Creation of the Law on Agricultural Accommodation of Refugees (1926).	287
Penka Peykovska. Refugees and Immigrants in Bulgaria’s Labor Market of the 1920s.	311
Rositsa Stoyanova. The “Servant Question” in the Big Bulgarian Cities (1930s–1940s).	344

Petko Hristov, Niya Spasova. Woman Servantry in Vakarel.	364
Inna Manasieva. Demographic Characteristics of the Bulgarian Population in the USSR after the Fall of the Russian Empire (On Materials of the 1926 Soviet Census).	377
Svetlozar Eldarov. The Bulgarian and the Macedonian National Communities in Croatia – State and Perspective in the Context of the Bulgarian-Macedonian Relations.	394
Blagovest Njagulov. From the Balkans to the Andes and Back: The Bulgarian Diaspora in Latin America during the Cold War.	406
Nadya Filipova. Labor Migration of Bulgarians to Libya in the 1980s.	479
Nikolay Tsekov. Internal Migration in Bulgaria during the Communist Regime and the Transition to Democracy and Market Economy.	490
Tanya Matanova, Vladimir Penchev. ‘We Help Each Other... to the Best of Our Abilities’. Ethnoentrepreneurship and Ethnic Sponsorship among the Armenian Community in Bulgaria.	501
Mila Maeva. Emotions and Migration.	534
Abbreviations.	549

ЗА СБОРНИКА И ЗА МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ*

*Даниел Вачков***

ABOUT THE COLLECTION AND THE MIGRATION PROCESSES IN THE BULGARIAN LANDS

Daniel Vachkov

Разположени в контактната зона на различни цивилизации и държавнополитически модели, на геополитически сблъсъци и културни взаимодействия, българските земи през дългата си история са били постоянно обект на мощни външни и вътрешни миграционни движения. Цялостното обществено развитие в региона от древността до наши дни е подложено на многообразното въздействие на тези процеси. Различните етнически, културни, социални, професионални общности са оставяли траен отпечатък върху културната, икономическата и политическата обстановка по българските земи. Няма съмнение, че именно последиците от този непрекъснат културен и стопански обмен, осъществяван през вековете, формира в голяма степен същността и характеристиките на съвременната българска нация. През всяка историческа епоха проблемът за миграциите е бил от първостепенна важност, но в актуалния момент, в условията на глобализация и установяване на все по-свободното движение на хората, той придобива още по-голямо обществено значение.

Темата за миграциите и ролята им в изграждането на културноисторическото наследство по българските земи е основният изследователски сегмент, в който участва Институтът за исторически изследвания при Българската академия на науките (БАН) в тригодишния национален изследователски проект, финансиран от Министерството на образованието и науката (МОН), озаглавен „Културноисторическо наследство, национална памет и

* Уводът е подготвен по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Даниел Вачков, ръководител на проекта – проф. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: daniel.vachkov@ihist.bas.bg [Daniel Vachkov, head of the project – Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: daniel-vachkov@ihist.bas.bg].

обществено развитие“ (КИННПОР). Въпреки значителните трудности както от научно, така и от организационно естество вследствие на пандемията от КОВИД-19 Институтът успя да организира и проведе през септември 2020 г. научна конференция по темата. В нея взеха участие широк кръг от специалисти, работещи по проблематиката, както от Института за исторически изследвания, така и от други институти на БАН от направлението на хуманитарните и обществените науки. Настоящият сборник представя в разширен вид изнесените по време на конференцията доклади.

Публикуваните материали осветляват редица **аспекти** на развитието на миграционните процеси по нашите земи от периода на Късното средновековие до най-съвременната епоха. Разгледани са проблеми, които все още не са изследвани подробно в българската историография или към вече проучваните теми се добавят някои важни детайли, допълващи досегашните изследователски резултати. Като основна приносна характеристика на всяка публикация е въвеждането в употреба на нови и неизползвани досега документални и други източници.

Наред с широкия времеви обхват материалите разглеждат и миграционните процеси на българите в един твърде обширен географски ареал – Балканите, Централна и Западна Европа, Северна Африка, Латинска Америка. Освен че са разположени в хронологичен план, публикациите изследват няколко големи **проблематични кръга**, свързани с развитието и въздействието на миграционните процеси върху българското общество.

Съществено място заемат **въпросите на културния обмен между отделните общности и приноса му за развитието на градската култура**. В изследването си Йорданка Гешева проследява начина, по който дейността на графове Пеячевич в Австрийската империя се отразява върху градската култура в районите на тяхното установяване посредством именията, които придобиват, и дворците, които изграждат. Александра Миланова представя австрийските влияния в градската музикална култура на Влашко и Молдова в периода 1829–1859 г. и утвърждаването на романтизма чрез австрийските музиканти, работещи в Дунавските княжества. Румяна Прешленова пък се спира на българската студентска миграция в Австро-Унгария през периода 1879–1918 г., като отбелязва голямото ѝ значение за културното и стопанското развитие на Третата българска държава. Невена Димитрова представя личността и делото на отец Йосиф Алоати посредством епистоларното му наследство и ролята му за създаването на Ордена на сестрите евхаристинки (католическа общност от Източен обред в България). Петко Христов и Ния Спасова разглеждат темата за слугинството, като по примера на наемането и работата на слугини от Вакарел в София стигат до констатацията, че тези млади неомъжени момичета се превръщат във фактор за промяна на бита и културните стереотипи на селата около столицата.

Друг значим проблем, представен в част от публикациите в сборника, е свързан с **икономическите и социалните контакти**, в които влизат мигрантите с местното население, както и **условията на труд и живот на мигрантските общности** в териториите, в които са се установили. Въз основа на новооткрити документи в Османския архив в Истанбул Стефан Димитров установява миграции на рударско население, известно като кюреджии, в районите на Горнотракийската низина, по долините на реките Тунджа, Марица и Арда, в Странджа и другаде през XV–XVII в. В публикацията са изведени и главните фактори за тези стопански миграции, предизвикани от действията на централната и местната власт, тежките условия на труд, въздействието на опустошителни епидемии. Темата за икономическите миграции в периода XVI–XVIII в. се изследва и в статията на Стефка Първева. Очертани са социалният профил и професионалната мобилност на кираджиите и арабаджиите (професионални превозвачи на стоки и хора). Наред с това са представени важни елементи от транспортната система в Османската империя като организацията на керваните, пътищата и хановете. На базата на неизследвани досега исторически източници, а именно трудови обяви в екзархийския вестник „Новини“ („Вести“), некролози, съдебни призовки, Станислава Стойчева проследява икономическата миграция на българското население от Македония в периода от 1890 до 1912 г. Проблемът за трудовите миграции в съвременната история намира отражение в няколко статии. Надя Филипова представя развитието на професионалните миграции на българи в Либия през 80-те години на XX в. в контекста на българо-либийските отношения, като установява непрекъснат спад на броя на работещите българи както в различните либийски институции, така и в строителството и селското стопанство. Николай Цеков проследява количествените и качествените промени в развитието на вътрешната миграция на населението от 1985 до 2019 г., предизвикани от прехода от централизирана планова към пазарна икономика. В материала се отбелязва, че след 2007 г., когато страната става член на Европейския съюз, миграциите в рамките на Съюза се отчитат като вътрешни, което сериозно затруднява анализа по отношение на разглеждания в статията проблем. От своя страна Владимир Пенчев и Таня Матанова разглеждат организациите на българските арменци в Пловдив и Варна и тяхната роля за съхраняването на културноисторическото наследство на арменската общност в България. А Мила Маева въз основа на интервюта, проведени в периода 2001–2017 г., изследва връзката между емоциите и съвременната миграция на българите в някои западноевропейски страни – Франция, Великобритания, Норвегия.

Съществено място в сборника е отделено на темата за **държавните политики към различни мигрантски общности**. Естествено, за българските земи, които преживяват няколко големи бежански вълни в периода на новата си история, бежанският въпрос е централен в този тематичен

кръг. Венцислав Мучинов изследва политиката на османските власти по настаняването в Дунавския вилает на близо 300 000 бежанци татари и черкези от руските владения в Крим и Кавказ. Представени са трудностите, породени от големите холерни епидемии, разпространяващи се както сред техните среди, така и сред местното население. Мария Маркова разглежда съдбата на заселените след Балканските войни българи в Западна Тракия, политиката на държавата по тяхното настаняване, проблемите, пред които са изправени бежанците, и съхраняването на всички тези събития в колективната памет на тази общност. Пенка Пейковска изследва един много важен аспект от интегрирането на големия брой бежанци в България след Първата световна война, а именно ефекта от държавните политики за включването им в пазара на труда през 20-те години на XX в. Степента на тяхната трудова интеграция е определена чрез анализ на данните от трудовата статистика, регистрирана в преброяването на населението от 1926 г., и посредством общия коефициент на икономическата им активност, процентното участие на жените в работната сила, отрасловата и подотрасловата им заетост. Борис Боев се спира на изработването на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците и като използва стенографските дневници, представя позициите на различните партии за решаването на бежанския въпрос в страната. В сборника намира място и представянето на държавната политика не само към бежанците, но и към някои вътрешни мигранти. Във връзка с това Росица Стоянова изследва една специфична социална общност, тази на слугините, характеризираща се с определена мобилност. Акцентът на публикацията е поставен върху законодателните инициативи на властите и на действията на обществените благотворителни организации за урегулиране на наемането, отношенията с работодателите, условията на труд и почивка.

Миграционните процеси са изследвани и като **фактори, влияещи върху оформянето на демографската картина** в даден район както в българските земи, така и извън тях. В статията на Щелиян Щерионов се проследяват етническите и религиозните специфики на миграциите в Кюстендилско в епохата на Възраждането. Авторът стига до изводи, че през този период се осъществяват първите етапи на хомогенизация на местното население на базата на българския етнос и на източноправославното християнство. Инна Манасиева пък въз основа на данните от преброяването на населението в СССР през 1926 г. очертава промените, които протичат в българската общност през периода 1897–1926 г. главно по отношение на прираста ѝ, но също и съобразно териториалното ѝ разположение в рамките на Руската империя, а по-късно и СССР.

В сборника е отелено съществено място и на **политическата активност на българските общности**, намиращи се извън пределите на бъл-

гарската държава. Зорка Първанова анализира дейността на формиралите се след Младотурския преврат от 1908 г. български партии в Османската империя. В публикацията се проследяват двете основни линии в програмите и политическите инициативи на българските политически дейци, а именно – на етнокултурния национализъм и на интернационализма. В обширна студия Благовест Нягулов въвежда нова тема в българската историография – за българската диаспора в Латинска Америка в епохата на Студената война. На основата на разнообразни литературни и архивни източници авторът изследва главно политиката на българската държава към българските емигрантски общности в тази част на света. Чрез примери от Аржентина, Уругвай и Бразилия са представени различните времеве и пространствени пластове сред диаспората (емиграцията преди и след 1944 г.), културната и политическата активност на емигрантите от български произход, техните връзки с България, както и някои примери за завръщане в родината. От своя страна Светлозар Елдъров прави сравнителен анализ на историческия произход и съвременното състояние на българската и македонската национална общност в Хърватия. Дейността на техните организации се финансира от хърватската държава, така както го изисква Конституцията, като активността е изцяло пропорционална на числеността на двете общности – 331 българи и 4138 македонци. Авторът аргументира становището, че Загреб подкрепя евроинтеграцията на Република Северна Македония главно заради наличието на хърватско малцинство на нейна територия.

С богатия спектър от проблеми, свързани с миграционните процеси за един достатъчно продължителен период – XV – началото на XXI в., сборникът очертава редица нови изследователски полета пред българската историография и етнология. А съдържанието на публикациите несъмнено ще предизвика оправдан интерес към тази актуална и значима тема не само сред кръга на специалисти, но и сред най-широка читателска аудитория.

МИГРАЦИИ НА РУДАРСКО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО (XV–XVII ВЕК)*

Стефан Димитров**

MIGRATION OF THE ORE MINING POPULATION IN THE BULGARIAN AREA (15TH–17TH CENTURIES)

Stefan Dimitrov

Summary. The study aims to trace the migration of the ore mining population in the Bulgarian area and to determine the main factors that led to the single or mass movement of miners from one settlement to another. Unpublished Ottoman tax registers (*tapu tahrir defterleri*) from the 15th–17th centuries stored in the funds of the Ottoman archives in Istanbul have been analyzed. We have come to the conclusion that during the period considered the majority of ore miners, recorded in the registers with the term *küreci* were located in the Upper Thracian Plain, the central parts of the Balkan Mountains, Sakar and Strandzha Mountains, the Eastern Rhodopes and the lower reaches of the Maritsa, Arda and Tundzha rivers. It is quite possible that the miners' migration within this area was due to the violation of their tax status by local or central governments, poor working conditions, high mortality among ore miners, years of famine, plague, depletion of some ore deposits and relocation of some of the miners to other mining centers of the Empire.

Keywords: migration, ore miners, Rumelia, 15th–17th centuries, Ottoman tax registers

Ключови думи: миграция, рудари, Румелия, XV–XVII век, Османски данъчни регистри

Със завладяването на средновековните балкански държави и включването им в пределите на Османската империя се пристъпва към използването на природните им ресурси. Освен плячката, придобита по време

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Стефан Димитров – гл. ас. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: shdimitrov@gmail.com. [Stefan Dimitrov – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: shdimitrov@gmail.com].

на военните походи, военноексплоативният апарат се поддържа и от икономическата дейност на Империята. През шестнадесетото столетие основно място в тази икономика заема аграрният сектор, като в зависимост от особеностите на региона, областта и населението относителна тежест заема земеделието или животновъдството, а в някои случаи и двете. Въпреки това нейният възход се дължи на няколко фактора, като разнообразието на събраните ресурси, относителната политическа стабилност и положителния по това време демографски прираст, който е характерен и за останалите средиземноморски държави. От друга страна, положително влияние върху икономическото развитие на селищата оказват и пазарите, които имат за цел да задоволяват потребностите на големите консуматорски центрове като султанския дворец, столицата, казармите, армията и големите градове както на Балканите, така и в Анадола и Северна Африка¹.

Подземните богатства в мини и галерии принадлежат на държавата, която дава под аренда правата си на *амили* и изпраща интенданти *емини*, за да контролират и координират дейността на частните предприемачи, между които е разпределена експлоатацията на полезните изкопаеми. Румелия доставя олово, сребро, желязо и малко мед, но този метал е получаван основно в Анадола, и то предимно в градовете Акшехир и Кюре, разположен на север от Кастамону².

Цел и задачи на изследването

Настоящото изследване си поставя за цел да проследи миграцията на рударско население в българското пространство през XV–XVII в. За реализирането ѝ са изпълнени следните изследователски задачи: определени са етнорелигиозната принадлежност на населението, ангажирано с претопяването на руда в пещите, и са анализирани причините, водещи до единичното или масовото придвижване на рудари от едно населено място на друго. За

¹ İnalçık, H. The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. – In: İnalçık, H., D. Quataert (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. 1: 1300–1600. Cambridge, 1994, pp. 9–43, 58–66; İnalçık, H. Sources for Fifteenth-Century Turkish Economic and Social History. – In: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*. Vol. 9. Bloomington, 1993, pp. 177–193; Pamuk, Ş. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2000, pp. 9–19; Кийл, М. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002, с. 89–90; Венщейн, Ж. Империята в своето величие (XVI в.). – В: *История на Османската империя*. Под редакцията на Робер Мантран. София, 2011, с. 223–225.

² Венщейн, Ж. Цит. съч., с. 229; Refik, A. *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri* (967–1200). Istanbul, 1931, pp. 1–47.

постигането на поставената цел и задачи са използвани непубликувани османотурски документи от типа *тапу тахрир дефтерлери*³, съхранявани във фондовете на Османския архив (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) в гр. Истанбул.

Извори

Използваните документи, подредени в хронологичен порядък, са:

Подробен (муфассал) регистър на хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи, намиращи се на територията на нахиите от каза Одрин – Фикле (дн. с. Маточина), Правади (дн. с. Синан кьой), Юскюдар (дн. с. Щит), Къзъл агач (дн. гр. Елхово), и каза Димотика (дн. гр. Дидимотихо/Дидимотихон) през 890 г. по хиджра [18.01.1485 – 6.01.1486]⁴. Регистърът е изписан на шрифтовете *сиякат* и *индже дивани*. Началните и крайните страници от регистъра липсват, но тези, съдържащи информация за рударските селища в *нахиите* към казите Одрин и Димотика, са налице и в добро състояние. В маргиналните полета са поместени допълнителни вписвания, отбелязващи корекции в статута на съответното владение или населено място⁵. От тези

³ По-подробно за този тип документи вж.: **Alexander, J.** Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufasssal Tahrir Defters. – *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, oct. 1999, pp. 56–70; **Barkan, Ö.** Research on the Ottoman Fiscal Surveys. – In: **Cook, M. A.** (ed.). *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, 1970, pp. 163–171; **Beldiceanu-Steinherr, I.** Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle). – *Südost-Forschungen*, 1978, No. 4, pp. 1–11; **Lowry, H.** The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. – In: **Lowry, H.** *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Istanbul, 1992, pp. 3–18; **İnalçık, H.** The Ottoman State..., pp. 132–142; **İslamoğlu-Inan, H.** State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations in Ottoman Anatolia during Sixteenth Century. Leiden, New York, Köln, 1994, pp. 23–25; **Cvetkova, B.** Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans. – In: *Archivum Ottomanicum*, 1983, No. 8, pp. 133–213.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (по-нататък BOA), Istanbul, TD 20. За датировката на регистъра вж.: **Sarınay, Y.** Tahrir Defterlerinin İdari Birimleri ve Sayfa/Varak Numaraları. – In: *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (ed.), 370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530)*, 1, Ankara, 2001, s. 11; **Gökbilgin, M.** XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 2007, pp. 532–533. За превръщането на годините от хиджра по григорианския календар използваме интернет страницата на Турското историческо дружество – <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (15.11.2020).

⁵ **Радушев, Евг., Р. Ковачев.** Опис на регистри от Истанбулския османски архив. София, 1996, с. 2–3.

вписвания научаваме, че писарят или някой от екипа писари, изготвили регистъра, е бил Джафер Челеби и че регистърът е бил в сила през *последния ден на месец шабан* 912 година по хиджра [14.01.1507], т.е. 22 години след неговото съставяне⁶. Според някои изследователи в този регистър са били нанасяни поправки по отношение промените в статута на селата от 1 *мухаррем* 886 [2.03.1481] до 1 *мухаррем* 919 г. по хиджра [9.03.1513]⁷.

Вторият регистър също е подробен (муфассал) регистър на тимари, мюлкове и вакъфи, намиращи се на територията на нахиите Йенидже-и Загра (дн. гр. Нова Загора), Ески хисар (дн. гр. Стара Загора) и Филибе (дн. гр. Пловдив), съставен на 29 *зилхидже* 895 г. по хиджра [13.11.1490]⁸. Регистърът не е пълен, липсват началото и краят. По тази причина нашите анализи са направени само върху получената информация от запазените страници.

Третият регистър отново е подробен и съдържа опис на *хасове*, *зеа-мети*, *мюлкове*, *вакъфи* и *чифлици* по територията на Паша санджак през 925 г. по хиджра [3.01. – 23.12.1519]⁹. В него са описани поименно мъжете, глави на домакинства; неженените мъже и вдовишките семейства, жители на селищата към едноименната каза. След регистрацията на всяко селище са записани видовете данъци, плащани от населението в съответното населено място и тяхната парична и натурална стойност. Регистърът е изписан на писмата *сиякат* и *индже дивани*.

Четвъртият документ е съкратен (*иджмал*) регистър на *хасове*, *зеа-мети*, *тимари*, *мюлкове*, *вакъфи* и *чифлици*, намиращи се на територията на санджаците Визе и Паша, съставен през 937 г. по хиджра [25.08.1530 – 15.08.1531]¹⁰. В този регистър е записан общият сбор на домакинствата, неженените мъже и вдовиците, живеещи в населени места към споменатите санджаци. Регистърът е изписан на писмата *сиякат*, *дивани* и *индже дивани*, без допълнителни вписвания¹¹. Някои изследователи допускат, че

⁶ Бележката е написана към село Кешенлю, спадащо към тимара на някой си Али, син на Синан бей. Тя завършва по следния начин: „... *се написа* [декрет] *на последния ден от Великия месец „шабан“* 912 [14.01.1507]. *Документът, снабден със султанска тугра, написа бедният Джафер, нека му прости* [бог греховете]“ (BOA, Istanbul, TD 20, f. 46).

⁷ Радусев, Евг., Р. Ковачев. Цит. съч., с. 2.

⁸ BOA, Istanbul, TD 26. В настоящото изследване използваме датировката, направена от специалистите в Османския архив в гр. Истанбул.

⁹ Пак там, TD 77. За датировката на регистъра вж.: Sarıнай, Y. Цит. съч., с. 11; Gökbiğgin, M. Цит. съч., с. 533–534.

¹⁰ Пак там, TD 370. За датировката на регистъра вж. Sarıнай, Y. Цит. съч.

¹¹ Радусев, Евг., Р. Ковачев. Цит. съч., с. 12.

този регистър е част от няколко големи тома, в които са описани земите на Империята. Според Румен Ковачев този регистър е съставен през първите години от управлението на султан Сюлейман I (1520–1566)¹², според Страшимир Димитров – в периода 1526–1527 г.¹³, а според Махиел Кийл – през 1528 г.¹⁴

Петият регистър е подробен регистър на *хасове*, *зеамети* и *тимари*, намиращи се на територията на казите Одрин, Димотика, Джиср-и Ергене (дн. гр. Узункьопрю), Фереджик (дн. гр. Фере), Ипсала, Кешан, Къзъл агач, Загра-и Ески хисар (дн. гр. Стара Загора), Филибе и Татар базаръ (дн. гр. Пазарджик) през 978 г. по хиджра [5.06.1570 – 26.05.1571]¹⁵. В този документ са регистрирани поименно домакинствата, неженените мъже и вдовиците, живеещи в селата към споменатите кази. Регистърът е изписан на писмата *сиякат* и *индже дивани*, има допълнителни вписвания, отразяващи промяната в статута на съответното село.

Шестият документ е също подробен регистър. Според Махиел Кийл този регистър е продължение на предишния¹⁶ и дава информация отново за 978 г. по хиджра [5.06.1570 – 26.05.1571]¹⁷.

Седмият документ е подробен данъчен регистър на *кюреджи* и *маслари* в провинция Румелия. В този регистър поименно са описани лицата, спадащи към споменатите категории население със специални задължения, и техните данъчни постъпления през месец *зилхидже* 980 г. по хиджра [май 1573 г.]¹⁸. Необходимо е да отбележим, че изследваният регистър дава ценна информация за лицата, ангажирани с преработката на руда

¹² **Ковачев, Р.** Администрация за ефективно действие или как бил съставен сборният опис TD 370. – В: *Из практиката на османската канцелария*. София, 2011, с. 117–136.

¹³ **Димитров, Стр.** Нови данни за демографските отношения в Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – *Добруджа*, 14–16, 2001, с. 278–333.

¹⁴ **Кийл, М.** Татар Пазарджък. Развитието на един османски град в Централна България или историята за това как българите превзеха Горна Тракия без нито един изстрел 1485–1874. – В: **Кийл, М.** *Хора и селища в България през османския период*. София, 2005, с. 201.

¹⁵ BOA, Istanbul, TD 494. За датировката на регистъра вж. **Sarıнай, Y.** Цит. съч., с. 11.

¹⁶ **Кийл, М.** Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация. – В: *Мюсюлманската култура по българските земи*. Т. 2. София, 1998, с. 69–70.

¹⁷ BOA, Istanbul, TD 498. За датировката на регистъра вж. **Sarıнай, Y.** Цит. съч., с. 12.

¹⁸ В настоящото изследване използваме датировката на регистъра, направена от специалистите в Османския архив в гр. Истанбул.

в пещите (кюреджии), и тези, заети с добива на масло (ягджии), в казите: Силиври, Бергос (дн. гр. Люлебургаз), Баба ески, Одрин, Йенидже-и Загра, Загра-и Ески хисар, Филибе, Акча Казанлък (дн. гр. Казанлък), Търнова (дн. гр. Велико Търново), Русчук (дн. гр. Русе), Татар пазаръ, Хаскьой (дн. гр. Хасково), Чирмен (дн. с. Орменио), Димотика, Фереджик, Йенидже-и карасу (дн. с. Йенидже/Йенисеа), Гюмюлджине (дн. гр. Комотини), Драма, Ипсала, Гелиболу, Малкара, Хайраболу, Чорлу, Текюрдаъ/Текфур дагъ (дн. гр. Текирдаг) и др.¹⁹

Следващият изследван документ отново е подробен данъчен регистър на *кюреджии* и *маслари* в провинция Румелия. В този *дефтер* поименно са описани главите на домакинства, спадащи към споменатите две категории население, и техните данъчни задължения за периода от 20 *рамазан* 1008 до 18 *шабан* 1009 г. по хиджра [4.04.1600 – 22.02.1601]²⁰.

Последният регистър също е подробен данъчен регистър на *кюреджиите* и *масларите* в казите на провинция Румелия, съставен на 25 *джемази-юл ахър* 1019 г. по хиджра [14.09.1610]²¹.

Използваните османски данъчни регистри, освен че имат редица положителни черти, имат и своите слабости. Ето защо е необходимо да направим някои уточнения. На първо място, изследваните регистри са предназначени да служат като основа за определяне на данъчните приходи, а не като списъци за описание и преброяване на населението. В тях са включени само мъжете и главите на вдовишките семейства, записани в три различни категории: *хане* (домакинство), *мюджерред* (неженен мъж) и *биве* (вдовица). Така те предоставят информация за количествените характеристики на всяка една от тези три категории, за имената на военнаадминистративните единици, селищата, но не дават сведения по отношение броя на членовете на едно домакинство или вдовишко семейство. Що се отнася до *хането*, установено е, че то обхваща членовете на едно домакинство, но регистрите не предоставят информация за големината на това домакинство²². Възмож-

¹⁹ BOA, Istanbul, Kamil Kepeci Defterleri (Mevkufat Kalemi), KK.d. 2552.

²⁰ Пак там, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.) 1412.

²¹ Пак там, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.) 1397.

²² За разлика от облагателните единици *авариз хане* и *джизие хане*, употребявани в джизие и авариз дефтерите (Грозданова, Е. За данъчната единица хане в демографските проучвания. – *ИПр*, 1972, № 3, с. 81–91; Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989, с. 57–71; Грозданова, Е. Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV–XIX в. – В: *Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в.* София, 1978, с. 155–188; Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958, с. 19–212; Islamoğlu-Inan, H. State and Peasant..., pp. 28–29).

но е едно домакинство да съответства както на едно просто малко семейство, съставено от: мъж и жена без деца; мъж и жена с деца, сред които е можело да има незадомени синове; вдовица или вдовец без или с деца, пораснали, но незадомени синове, така и на голямо патриархално семейство, което най-често е обхващало бащата със синовете и техните семейства, живеещи под един покрив²³. По тази причина и в историографията биват предлагани различни коефициенти (4,14²⁴, 4,3²⁵, 4,6²⁶, 5²⁷) за броя на членовете на едно домакинство с цел да се създаде представа за общия брой на населението в дадено населено място или административна единица. Изследванията обаче показват, че дори и да бъде установен точният размер на едно домакинство за определено селище, район или област, то със сигурност той не е бил постоянен във времето и общовалиден за всички райони на Империята. До голяма степен броят на членовете на едно домакинство е относителна величина, която не само варира през различните периоди от време, но също така зависи изключително много от местната традиция, локалните климатични особености, от характера на демографските процеси, влияещи се от природни бедствия, „гладни години“, чумни епидемии, разселвания и др.²⁸

²³ Грозданова, Е. Цит. съч., 1972, с. 84–86; Тодорова, М. Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите. – *ИПР*, 1983, № 4, с. 85–99; Todorova, M. *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Second, updated, revised and enlarged edition. Budapest – New York, 2006, pp. 99–152.

²⁴ Balta, E. *L'Eubée a la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*. Athènes, 1989, p. 37.

²⁵ Faroghi, S., L. Erder. *Population Rise and Fall in Anatolia 1550–1620*. – *Middle Eastern Studies*, 15, Oct., 1979, No. 3, pp. 322–345.

²⁶ Lowry, H. *Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo*. – In: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. University of Birmingham and Dumbarton Oaks, 1986, p. 29.

²⁷ Barkan, Ö. Цит. съч., с. 167–168; Barkan, Ö. *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles*. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, (Leiden), 1957, No. 1, pp. 21–22.

²⁸ Грозданова, Е. Цит. съч., 1972, с. 81–91; Грозданова, Е. Цит. съч., 1978, с. 155–188; Грозданова, Е. Цит. съч., 1989, с. 57–71, 532–549, 647–649; Бойков, Гр. *Етно-религиозният облик на османския град Филибе – края на XV – началото на XVI век*. – В: *Балкански идентичности*. Ч. 3. София, 2003, с. 132–133; Мутафчиева, В. *За точните методи в областта на историческата демография*. – *ИПР*, 1973, № 4, с. 134–141; Islamoğlu-Inan, H. Цит. съч., с. 28–29; Lowry, H. Цит. съч., 1992, с. 12–13; Lowry, H. Цит. съч., 1986, с. 28–31; Barkan, Ö. Цит. съч., с. 163–171.

Въз основа на изложените тук особености около категорията на домакинствата решихме в изследването да не използваме нито един от предлаганите в историографията коефициенти за размера на едно домакинство с цел изчисляване общия брой на рударското население. При изследване на етнорелигиозната структура на рударското население ще представим тази данъчна категория с термина, с който е записана в регистрите – *хане* (домакинство, глава на домакинство).

Друга особеност е, че при изготвянето на описите на население, обект на настоящото изследване, в османската канцеларска практика не е задължителен елемент отбелязването на движение на население. По лична инициатива на писаря под или над името на съответното лице е записана посоката на неговото придвижване. По тази причина „езикът“ на изследваните османски данъчни регистри по отношение на миграцията е твърде лаконичен.

Независимо от посочените слабости османската документация е незаменим източник на информация за изучаването, разбирането и интерпретирането на миналото на българския народ. В данъчните регистрации на население е поместена богатата база от информация, отнасяща се за административното устройство, топонимията, хидронимията, данъчното облагане, етнорелигиозната характеристика, професионалния и социалния статус на населението, стопанската характеристика на населените места и др. В най-голяма степен това се отнася за подробните (*муфассал*) османски данъчни регистри, които са основните източници на информация в настоящото проучване²⁹. Всеки един от използваните османски данъчни регистри има своите особености, които са анализирани в хода на изследването.

Миграции на рударско население

След завладяването на Балканите османската власт не без основание отдава голямо значение на рудодобива и преработването на получената руда. С цел да се възползва от натрупания опит на завареното местно население, да постави под държавен контрол и да регламентира този важен стопански отрасъл се пристъпва към вписване в османския кадастър на всички рударски селища и тяхното население. Рудниците, пещите и съоръженията за преработка на руда са надлежно регистрирани и описани,

²⁹ Мутафова, Кр. Пришълците: динамика на миграциите, социален статус и адаптация (на примера на османски регистрови данни от XVI–XVII в. относно Никополски санджак). – *Епохи*, 23, 2015, № 1, с. 196.

а за заетите с тази дейност категории население е предвиден специфичен данъчен статут. Най-приходоносните от рударските селища са причислени към султанските хасове или към тези на висши османски сановници³⁰.

При добива на желязна руда, разпространен в османските владения на Балканския полуостров, могат да се разграничат няколко технологични етапа: рударство (добив на желязни руди), обогатяване на желязни руди (промиване), железодобив (металургия на желязото), механична обработка на желязото в самоковите, преработка на желязни пръти в желязарски произведения и търговия с получените метални предмети³¹.

В различните технологични етапи по рудодобив и преработка на получената руда участват категории население със специални задължения, които обхващат целия цикъл на производство – от прокопаването на рудници и минни галерии до транспортирането на рудата или готовите метални изделия до местоназначението им. С най-едри щрихи технологичният процес може да бъде описан по следния начин. Задълженията по прокопаването и укрепването на рудниците са възлагани на *лагъмджиите*³². След това с превоза на добитата руда под формата на ангария или срещу заплащане са ангажирани *кираджии* или *арабаджии* (каруцари). С обработката на руда се заемат *маденджии* (рудари) и *кюреджии* – лица, ангажирани с преработката на руда в пещите, а за пълноценното функциониране на пещите се грижат *кюмюрджиите*, които постоянно доставят дървен материал и дървени въглища. След като рудата е преработена, получените метални изделия се транспортират до ковачи, желязари с различен профил, златари и др. Необходимо е да посочим, че в някои османски документи от XV–XIX в. много често липсва разделение с оглед на използваната терминология. В повечето случаи не се прави разлика между *маденджии* и *кюреджии* и тези лица са записвани с общия термин *маденджии*, т.е. рудари³³. В изследваните документи за обозначаване на лицата, участващи в процеса по преработката на руда, е използван терминът *кюреджии*.

Освен лицата, пряко заети с добива и обработката на руда, в случай на нужда да работят допълнително в рудниците са ангажирани представители на различни категории население с военнопомощни и производствени

³⁰ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX в. София, 1993, с. 18, 91.

³¹ Георгиев, Г. Старата железодобивна индустрия в България. София, 1978, с. 23.

³² Лагъмджиите са категория население с военнопомощни функции, чиято дейност се изразява в правене на окопи, подкопаване на крепостни стени, взривни работи и др.

³³ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., с. 59.

функции. Установено е, че някои от категориите население с военнопомощни функции, като юруци, власи, мартолосои и др., са съвместявали своите задължения с тези в рудниците и пещите за обработка на руда. Съобразно конкретните обстоятелства тяхната връзка с рудодобива се изразява в три главни насоки: изпълнението на охранителни функции в рудниците; участието по транспортирането на рудата или на необходимите за обработката ѝ дърва и въглища и непосредствена работа в рудниците. Участие в процеса по рудодобив и обработка на руда вземат също така и различен род приходящи сезонни работници или лица, спадащи към категорията на раята без установено местожителство, т.нар. хайманета³⁴, което е признак за миграцията на население от/към различни рударски селища. Наред с юруците, власите, мартолосоите и хайманетата в процеса по претопяване на руда в пещите участват още *мюселлеми* и *ягджии* – лицата, ангажирани с производството на масло³⁵.

Допускаме, че в резултат от непрестанните военни конфликти между България и Византия и последвалото османско нашествие през XIV в. голяма част от рударските центрове на юг от Стара планина са частично разрушени, а други престават да съществуват вследствие на миграцията на рудари и липсата на работна ръка. След завладяването на средновековната българска държава османската власт предприема действия за възстановяване на старите рудни находища и пещи в Тракия. За тази активна политика от страна на османските султани и използваните от тях методи свидетелстват изследваните регистри.

Най-ранният известен регистър за наличието на *кюреджии* в провинция Румелия е този от 1485 г. Според информацията, поместена в него, в нахиите Къзъл агач и Правади, които обхващат земите в района на днешния град Елхово и долното течение на р. Тунджа, са записани общо 292 мюсюлмански домакинства, като 55 от тях, или близо 19%, са новоприели исляма християни. Това са съответно 42-ма освободени роби и 13 глави на домакинства, отбелязани с презимето „син на Абдуллах“³⁶. Прави впечатление, че общият брой на освободените роби е значително по-голям

³⁴ Пак там, с. 59–64; Грозданова, Е., Ст. Андреев. Задължения и статут на рударите в българските земи през XV–XIX в. – *ИИПр*, 1991, № 8, с. 5–9; Грозданова, Е. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: *България през XV–XVIII в. Историографски изследвания „България XV–XIX век“*. Т. 1. София, 1987, с. 139; Калъонски, А. Юруците. София, 2011, с. 49; Веншейн, Ж. Цит. съч., с. 229; Refik, A. Цит. съч., с. 4.

³⁵ BOA, Istanbul, TD 20, ff. 127–132, 135; TD 26, ff. 58–60; TD 77, ff. 331–336; TD 370, 64–65; KK.d. 2552, f. 1; MAD. d. 1412, f. 4; MAD. d. 1397, f. 4.

³⁶ Пак там, TD 20, ff. 127–132; 135.

от този на „синовете на Абдуллах“. В историографията е установено, че докато лицата, отбелязани като „синове на Абдуллах“, или „Абиддин“, в по-голямата си част са новоприели исляма местни или придошли от околностите на даденото селище християни, то освободените роби са преселени военнопленници или хора от районите на военни действия, превърнати в роби на *раи* (земеделци, занаятчии или търговци), или лица, спадащи към съсловието на „аскерите“, които, след като приемели исляма, са били освобождавани³⁷. Както е известно, през втората половина на петнадесетото столетие османските войски участват в редица военни кампании: превземат Трапезунд (1461), присъединяват Босна (1463), завладяват о-в Евбея (1470), а в периода 1499–1502 г. водят войни с Венеция³⁸. Възможно е някои от освободените роби да са преселени военнопленници именно от тези конфликтни точки.

Наличието на голям брой освободени роби показва, че към края на XV в. османската власт, отдавайки голямо значение на рудодобива, предприема действия за възстановяване на стари рудни находища и за преодоляване недостига на производително население чрез активна преселническа политика на християни военнопленници или население от районите на военни действия към склоновете на Сакар планина и течението на р. Тунджа. Вероятно тази политика на османските управници дава положителни резултати, защото през цялото шестнадесето столетие се наблюдава понижаване относителния дял на освободените роби и повишаване дела на „синовете на Абдуллах“³⁹.

Както посочихме по-рано, в района на Сакар планина са регистрирани 292 мюсюлмански домакинства на *кюреджии*. За сравнение по отношение етнорелигиозния състав на рударите ще приведем сведения за селищата, заети с железодобив в Неврокопско и Демирхисарско. В края на XV в. там

³⁷ **Мутафчиева, В.** Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: **Мутафчиева, В.** *Османска социално-икономическа история. Избрани произведения*. Т. 5. Пловдив, 2008, с. 446–447; **Димитров, Стр.** Към демографската история на Добруджа през XV–XVII в. – *ИБИД*, 35, 1983, с. 34; **Венедикова, К.** Синовете на Абдуллах. – *БФ*, 1996, № 3–4, с. 4–20.

³⁸ **Imber, C.** *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. Palgrave Macmillan, 2002, pp. 31–34; История на *История на Османската империя*. Под редакцията на Робер Мантран. София, 2011, с. 749–750; **Иналджък, Х.** *Османската империя. Класическият период 1300–1600*. София, 2002, с. 203.

³⁹ През 1519 г. 99 глави на домакинства са записани с патронима „син на Абдуллах“, а 12 – като освободени роби. Към 70-те години на XVI в. не се срещат рудари, регистрирани като освободени роби, а броят на главите на домакинства, отбелязани като „син на Абдуллах“, намалява и достига 8.

се открояват следните рударски средища: с. Търлис (дн. с. Ватитопос) – 130 християнски домакинства, 11 неженени мъже християни и 14 вдовици; с. Горно Търлис (село североизточно от гр. Серес) – 46 християнски домакинства, 8 неженени мъже и 2 вдовици; Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) – 12 мюсюлмански домакинства; 208 християнски домакинства, 50 неженени мъже и 19 вдовици; с. Либяхово (дн. с. Илинден) – 4 мюсюлмански домакинства; 80 християнски домакинства, 12 неженени мъже и 7 вдовици; с. Лъки – 45 християнски домакинства и с. Герман (дн. с. Схистолитос) – 18 християнски домакинства, 5 неженени мъже и 4 вдовици⁴⁰. Прави впечатление, че рударите в района на Сакар планина и течението на р. Тунджа са само мюсюлмани, а тези в района на Неврокоп и Демирхисар са предимно християни. Възможно е този контраст в етнорелигиозната характеристика на рударите да се дължи на факта, че районът на Сакар планина е един от първите дялове от българското и балканското пространство, завладени и включени в османската военнаадминистративна система, докато областите около Неврокоп и Демирхисар са превзети няколко години по-късно (между 1374 и 1383 г.)⁴¹. Също така влияние върху религиозната принадлежност на *кюреджиите* от изследваната област оказва и нейното местоположение. Както е известно, много често районът на планината е попадал на границата между България и Византия и в резултат от непрестанните военни сблъсъци между двете страни голяма част от селищата в областта са разрушени и обезлюдени, вследствие на което престават да съществуват. Наличието на новоприели исляма християни в някои от тях дава основания да предположим, че тези лица са наследници на една малка част от местното християнско население, продължило да живее в тези населени места въпреки превратностите на времето, участвайки активно в технологичния процес по обработката на различни видове руда и метал.

През XVI в. районът на планините Странджа и Сакар се оформя като един от основните центрове за претопяване на руда в българското пространство. От края на XV до първата половина на XVI в. в споменатия район се наблюдава тенденция на постепенно понижаване броя на регистрираните рударски домакинства. Към средата на XVI в. техният брой леко се повишава, а впоследствие отново се наблюдава спад на количествените им показатели⁴².

⁴⁰ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1991, с. 20–22; Радусев, Евг. Помаците – християнство и ислям в Западните Родопи и долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII в. Ч. 1. София, 2008, с. 193.

⁴¹ Kiel, M. The Encyclopaedia of Islam. VIII. Leiden, Brill, 1995, p. 9.

⁴² През 1485 г. общият брой на *кюреджиите* е 292. През 1519 г. – 221, 1530 г. – 22, 1570 г. – 39, 1573 г. – 30 и 1596 г. – 12.

Възможно е понижаването на броя на рударите в района на споменатите две планини да се дължи на нарушаване на техния данъчен статут от страна на централната власт или местните органи на управление, на непрестанни грабителски набези, на тежкия физически труд в рудниците или на високата смъртност, която е характерна за рударите. Като пример в това отношение можем да посочим положението на рударското население в Чипровци и някои от околните селища. През 1585 г. османската власт полага усилия да възстанови работата в рудниците, като за тази цел живеещите в района рудари християни са заставени да работят денонощно. В резултат от тези действия рударите обедняват, гладуват и остават без сили. Наред с тези несгоди бирниците, които не се съобразяват с особеностите при данъчното облагане на тази категория население, събират в особено завишени размери данъците джизие, испенче и данъка върху овцете. Всичко това става причина част от рударското население да мигрира към други населени места и поставя под заплаха нормалното функциониране на рудниците⁴³.

Друг пример, който ще приведем, се отнася за въглищарите, които са натоварени да доставят въглища за мина Сидерокапса. В средата на XVIII в. раята, натоварена с тези задължения, отправя молба до султана, посочвайки, че наместниците на кадиите (*наиб*) към нахията Пазаргях ежесечно посещавали подведомствените им села, чието население денонощно се трудело в изпълнение на задълженията си към мината, и ги тормозели с непрекъснатите си искания за безплатни храни и фураж. Също така събирали и незаконно определена сума пари – по 30–40 гроша на човек. Раята заплашва, че ще се разпръсне, и моли да бъде прехвърлена на административно подчинение към нахията Сидерокапса. Със специален ферман молбата им е удовлетворена⁴⁴.

Наличието на чумна епидемия или пандемия също е сред основните фактори за миграцията на рударско население в изследваната област. Така в султанска заповед от 1570 г. се съобщава, че в Самоков е засвидетелствано наличието на чума. Известен по това време със залежите си на желязна руда и самокови за преработка на получения метал, селището се превръща в основен прозиводител на желязо за османския флот. Когато през пролетта на споменатата година в града избухва чумна епидемия, лицата, заети с обработката на желязо, напускат селището, мигрират надалеч от домовете си и не се завръщат до пролетта на следващата година. Това от своя страна води до забавяне на поръчките за желязо, необходимо за корабите. Налага се издаването на нова султанска заповед през март 1571 г., в която се посоч-

⁴³ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1993, с. 78–79.

⁴⁴ Пак там.

ва, че все още не е изпратено до пристанището в Анхиало необходимото количество желязо за корабостроене⁴⁵.

За възстановяването на рудници или разработването на нови рудни находища много често срещана практика от страна на османската власт е набавянето на неквалифицирана работна ръка от близки или отдалечени от рудника населени места. Обикновено прокопаването на минни галерии и дълбаенето на изкопи се извършва от самите рудари в процеса на самия рудодобив. Случвало се е обаче тази дейност да се възлага под формата на трудова повинност на раята от близките до находището села. Наред с работата в мините и галериите с течение на времето самокови, пещи за претопяване на руда или други съоръжения, свързани с металодобива, се амортизират и по тази причина се налагат ремонтни дейности. Подробна информация именно по този въпрос се съдържа в *хюджет* на кадията на Правище (дн. гр. Елефтеруполис), носещ дата 8 февруари 1705 г. В този документ се посочва, че е необходимо да се задели сума, не по-малка от 40 000 акчета, за извършване на спешен ремонт на покрива на помещенията на леярите и охраната, на двете пещи за разтопяване на кюлчетата към самоковите, на други две пещи за изпичане на гюлета и на две хранилища за метал. През следващите няколко десетилетия се предприемат още редица ремонтни дейности на различни помещения в Правище, свързани с металообработването и изработването на боеприпаси. Подобни текущи и крайно належащи ремонти се налагат непрекъснато и в останалите средища за добив и преработка на руда и метал в българските земи. Средства за тях се осигуряват от различни държавни приходоизточници – от данъчни постъпления на населението, приходите от пристанища и митници, постъпления от самите рудници и др.⁴⁶

Най-пълна информация за разположението на рударските селища в българското пространство и за миграцията на рудари дават подробните описи на населените места във вилаета Румелия, съставени съответно през 1573, 1600/1601 и 1610 г. Тези регистри са изготвени по един и същ начин и предоставят уникалната възможност както да бъдат установени по-голямата част от рударските селища в българските земи през втората половина на XVI и началото на XVII в., така и да се определи етнорелигиозната принадлежност на рударите и доколкото е възможно, да се проследи тяхното движение в българското пространство.

Изследваните регистри предоставят информация за санджаците Паша, Визе, Чирмен, Никопол и Гелиболу, които покриват по-голямата част от съвременните български земи. С големи условности, понеже се наблюдава

⁴⁵ Varlık, N. Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347–1600. Cambridge, 2015, pp. 190–191.

⁴⁶ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1991, с. 48–52, 62–63.

постоянна промяна на административните граници на санджаците, можем да посочим, че санджакът Паша обхваща земите по Диагоналния път от Одрин до Ихтиманските възвишения на Средна гора, а в южна посока включва целите Родопи и Беломорска Тракия до долното течение на р. Струма; санджакът Чирмен включва района между Стара планина, Манастирските възвишения, течението на р. Стряма и долното течение на р. Арда; санджакът Никопол е разположен между р. Дунав и високия дял на Средна Стара планина, между течението на р. Огоста и линията, която свързва Шумен и Тутракан; Визе и Гелиболу обхващат по-голямата част от земите на Източна Тракия от югозападните брегове на Черно море и Странджа планина до Мраморно море.

Интерес представлява фактът, че сред описите на населените места с *кюреджии* в провинция Румелия липсват големите рударски центрове на Балканите през този период – Самоков, София, Шехиркьой и др., известни със своите рудници⁴⁷. Възможно е този недостатък на изследваните регистри до известна степен да се дължи както на различното данъчно облагане на двете категории население (*кюреджии* и *маденджии*), така и на стремежа на османската власт да регистрира всички пеци за претопяване на руда в Румелия, лицата, ангажирани с този род дейност, и техните данъчни задължения, а не рудниците и местата за обработка на готовия метал, получен след претопяване на рудата.

В периода 1573–1610 г. най-голям брой домакинства на *кюреджии* са регистрирани в Паша санджак (Приложение, табл. 1), следван от санджаците Чирмен (Приложение, табл. 2) и Визе (Приложение, табл. 3). Прави впечатление, че в началото на XVII в. в санджака Гелиболу (вж. Приложение, табл. 4) са записани по-малко на брой рудари в сравнение със санджака Никопол (фиг. 1; Приложение, табл. 5). Това увеличаване на броя на рударите в Никополски санджак се дължи основно на факта, че в регистрациите от 1600/1601 и 1610 г. към отбелязаните вече в предишния опис кази Търнови⁴⁸ и Русчук⁴⁹ е записана нова каза – Чернови⁵⁰. Именно в тази каза и при двете регистрации на население са отбелязани най-голям брой селища (18) и най-голям брой рудари (1600/1601 г. – 137 домакинства на мюсюлмани, 1610 г. – 134 мюсюлмански домакинства и 5 глави на домакинства, немюсюлмани), което респективно води и до повишаване на общия брой на *кюреджиите* в Никополски санджак⁵¹. По отношение на етнорелигиоз-

⁴⁷ Пак там, с. 17–35 и цит. там лит.; Кийл, М. Цит. съч., 2002, с. 89–102.

⁴⁸ Каза с център дн. гр. Велико Търново.

⁴⁹ Каза с център дн. гр. Русе.

⁵⁰ Каза с център дн. с. Червен, обл. Русе.

⁵¹ BOA, Istanbul, MAD. d. 1412, ff. 52–56; MAD. d. 1397, ff. 52–55.

Фиг. 1. Количествени характеристики на кюрджииите в провинция Румелия, 1573–1610 г. (домакинства)

ната принадлежност на рударите в този санджак е необходимо да посочим, че докато през 1600/1601 г. са записани общо 202 мюсюлмански домакинства на рудари, като сред тях се забелязва наличието на двама, отбелязани с патронима „син на Абдуллах“ и един освободен роб, то при следващата регистрация освен мюсюлмани, глави на домакинства (199, като трима от тях са записани с презимето „син на Абдуллах“, а двама – като освободени роби), са регистрирани и пет домакинства на немюсюлмани (Приложение, табл. 5). Немюсюлманите не са записани в отделна рубрика след мюсюлманското население в съответното селище, а са регистрирани разпръснати сред мюсюлманите в селищата към казата⁵².

Сред записаните селища в каза Чернови прави впечатление наличието на три населени места, които в административно отношение спадат към каза Разград⁵³. Това са съответно селата Касъм Али⁵⁴, Насух (с друго

⁵² Пак там, d. 1397, ff. 52–55.

⁵³ По-подробно за възникването и развитието на самия град и казата Хезарград (дн. гр. Разград) вж. **Кийл, М.** Хръзград–Хезарград–Разград: превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). – В: **Кийл, М.** *България под османска власт. Събрани съчинения*. Съст. и науч. ред. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София, 2017, с. 129–186.

⁵⁴ BOA, Istanbul, MAD. d. 1412, f. 53; d. 1397, f. 53.

име Коджа Доган)⁵⁵ и Кълъч бей⁵⁶. Интерес в този случай представлява и начинът на изписване на самата каза Разград. В регистъра от 1600/1601 г. името на казата е записано като Разград⁵⁷, а при следващата регистрация на рударско население начинът на изписване позволява да се чете като Хезарград⁵⁸. Друга промяна, която се забелязва в регистъра от 1600/1601 г., е, че четирите селища, които през 1573 г. са записани към каза Силиври⁵⁹, вече са в административно отношение към каза Силистре⁶⁰. Промяната се запазва и през следващото десетилетие⁶¹.

Изследвайки църковната мрежа и рудниците в Чипровци, Железна и Етрополе, Махиел Кийл допуска, че е „съществувала някаква връзка между рудодобива и развитието на църковната архитектура и стенопис“. Според същия автор католиците саксонци се заселват по протежение на жилите с руда в района на Чипровци през епохата на Второто българско царство или през ранния османски период и допринасят за развитието на мините и за относителен просперитет на района⁶². Допускаме, че в случая това важи и за селищата в каза Чернови, чийто център е средновековният български град Червен – един от най-значимите военни, културни и църковни центрове и седалище на Червенската митрополия в периода XII–XIV в. Вероятно с цел възстановяване на стари рудни находища в района на каза Чернови османската власт предприема политика на заселване на рудари или използва труда на неквалифицирана работна ръка, набирана от местното население, за възстановяване на стари рударски средища, функционирали най-вероятно през Второто българско царство. Наличието на немюсюлмани, конвертити и освободени роби, положителната демографска тенденция на повишаване общия брой на *кюреджиите*⁶³, която най-вероятно се дължи на механичен прираст на население, и специфичният данъчен статут на *кюреджиите* са част от

⁵⁵ Пак там, d. 1412, f. 55; d. 1397, f. 54.

⁵⁶ Пак там, d. 1412, f. 55; d. 1397, f. 55.

⁵⁷ Пак там, d. 1412, f. 53, 55.

⁵⁸ Пак там, d. 1397, ff. 53–55.

⁵⁹ Пак там, KK.d. 2552, ff. 38–38a.

⁶⁰ Каза с център дн. гр. Силистра. BOA, Istanbul, MAD. d. 1412, ff. 65–66.

⁶¹ Пак там, d. 1397, ff. 53–55.

⁶² Кийл, М. Цит. съч., 2002, с. 98.

⁶³ През 1573 г. общият брой на записаните кюреджии в санджака Никопол е 87 мюсюлмански домакинства, през 1600/1601 г. се увеличава на 202 мюсюлмански домакинства, а през 1610 г. достига 199 мюсюлмански и 5 немюсюлмански домакинства. По-подробно вж. Приложение, табл. 5.

доказателствата за целенасочена държавна политика за възобновяване дейността на пещите за преработка на руда в тази част от българското пространство.

Анализирайки териториалния обхват на санджаците с най-многобройно рударско население, а именно Паша, Чирмен и Визе, установяваме, че те обхващат Горнотракийската низина, централните части на Стара планина и Средна гора, Сакар и Странджа планина, Източните Родопи и долното течение на реките Марица, Арда и Тунджа (карта 1⁶⁴).

Карта 1. Местоположение на записаните в регистрите санджаци и кази, в които е засвидетелствано наличието на кюреджии (XV–XVII в.).

Источник: Kaynaklarıyla osmanlı coğrafyası yer adları sözlüğü. Türkiye cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı. Devlet arşivleri Başkanlığı. Yayın № 8, İstanbul, 2020, s. 882.

⁶⁴ Предложената карта няма претенциите за точност, а по-скоро да представи санджаците и казите, в които са регистрирани домакинства на кюреджии в провинция Румелия (XV–XVII в.).

Това са области, които от древността до наши дни са известни с добива на въглища, обработката на желязна руда в пещите и с производството на различни видове метални изделия⁶⁵. Само ще маркираме, че през 1530 г. в близост до село Кара визе, разположено в южната част на Странджа планина и спадащо към каза Визе, е регистрирана мина за добив на желязна руда, която спада към хаса на султана⁶⁶. Наред с това броят на монетните дворове на Балканите, както и в други региони на Османската империя, се повишава значително по време на управлението на султан Сюлейман I (1520–1566) и достига своя връх при султан Мурад III (1574–1595). В края на шестнадесетото столетие 30 монетарници произвеждат акчета, като 15 от тях са разположени на Балканите и островите в Бяло море. С малки изключения всички са ситuirани на юг от р. Дунав, а монетарниците в Одрин и Пловдив са ангажирани с производството на сребърни акчета⁶⁷. Този факт допълнително стимулира развитието на рудодобива и обработката на различни видове метал в земите южно от Стара планина.

Общият брой на регистрираните рудари във вилаета Румелия през 1573 г. е 2463 мюсюлмански домакинства, в началото на XVII в. се повишава и достига 2480 мюсюлмани, глави на домакинства, а през 1610 г. положителната тенденция продължава и техният брой се увеличава на 2490 (2485 мюсюлмани и 5 немюсюлмани, глави на домакинства (Приложение, табл. 6). Имайки предвид тежкия физически труд и високата смъртност в рудниците, допускаме, че тази положителна демографска тенденция не се дължи на естествен прираст от страна на рударското население, а на миграцията или депортацията на рудари от други селища и области в Османската империя по посока на провинция Румелия. Осигуряването на постоянна работна ръка и пълноценното функциониране на пещите за претопяване на руда са от голямо значение за развитието на занаятите, земеделието, войската и финансовото състояние на Империята⁶⁸. По тази причина ос-

⁶⁵ Граматиков, Г. Добив и търговия с дърва, дървен строителен материал и дървени въглища в българските земи през XV–XIX в. – *ИИПр*, 2008, № 5–6, с. 52–87; Пенин, Р. Природна география на България. София, 2007, с. 190–191; Грозданова, Е. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – *ИИПр*, 1979, № 6, с. 114; Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1991, с. 37–39; Георгиев, Г. Цит. съч., с. 180; Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София, 1953, с. 112; Шкорпил, К., Вл. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 46–47.

⁶⁶ BOA, Istanbul, TD 370, f. 246.

⁶⁷ Pamuk, Ş. Цит. съч., с. 89–92.

⁶⁸ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1991, с. 8, 111; Венщейн, Ж. Цит. съч., с. 229.

манските управници се стремят да преодоляват недостига на работна ръка, следствие на смърт или миграция на рудари, чрез ангажирането на лица от различни категории население с военнопомощни и производствени функции или заселването/преселването на хора от различни области с цел разработването, функционирането на пещите и не на последно място, събирането на определени данъчни задължения от тази категория население, заета с претопяването на руда в пещите.

Сред *кюреджиите* в провинция Румелия се забелязва наличието на новоприели исляма християни. Това са лицата, записани с патронима „син на Абдуллах“, и тези, регистрирани като освободени роби. През 70-те години на XVI в. общият им брой е 185 (148 глави на домакинства, записани с презимето „син на Абдуллах“, и 37 освободени роби), през 1600/1601 г. се понижава на 98 (85 „синове на Абдуллах“ и 13 освободени роби), а през 1610 г. продължава да се редуцира и достига 93 (81 домакинства, отбелязани със „син на Абдуллах“, и 12 освободени роби (вж. Приложение, табл. 6). Както става ясно от приведените числови стойности, броят на конвертитите постепенно намалява, като този на „синовете на Абдуллах“ се понижава успоредно с този на освободените роби. Както посочихме по-рано, наличието на освободени роби сред *кюреджиите* показва, че това е население, преселено от османските управници от зоните на военни действия по посока на хасовите владения на султана.

Наличието на записани в регистрите пришълци данъкоплатци е един от най-важните белези за демографското състояние и интензитета на миграционните процеси. Представената обобщена статистическа информация за тях дава синтезирани сведения относно честотата на различните типове разселвания, фиксирани в османските данъчни регистри посредством допълнителни вписвания от типа на: нов, новозаписан, пояснителни етноними и прозвища след личните имена на рударите, които биха могли да обозначат етническата, но и религиозната принадлежност на съответните лица, а в някои случаи и посоката на разселване⁶⁹.

Освен косвените белези за миграцията на население изследваните документи съдържат и преки доказателства за движението на население от или към рударските селища. Това са лицата, за които изрично е посочено откъде са пристигнали или къде се намират в момента на регистрацията. В регистъра от 1573 г. се съдържа най-богат набор от информация за миграцията на рудари. Например в град Татар Базаръ (дн. гр. Пазарджик), в махала „Наиб Хамза“ са записани петима рудари⁷⁰. За единия, който е новоприел исляма християнин, е посочено, че е дошъл от близкото село Коджаклу; за

⁶⁹ Мутафова, Кр. Цит. съч., с. 198–199.

⁷⁰ BOA, Istanbul, KK.d. 2552, f. 9.

Байрамлу, син на Мустафа, е отбелязано, че се е преселил от село Айдънлар; а за Бекир, син на Табак, е посочено, че е новозаписан в регистъра, но не е означено населеното място, от което се е преселил, т.е. трима от петимата рудари в споменатата махала са преселници. Друг пример в това отношение е село Данишмендлю (дн. с. Стрелец, общ. Стара Загора), спадащо към каза Загра-и Ески хисар⁷¹. В споменатото село за записани 10 мюсюлмански домакинства на *кюреджи*, като за пет от тях е посочено, че са мигрирали от други населени места. По едно домакинство се е преселило от селата Гьочери (дн. с. Брод, общ. Димитровград), от Гечменлю, което спада към предишното село, и от Яйладжък, а две домакинства са се преселили от село Сюлемиш.

Миграцията на рудари в Румелия не спира и в началото на XVII в. Макар че случаите са единични, се забелязва наличието на бележки, посочващи селищата, от които са се преселени *кюреджиите*. Например за всичките пет домакинства на мюсюлмани в село Хаджълар, спадащо към нахия Загра-и Йенидже, е отбелязано, че са преселници от село Пашалу от същата нахия⁷². Също така са налице и примери в обратна посока – лица, които са записани в регистъра в едно населено място, но живеят в друго. Примерите, които ще приведем, се отнасят за две селища, спадащи в административно отношение към каза Димотика. Интерес в случая представляват имената на тези две селища и по-скоро наличието на етнонима *булгар* (българин) в тях. Първото населено място е село Булгарлу⁷³, за което е записано, че трите домакинства на мюсюлмани, които в регистъра са записани към него, в момента на регистрацията живеят в *самия град* Димотика⁷⁴. Другото селище носи същото име Булгарлу, а за двамата рудари, записани в него, е посочено, че живеят в град Одрин⁷⁵. През 1610 г. също се среща тенденцията рудари, записани в едно населено място, да се преселват в друго. Такъв е и случаят, отбелязан в нахия Акча Казанлък, където четиримата жители мюсюлмани на село Делю сюле се намират в село Гюреклю към момента на регистрация⁷⁶.

Други белези за миграцията на рудари са пояснителните етноними и прозвища, добавени под или над личното име на дадено лице. През 1573 г. такива случаи има в село Ефлаханлъ, с друго име Яйкънлар, спадащо към

⁷¹ Пак там, КК.d. 2552, f. 4.

⁷² Пак там, d. 1412, f. 42.

⁷³ Дн. с. Елинохори, Р Гърция. Това е известното по време на Балканските войни (1912–1913) и последвалото преселение на тракийските бежанци село Булгар кьой.

⁷⁴ BOA, Istanbul, MAD. d. 1412, f. 43.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там, d. 1397, f. 22.

каза Акча Казанлък⁷⁷, където за някой си Мехмед е записано, че е *маджар* (унгарец)⁷⁸. Други единични случаи се откриват в каза Татар базаръ, където е записан един татар⁷⁹, в каза Загра-и Ески хисар – един влах⁸⁰, в каза Търнови – двама арнавуди⁸¹ и в казите Йенидже-и Загра⁸² и Филибе⁸³ – по един арнавуд. Освен отбелязания етноним след името на някои рудари е вписано прозвище, което показва посоката, от която са се преселили или са заселени. В описа от споменатата година в провинция Румелия се забелязва и наличието на 13 *кюреджи*, записани с прозвището *Анадоллу*, т.е. преселници от Анадола⁸⁴ (каза Чорлу – трима⁸⁵, в казите Йенидже-и Загра⁸⁶ и Фереджик⁸⁷ – по двама и в казите Хас кьой⁸⁸, Филибе⁸⁹, Акча Казанлък⁹⁰, Чирмен⁹¹, Хайраболу⁹² и Бергос⁹³ – по един). Към 1600 и 1610 г. продължава практиката на отбелязване на пришълците с прозвището *Анадоллу*. В началото на XVII в. са записани осем мюсюлмански домакинства на рудари, преселили се/заселени от Анадола⁹⁴, а през 1610 г. общият им брой се запазва непроменен⁹⁵. Допускаме, че еднаквите стойности в началото на XVII в. се дължат до известна степен на факта, че двете регистрации на население са извършени през много кратък период от време – 10 години. Макар и по-малко като брой, заселването доброволно или принудително на рудари с опит или на население без опит в тази сфера от Анадола в рударските селища в Румелия е индикация за миграцията на

⁷⁷ Каза с център дн. гр. Казанлък.

⁷⁸ БОА, Istanbul, KK.d. 2552, f. 10a.

⁷⁹ Пак там, f. 10.

⁸⁰ Пак там, f. 14a.

⁸¹ Пак там, f. 30–30a.

⁸² Пак там, f. 23.

⁸³ Пак там, f. 6.

⁸⁴ Използваната в този случай османотурска наставка „лу“ означава мястото или областта, от което/която произхожда дадено лице или група от хора.

⁸⁵ БОА, Istanbul, KK.d. 2552, f. 37a.

⁸⁶ Пак там, f. 19, 20a.

⁸⁷ Пак там, f. 34a.

⁸⁸ Пак там, f. 2a.

⁸⁹ Пак там, f. 7.

⁹⁰ Пак там, f. 13.

⁹¹ Пак там, f. 31a.

⁹² Пак там, f. 28.

⁹³ Пак там, f. 38.

⁹⁴ БОА, Istanbul, MAD. d. 1412, f. 60 (каза Фереджик – 2 ханета), f. 63 (каза Ваба ески – 4 ханета), f. 65 (каза Бергос – 1 хане), f. 66 (каза Одрин – 1 хане).

⁹⁵ Пак там, d. 1397, f. 60 (каза Фереджик – 2 ханета), f. 63–64 (каза Баба ески – 4 ханета), f. 65 (каза Бергос – 1 хане), f. 66 (каза Одрин – 1 хане).

население между споменатите две провинции. Установено е, че лицата с прозвището *Анадолеца* много често са обект на насилствени преселения от страна на османската власт. Поради нестабилната политическа обстановка в Анадола много често избухват локални бунтове в тези части на Османската империя. С цел умиротворяване на района, стабилизиране и укрепване на османската власт там разбунтувалите се племена или техните предводители са преселвани в Румелия, за да са по-далеч от своите родни места и да не се противопоставят на провежданата османска политика в тази област⁹⁶.

Някои рударски селища и техните жители са записани с лаконичното пояснение „нов“⁹⁷. За село Бутова (дн. с. Бъта, общ. Панагюрище) в каза Татар Базаръ, където са регистрирани четири мюсюлмански домакинства, едно от които принадлежи на обръщенец в исляма, изрично е посочено, че е „новозаписано, ново [село]“⁹⁸. Оказва се обаче, че това село не е ново. Още през 1516/1518 г. в селището са записани 9 мюсюлмански домакинства, 31 християнски домакинства, 2 вдовици и 12 ханета на зеваид войнуци. През следващите десетилетия в населеното място продължават да живеят заедно мюсюлмани и немюсюлмани⁹⁹. В този случай под „новозаписано“ и „ново“ село по-скоро трябва да се разбира, че за първи път жители на селото са регистрирани като лица, ангажирани с претопяването на руда в пещите, и по тази причина селото за първи път фигурира в регистъра на *кюреджиите*, т.е. не трябва да се приема буквалното значение на бележката, че селото е „ново“, в смисъл на новосъздадено.

Друг показателен пример за миграцията на рударско население се забелязва отново в регистъра от 1573 г. Там в село Каба сакал, спадащо към каза Хас кьой, са записани 15 мюсюлмански домакинства, като за осем от тях е посочено, че са придошли от други селища¹⁰⁰. Това са трима братя – Курт, Осман и Айман, за които е отбелязано, че са преселници от село Рахманлу. То също е селище с рударско население, но спадащо към каза Загра-и Ески хисар. Другите мигрирали рудари са петима глави на домакинства, като един от тях е записан с презимето „син на Абдуллах“. При тези домакинства не е посочено населеното място, от което се преселват, а над името на всеки един от тях е добавено лаконичното пояснение „нов“.

⁹⁶ **Иванова, Св.** Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: *Българският шестнадесети век*. София, 1996, с. 60–61.

⁹⁷ Общият брой на тези лица през 1573 г. е 34 мюсюлмански домакинства.

⁹⁸ BOA, Istanbul, KK.d. 2552, f. 10a.

⁹⁹ **Борисов, Д.** Справочник за селищата в Северна Тракия през XVI в. Ч. 1 (казите Филибе и Татар Пазаръ). Асеновград, 2014, с. 66–67.

¹⁰⁰ BOA, Istanbul, KK.d. 2552, f. 1a.

В регистъра от 1573 г. се забелязва наличието освен на лица, за които е отбелязано, че са „нови“, и на такива, записани, че са починали и „отдавна са изчезнали“. Общият брой на изчезналите е 36 мюсюлмани, а на починалите – 59. Показателен пример за напускането на корпуса на кюреджиите е този със самия град Филибе. Там като рудари са записани шест домакинства, но по време на регистрацията е установено, че пет от тях са напуснали отдавна селището и само едно е продължило да изпълнява своите задължения¹⁰¹.

Най-голям брой починали и изчезнали домакинства е засвидетелстван в каза Загра-и Ески хисар. Данните от регистъра показват, че именно там са починали 40 глави на домакинства, което представлява 68% от всички загинали рудари в провинция Румелия, и 25 са изчезналите домакинства, или близо 70% от всички кюреджии, напуснали корпуса на рударите в споменатата провинция. Възможно е тези големи относителни дялове да се дължат както на нарушаване на данъчния статут на кюреджиите или на непрестанни грабителски набези, така и на тежкия физически труд в рудниците и на високата смъртност. До голяма степен наличието на голям брой домакинства от споменатите по-горе категории е обусловено от факта, че от каза Загра-и Ески хисар са записани най-голям брой рударски селища и най-голям брой *кюреджии*. Появата на рудари през втората половина на XVI в. в казата не е спонтанно, а е засвидетелствано още през 1490 г., когато в 16 селища са записани общо 65 мюсюлмански домакинства на *кюреджии*¹⁰².

Причините за миграцията на рудари от едно населено място в друго са много и от най-различно естество. Например в османски документ, носещ дата 17.06.1635 г., се посочва, че рударската рая в гр. Самоков се е разпръснала вследствие на непрестанния терор и угнетение и голяма част от рударите са се преселили по посока на съседната каза София. Изцяло са запустели рударските селища в района, а къщите на бегълците са се превърнали в свърталище на разбойници. Изправени пред опасността неизплатените данъчни дялове на бегълците да бъдат разпределени върху населението на останалите рударски селища в района, жителите на селата Друган, Боснек, Сърф Самоков, Студена, Кралев дол и Владая заявяват в присъствието на местни османски първенци в Самоков, че ще се разпръснат¹⁰³.

Посочените по-горе стойности за изчезнали рудари не са явление, характерно само за края на XVI в. През XVIII и XIX в. зачестяват случаите на пряк отказ на рударите да изпълняват своите задължения в рудниците.

¹⁰¹ Пак там, f. 5a.

¹⁰² Пак там, TD 26, ff. 58–60.

¹⁰³ Андреев, Ст., Е. Грозданова. Цит. съч., 1991, с. 80.

В донесение от 20.08.1840 г., изпратено от *мюдюра* на казата Враня до Великия везир, се съобщава, че рударското население от споменатата каза не желае да работи в мините на Кратово. Въпреки заплахите от страна на управителя на мините жителите от казата Враня отказват да работят като рудари¹⁰⁴.

Посочените примери показват, че броят на рударите в провинция Румелия търпи съществени промени във времето. Наред с това се осъществява и вътрешно териториално преразпределение на рударското население, следствие от бягството и миграцията му. В противовес на тези процеси стремежът на централната османска власт и на управителите на мини, рудници и пещи за претопяване на руда да не допускат обезлюдяване на рударските селища и прекъсване на процеса по рудодобив и обработка на получената руда е красноречив. Тези намерения ясно проличават от една молба, изпратена на 24.01.1712 г. от надзорника на Кратовските мини, някой си Хюсеин, до Великия везир. В тази молба е описано настойчивото желание на надзорника да бъде издадена султанска заповед, по силата на която на всяко освободено място от рудар, независимо поради смърт или бягство, да бъде записван нов измежду жителите на околните села¹⁰⁵. Допускаме, че анализираните по-горе „нови“ домакинства в провинция Румелия са именно на рудари, които трябва да попълнят корпуса на *кюреджшите*.

Заклучение

След завладяването на земите на средновековната българска държава османската власт, отдавайки голямо значение на рудодобива за финансовата стабилност на Империята, войската и търговията, предприема политика за възстановяване на стари рудни находища и пещи за претопяване на руда. Първоначалният проблем, стоящ на дневен ред пред османските султани, е преодоляване недостига на работна ръка. Този въпрос е решен чрез преселването на християни военнопленници и население от районите на военни действия по посока на земите южно от Стара планина. Макар че предприетата политика в тази насока дава положителни резултати, през XVI и началото на XVII в. се използва друг метод за набавяне на работници за мините и галериите: ангажиране на различни категории население с военнопомощни (юруци, мюселеми, власи, мартолосои и др.) и производствени функции (маслари) и преселване на квалифицирана и неквалифицирана работна ръка от близки/далечни населени места или от Анадола.

¹⁰⁴ Пак там, с. 81.

¹⁰⁵ Пак там.

Населението, заето с претопяване на руда в пещите в периода 1570–1610 г., бележи положителни темпове на растеж, като всички записани *кюреджии* до 1610 г. са мюсюлмани, когато вече се забелязва наличието и на пет немюсюлмански домакинства. Тази положителна тенденция не се дължи на естествен прираст на рударското население, а на механичен, следствие на записването на „нови“ административни единици (каза Чернови), селища и миграцията и депортацията на население. Забелязва се и наличието на голям брой починали и изчезнали домакинства. През 1573 г. тяхната концентрация е най-голяма в каза Загра-и Ески хисар. Допускаме, че това се дължи до голяма степен на нарушаване на данъчния статут на рударите от страна на централните или местните органи на управление, на тежкия физически труд в рудниците и пещите, водещ до висока смъртност, на периодичното преминаване на османски войски през селищата, на чумни епидемии/пандемии, на периоди на т.нар. гладни години и др.

Най-голям брой *кюреджии*, глави на домакинства, е засвидетелстван в санджаците Паша, Визе и Чирмен, които обхващат земите на Горнотракийската низина, централните части на Стара планина и Средна гора, Сакар и Странджа планина, Източните Родопи и долното течение на реките Марица, Арда и Тунджа. Присъствието на голям брой рудари в тези земи показва и неравномерното им разположение в българското пространство. По-голямата част от тях е концентрирана на юг от Стара планина, а по-малката – северно от нея. Допускаме, че основната причина за тази констатация е наличието на изградена стабилна рудодобивна инфраструктура в тези райони, съществувала през епохата на средновековната българска държава и Византия, която османците наследяват, полагат грижи за нейното възстановяване и продължават да експлоатират през следващите столетия.

След обработката на руда в пещите се пристъпва към транспортиране на получения продукт. Всички регистрирани кази в провинция Румелия се намират в непосредствена близост до главните пътни артерии (Диагоналния път (*Via militaris*), античния *Via Egnatia* и другия главен път, който започва от Топлица (в Трансилвания), минава по трасето Червен – Велики Преслав – Ямбол – Адрианопол, където се слива с *Via militaris*, и стига до големите пристанища на Бяло и Мраморно море). Тези стратегически транспортни артерии вероятно са причината както за динамиката при миграцията на рударско население, така и от логистична гледна точка за по-бързото транспортиране на получения готов метал до самокови, занаятчий и пазари и за задоволяване потребностите на големите консуматорски центрове на Балканите (Одрин, Истанбул и Солун) и в Анадола.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul (BOA), TD 20, 26, 77, 370, 494, 498; Kamil Kepeci Defterleri (Mevkufat Kalemi), KK.d. 2552; Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.) 1412; MAD.d. 1397.

Изследвания

Андреев, Ст., Е. Грозданова. Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX в. София, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), 1993.

Бойков, Гр. Етно-религиозният облик на османския град Филибе – краят на XV – началото на XVI век. – В: *Балкански идентичности*. Ч. 3. София, Институт за изследване на интеграцията, 2003, с. 130–151.

Борисов, Д. Справочник за селищата в Северна Тракия през XVI в. Ч. 1 (казите Филибе и Татар Пазаръ). Асеновград, Диков, 2014.

Венедикова, К. Синовете на Абдуллах. – *Български фолклор*, 1996, № 3–4, с. 4–20.

Венщейн, Ж. Империята в своето величие (XVI в.). – В: *История на Османската империя*. Под редакцията на Робер Мантран. София, Рива, 2011, с. 223–225.

Георгиев, Г. Старата железодобивна индустрия в България. София, Издателство на БАН, 1978.

Граматииков, Г. Добив и търговия с дърва, дървен строителен материал и дървени въглища в българските земи през XV–XIX в. – *Исторически преглед*, 2008, № 5–6, с. 52–87.

Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, Наука и изкуство, 1989.

Грозданова, Е. За данъчната единица хане в демографските проучвания. – *Исторически преглед*, 1972, № 3, с. 81–91.

Грозданова, Е. Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV–XIX в. – В: *Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в.* София, Издателство на БАН, 1978, с. 155–188.

Грозданова, Е. Проблемът за т.нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: *България през XV–XVIII в. Историографски изследвания „България XV–XIX век“*. Т. 1. София, Издателство на БАН, 1987, с. 136–154.

Грозданова, Е. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – *Исторически преглед*, 1979, № 6, с. 108–121.

Грозданова, Е., Ст. Андреев. Задължения и статут на рударите в българските земи през XV–XIX в. – *Исторически преглед*, 1991, № 8, с. 5–14.

Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София, Издателство на БАН, 1953.

Димитров, Стр. Към демографската история на Добруджа през XV–XVII в. – *Известия на Българското историческо дружество (ИБИД)*, 35, 1983, с. 27–59.

Димитров, Стр. Нови данни за демографските отношения в Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – *Добруджа*, 2001, № 14–16, с. 278–333.

Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: *Българският шестнадесети век*. София, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, с. 49–82.

Иналджък, Х. Османската империя. Класическият период 1300–1600. Превод: *Мирела Христова*. София, Ават-Ах, 2002.

Калъонски, А. Юруците. София, Просвета, 2011.

Кийл, М. Изкуство и общество в България през турския период. Превод: *Росица Градева*. София, Любимъдрие, 2002.

Кийл, М. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация. – В: *Мюсюлманската култура по българските земи*. Т. 2. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 56–124.

Кийл, М. Татар Пазарджък. Развитие на един османски град в Централна България или историята за това как българите превзеха Горна Тракия без нито един изстрел 1485–1874. – В: **Кийл, М.** *Хора и селища в България през османския период*. София, AMICITIA, 2005, с. 201.

Кийл, М. Хръзград–Хезарград–Разград: превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). – В: **Кийл, М.** *България под османска власт. Събрани съчинения*. Съст. и науч. ред. **М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска**. София, Издателска къща „Тендрил“, 2017, с. 129–186.

Ковачев, Р. Администрация за ефективно действие или как бил съставен сборният опис TD 370. – В: *Из практиката на османската канцелария*. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 117–136.

Мутафова, Кр. Пришълците: динамика на миграциите, социален статус и адаптация (на примера на османски регистрови данни от XVI–XVII в. относно Никополски санджак). – *Епохи*, 23, 2015, № 1, с. 196.

Мутафчиева, В. За точните методи в областта на историческата демография. – *Исторически преглед*, 1973, № 4, с. 134–141.

Мутафчиева, В. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: **Мутафчиева, В.** *Османска социално-икономическа история*. Избрани произведения. Т. 5. Пловдив, Жанет 45, 2008, с. 446–447.

Пенин, Р. Природна география на България. София, Булвест 2000, 2007.

Радусев, Евг. Помаците – християнство и ислям в Западните Родопи и долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII в. Ч. 1. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2008.

Радусев, Евг., Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996.

Тодорова, М. Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите. – *Исторически преглед*, 1983, № 4, с. 85–99.

Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, Издателство на БАН, 1958.

Шкорпил, К., Вл. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, Областна печатница, 1885.

REFERENCES

Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul (BOA), TD 20, 26, 77, 370, 494, 498; Kamil Kepeci Defterleri (Mevkufat Kalemi), KK.d. 2552; Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.) 1412; MAD.d. 1397.

Published studies

Andreev, St., E. Grozdanova. Iz istorijata na rudarstvoto i metalurgijata v bălgarskite zemi prez XV–XIX v. Sofija, Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ (NBKM), 1993.

Bojkov, Gr. Etno-religioznijat oblik na osmanskija grad Filibe – krajat na XV – načaloto na XVI vek. – V: *Balkanski identičnosti*. Č. 3. Sofija, Institut za izsledvane na integracijata, 2003, s. 130–151.

Borisov, D. Spravočnik za selištata v Severna Trakija prez XVI v. Č. 1 (kazite Filibe i Tatar Pazară). Asenovgrad, Dikov, 2014.

Cvetkova, B. Izvānredni danāci i dāržavni povinnosti v bălgarskite zemi pod tur-ska vlast. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1958.

Deliradev, P. Prinos kām istoričeskata geografija na Trakija. T. 1. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1953.

Dimitrov, Str. Kām demografskata istorija na Dobrudža prez XV–XVII v. – *Izvestija na Bălgarskoto istoričesko družestvo (IBID)*, 35, 1983, s. 27–59.

Dimitrov, Str. Novi danni za demografskite otnošeniya v Južna Dobrudža prez pārvata polovina na XVI v. – *Dobrudža*, 2001, № 14–16, s. 278–333.

Georgiev, G. Starata železodobivna industrija v Bălgarija. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1978.

Gramatkov, G. Dobiv i tārgovija s dārva, dārven stroitelen material i dārveni vāglišta v bălgarskite zemi prez XV–XIX v. – *Istoričeski pregled*, 2008, № 5–6, s. 52–87.

Grozdanova, E. Bălgarskata narodnost prez XVII v. Demografsko izsledvane. Sofija, Nauka i izkustvo, 1989.

Grozdanova, E. Pogolovnijat danāk i razvitieto na stokovo-paričnite otnošeniya v bălgarskite zemi prez XV–XIX v. – V: *Iz istorijata na tārgovijata v bălgarskite zemi prez XV–XIX v.* Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1978, s. 155–188.

Grozdanova, E. Problemāt za t.nar. privilegiovana raja v istoričeskata knižnina. – V: *Bălgarija prez XV–XVIII v. Istoriografski izsledvanija „Bălgarija XV–XIX vek“*. T. 1. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1987, s. 136–154.

Grozdanova, E. Promeni v poselišnata mreža i demografskija oblik na Elhovskija kraj prez XV–XVII v. – *Istoričeski pregled*, 1979, № 6, s. 108–121.

Grozdanova, E. Za danāčnata edinica hane v demografskite proučvanija. – *Istoričeski pregled*, 1972, № 3, s. 81–91.

Grozdanova, E., St. Andreev. Zadālženija i statut na rudarite v bălgarskite zemi prez XV–XIX v. – *Istoričeski pregled*, 1991, № 8, s. 5–14.

Inaldžāk, H. Osmanskata imperija. Klasičeskijat period 1300–1600. Prevod: Mirela Hristova. Sofija, Amat-Ah, 2002.

Ivanova, Sv. Malkite etnokonfesionalni grupi v bŕlgarskite gradove prez XVI–XVII v. – V: *Bŕlgarskijat ŕestnadeseti vek*. Sofija, Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 1996, s. 49–82.

Kal’onski, A. Jurucite. Sofija, Prosveta, 2011.

Kijl, M. Hrŕzgrad–Hezargrad–Razgrad: prevratnostite na edin turski grad v Bŕlgarija (istoriĕeski, demografski, ikonomiĕeski i izkustvovedski beleŕki). – V: **Kijl, M.** *Bŕlgarija pod osmanska vlast. Sŕbrani sŕĕinenija*. Sŕst. i nauĕ. red. **M. Barŕmova, Gr. Bojkov, M. Kiprovska**. Sofija, Izdatelska kaŕsta „Tendril“, 2017, s. 129–186.

Kijl, M. Izkustvo i obŕstestvo v Bŕlgarija prez turskija period. Prevod: *Rosica Gradeva*. Sofija, Ljubomŕdrie, 2002.

Kijl, M. Razprostranenie na isljama v bŕlgarskoto selo prez osmanskata epoha (XV–XVIII v.): kolonizacija i isljamizacija. – V: *Mjusjulmanskata kultura po bŕlgarskite zemi*. T. 2. Sofija, Meŕdunaroden centŕ po problemite na malcinstvata i kulturnite vzaimodejstvija, 1998, s. 56–124.

Kijl, M. Tatar Pazardŕŕak. Razvitiето na edin osmanski grad v Centralna Bŕlgarija ili istorijata za tova kak bŕlgarite prevzeha Gorna Trakija bez nito edin izstrel 1485–1874. – V: **Kijl, M.** *Hora i seliŕta v Bŕlgarija prez osmanskija period*. Sofija, AMICITIA, 2005, s. 201.

Kovaĕev, R. Administracija za efektivno dejstvie ili kak bil sŕstaven sbornijat opis TD 370. – V: *Iz praktikata na osmanskata kancelarija*. Sofija, Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2011, s. 117–136.

Mutaĕĕieva, V. Kategoriite zavisimo naselenie v naŕite zemi pod turska vlast prez XV–XVI v. – V: **Mutaĕĕieva, V.** *Osmanska socialno-ikonomiĕeska istorija. Izbrani proizvedenija*. T. 5. Plovdiv, Œanet 45, 2008, s. 446–447.

Mutaĕĕieva, V. Za toĕnite metodi v oblastta na istoriĕeskata demografija. – *Istoriĕeski pregled*, 1973, № 4, s. 134–141.

Mutafova, Kr. Priŕŕalcite: dinamika na migraciite, socialen status i adaptacija (na primera na osmanski registrovi dannii ot XVI–XVII v. odnosno Nikopolski sandŕak). – *Epohi*, 23, 2015, № 1, s. 196.

Penin, R. Prirodna geografija na Bŕlgarija. Sofija, Bulvest 2000, 2007.

Raduŕev, Evg. Pomacite – hristijanstvo i isljam v Zapadnite Rodopi i dolinata na r. Mesta, XV – 30-te godini na XVIII v. Ć. 1. Sofija, Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2008.

Raduŕev, Evg., R. Kovaĕev. Opis na registri ot Istanbulskija osmanski arhiv. Sofija, Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 1996.

Œkorpil, K., Vl. Œkorpil. Njakoi beleŕki vŕrhu arheologiĕeskite i istoriĕeskite izsledvanija v Trakija. Plovdiv, Oblastna peĕatnica, 1885.

Todorova, M. Struktura na naselenieto, braĕnost, semejstvo i domakinstvo na Bal-kanite. – *Istoriĕeski pregled*, 1983, № 4, s. 85–99.

Venedikova, K. Sinovete na Abdullah. – *Bŕlgarski folklor*, 1996, № 3–4, s. 4–20.

Venŕtejn, Œ. Imperijata v svoeto veliĕie (XVI v.). – V: *Istorija na Osmanskata imperija*. Pod redakcijata na *Rober Mantran*. Sofija, Riva, 2011, s. 223–225.

Alexander, J. Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufasssal Tahrir Defters. – *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, oct. 1999, pp. 56–70.

Balta, E. L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474. Athènes, Society of Euboean Studies, 1989.

Barkan, Ö. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1957, No. 1, (Leiden), pp. 21–22.

Barkan, Ö. Research on the Ottoman Fiscal Surveys. – In: **Cook, M. A.** (ed.). *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, 1970, pp. 163–171.

Beldiceanu-Steinherr, I. Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle). – *Südost-Forschungen*, 1978, No. 4, pp. 1–11.

Cvetkova, B. Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans. – *Archivum Ottomanicum*, 1983, No. 8, pp. 133–213.

Faroqhi, S., L. Erder. Population Rise and Fall in Anatolia 1550–1620. – *Middle Eastern Studies*, 15, Oct., 1979, No. 3, pp. 322–345.

Gökbilgin, M. XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 2007.

Imber, C. The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2002.

İnalcık, H. Sources for Fifteenth-Century Turkish Economic and Social History. – In: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*. Vol. 9. Bloomington, 1993, pp. 177–193.

İnalcık, H. The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. – In: **İnalcık, H., D. Quataert** (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. 1. 1300–1600. Cambridge, 1994, pp. 9–66.

İslamoğlu-Inan, H. State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations in Ottoman Anatolia during Sixteenth Century. Ottoman Empire and Its Heritage Series. Vol. 1. Leiden, E. J. Brill, 1994.

Kiel, M. The Encyclopaedia of Islam. VIII. Leiden, Brill, 1995, p. 9.

Lowry, H. Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo. – In: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. University of Birmingham and Dumbarton Oaks, 1986, p. 29.

Lowry, H. The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. – In: **Lowry, H.** *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul, The Isis Press, 1992, pp. 3–18.

Pamuk, Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Refik, A. Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (967–1200). İstanbul, Enderun Kitabevi, 1931.

Todorova, M. Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria. Second, updated, revised and enlarged edition. Budapest – New York, Central European University Press, 2006.

Varlık, N. Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347–1600. Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1. Разпределение на регистрираните домакинства на кюреджии в казите, спадащи към Паша санджак, 1573–1610 г.

Каза	Година					
	1573		1600/1601		1610	
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“
Загра-и Ески хисар (71/56/57)*	367	16 + 7**	336	7	349	8
Филибе (39/33/35)	227	14 + 2	170	10	173	11
Йенидже-и Карасу (21/26/26)	161	3	174	2 + 2	179	2 + 2
Гюмюлджине (11/12/12)	105	6 + 1	91	2	91	2
Димотика (12/5/5)	96	7 + 1	35		35	
Татар базаръ (19/25/25)	86	13 + 1	76	11	76	12
Кешан (14/12/12)	65	10 + 2	40	7 + 1	40	7
Ипсала (10/6/6)	33	1	18		19	
Одрин (11/16/16)	30	3	98	8 + 1	97	
Драма (2/2/2)	27	1***	21		21	
Фереджик (5/3/3)	8	1	6		6	
Общо 11 кази (215/196/199)	1205	75 + 15	1065	47+4	1086	42 + 2

* В скоби е посочен общият брой на записаните селища с рудари към *казата*, съответно през 1573, 1601 и 1610 г.

** Освободени роб.

*** Освободен роб.

Таблица 2. Разпределение на регистрираните домакинства на кюреджии в казите, спадащи към санджака Чирмен, 1573–1610 г.

Каза	Година				
	1573		1600/1601		1610
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане
Хас кьой (38/36/36)*	304	9 + 11**	291	1 + 3	290
Йенидже-и Загра (44/42/41)	297	24+4	317	12 + 3	313
Ачка Казанлък (25/28/28)	186	19+3	185	10	186
Чирмен (4/22/23)	46	3	93		94
Танръ даа/Текфур дагъ (14/9/9)	38	7	33	2	33
Общо 5 кази (125/137/137)	871	62 + 18	919	25 + 6	916

* В скоби е посочен общият брой на записаните селища с рудари към *казата*, съответно през 1573, 1601 и 1610 г.

** Освободени роби.

Таблица 3. Разпределение на регистрираните домакинства на кюреджии в казите, спадащи към санджака Визе, 1573–1610 г.

Каза	Година				
	1573		1600/1601		1610
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане
Хайраболу (21/22/22)*	89	4 + 1**	86	2	80
Чорлу (9/7/7)	32		28	1	26
Баба Ески (7/8/8)	56	3	56	5 + 2	54
Силиври/Силистре (4/4/4)	17	1	14	2	14
Бергос (2/2/2)	4		4		4
Общо 5 кази (43/43/43)	198	8 + 1	188	10 + 2	178

* В скоби е посочен общият брой на записаните селища с рудари към *казата*, съответно през 1573, 1601 и 1610 г.

** Освободен роб.

Таблица 4. Разпределение на регистрираните домакинства на кюреджии в казите, спадащи към санджака Гелиболу, 1573–1610 г.

Каза	Година			
	1573		1600/1601	
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“
Малгара (14/13/13)*	92	3 + 2**	95	95
Гелиболу (1/1/1)	10	1***	11	11
Общо 2 кази (15/14/14)	102	3 + 3	106	106
				1

* В скоби е посочен общият брой на записаните селища с рудари към *казата* съответно през 1573, 1601 и 1610 г.

** Освободени роби.

*** Освободен роб.

Таблица 5. Разпределение на регистрираните домакинства на кюреджии в казите, спадащи към санджака Никопол, 1573–1610 г.

Каза	Година			
	1573		1600/1601	
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“
Търнови (5/6/6)*	80	1	58	58
Русчук (1/1/1)	7		7	7
Чернови (–/18/18)			137	134 + 5****
Общо кази 3 (6/25/25)	87	1	202	199 + 5
				3 + 2

* В скоби е посочен общият брой на записаните селища с рудари към *казата* съответно през 1573, 1601 и 1610 г.

** Освободен роб.

*** Освободени роби.

**** Немюсюлмани.

Таблица 6. Разпределение на кюреджиите по санджаци в провинция Румелия, 1573–1610 г.

Санджак	Година					
	1573		1600/1601		1610	
	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“	Мюсюлмани хане	„Син на Абдуллах“
Паша	1205	75+15*	1065	47+4	1086	42+2
Чирмен	871	62+18	919	25+6	916	26+7
Визе	198	8+1	188	10+2	178	9+1
Гелиболу	102	3+3	106	1	106	1
Никопол	87	1	202	2+1	199+5**	3+2
Общо	2463	148+37	2480	85+13	2485+5	81+12

* Освободени роби.

** Немюсюлмани.

СОЦИАЛЕН ПРОФИЛ И ПРОФЕСИОНАЛНА МОБИЛНОСТ НА СЕЛСКИТЕ КИРАДЖИИ И АРАБАДЖИИ/КОЛАРИ В ПРОВИНЦИЯ РУМЕЛИЯ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК*

Стефка Първева**

SOCIAL PROFILE AND PROFESSIONAL MOBILITY OF RURAL *KIRACIS* AND *ARABACIS*/ WAGONERS IN THE PROVINCE OF RUMELI IN THE SEVENTEENTH – EIGHTEENTH CENTURIES

Stefka Parveva

Summary. People called *kiracis* and *arabacis*/wagoners were involved in the commercial traffic within the Ottoman Empire. They carried goods and passengers on different routes and at different distances, individually or organized in caravans. This paper aims to outline the social profile of the villagers – *kiracis* and *arabacis* in the 17th–18th centuries. The study focuses on the travel of private individuals and the transfer of goods that are not related to the policy of the Empire in peacetime or wartime. Special attention is paid to the other elements of the transport system: caravans, roads, inns and caravanserais. The research is based on different types of documents – inheritance inventories, court cases, registered in the *kadi sicils*, sultan's firmans, *defters*, travelogues and others.

Keywords: *kiracis*, *arabacis*, caravans, roads, caravanserais

Ключови думи: кираджии, арабаджии, кервани, пътища, кервансарай

Търговският обмен в Османската империя се осъществявал на различни нива – между селото и града, между различните региони на територията на Империята и отвъд нейните граници. Неговите средоточия обхващали както малките селски пазари и големите градски чаршии, така и периодично провежданите панаири, на които се стичали османски и чуждестранни търговци от различни региони и държави. На тях били докарвани и предла-

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Стефка Първева – доц. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: sparveva@hotmail.com [Stefka Parveva – Assoc. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: sparveva@hotmail.com].

гани стоки, които представяли асортимента на османските, европейските и азиатските занаятчийски работилници.

В търговския трафик в Империята били включени и хората, наречени кираджии и арабаджии/каруцари/колари. Те поемали ангажиментите да пренасят стоки и да прекарват пътници по различни маршрути и на различни разстояния, самостоятелно или организирани в кервани¹. На следващите страници ще се опитаме да очертаем приблизителен социален портрет на селяните кираджии и арабаджии през XVII–XVIII в. Във връзка с това ще отделим специално внимание и на останалите елементи от транспортната система: кервани, пътища, ханове и кервансарай. Изследването ще се концентрира върху пътуването на частни лица и преноса на стоки и други товари, които не са свързани с държавни мероприятия в мирно или военно време. Изворите, които използваме, представляват различни типове документи – наследствени описи, съдебни дела и хюджети, вписани в кадийските сиджили, султански фермани, дефтери, пътеписи и др.

Всички горепосочени елементи на транспортната система в Османската империя и основни проблеми, свързани с тях, са включени в сюжета на една история от „имперското ежедневие“, записана в регистъра (сиджил) на софийския кадийски съд. Тя разказва за пътя на един керван, който през февруари 1777 г. тръгнал от пограничната линия при Видин и се отправил на юг към София. Ето и самата история:

По произход [Ахмед, син на Якуб] от групата (taife) на кираджиите е от жителите на добре познатото село на име Байрам дере², спадащо към каза Селяник³ във вилаета Румели. След като стоката била натоварена на конете от военната граница при Видин (serhad-i Vidin)⁴, по време на пътуването на връщане [Ахмед] бил ранен с кур-

¹ Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). София, 1982, с. 60–65; Панова, Сн. Българските търговци през XVII век. София, 1980, с. 80–82; Маслев, Ст. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. София, 1991, с. 75, 77–79; Икономика на България до социалистическата революция. София, 1989, с. 251–255; Иванова, Св. Малцинства – търговци в Румелия през XVII–XVIII век. – Год. CV „Св. Климент Охридски“, ИФ, 100, 2012, с. 97–99; Димитријевић, С. Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Посебна издања Историјски институт САНУ, т. 304, кн. 10. Београд, 1958.

² Байрам дере, село в околия Кукуш дн. гр. Калкис, Гърция.

³ Дн. гр. Солун, Гърция.

⁴ Военната граница (серхад) на Империята, чиито опорни центрове станали Белград, Ниш и Видин, се формирала отново (след XV–XVI в.), когато османците загубили европейски територии на северозапад във войната със Свещената лига (1683–1699). Подробно за устройството и функционирането на военната граница

шум от пушка. Тя [гръмнала] откъм горната [страна на] десния поток при моста, преди да се стигне до местността, позната като Татар аланъ⁵ в казата Беркофча⁶. След като [кираджиите стигнали] до село Бучине дербенд⁷, спадащо към казата на големия град София, [Ахмед] починал заради причиненото му зло и от изтощение, [предизвикано] от споменатата рана. Той бил откаран до хана на Ахмед беше, който се намира в чаршията „Куру чеиме“ в казания град. Спътниците му от гореспоменатото село Байрам дере – еднородният му чичо Абдуллах, син на Ибрахим, Салих, син на Халил, Ахмед, син на Ибрахим, Халил, син на Мехмед, Абдуллах, син на Хюсеин, както и Ибрахим, син на Али, Ахмед, син на Абубекир, и дервиш Халил от касаб-ба⁸ Кьопрюлю⁹ на съдебно заседание изявили желание за осведомяване и разследване [на инцидента].

При разследването [на случая] от страна на закона беше потвърдено [гореизложеното]. [Установи се също], че по сведенията на неговите спътници наследниците на убития Ахмед, син на Якуб, са ограничени до съпругата му госпожа Фатма и малолетния му син Ибрахим. След това наследството беше описано и поставено в правилен ред на законово основание и с участието на чичо му, споменатия Абдуллах. [Той] е назначен за кайъм¹⁰, за да получи наследството и да го занесе и предаде на наследниците. Споменатото, както следва, е негов опис. Написано на първия ден на месец мухаррем 1191 г. / 9 февруари 1777 г.

вж. в: **Иванова, Св.** Видинският Варош и канун-и серхад (към отношенията между християни и мюсюлмани на османската военна граница през първата половина на XVIII в.). – *ИПр*, 2015, № 3–4, с. 83–161 и цит. там лит.; **Градева, Р.** На границата на османското пространство: Видин, XV – първата половина на XVIII в. – *ИПр*, 2015, № 3–4, с. 36–82 и цит. там лит.

⁵ Татарската поляна.

⁶ Дн. гр. Берковица.

⁷ Дн. с. Бучин проход, обл. София.

⁸ Град.

⁹ Дн. гр. Велес, Северна Македония. Местожителството на кираджиите – селото Байрам дере от казата Солун и градът Кьопрюлю – предполага, че те се движели по едно от големите пътни трасета, наричано Винарският път. Той тръгвал от Солун и едно от разклоненията му вървяло към София, оттам през Искърското дефиле излизало в Дунавската равнина, за да достигне до Видин (вж. **Георгиева, Цв.** Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София, 1999, с. 299).

¹⁰ Кауум, кауум – човек, който е назначен от съда да се разпорежи с наследство на починал.

<i>[Имущество]</i>	<i>[Количество]</i>	<i>[Стойност]</i>
<i>Впрегатен кон</i>	<i>2 глави</i>	<i>7200 акч.</i>
<i>Пищов</i>	<i>1</i>	<i>360 акч.</i>
<i>Пушка бойлия</i>	<i>1</i>	<i>480 акч.</i>
<i>[сума, получена срещу]</i>		
<i>наем за коня</i>		<i>1200 акч.</i>
<i>Антерия от аба</i>	<i>1</i>	<i>60 акч.</i>
<i>Антерия от „магнаса аладжа“¹¹</i>	<i>1</i>	<i>120 акч.</i>
<i>Джюббе от аба</i>	<i>1</i>	<i>60 акч.</i>
<i>Стари чизми</i>	<i>1 чифт</i>	<i>60 акч.</i>
<i>Фес и хавлу¹²</i>	<i>1</i>	<i>60 акч.</i>
<i>Чакиъри от аба</i>	<i>1</i>	<i>90 акч.</i>
<i>[Пари] в брой в кесия</i>		<i>450 акч.</i>
<i>Всичко общо сума:</i>		<i>10 230 акч.</i>
<i>От тях разходи:</i>		
<i>За погребение</i>		<i>1380 акч.</i>
<i>Ресм-и късмет</i>		<i>255 акч.</i>
<i>Калемийе и кайдийе</i>		<i>63 акч.</i>
<i>Хюдамийе</i>		<i>42 акч.</i>
<i>Ихзарийе</i>		<i>21 акч.</i>
<i>Разходи за разследване</i>		<i>1539 акч.</i>
<i>Общо разходи сума:</i>		<i>3300 акч.</i>
<i>Действителен остатък в ръцете</i>		
<i>на споменатия кайъм, сума:</i>		<i>6930 акч.</i>
<i>Дял на съпругата</i>		<i>866 акч.</i>
<i>Дял на сина</i>		<i>6064 акч.</i>
<i>Остатък</i>		<i>2 акч.¹³</i>

Избрахме да цитираме пълния текст на този документ, защото и най-дребните детайли в него ще ни послужат като отправна точка за изследване на социалния портрет на кираджиите и подобните на тях арабаджии, както и на проблемите, свързани с тяхното трудово ежедневие: формиране, структура и функциониране на кервана; състояние на пътната мрежа; съдебната институция в професионалната активност на кираджиите и др. Ето защо на много места в текста на изследването ще се връщаме към информацията на този документ и на този керван. За да го разграничим от останалите, още в началото ще го наречем условно „Видинския керван“.

¹¹ Вид плат.

¹² Хавлу – вид памучен плат.

¹³ НБКМ, Ориенталски отдел, S 25, л. 42а, док. I.

Кираджиите, арабаджиите и османският закон

Още през XV в. османският закон отбелязал различната от тази на останалите селяни земеделци трудова заетост на кираджиите и арабаджиите. По тази причина законодателят отделил място, за да регулира данъчното им облагане. То било съобразено със спецификата на техния труд и отчитало различните варианти при съчетаване на техния основен поминък – кираджийство или арабаджийство със земеделие. В кануннамето на султан Мехмед II от 1488 г. се казва следното:

Кираджията, или колар, чието занятие е коларство, трябва да изостави обработването на чифта (орната земя); при това да не засява през годината два муда¹⁴ семе; да пренася сол и други предмети и да плаща на своя спахия (сювария) годишно 50 акчета. Ако не изостави обработването на своя чифт, а както по-рано, сее по два муда семе, да не му се взема нищо с твърдението „ти вършиш кираджилък“; обаче, както обикновено, той да плаща по установения обичай своя десятък (юшур) и своя райетски данък (ресм-и райет). Да не плаща нищо като занаятчия, който работи с кола в града. Ако ли поради бедност или старост изпадне в немощ или [когато] поради крайна бедност средствата не му достигат и вследствие на това остави необработен своя чифт, да не бъде потискан, като му се казва: „Ти се занимаваш с кираджилък, коларство или дъскарство“. Спахията да му отнеме земята, която владее, и да я даде на друг рая, а от него да се събира бенак ресми.[...] Ако някой припечелва поминъка си с кон, плаща годишно девет акчета. Който [работи] в града [с кон], нищо не плаща.¹⁵

¹⁴ Мярка за измерване на зърно. Стандартният мудар е с вместимост 20 килета (İnalçık, H. Weights and measures. – In: İnalçık, H., D. Quataert (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 991).

¹⁵ За бенак се вземат три, шест или девет акчета. Кануннаме на султан Мехмед II Завоевател от 1488 г., публикувано на арабица в: Kraelitz-Greifenhorst, Fr. Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. – *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 1, 1921, pp. 13–68. Цит. по българския превод в: Турски извори за историята на правото по българските земи. Т. 1. Съст. Г. Гълъбов. София, 1961, с. 23. В допълнение на тези законови постановления в кануннамето на султан Мехмед II от 1488 г. кануннамето на вилаета Нийболу (Никопол) от XVI в. определя размера на данъка за изоставен чифт (чифт бозан) и данъците ресм-и чифт и испенче, който арабаджиите мюсюлмани или християни, напуснали земята си и селото, трябвало да изплатят на спахията: „Ако някой рая не се занимава със земеделие, а има занаят и работи или пък упражнява коларство,

Законът отчел две възможности при избора на професионална реализация на кираджии и арабаджии. Част от тези хора се отдавали само на кираджилък, прекарвайки стока с каруца или само с товарен кон на близки и далечни разстояния. Те изоставяли своите земи и земеделски активности и прехранвали семейството си само с кираджилък или коларство.

Друга част съчетавали работата в райетския си чифлик с тази на кираджии. Последните навярно се занимавали с превозване на товари само в свободните от земеделска работа периоди от време. В съответствие с професионалните избори на селяните, занимаващи се с кираджилък и коларство, било определено и съответното им данъчно облагане. Законът предвидил и действията, които властта трябвало да предприеме към онези кираджии, които поради бедност или старост били изпаднали в невъзможност да обработват райетския си чифлик. Тогава спахията трябвало да даде земята им на друг селянин и да намали значително данъчното му облагане.

Същите възможности за професионален избор на селяните кираджии съществували и няколко столетия по-късно. Михаил Маджаров разказва в своите спомени от 60-те години на XIX в. за земеделците от село¹⁶ Копривщица следното:

*Копривщенци бяха търговци, занаятчии, скотовъдци и малко земеделци. [...] В оня затънтен край се събираха само тия хора, които бяха готови да пропътуват всяка година по 500–1000 километра. [...] Даже тия, които се занимаваха със земеделие, бяха принудени да пътуват по веднъж и дважд в годината до пристанищата на Егейско и Мраморно море. Земеделieto у тях имаше за цел да им доставя храна само за техните семейства и за добитъка, а другите разноски те покриваха с **кираджилък**. Копривщенците правеха кираджилък и с коне, и с кола. Суровата стока, която се внасяше в Копривщица, и изработената, която се изнасяше за Европейска Турция, Мала Азия, за*

брадварство или ратайство и се посели на друго място, ако е мюсюлманин, плаща на спахията си еквивалент на десетъка от 50 акчета. Ако пък е неверник, плаща десетък от 62 акчета. Освен горните, ако данъкоплатецът е мюсюлманин, плаща още и 22 акчета рес-и-чифт. А ако е неверник, плаща и 25 акчета данък испенче“ (НБКМ, Ориенталски отдел, Ор/73, цит. по българския превод в: Турски извори за историята на правото по българските земи. Т. 2. Съст. и ком. Б. Цветкова. София, 1971, с. 40; вж. също и Закон за лива Видин от XVI в. Виенска национална библиотека – Turcica, AF 77, л. 1986-221a, цит. по българския превод в: Турски извори за историята на правото..., т. 2, с. 47).

¹⁶ Самият М. Маджаров пише: „...тогава Копривщица се наричаше село“ (**Маджаров, М.** Спомени. София, 2004, с. 78).

*средиземноморските острови и за Египет, както ежегодните пътници, които достигаха до хиляди, се пренасяха почти изключително от копривщенските кираджии.*¹⁷

Спомените на Михаил Маджаров свидетелстват за това как занаятчийско и търговско селище като Копривщица създало поле за реализация на достатъчно хора земеделци, които допълвали своите оскъдни приходи от земята като кираджии и арабаджии, прекарвайки на близки и далечни разстояния хора, суровини и занаятчийска стока.

Освен че създала законодателен регламент във връзка с трудовата заестост и данъчното облагане на кираджиите, властта полагала усилия да опише селяните, които се занимавали с керванджийство/кираджилък, в нарочни дефтери. Някои от тези описи, публикувани от Т. Катич и Д. Амедовски за нахията Петруш през 1502 г., показват, че кираджиите наброявали от трима-четирима до десетина мъже, а някъде и над двадесетина жители от съответното село¹⁸. В следващото столетие османските чиновници включвали информация за кираджиите и арабаджиите и в описи на населението по села и градове, съставяни във връзка със събиране на данъка авариз¹⁹. Съставянето на споменатите типове дефтери говори за необходимостта на държавата да разполага с информация относно броя и местонахождението на кираджиите и техните водачи – керванбашии, относно потенциала им да пренасят товари. Този интерес от страна на властта подсказва за значимата роля, която кираджиите играели в османската икономика.

Пристигайки в града, селяните кираджии намирали и друга, може би временна професионална реализация в рамките на градската икономика.

¹⁷ Пак там, с. 102–103.

¹⁸ **Катич, Т., Д. Амедоски.** Караванције нахије Петруш из Левча 1502. године. – *Мешовита грађа*, 38, 2017, с. 7–25.

¹⁹ В авариз дефтер за казата Филибе (Пловдив) от 1695 г. например наред с останалите професии на селяните са регистрирани кираджии и арабаджии. Не сме сигурни дали арабаджиите са били хора, които са превозвали товари с каруци, или занаятчии, изработващи каруци. Обикновено кираджиите са били местни жители. За част от тях е отбелязано, че са другоселци (ябанджии), наскоро заселили се в съответните села. За нито един от кираджиите не е записано, че владее земя (чифт). Очевидно тези хора са изкарвали прехраната си само с кираджилък (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Maliyeden Müdevver Defter № 03604, p. 27, 80, 100, 107, 108. Благодаря на Кръстьо Йорданов, който ми предостави информация за документа). Кираджиите с техните имоти били включвани и в „теметтоат дефтерите“ от XIX в. (вж. напр. **Güran, T.** Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire ottoman vers le milieu du XIXe s. Étude comparée de neuf villages de la nahiye de Koyuntepe, sanjak de Filibe. Sofia, 1980, p. 16).

Това ставало навярно в периоди, когато те очаквали да бъдат наети да пренасят стоки и хора на близки или далечни разстояния. В това ни убеждава наследството на кираджи Стойчо, син на Коста, описано във видинския кадийски съд на 17 юни 1729 г.²⁰ Кираджията бил от село Белинче/Белинци, каза Неврокоп²¹. Възможно е той да е пристигнал във Видин сам или като част от керван, пренасяйки стоки с коня и магарето, които притежавал (вж. Приложение, док. 2). Докато чакал да бъде нает отново, този беден селянин се захванал с риболов. Може би точно докато ловял риба, с кираджи Стойчо се случило нещастие. Той се удавил в езерото, наречено Дулофче, което се намирало до махалата „Извор“, една от махалите на видинския Варош. В неговото наследство са описани 19 кг риба. Количеството на улова предполага, че кираджи Стойчо е търгувал с него. В случай че той сам изкарвал улова на пазара, клаузите на закона за пазарния бач в града (XVI в.) изисквали от него да заплати пазарна такса. Тя била различна в зависимост от вида и товара на рибата²².

Освен това кираджи Стойчо можел да се включи в групата на рибарите, които участвали в султанския риболов. Според закона, който уреждал този риболов във Видин (XVI в.), рибарите ловели риба за държавата в продължение на четири дни и нощи. Уловът в повече се давал на рибарите „за собствени нужди и прехрана“. След този период те могли да ловят риба за себе си. От закона разбираме, че в града е имало и „касапи на риба“. Това били търговци, които участвали в разпродажбата на уловената риба, включително и на султанския улов²³. Тяхното присъствие във Видин подсказва, че освен самостоятелно кираджи Стойчо можел да реализира на пазара своя улов, като го достави на споменатите „касапи на риба“. Трудовата активност на кираджията като рибар показва още една от възможностите на хората с тази професия да осигуряват своето препитание и с допълнителна работа в рамките на градската икономика.

По време на зловещото събитие в града се намирал братът на кираджи Стойчо, Ласко, син на Коста, навярно той също кираджия. Можем да предположим, че именно Ласко е решил наследството на починалия кираджия да бъде описано и поделено между наследниците в кадийския съд

²⁰ НБКМ, Ориенталски отдел, S19, л. 53 б, док. I от 20 зилкаде 1141 г.

²¹ Дн. гр. Гоце Делчев.

²² Закон за пазарния бач в град Видин. Виенска национална библиотека – Turcica, AF77, цитирано по българския превод в: Турски извори за историята на правото..., т. 2, с. 50.

²³ Закон за султанския риболов в пристанището Видин. Виенска национална библиотека – Turcica, AF77, цитирано по българския превод в: Турски извори за историята на правото..., т. 2, с. 51–52.

по правилата на мюсюлманското наследствено право. В съда Ласко бил назначен за законен кайъм, който имал правото да получи коня, магарето и другите дребни притежания на брат си Стойчо и задължението да ги занесе на неговите наследници във вилаета.

Гореизложеното показва, че една част от кираджиите се установявали професионално на границата между града и селото, като продължавали да се занимават със земеделие. Друга част се откъсвали от аграрната икономика и макар да оставали селски жители, намирали допълнителна на кираджийството трудова реализация в сферите на градската икономика.

Сухоземните пътища

Едно от основните условия за успешното и бързо придвижване на стоките и пътниците било състоянието на сухоземните пътищата в Османската империя на Балканите. Както отбелязва Цветана Георгиева, пътищата през османската епоха били „резултат на хилядолетно развитие, което е формирало една завършена структура от връзки, обединяващи локалните подсистеми, големите региони и в крайна сметка цялото пространство и хората, които го обитават“²⁴. Както основните пътни артерии, така и второстепенните и междуселските пътища изграждали разклонена пътна мрежа в Империята, като играели важна роля в стопанската активност на нейните поданици²⁵.

Най-много сведения за състоянието на пътищата откриваме в пътните бележки на страничните наблюдатели – европейските пътешественици. Най-общо техните оценки се разполагат в двете крайни позиции на оце-

²⁴ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите. София, 1999, с. 298.

²⁵ За основните и някои второстепенни пътища на територията на османските Централни Балкани вж.: Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград през Средните векове. – *Българска историческа библиотека*, 4, 1932, с. 54–84; Зиројевић, О. Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683). – В: *Зборник историјског музеја Србије*. Београд, 1970, с. 3–196; Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972, с. 34–41; Георгиева, Цв. Цит. съч., с. 298–303; Катић, Т. Сувоземни пут од Београда до Видина. Према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприловића 1690. Године. – *Историјски часопис*, 47, 2000, с. 103–115; Вечева, Е. Цит. съч., с. 48–66; Маслев, Ст. Цит. съч., с. 47–50; Икономика на България..., с. 251–252; Грозданова, Е. Многоликите пътища на мира и войната. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София, 2003, с. 8–11; *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380–1699)*. Ed. by E. Zachariadou. Rethymnon, 1996.

нъчната скала. Така английският адвокат и пътешественик Хенри Блаунт е отбелязал ролята на благотворителните фондации (вакъфите) за създаването и поддържането на пътища и пътна инфраструктура в Империята. Той пише:

Поради това цяла Турция е изпълнена с отлични ханове, болници и джамии; поради това се правят и най-хубавите мостове и пътища, които човек може да си представи, с множество чешми за облекчение на пътниците (1634 г.).²⁶

Друг английски пътешественик, Джон Бърбъри, пътувал с посолството на Свещената Римска империя по Диагоналния път (*Via Diagonalis*) през 1665 г., добавя:

Обществените им сгради, като кервансарии и ханове, както и техните бани, мостове, пътища и фонтани, които срещаме почти по целия път ежедневно, са много внушителни.²⁷

Френският търговец Жан-Клод Флаша, който в средата на XVIII в. преминал по друго основно трасе: от Дунав при Тутракан през Шумен и Ришкия проход към Карнобат, Лозенград и Истанбул, е обобщил в своя дневник:

Пътищата бяха хубави и добре поддържани. Вижда се, че страната е хубава и добре населена. Наистина Портата се грижи от време на време тези пътища да се поправят [...].²⁸

На друго място Флаша добавя:

Колкото приближавахме Константинопол, толкова пътищата ставаха по-хубави. Правени бяха от римляните. Турците не са си дали много труд да ги поддържат.²⁹

Други пътешественици били на противоположното мнение, особено когато се налагало да пътуват в дъждовна есен или в снежна зима. Тогава в техните дневници четем, че: „пътят стана много лош“, „пътувахме лошо поради мочурливите и наводнени пътища“, минахме по „извънредно мъ-

²⁶ Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.). Увод, съставителство и коментар М. Тодорова. София, 1987, с. 113.

²⁷ Пак там, с. 159.

²⁸ Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975, с. 298.

²⁹ Пак там, с. 301.

чен и каменист път“, „по твърде лош планински път“, „поради топящия се сняг пътят беше труден“ и прочие подобни констатации³⁰.

Минавайки по Диагоналния път от Белград през Ниш, София, Пловдив, Одрин за Истанбул, немският пътешественик Ханс Дерншвам, известен изследовател на римската история и археология, както и на етнографията на Дунавските земи, е оставил многобройни бележки в своя дневник за състоянието на тази най-голяма и стара пътна артерия. За пътното трасе той дава сведения на много места:

От Ниш, близо до моста започва стар, настлан с камъни път, приблизително 500 крачки дълъг и широк, колкото да се разминат две коли. Строен е от римските императори и отчасти е запазен. [...] От странноприемницата³¹ поехме през дълга и висока камениста планина. Старият римски настлан път беше още отчасти запазен. [...] От София до мястото за нощуване през височини и долини, навсякъде намирахме настлани, стари разрушени пътища, по-главни или междуселски, строени още от римляните. Пътувахме отчасти по и до тях. [...] На много места³² пътувахме още по самия настлан път, но понеже не е бил поддържан и от ден на ден все повече се разрушавал, хората са вървели и яздил от двете му страни, така че са се образуващи дълбоки пътеки, а каменният път е останал нависоко. След това настилката и камъните са паднали на две страни, както ясно се вижда. Досега това беше най-тежкият ни преход. [...] От Новак³³ продължава все още настланият път, който се вижда от време на време, отчасти разрушен и заличен. [...] Минавахме³⁴ по някои стари римски пътища и къси каменни мостове, които отчасти още са поддържани и които прехвърлят по един или два свода над ровове и потоци (1553–1555 г.).³⁵

Пътните бележки на Ханс Дерншвам оставят впечатлението за неподдържан и рушащ се стар, но основен път в Империята на Балканите, по който се движели повечето дипломатически мисии и пътешественици, войските, държавните чиновници, търговските и пътническите кеврани и пр.

³⁰ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София, 1986, с. 79, 117, 136, 144, 146 и др.

³¹ В Цариград.

³² След с. Ветрен.

³³ Село Новак дервент или Капъ дервент, дн. с. Клисура, обл. София.

³⁴ Между Свиленград и Одрин.

³⁵ Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. М. Киселинчева. София, 1970, с. 29, 30, 35–36, 41, 47, 190, 194.

Наблюдателният пътник не могъл да открие държавна грижа по протежение на пътната артерия, ако не се броят мостовете, за които споменава, че са отчасти поддържани. Това състояние на мостовете не било случайно. То било в резултат на конкретна държавна политика – властта организираща специализирана група от хора – кюпрюджийи/мостари, които били задължени да охраняват и да поддържат в изправност мостовете, изградени над реките по големите обществени пътища. Срещу службата си те били освободени от данъците от категорията „авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе“³⁶. За поддръжката на мостовете в някои планински проходи отговаряли и дервентджиите³⁷. Там, където нямало мостове, друга група от хора, наречени каикчийи, пазели и наблюдавали бродовете на реките и прекарвали през тях пътници, стоки и добитък със своите каици³⁸.

И най-сетне един анонимен английски пътешественик бил най-безкомпромисен и обобщаващ в негативната си оценка за османските пътища, като през 1794 г. написал:

*Всички пътища, които водят до метрополията на Османската империя, са така занемарени и неизползваеми, както най-лошото селско шосе в Англия.*³⁹

Дали той свидетелства за упадък в състоянието на пътищата в Империята в края на XVIII в. – годините на вътрешни размирици и разруха, съпровождащи т.нар. кърджалийско време, или е повлиян от сравнението с напредъка на пътната система в собствената му страна, този въпрос изисква самостоятелно изследване.

Изглежда, трасетата на сухоземните имперски пътища не били винаги ясно очертани. Дори Диагоналният път не бил съвсем ясно отграничен от околното пространство или пък губел своите очертания в някои участъци. Затова се налагало преди голям поход на войската пътното трасе да

³⁶ **Ихчиев, Д.** Материали за историята ни под турското робство. – *Известия на Историческото дружество в София*, 2, 1906, с. 132, 178; **Мутафчиева, В.** Катеориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: **Мутафчиева, В.** *Османска социално-икономическа история (изследвания)*. София, 1993, с. 277, 279.

³⁷ Например дервентджиите от село Троян охранявали четири места и се грижели за поправката на седем моста (**Мутафова, Кр.** Стопанска характеристика на Троянския регион през XVI–XVII в.: традиционни поминъци и външни влияния (по данни на османски документи от периода). – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, 2, 2017, с. 270).

³⁸ **Ихчиев, Д.** Цит. съч., с. 132, 180–182.

³⁹ Английски пътеписи..., с. 365

бъде инспектирано. По тази причина през 1566 г. от столицата била изпратена заповед до кадиите по протежението на Диагоналния път от Одрин през Пловдив, Пазарджик и София до Аладжа Хисар със съобщение, че Мехмед, кетхюда на столичните силяхдари (командир на еничарски корпус), щял да пристигне и да огледа състоянието на пътищата и мостовете в тези райони, както и да определи из кои мочурища и наводнени места да се строят нови. Кадииите имали задължението да организират и да заставят раята да извърши съответните ремонти и строежи⁴⁰. Състоянието на пътното трасе налагало още, когато султанът минава с войската, то да бъде предварително маркирано. Джовани Беналя, който участвал в състава на австрийското дипломатическо пратеничество, наблюдавал този род действия, предприемани от властта по време на марша на войската през 1683 г. от Истанбул към Белград. В своите пътни бележки той е отбелязал, че:

*За да не ги объркат, пътищата бяха отбелязани с две могили от пръст една срещу друга на всеки определен брой крачки. И това се прави, когато минава султанът. Иначе, когато го няма, издигат само една от тези могили за везира. В такива случаи обаче селяните от околните села винаги ги подновяват.*⁴¹

Държавна грижа за пътищата се полагала понякога, когато по тях пътували важни за имперската политика дипломатически мисии. Такъв бил случаят с австрийското посолство, което през януари 1700 г. пътувало към османската столица, за да ратифицира текста на Карловацкия мирен договор. Свитата се движела от Русе на юг през Източна Стара планина и Одрин към Истанбул. След като керванът от коли и коне отминал Разград, Симперт Нигел, личен свещеник на посланика, отбелязал в своя дневник:

*Днес имахме много лош път, но от всички страни бяха докарани селяни, които проправяха пътя, режеха шубраците и подпомагаха колите ни из планини и долини.*⁴²

Състоянието на централния балкански път, както и това на по-второстепенните от него пътища, които отвеждали към османската столица, напомним кратката характеристика, която Фернан Бродел дава на пътищата в Европа. Той пише, че „през XVII в. дори в равнината пътят все още не

⁴⁰ Грозданова, Е. Цит. съч., с. 11.

⁴¹ Немски и австрийски пътеписи..., с. 181.

⁴² Пак там, с. 199–200.

представлява „лента“, по която трафикът тече от само себе си. Обикновено очертанятията му са едва забележими. Дори не можем да ги различим от пръв поглед, ако не е движението на потребителите. А това са селяни пешеходци; каруца, откарваща към пазара фермерка с кошници, човечец, който тегли животно за юлара...“⁴³.

Навярно пътищата на Балканите под османска власт не се отличаваха съществено от тези в останалата част на Европа, поне що се отнася до десетилетията на XVII в. Цитираните от пътешествениците разнопосочни оценки може би отразяват състоянието на различни елементи от пътна мрежа в Империята. Вероятно държавата не полагала системни грижи за поддържане на пътните трасета. Затова пък тя се концентрирала върху осигуряването на сигурността на пътуващите чрез изграждането и поддържането на мостове, ханове и кервансарай с придружаващи ги комплекси от имарети, джамии, месджиди (малка джамия), текета и завиета и др. Както са отбелязали някои от пътешествениците, строителството и поддръжката на тези обекти се осъществявало чрез финансовите ресурси на султански и частни вакъфи. Тази предприемаческа дейност се извършвала не само в старите градове по големите пътни артерии, но най-вече там, където липсвали населени места. Около тези архитектурни комплекси се заселвали хора и постепенно възниквали нови селища, някои от които прераснали в градове, центрове на административни единици⁴⁴. За нуждите на имперската политика властта създавала по главните пътища и цяла система от пътни станции – мензилханета, които обслужвали държавните куриери

⁴³ **Бродел, Ф.** Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII в. Т. 1. Структури на всекидневието: възможното и невъзможното. София, 2003, с. 333–334.

⁴⁴ Повече за някои от тези архитектурни комплекси, създадени по протежението на Диагоналния път, вж.: **Антонов, Ал.** Възникване и развитие на османски архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVI–XVII в. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания*. Съст. и отг. ред. Р. Градева. София, 2001, с. 503–538; **Ivanova, Sv.** Muslim Charity Foundations (Vakf) and the Models of Religious Behavior of Ottoman Social Estates in Rumeli (late 15th to 19th Centuries). – In: **Kurtz, M.** (ed). *Islam am Balkan. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, 5, 2005, № 2, pp. 44–57; **Ayverdi, E. H.** Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri. IV Cild, 4, 5, 6, Kitab. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Istanbul, 1982, p. 19, 31–32, 54, 101 passim; **Бойков, Гр.** Неосъществените градове в района на Асеновград през османския период: Поповица/Ислямлъ и Конуш Хисаръ. – В: **Бойков, Гр., Д. Борисов** (съст.). *Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона*. Асеновград, 2014, с. 75–104.

и представлявали етапни пунктове на султанската войска в поход⁴⁵. Тук е необходимо да отбележим, че съществуват извори, които свидетелстват, че понякога състоятелни българи поемали инициативата и финансовото бреме да изградят второстепенни пътища и мостове, които свързвали техните селища с центъра на казата. Един пример в това отношение е построеният през 1780 г. от еленския чорбаджия Стоян Габровалията път и мост над река Веселина в „Еленския боаз“, където пътниците често били нападани от разбойници. Този път представлявал най-бързата връзка между Елена и Търново покрай Капиновския манастир⁴⁶.

Средства и начини за пренасяне на товари и превоз на пътници

Превозът на стоки и хора по балканските пътища ставал с товарни коне, мулета, магарета, по-рядко камили, а така също с каруци с волски, биволски и конски впрягове и карети⁴⁷. Роудс Мърфи твърди, че по иконо-

⁴⁵ Подробности за мензилхане системата вж. в: **Heywood, C. J.** The Ottoman *menzilhane* and *ulak* system in Rumeli in the Eighteenth century. – In: *Social and Economic History of Turkey (1071–1920)*. Ankara, 1980, 179–186; **Heywood, C. J.** Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century (Notes and Documents on the Ottoman Ulak, I). – *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, No. 4–5, 1976–1977, pp. 39–55; **Антонов, А.** Инфраструктура на овладяното пространство. Османски документи за пътните станции по Диагоналния път (Orta kol) от XVI, XVII и XVIII в. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на д.и.н. Цветана Георгиева. Ч. I. Миналото – исторически ракурси*. София, 2008, с. 206–225; **Антонов, А.** Организация и финансиране на османската куриерска служба през XVII и XVIII в. – В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова*. Съст. и ред. С. Първева, О. Тодорова. София, 2016, с. 252–389.

⁴⁶ Ктиторският надпис на скалата до пътя и моста гласи: „Да се знай как стана мокаят Стоян Габровалията, направи път и моста. Минувайте и поменувайте, а не кълнете“ (**Попконстантинов, К.** 1780 – Да са знаи как Стоянь Габровалията направи пътя и моста. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев, 1 (33), 2017, с. 355–368).

⁴⁷ **Faroqi, S.** Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, No. 4, pp. 531–533; **Маслев, Ст.** Цит. съч., с. 78; **Вечева, Е.** Цит. съч., с. 60–61; *Икономика на България...*, с. 254.

мически и практически причини, например ширината на пътищата⁴⁸, както и заради географските особености на средата, а именно големите планински вериги, които трябвало да бъдат преодолявани, конят бил основният избор за товарен превозвач на Балканите. Този тип животни били „здрави и надеждни и в същото време по-евтини за купуване и поддръжка“. Конете еднакво добре се движели по пътното трасе и извън него. Колесният транспорт с каруци и двуколки в търговския трафик бил скъп и труден за поддържане и придвижване⁴⁹.

Въпреки тези заключения на автора изворите потвърждават, че наред с предпочитаните товарен кон, муле и магаре каруцата с волски, биволски или конски впряг също била използвана както за превоз на стоки, така и на пътници⁵⁰. В записките на френския консул Шарл дьо Пейсонел, който през 50-те – 70-те години на XVIII в. обикалял земите на западния черноморски бряг, или, както авторът ги нарича, „Приморска България от Босфора до Дунав“, четем:

*Стоките от Дунавска и Средиземноморска България поемат обикновено пътя от Варна по суша и ги натоварват оттам по Черно море за Константинопол или за различни места, за които са предназначени. Транспортът става на волски или конски коли. Волските и биволските коли носят обикновено 5[00]–800 оки. Конските 6[00]–1500 оки според броя на впрегатните коне.*⁵¹

Някои пътешественици са описали в своите дневници как са изглеждали каруците, които пренасяли багажа им. Австриецът Паул Тафернер, член на императорското посолство, което пътувало през 1665 г., пише, че въп-

⁴⁸ Ширината на съществуващите пътища не надвишавала 5,7 м. По този повод Роудс Мърфи отбелязва: „За максимална ширина на типичните римски пътища е зададен стандарт от 5,7 метра, или около 16 фута. Все пак се срещат и ширини от 10 до 12 фута. [...] Подобни размери предполагат, че римските пътища са били проектирани по-скоро за придвижване на колони от войници, маршируващи една редица, отколкото за улесняване на колесния трафик. Този факт се потвърждава от обичайните ширини на османските мостове по други балкански пътни системи. Виж например [...] (Узун Кьопрю, ширина 5,5 метра), [...] (Силиври Кьопрюсю, 5,75 м), [...] (Баба Ески Кьопрюсю, 5,85). [...]“ (Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Century. – In: *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380–1699)*. Ed. by E. Zachariadou. Rethymno, 1996, p. 177, fn. 17).

⁴⁹ Murphey, R. Цит. съч., с. 172–173, 177–178.

⁵⁰ Вж. напр. Бошкович, Р. Дневник на едно пътуване. Прев. и бел. М. Тодорова. София, 1975, с. 43 и сл.

⁵¹ Traité sur le commerce de la mer Noire. Par M. de Peyssonel. 2 v. Paris, 1787, p. 175.

росните каруци били покрити с рогозки и в тях били впрегнати по три или четири коня⁵². Италианецът Джовани Беналя, член на австрийско дипломатическо пратеничество, което през март 1682 г. пътувало към Истанбул, добавя, че те имали грамадни колела, били доста тесни и се движели с голяма бързина⁵³.

Каруцарите също били обект на наблюдение и описание от страна на пътешествениците. По-обстоятелствен в разказа за българските арабаджии е немецът Христиан фон Валсдорф, който през 1664 г. пътувал с холандски търговци за имперската столица. Той е записал в своя дневник:

*По пътя⁵⁴ ни срещнаха неколцина български каруцари, които много ме учудваха. С техните каруци, които макар и да не са заковани неподвижно за осите на колелата, те преминават през толкова скалисти планини. Също и конете им, които могат непрекъснато да препускат и да тичат твърде дълъг път при твърде голяма горецина и въпреки това да могат да издържат. Щом българските каруцари пристигнат в хана, те свалят юздите на конете и ги пускат заедно да пасат в близките ливади. Стане ли време да продължат пътуването, впрягат ги отново и ги подкарват.*⁵⁵

Част от пътешествениците споменават, че каруците не можели да се задминават една друга очевидно заради тесните пътни трасета, което бавело тяхното придвижване. При лоши пътища те често се чупели, което принаждало кервана да спре и да изчака тяхното поправяне. При дъждове, топящи се снегове, когато пътищата заприличвали на мочурища, каруци и добитък затъвали в калта, откъдето трудно били извлечени⁵⁶. По тесните планински пътища било необходимо да бъдат придържани от придружаващи ги селяни, за да не се обърнат и паднат в пропастта. По този повод френският търговец Жан-Клод Флаша, който в средата на XVIII в. пътувал от село Драгойкьой⁵⁷ към село Чалъкавак⁵⁸ през Ришкия проход, е записал в своя дневник:

Тази планина е със сипеи. Извънредно много ни струваше да пробием път през огромните скали, с които е покрита тя. Той

⁵² Немски и австрийски пътеписи..., с. 102.

⁵³ Пак там, с. 174.

⁵⁴ От Чорлу за Истанбул.

⁵⁵ Немски и австрийски пътеписи..., с. 90.

⁵⁶ Пак там, с. 196, 199–200, 209, 211–212 и др.

⁵⁷ Днес с. Драгоево, обл. Шумен.

⁵⁸ Днес с. Риш, обл. Шумен.

*бе така тесен, че едва можеха да минат оттам товарните коли. Те много често биха се прекатуряли, ако не бяха придържани от силни мъже, обучени на това умение, за което керваните заплащат.*⁵⁹

Тези факти показват, че придвижването по османските пътища изисквало усилието както на кираджиите и арабаджиите и на самите пътници, така и на допълнителни помощници – мъже от околните села, без чиято намеса пътуването на кервана можело да се превърне в изключително опасно начинание.

Освен споменатите дотук товарни животни камилите също били наемани в керваните из османските земи. Изследванията показват, че те били използвани главно в Анадола и в източните части на Империята⁶⁰. Изворите обаче твърдят, че кервани от камили се срещали и на Балканите, особено в Македония, Тракия и Тесалия⁶¹. Мери Монтегю наблюдавала камилски керван в Одрин, като описала животните в едно свое писмо от 1 април 1717 г. по следния начин:

*Водачите им ги връзват внимателно една за друга със здрави въжета по петдесет на група, водена от магаре, на което язди водачът. В един керван видях 300 камили. Носят една трета товар повече от всеки кон, но товаренето им представлява особено изкуство поради гърбицата им.*⁶²

Камилски кервани можели да се видят и доста по-на север от споменатите територии. За това свидетелства английският пътешественик Хенри Кевъндиш (1589 г.), който е отбелязал в своя дневник:

*Този ден, като минавахме край Ниш, срещнахме керван камили, натоварени със стоки.*⁶³

⁵⁹ Френски пътеписи..., с. 299.

⁶⁰ **Faroghi, S.** Цит. съч., с. 523–539.

⁶¹ Пак там, с. 532–533, 535; **Маслев, Ст.** Цит. съч., с. 78.

⁶² Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII в. Писма на М. Монтегю и Ел. Крейвън. Предговор, подбор, превод от английски и бележки М. Киселинчева. София, 1979, с. 106. Камилите носели товари между 250 и 300 кг, или два до четири пъти повече от мулетата, конете и магаретата (**Papakonstantinou, K.** Transport and Communication in Southeastern Europe in the Nineteenth Century: The Impact of Trade. – In: *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*. Ed. by E. Eldem and S. Petmezaz. Athens, 2011, p. 362).

⁶³ Английски пътеписи..., с. 45.

Както е видно от приведените извори, в търговския и пътническият трафик били използвани както коне (също мулета и магарета), понякога и камили, така и каруци с различни впрягове. Споменатите видове транспорт имали различни предимства при пътуване, но също така създавали различни затруднения и проблеми за пътуващите с тях търговци, пътешественици, арабаджии и кираджии. Успешното придвижване на керваните по опасните планински пътища изисквало усилията и на допълнителни групи от хора, жители обикновено на околните на пътя села, които били в помощ на пътниците, добитъка и преминаването на каруците.

Формиране и функциониране на кервана

Изворите показват, че кираджиите и арабаджиите работели самостоятелно най-често тогава, когато превозвали стоки и пътници на близки разстояния. Но когато маршрутите били по-дълги, а поръчките по-големи, те се обединявали в кервани с цел да подобрят ефективността на своята работа и да осигурят по-голяма сигурност за себе си и за своите клиенти.

Първата стъпка при формиране на кервана била свързана с наемане от страна на хората, които предприемали пътуването, на транспортни средства, а с тях и на арабаджии и кираджии, които ще ги обслужват. За наемане на каруци за керваните на различни пътешественици, обикновено членове на дипломатически мисии, пътуващи по Диагоналния път към столицата на Империята и обратно, четем в техните пътни бележки. Един от тях бил немският протестантски учен богослов Стефан Герлах. Пътувайки като член на австрийското императорско пратеничество през 1578 г., той записал в своя дневник следното:

*Тук, от Адрианопол, моят милостив господар върна пазарените в Константинопол дотук пет коли и 23 товарни коня за неговите вещи и им плати малко над 58 талера. Вместо тях той нае 10 български каруци и даде на всеки каруцар до Белград по 11 талера без ядене и пиене. Те обаче се прехранват с хляб и чесън и каквото получат друго. Всеки имаше на колата си три коня, впрегнати един до друг, които нощем пускат да пасат.*⁶⁴

⁶⁴ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София, 1979, с. 336. Вж. също пътеписа на Конрад Якоб Хилтебранд (1657–1658), който забелязал, че: „Каруцарите, които ние наехме в Адрианопол до Белград и им платихме 81 дуката възнаграждение, ядяха истинска супа от грозде“ (Немски и австрийски пътеписи..., 1986, с. 81).

От този текст разбираме, че имало случаи, когато наемането на товарни коли по Диагонални път ставало на етапи⁶⁵. Пътниците плащали на каруцарите за каруците и за работата, която те извършвали по време на пътуването, но не и за тяхната храна. Тя била грижа на самите арабаджии.

Джовани Беналя, член на австрийското дипломатическо пратеничество, което през март 1682 г. договорило в Белград 70 каруци за пътуването до Константинопол, разказва:

*В понеделник рано щяхме да тръгнем, ако не беше възникнало разногласие при плащането на парите на каруцарите, българи по народност. Те упорстваха на това, което искаха, и ни накараха да губим дълго време да търсим други монети, именно холандски левчета, золате или паран, щом като нямаше доброкачествени унгарски (талери), понеже дотук служеше нашата императорска монета, но тя не вървеше по-нататък.*⁶⁶

Думите на пътешественика свидетелстват за две важни условия при сформирването на кервана. Първо, в този случай каруцарите с техните каруци и добитък били наети за цялото трасе от Белград до Константинопол. И второ, заплащането не можело да става с всяка европейска валута. Българските каруцари били наясно с пазара в Империята и видовете монети, които се котирали на него. Ето защо те изисквали от своите клиенти да им бъде платено с подходящите за тях парични единици. Съзнавайки своята значимост за успешното пътуване на кервана, те не отстъпили пред наелите ги височайши пътници, докато не постигнали удовлетворяващо ги решение на възникналия проблем.

В записките на френския консул Шарл дьо Пейсонел, правени по време на обиколките му по крайморските български земи през 50-те – 70-те години на XVIII в., четем за условията за наемане на каруци, които пренасят стоки:

⁶⁵ Сюрейя Фарохи споменава, че кervанджиите камили в Анадола често давали под наем своите животни за ограничени дистанции. Поетапното наемане на товарни животни в търговските кervани е изисквало реорганизация и пренаареждане на кervана. Спирането и изчакването на отделни митнически пунктове, които представлявали обикновено големи градове, било използвано от търговците за покупко-продажба на стоки, което водело до намаляване на техните транспортни разходи. За камиларите това била възможност да намерят търговци, които да ги наемат за обратния път (Faroghi, S. Цит. съч., с. 526).

⁶⁶ Немски и австрийски пътеписи..., 1986, с. 174–175.

*От Русджук до Варна се плаща за конски коли в размер 34–35 пари стоте оки и до пиастьр зиме. Волските и биволските са по-евтини, защото вървят по-бавно. Кирията за други места е съобразно отдалечеността им.*⁶⁷

Става ясно, че няколко обстоятелства влияели на цената (кирията) за прекарване на стока с каруци: от решаващо значение бил видът на впрегатните животни, от които зависела скоростта на доставките, а също така разстоянието на прехода и сезонът на движение⁶⁸. Разбираме също, че единица мярка за заплащане на товарите била 100 оки.

В керваните, прекарващи стока на дубровнишките и други по народност, включително български, търговци, цената на кирията включвала работата на кираджията и наема на коня. Тя се определяла или на товар, или на брой (примерно кожи) от пренасяната стока⁶⁹.

Друг пътешественик, който в своите пътни бележки е споделил важни детайли за начина на пътуване на хората в османските земи, е англичанинът Файнс Морисън. Той е оставил интересни редове за сформирането и обслужването на търговски и пътнически кервани по време на пътуването му от Триполи през Алепо до Константинопол през 1595–1596 г.

*В турската империя не пътуват като нас – понякога сами, понякога по двама, трима или повече другари, по желание; но тъй като там крадците се движат на групи да грабят, търговците за сигурност се съюзяват, докато съберат към двеста-триста камили, натоварени със стоки, както и достатъчно хора да ги обслужват. Тази компания обикновено се нарича **керван**, към който се присъединяват пътници за по-голяма сигурност. [...] Всеки сам си носи храна или си я набавя по пътя. Този, който води стоките на търговците, се нарича *Malem*, а този, който се грижи за животните и ги товари – *Miscaro*⁷⁰. Тези мъже дават на пътниците под наем на умерени цени камили, коне и мулета за цялото пътуване и обслужват пътниците, като хранят животните, товарят ги, а също купуват и приготвят храна за хората. Ние с брат ми Хенри по време на пътуването ни*

⁶⁷ *Traité sur le commerce...*, p. 175; Френски пътеписи..., с. 313.

⁶⁸ Чифт волове, натоварени с 570–700 кг, могли да изминат 24–28 км за ден, ако пътят бил в добро състояние. Камилата, натоварена с товар от 300 кг, могла да измине 70 км за ден (**Papakonstantinou, K.** Цит. съч., с. 363).

⁶⁹ **Вечева, Е.** Цит. съч., с. 63–65; **Панова, Сн.** Цит. съч., с. 81.

⁷⁰ Мулетар; който дава под наем коне, мулета и пр. товарни животни.

от Триполи в Сирия до Алепо платихме девет пиастри⁷¹, за да яздим върху две магарета и за храната им и за някои мита (вulgарно *Safars*) за двадесетина *Meidines*⁷², които трябваше да се платят по пътя. А по време на пътуването ни от Алепо до Константинопол платихме на нашия Миссаро, който се грижеше за храната на животните, седемдесет и една пиастри за кон и муле, върху които яздехме, и за една камила, която да носи провизиите ни [...]. Ние разполагахме палатките си близо до села и градове, от които купувахме яйца, кокошки и ориз, колкото имахме нужда [...]. Камилата ни можеше да носи и пътник, и доста голямо количество от необходимите му провизии, но походката ѝ е много твърда, а тъй като задните части на камилата са по-високи от предните, тялото на ездача [силно] се раздрусва. Конете се движат или с нормална крачка, или в галоп, но не ги учат нито на раван, нито на тръс. Като се има предвид обаче, че при тези пътувания темпото е бавно и следва камилите, конете им са удобни за езда. Мулетата по природа имат лека и бавна походка и са извънредно удобни, особено за болни хора.⁷³

Пътните бележки на Файнс Морисън разказват за керван на търговци и обикновени пътници. Последните се присъединили към кervана заради по-голямата сигурност на пътуването. Този керван включвал само товарни и ездитни животни – камили, коне и мулета. Те били наемани от търговците и останалите пътници. Наемателите имали грижата да осигурят изхранването на животните по време на цялото пътуване⁷⁴. Пътуващите наемали и достатъчно хора, които да обслужват кervана. Сред тях имало известна специализация. Едни от кираджиите отговаряли за стоките на търговците, други – за товаренето и храната на добитъка. Пътниците от кervана сами се грижели за храната си, която набавяли от селищата по пътя. Имало въз-

⁷¹ Европейското название на гроша.

⁷² Вероятно от „медине“ – град, селище.

⁷³ Английски пътеписи..., с. 57–58.

⁷⁴ В хрониката на семейство Арие от Самоков е записано, че през 1778 г. „[...] Пътуването от Видин до Цариград продължавало два месеца, като ставало с коне. [...] Разноските [на търговците] по пътуването били: за наем на кон по един грош на ден, а за храната на коня (там, където отсядали) и за спането на пътниците плащали по половин грош на ден. Така цялото пътуване им струвало 125–150 гроша“. Тук очевидно става въпрос за пътнически керван. От автора на хрониката разбираме, че тарифата за наем на кон била пресмятана на ден. В задълженията на търговеца, който бил наел коня, било да покрива и разходите по неговото изхранване (цит. по: Румелийски делници и празници от XVIII в. София, 1978, с. 273).

можност обаче с тази задача да се ангажират срещу заплащане някои хора сред керванджиите. Това, изглежда, били едни от основните правила за формиране и функциониране на кервана, докато се движел по определена-та дестинация.

Подобна информация за наемането на товарните животни предлага и описът на наследството на убития кираджия Ахмед, син на Якуб от „Видинския керван“. Този опис показва, че кираджиите от кервана давали под наем конете си за пренасяне на стоката, която те натоварили на границата при Видин през зимата на 1777 г. Сред описаните при софийския кадия имущество и пари, притежание на починалия кираджия, откриваме два товарни коня, които били оценени за общо 7200 акч. Те донесли на своя собственик сума в размер от 1200 акч., за която е отбелязано, че е „наем за коня“. Вероятно в тази сума влизали и парите за храната на товарните животни. Парите за наем на коня били описани отделно от тези, които били прибрани в кесията на Ахмед – 450 акч.⁷⁵ Възможно е последните да са част от парите, заплатени за труда на самия кираджия.

Изследванията показват, че транспортните услуги били по-скъпи през пролетта и лятото, когато търговският трафик бил най-интензивен. През зимата мулестарите и магарестарите предлагали по-добри цени, тъй като заради лошото време и затрупаните от снегове пътища търговията намалявала, а с нея и пътуванията на керваните. Цената на транспорта се колебаела и в зависимост от посоката на пътуване. По-висока била тя на отиване в сравнение с тази на връщане. Кираджиите намалявали цената за обратния път поради несигурността и трудността да намерят клиенти и товари⁷⁶.

В своето изследване, посветено на разходите, които търговците правели при транспортиране на стоки по сухоземните пътища на балканските земи, Любен Беров установява, че през XVII в. въпросните разходи отбелязали увеличение с приблизително 50%. Тази тенденция продължила до първата четвърт на XIX в. Авторът допълва, че в последната четвърт на XVIII в. се наблюдава и значително увеличение на амплитудата на отделните колебания в цената на транспортните услуги. Този факт той обяснява с несигурността и престъпността по пътищата, особено изявиени в период на бунтове и открито противопоставяне на султанската власт в десетилетията на т.нар. кърджалийско време. Основните причини за общата тенденция на увеличаване на транспортните разходи по сухоземните пътища на Балканите според Л. Беров може да се търсят в общото движение на

⁷⁵ НБКМ, Ориенталски отдел, софийски сиджил S 25, л. 42а, док. I.

⁷⁶ Papakonstantinou, K. Цит. съч., с. 363–364 и цит. там лит.

цените, което въпреки някои флуктуации отбелязва възходяща тенденция през целия период; в повишения професионален риск за превозвачите заради увеличаващата се несигурност на пътищата и разбойническите нападения над керваните; отчасти и в бързото нарастване на цената на воловете през XVIII–XIX в., което рефлектирало върху производствените разходи на превозвачите⁷⁷.

Нека се върнем отново към „Видинския керван“. Цитираният документ ни информира и за състава на кираджиите в кervана. Той показва, че те могли да бъдат съселяни и съграждани. В този керван например поне седмина от кираджиите били от кукушкото село Байрам дере и трима от град Кьопрюлю (Велес). И това не е изненадващо, след като описите на керванджиите по села и нахии показват, че в някои селища имало по двадесетина и повече жители, които се занимавали с тази професия⁷⁸. Случвало се в един керван да участват и родственици. Така убитият Ахмед, син на Якуб, бил ангажиран в кervана с чичо си Абдуллах. Ахмед, изглежда, бил съвсем млад мъж, който скоро е създал семейство с мюсюлманката Фатма. От нея той имал малолетен син Ибрахим. Именно на тях двамата – съпругата и детето – чичото Абдуллах трябвало да занесе останалите от Ахмед коне, дрехи, чизми и пари, за което имало и решение на съда.

На следващо място, изворите и изследванията показват, че керваните имали водач, познат като „керванбашия“ (*kervânbaşı, serkârân*), който бил представител на кervана пред османската власт. Той бил отговорен за организацията на целия керван. В големите кервани водачът имал един или двама помощници. Задълженията на керванбашията се състояли в това да определя пътя, следван от кervана, бързината на придвижване, подходящите места за лагеруване и почивка, да се грижи за реда в кervана и сигурността на пътуването. Съществуват сведения, че всеки собственик на кон или камила в кervана плащал определена такса на водача. С част от парите той можел да осигури охрана, с друга част да плаща за неща от първа необходимост по пътя⁷⁹.

⁷⁷ Berov, L. Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th–19th Centuries. – *BHR*, 1975, No. 4, pp. 76–83.

⁷⁸ Вж. бел. 18, 19.

⁷⁹ Orhonlu, C. *Kârwan*. Encyclopaedia of Islam, CD-ROM Edition. Vol. 4. Leiden: Brill, 2001, pp. 677–679; Faroqhi, S. *Town and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650*. Cambridge University Press, 1984, p. 49, 51; Faroqhi, S. *Camels, Wagons and the Ottoman State*, p. 526; Димитријевѝ, С. Цит. съч., с. 24; Катѝ, Т., Д. Амедоски. Цит. съч., с. 8–9; Икономика на България..., с. 254.

Подобно на дипломатическите кервани, на които османската власт осигурявала охрана от конници и пешаци⁸⁰, големите търговски и пътнически кервани също се стремели да подсигурят своята сигурност по пътищата, наемайки охрана от професионални войници или други въоръжени лица. През нощта, когато пътниците спирали за почивка, определени стражи оставали да будуват и да охраняват срещу нападения от разбойници⁸¹. Според данните на хрониката на семейство Арие от 1778 г. малките кервани от по десет и повече търговци и пътници, пътуващи на далечни разстояния⁸², също имали грижата да осигурят сигурността на своето придвижване заради друмските разбойници. Затова „те наемали двама пазачи – турци, добре въоръжени (на които това било занаята, с това се препитавали), та в случай на нападение да защитят търговците“⁸³.

Изглежда, че самите кираджии, и то най-вече мюсюлманите, също били въоръжени. Това показва документът за „Видинския керван“. Раненият по пътя в планината кираджия Ахмед, син на Якуб, притежавал пушка бойлия, оценена за 480 акч., и един пищов на стойност от 360 акч. Оръжието обаче не помогнало на Ахмед, тъй като керванджиите не влезли в открита битка с разбойниците, а по тях било стреляно от засада. Тя била устроена при моста над реката, близо до местността Татар аланъ в казата Берковица⁸⁴.

Тук е необходимо да споменем, че търсейки по-голяма сигурност при пътуванията, керваните се възползвали и от придвижването на войските, като се присъединявали към тях. За тази практика свидетелстват някои от пътешествениците. Така керванът на английския адвокат Хенри Блаунт, който бил сформиран през май 1634 г. във Венеция от търговци – турци и евреи, се присъединил към войските, които се придвижвали от Белград към София. По този повод авторът е записал:

Това, на което много се възхищавах и при този, и при предишния поход, беше, че нашият керван, натоварен с дрехи, коприна, тъкани и

⁸⁰ Виж напр. разказа на Йохан Христоф фон Киндсберг (1672–1674) за силния конвой от конници и пешаци, който охранявал от разбойници кервана на австрийската дипломатическа мисия, пътуващ към османската столица (Немски и австрийски пътешисии..., 1986, с. 136).

⁸¹ **Orhonlu, C.** Цит. съч., с. 677; **Вечева, Е.** Цит. съч., с. 65–66; **Маслев, Ст.** Цит. съч., с. 77.

⁸² В конкретния случай от Видин до Истанбул, пътуване, което продължавало два месеца.

⁸³ Цит. по: Румелийски делници и празници, с. 273.

⁸⁴ НБКМ, Ориенталски отдел, софийски сиджил S 25, л. 42а, док. I.

*други скъпи стоки, беше в пълна безопасност не само сред основните части, но и сред изоставащите войски [...].*⁸⁵

За сигурността на керваните били прилагани и различни тактики на пътуване. За една от тях четем в пътеписа на гореспоменатия Хенри Блаунт:

*[...] когато минавахме през една гора близо до християнските земи, опасявайки се, че е пълна с крадци, каквито има в тези краища, разделихме кервана от сто и двадесет коня на две части: половината [керван] с хора и стоки с по-малко значение пратихме един ден преди останалите, така че крадците, като го ограбят, да си тръгнат, преди ние да пристигнем. Така се и случи. Те бяха нападнати, един крадец и двама от нашите бяха убити и стоки за около сто талера бяха загубени. На следващия ден попаднахме на шестнайсет крадци в един тесен проход, но поставихме добра стража с аркебузи и пищови, докато минат по-слабите, и след три дни пристигнахме здрави и читави в Белград.*⁸⁶

Осигуряване на охрана, въоръжаване на самите пътници и кираджии, присъединяване на керваните към придвижващата се войска, прилагане на различни тактики на пътуване, това били все способности за опазване живота на пътниците и техните стоки.

Както стана вече въпрос, освен големи търговски и пътнически кервани, които пътували на дълги разстояния, на територията на Османската империя оперирали и малки кервани, които действали между градовете. Французинът Виктор Берар отбелязва в своите пътни бележки, че керваните се състояли обикновено от 12 до 15 коня. На всеки кон били товарени от 80 до 100 оки (от 100 до 120 кг)⁸⁷. Тези кервани превозвали търговци с техните стоки и пътници срещу определена такса. В Истанбул по времето на султан Мурад IV (1623–1640) с тази работа били заети около 3000 души⁸⁸.

Повече детайли за условията за наемане на самостоятелни кираджии или членове на споменатите малки кервани според нормите на българското обичайно право намираме в разказите на селяни от северозападните

⁸⁵ Английски пътеписи..., с. 91. За тази практика виж също пътеписа на Файнс Морисън (1595–1597) (пак там, с. 58–59).

⁸⁶ Пак там, с. 89–90.

⁸⁷ La Turquie et l'hellénisme contemporain par Victor Bérard. 3e éd. Paris, 1897, p. 83; **Murphey, R.** Цит. съч., с. 188.

⁸⁸ **Orhonlu, C.** Цит. съч., с. 678.

български земи от последните три десетилетия на XIX в.⁸⁹ Привеждаме тук техните сведения, защото в тях откриваме много идентични елементи с цитираните по-горе текстове от XVI–XVIII в., що се отнася до трудовите взаимоотношения между кираджиите и техните клиенти. Това навярно се дължи на устойчивостта във времето на нормите на обичайното право, които регулирали отношенията между двете заинтересовани страни. Тези кираджии поемали преноса на стоки и превоза на хора предимно на по-близки разстояния – от селото до града, между отделните градове или до малко по-отдалечени райони. Наемните отношения между кираджиите, работещи с кон или каруца, и техните „мющерии“ се осъществявали по различен начин в зависимост от това дали ще се пренася стока, или ще се превозват хора. Д. Маринов подчертава, че селяните от планинските села, където земеделието било по-слабо застъпено, се занимавали с превозване с каруци на стока между селата и градовете. Както може да се очаква, наричали ги кираджии, а възнаграждението, което вземали за превозването, се наричало кирия. При пазарлъка кираджиите получавали капаро от лицето, което товарело стоката. Кираджията отговарял тя да не се повреди или загуби. Той бил освободен от отговорност, ако това станело поради „някакви неопределени случки и явления като: силни дъждове, счупване на кола, счупване на мост, потъване в река, извърщане на кола и тем подобни“. За превозване на стоката от едно място на друго не се задавал определен срок, защото поговорката казвала: „Път срок няма“. Кираджията можел да превозва стока с един свой вол и като наеме втория вол, каруцата и катрана за смазка от друг съселанин. Тогава кирията се разпределяла между тях в различни съотношения в зависимост от наемната конфигурация.

Когато били превозвани хора, кирията се определяла различно при всеки отделен случай. Капарото давал човекът, който наема колата. Кирията се изплащала изцяло, когато се стигнело до определеното място. Кираджията бил длъжен да храни воловете и конете сам със свои разноски. Ако колата се счупи или някой кон или вол осакатее или умре, щетата била за кираджията. Той бил длъжен да намери кола, вол или кон и да откара хората до определеното място⁹⁰.

Както стана ясно, прекарването на стока и хора ставало и с коне. Като кираджии с коне по-често се срещали селяни от планинските села, тъй като

⁸⁹ **Василева, М.** Д. Маринов и българското обичайно право. – В: **Маринов, Д.** *Българско обичайно право*. Второ фототипно издание. София, 1995, с. VII–XI.

⁹⁰ **Маринов, Д.** Народното обичайно право. (I Гражданско право). (Жива старина. Етнографическо (фолклорно) списание. Книга четвърта). Русе, 1894, с. 493–495.

те имали по-малко волове, а и конете били по-подходящи за преминаване по планинските пътища. Условието за превозване на стока с кон били същите като тези за превозване с каруца. Само кирията била по-висока, тъй като превозът на стоката ставал по-бързо. Когато се превозвали хора, можело да бъде нает само конят или конят заедно с неговия стопанин. Наемателят бил длъжен да храни коня и кираджията по време на пътуването. Кирията се пазаряла на ден. Ако конят осакатее или умре, наемателят не отговарял за това. Освен ако се оказало, че той минавал повече от един „конак“⁹¹ път на ден, което означавало повече от 12 часа ход пеша⁹².

Освен общите правила за превоз на пътници и стоки селяните изработили много детайлни и специфични правила за превозване от село до града на вино, сол, тухли, керемиди, кукуруз и др. Те трябвало да бъдат стриктно спазвани от страна на кираджиите и техните наематели⁹³. Това още веднъж потвърждава важната роля на хората, ангажирани с транспортирането на стоки и хора, в трудовото ежедневие на селяни и граждани.

Както правилата за наемане и работа на кираджии и арабаджии, така, изглежда, и тези за организация и функциониране на керваните били доста консервативни и не претърпели съществени промени във времето. В това ни убеждават спомените на Михаил Маджаров за първото му пътуване с кевана на копривщенските абаджии, които се отправили към имперската столица (60-те години на XIX в.). Привеждаме някои съществени моменти от това пътуване, тъй като те предлагат още един интересен „поглед отвътре“ към организацията на кевана и задълженията на кираджиите. Особено ценни са бележките на Михаил Маджаров за емоционалните преживявания на хората, които тръгвали на път, както и на техните близки, които си давали сметка за всички опасности, които дебнели кеваните по пътищата на Империята. Тъй като не разполагаме с толкова богата информация от този личен порядък, ще цитираме написаното от Михаил Маджаров със съзнанието, че емоциите, които съпътствали един пътник и неговото семейство в Империята през XIX в., не били по-различни от тези на хората, живели и пътували по същия начин и при подобни условия през XVII и XVIII в.

Пътуването на младежа от богатия копривщенски род било предхождано от предварителна подготовка. Баща му купил кон за 600 гроша, приготвил му две чувалчета с дребна стока, които щял да носи отстрани на коня, скроил му един дебел ямурлук и му дал наставления как да се грижи

⁹¹ Конак – мястото, където кеванът спирал да ношува.

⁹² **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 496–497.

⁹³ Пак там, с. 497–499.

за коня и как да се отнася с по-възрастните си спътници. Дошъл денят керванът да тръгне на път и цялото село Копривщица насочило вниманието си към предстоящото събитие. Ето какво пише авторът:

Тръгването от Копривщица ставаше с церемонии. Роднините месаха млин или тутманик, в една чиста кърпа туряха един чифт хубаво изработени чорапи, в една чиния – избрани ябълки и круши, и всичко това се изпращаше подарък на пътника. Преди да тръгне, слагаше се дълга трапеза, на която седяха всички роднини и изпращачи. От всеки млин или тутманик, както и от овоцията се слагаше в един цедилник за по път, останалото се изяждаше. [...] Майка ми не вдигаше насълзените си очи от мен и сякаш ѝ беше мъчно, гдето с такава ревност гледах да тръгна по-скоро на път. За нея не беше тайнственост, както за другите копривщенци, пътуването за Цариград, но може би затуй тя беше още по-обезпокоена от тая раздяла. Петнадесет дни да пътуваш из турска земя, 15 дни да спиш по турските кърища! На всяка крачка имаше опасност. И тоя, който не е пътувал в турско време, не може да си представи опасностите, на които се излагаше един пътник. [...]

Излязохме на двора, който беше пълен с изпращачи. Изкараха коня ми из обора и аз поисках сам да го натоваря, за да им покажа, че не съм вече момче, а мъж, способен да пътува самостоятелно. Но някои от роднините се спуснаха и ме отмениха от тоя труд. Когато вече всичко беше готово за тръгване, голямата порта се отвори. Аз поведох коня и всички тръгнаха да ме изпращат. [...] Този ден щяха да пътуват мнозина и затова из копривщенските улици се забелязваше едно необикновено движение. Купчини изпращачи, повечето жени, ни застигаха и отминаваха.

Вън от селото (тогава Копривщица се наричаше село) в ливадака имаше повече от 30 купчини, от които едни обядваха на зелената трева, а други се разговаряха, трети пееха, четвърти пушкаха. Имаше свирци, имаше и хора. Смеховете и плачовете бяха размесени. Майките и съпругите, които изпращаха близките си, не участваха, разбира се, във веселието, но другите изпращачи и изпращачки, па и някои от пътниците се хващаха на хората [...]

Нашата група стоя около два часа на къра. [...] Захванах да се прощавам с роднините изпращачи. Всяка една от по-богатите беше увила китка цвете в червена коприна, на която беше нанищено по едно жълтиче. По-бедните роднини ми подаваха по едно здравче или по едно карамфилче. Майка ми пазеше своята китка за най-подир – предполагам, за да не се размеси с другите. Когато ѝ целунах ръката, тя ми подаде китката си, но после я взе назад, забучи я на гърдите

ми и ме стисна тъй, като че бе решила да не ме пусне. Аз се измъкнах, метнах се на коня, казах на всички „сбогом“ и препуснах напред. [...]”⁹⁴

Керванът на търговците се състоял от „повече от 20 души“⁹⁵. Не всички пътници имали свои собствени коне. Маджаров разказва, че:

По-голямата част пътуваха с кираджиши, от които малцина яздеха. Болишинството вървяха пеша след своите клиенти и не им позволяваха да карат по-бързо. Кираджиите искаха от своите клиенти да слязат из нанагорницата и при кални пътища. Често ставаха скарвания по този предмет. Но вината не бе само у кираджиите. Имаше пътници, които товареха тежки денкове от страни на коня и не слизаха по цял ден от гърба на нещастното добиче. И колкото те бяха по-тлъсти и по-тежки, толкова бяха по-лениви и на хода.”⁹⁶

Керванът се придвижвал с темпа на ходещите пеша пътници, затова изминавал за час не повече от 5 км⁹⁷. Пътуването на кервана на копривщенските абаджии търговци с коне до Истанбул траело 15 дни. По-дълго било времето за пътуване на калфите и чираците – 20–25 дни, защото те вървели пеша покрай колите, които карали стоката. По този повод Маджаров заключава, че „нашето пътуване се считаше по-богатско и по-удобно“⁹⁸.

По време на пътуването кираджиите определяли къде да се спре за почивка и храна на обяд. Много важна била и тяхната преценка за мястото, на което да се направи бивак за нощуване. Там пътниците разтоварвали конете с помощта на кираджиите. Последните ги отвеждали на паша. Кираджиите имали и грижата да определят времето за ставане на пътниците и за тръгването на кервана, да набележат хановете и кервансарите, там, където ги имало, за отсядане на пътници и добитък⁹⁹. Накрая, когато керванът на копривщенци пристигнал в Истанбул, хората разтоварили конете и ги изпратили по кираджиите на „Ат мегдан“. Там имало специални „ханища за добитък“¹⁰⁰.

⁹⁴ Маджаров, М. Цит. съч., с. 76–79.

⁹⁵ Пак там, с. 81.

⁹⁶ Пак там, с. 76.

⁹⁷ Пак там, с. 81. Нормалната скорост на движение на кервана била между 4–5 км/ч. Обикновеното дневно разстояние, което можело да се измине за 8 часа, било между 25–30 км (по този въпрос вж. Papakonstantinou, K. Цит. съч., с. 363 и цит. там лит.).

⁹⁸ Маджаров, М. Цит. съч., с. 76.

⁹⁹ Пак там, с. 81–82.

¹⁰⁰ Пак там, с. 86.

Както е видно от текста, организацията и пътуването на „копривщенския керван“ не били по-различни от тези, пътували в по-ранните векове. Причина за тревогите на хората, тръгнали на път, и на техните семейства били несигурността и опасността на придвижванията, свързани с неизменната през столетията престъпност по пътищата на Империята.

Ханове и кервансараи

Един от основните елементи на транспортната система в Османската империя били хановите и кервансарите. По правило те били строени и поддържани с финансовите ресурси на вакъфи и разположени в крайпътните села или градове. Случвало се пътниците от керваните да нощуват под открито небе или в селски къщи. Но там, където имало ханове и кервансараи, те често отсядали в тях.

Пътешествениците, които пътували по различни пътища и направления на Балканите, са оставили множество и изчерпателни описания на различни ханове и кервансараи – по-малки или по-големи, по-бедни или по-богати, такива, които разполагали с повече финансови средства от вакъфа, който ги поддържал, така че да осигуряват безплатна храна на пътниците. След като вече били отсядали в множество подобни странноприемници, някои пътешественици опитали да съставят един обобщаващ модел, който да описва градежа, конструкцията и функционирането на тези обекти. Ето какво е записал в своя дневник Герард Корнелиус Дриш (1718 г.):

Те са толкова разпространени из тези земи, че едва ли може да се намери село или дори махала, особено по главните пътища, където да не е издигната такава сграда за приемане и престой на пътниците. В него се подслонява всеки, който желае, и се нощува без всякакво заплащане. [...] Самата сграда на хана е доста голяма и е построена изцяло от камъни, нещо, което не е обичайно за турците, тъй като те строят повече от дърво. Тя е малко по-дълга, отколкото широка и обикновено е покрита с медна или оловна тенекия. В нея няма отделни стаи, прави се понякога една малка за пашите, в случай че пожелаят да се настанят в хана. В предния двор обикновено има чешма, водата на която служи за миене и за други нужди. По средата има широко празно място, за да се вкарват там каруците и да се връзват камилите, мулетата, воловете и другият добитък. Сградата е заобиколена около четирите си страни с една стена. [...] Тази стена служи на тези, които отсядат тук, за спалня, стая за храна, маса, легло и за всичко друго. Те са отделени само с ширината на тази стена от своите животни [...]. Вместо легло пътниците си постилат черга, която носят привързана за седлото през

*цялото си пътуване. На нея те посылат вместо дюшек ямурлука си, седлото им служи за възглавница, а дългата им, подплатена с кожи дреха, която носят през деня, тук през нощта трябва да им служи за завивка. [...] При някои ханове наблизо има бани, черкви, търговски дюкяни и работилници, така че пътниците да могат да се измият, да се помолят, да напоят добитъка и ако им трябва нещо, да си го купят срещу пари.*¹⁰¹

Друг, за жалост, анонимен пътешественик, пътувал към столицата през 1671 г., също опитал да даде едно обобщено, но „точно описание на турски ханове и как се устройва човек в тях“. Неговият разказ ни позволява да добавим към гореописания модел още няколко щриха. Авторът пише, че на стената, покрай която ношували пътниците, били изградени множество камини. Всеки заемал по една камина и правел там свой огън, на който приготвял храната си. Той добавя, че:

*срещу определена ниска цена навсякъде се намира достатъчно сено и ечемик за конете, дърва и хляб за хората, а освен това има и здравословна вода. Другите неща, които човек при пътуване би желал да прибави към насъщния хляб, могат да се получат сегиз-тогиз, само на някои места, поради което един пътник трябва винаги да носи със себе си храна.*¹⁰²

Наред с това Ханс Дерншвам често споменава, че в хановете и кервансарите имало и ковач, който се грижел за подковите на товарния добитък¹⁰³.

Всеки един хан имал своите особености, които го отличавали от другите. Неговите мащаби, архитектура, устройство, предлагани услуги и пр. зависели от мащабите на вакъфа, който го бил създал и поддържал. Горните редове чертаят образа на масовия хан и кервансарай, които се срещали по пътищата на османските Балкани, така както ги видели страничните наблюдатели. Тяхната основна роля била да осигурят сигурност и минимални удобства за настаняване и ношуване на пътници и добитък.

Ако се върнем отново към пътуването на „Видинския керван“, ще видим, че първото нещо, което кираджиите направили, когато пристигнали в София, било да отседнат в хана на Ахмед бешё, който се намирал в чаршията „Куру чешме“. Френският пътешественик М. Кикле пише, че през 1657 г. в този „много хубав и богат със стоки град“ имало шест красиви

¹⁰¹ Немски и австрийски пътеписи..., 1986, с. 235–236.

¹⁰² Пак там, с. 115–116.

¹⁰³ Дневникът на Ханс Дерншвам..., с. 41, 43 и др.

кервансарая. По негови думи керваните си почивали в София цял ден, тъй като тази спирка била приблизително на половината път между Белград и Истанбул. М. Кикле разказва за един интересен обичай, който съществувал тук. Пътниците правели „весел подарък“ на арабаджиите от кервана. Този подарък представлявал няколко оки вино и няколко хляба. Наричали го „*otufax bakchichi*“ (*oturak bakşışı*) – „подарък за отсядането“¹⁰⁴.

Струпването на множество пътници в кервансарайте, носещи стоки и лични вещи, създавало възможност за извършване на кражби. Това, изглежда, бил реален и сериозен проблем, щом като станал повод за съставяне на нарочни законови текстове. Например в кануннамето на Сюлейман Законодател (1520–1566) е записано следното:

Честните и доверени кервансарайджии всяка сутрин, преди да се разреши на керванджиите [да излязат], ги запитват, установяват и се уверяват, че не е извършена кражба на хранителни и други продукти на никого от керванджиите, след което отварят вратите на кервансарая. Ако след извършването на всичко гореказано от страна на кервансарайджията и след като той е дал позволение на керванджиите [да излязат], някой от тези, които са били в кервансарая, каже: „откраднати са ми дрехи или хранителни припаси“, то неговото твърдение да не се взема под внимание. Ако, след като кервансарайджията даде позволение [за излизане от кервансарая], без да е изпълнил горното, се установи, че през нощта е било откраднато нещо от пренощуващите в кервансарая, то безспорно кервансарайджията е злоупотребил с доверието на хората и се заставя да заплати стойността на откраднатите вещи. Ако кражбата в кервансарая е извършена с пробиване [на стена] отвън, разпорежда се залавянето на заподозрените и съмнителни външни лица и със заплашване се намира крадецът, откриват се вещите и се присъждат на собственика според шериата.

*Ако има съмнение, че външните крадци са действали в съгласие с хора, които са били вътре в кервансарая, то и заподозрените лица в кервансарая също се задържат и разследват съгласно закона и обичая и със заплашване се заставят да открият крадеца; ако крадецът не се намери, а кервансараят се намира в махала, да се издаде такова решение за кервансарая, каквото се издава в случаите на кражба в махала.*¹⁰⁵

¹⁰⁴ Френски пътеписи..., с. 221–222.

¹⁰⁵ Турски извори за историята на правото..., т. 1, с. 31. Вж. също и: Книга законов султана Селима I. Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А. С. Тверитиновой. Москва, 1969, с. 37.

Както показват текстовете от закона, сигурността за имуществото на пътниците, отседнали по ханове и кервансарай, се превърнала в грижа на държавата и законодателя. Изглежда, кражбите в тези институции били често срещано явление, така щото законотворецът да бъде принуден да опише очакваното поведение от страна на служителите в кервансарая за предотвратяване на кражби, да предвиди различни казуси с възможното местонахождение на крадците и да предпише начина на действие за тяхното откриване и обезвреждане. В местата за отсядане на пътници били извършвани и по-тежки престъпления, за които ще стане дума на следващите страници.

Кираджиите и арабаджиите в кадийския съд

Често пъти откриваме кираджиите в кадийския съд. Причините, които ги отвеждали там, биха могли да се обединят в няколко групи.

Една от основните причини била свързана с уреждане на наследството на починали на път, далеч от родното си място кираджии. Такъв бил и случаят с „Видинския керван“. Когато кираджиите пристигнали в София, те се явили в кадийския съд с искане да се разследва инцидента с раняването и смъртта на техния спътник кираджи Ахмед, син на Якуб. Хората на закона разследвали случая и вероятно това станало с помощта на свидетелствата на очевидците – самите керванджии. За споменатото разследване била платена в съда специална сума, заделена от наследството на починалия. На съдебното заседание спътниците на Ахмед дали сведения и за неговите роднини, които имали право да получат дялове от наследството – съпругата му Фатма и малолетния му син Ибрахим. След това наследството било описано според законовата процедура и с участието на чичо му Абдуллах, който бил един от кираджиите в кервана. Както се полагало, всички такси по регистрирането и разделянето на наследството били платени. Освен това чичото бил натоварен по силата на съдебно решение да откара конете, вещите и парите на починалия и да ги предаде на неговите наследници в село Байрам дере¹⁰⁶.

Подобна била процедурата по описване на наследството и на кираджи Стойчо от село Белинче, Неврокопска каза, който се удавил в езерото Дулофче, намиращо се в близост до видинския Варош. Неговият брат Ласко се явил в кадийския съд на града на 17 юни 1729 г.¹⁰⁷ с искане наследството на починалия да бъде описано с негово участие. Това било сторено, так-

¹⁰⁶ НБКМ, Ориенталски отдел, софийски сиджил S 25, л. 42а, док. I.

¹⁰⁷ 20 зилкаде 1141 г.

сите за погребение на Стойчо, за издаване на препис (*suret*) на дефтера на неговото имущество и останалите разходи по съдебната процедура били платени и извадени от общата оценка на наследството. Както и в гореспоменатия казус, братът на кираджи Стойчо бил определен от закона за отговорен (*каууит*) да получи наследството и да го занесе на наследниците в село Белинче, макар те да не били поименно споменати в съда¹⁰⁸ (вж. Приложение, док. 2).

Пак при инцидент починал друг кираджия – еничарин, за което под-сказва титлата, записана след името му – Хасан бешё. Той „произхождал от населението на Анадола“. Пътувайки с петте си коня, кираджията отседнал в хана, който се намирал в село Хан-и джедид¹⁰⁹. Въпреки че хановете били строени, за да осигуряват безопасно пребиваване и нощуване на пътниците, именно там Хасан бил убит. Изглежда, той пътувал със спътници, тъй като в кадийския съд на София се явил човек, който го познавал и който дал информация за наследниците на кираджията. Този човек навярно бил Сакаллу-заде Елхадж Ахмед ага, който бил назначен за кайъм – да получи, съхранява, занесе и предаде имуществото на кираджията на единствения му наследник – неговия баща. Наследството на починалия било описано и продадено на градския пазар с участието на споменатия ага. Съдебните такси били платени и за кайъма останало задължението да предаде на бащата кесия с 5163 акч. – парите от продадените коне, и стар самар на убития му син (2 октомври 1761 г.)¹¹⁰ (вж. Приложение, док. 3).

Невинаги обаче кираджиите пътували с роднини и познати. Когато предавали Богу дух далеч от дома и нямало кой да се погрижи за наследството им, то оставало за държавната хазна (бейтюлмал). Така се случило със Стамен от неназовано в документа софийско село. Той пристигнал във Видин „по кираджилък“, където починал. Тъй като в съда станало ясно, че не е известен негов наследник, то имуществото му се предавало на държавното съкровище. Описът на наследството, направен на законово основание, и разпродажбата на търг на двата му коня, железните букаи и стария козиняв чул станали по искане на представителя на емина на държавното съкровище в града – Хасан ага (13 юли 1704 г.)¹¹¹ (вж. Приложение, док. 1).

Цитираните документи показват, че съществувала съдебна процедура, която била известна и използвана от близки и познати лица на починали

¹⁰⁸ НБКМ, Ориенталски отдел, видински сиджил S 19, л. 536, док. I.

¹⁰⁹ Дн. с. Нови хан, обл. София.

¹¹⁰ НБКМ, Ориенталски отдел, софийски сиджил S 21, с. 90, док. II от 3 ребюлеввел 1175 г.

¹¹¹ Пак там, видински сиджил S 38, л. 466, док. II от 10 ребюлеввел 1116 г.

кираджийи, за да уредят наследствените им дела. Държавата се погрижила и за наследствата на починали по пътя нейни поданици без известни наследници. По правило тяхното имущество не трябвало да бъде разграбено след смъртта им, а описано и оценено на законово основание, продадено на търг на пазара, а получената сума изпратена в държавното съкровище. За тези именно наследства се грижел нарочен служител във всеки административен център – еминът на бейтюдмала.

Кадийският съд се занимавал и с криминални престъпления, свързани с кираджии и арабаджии, които пътували без спътници – свидетели на случилото се. Такива дела изисквали съдебно разследване, което да установи обстоятелствата около престъплението. Един такъв случай разглежда документ, записан във видински сиджил на 1 декември 1721 г. Войводата на нахията Сахра, спадаща към Видинска каза, Мустафа ага се явил в кадийския съд и информирал, че на един час и половина път от село Буковче и на един час от селото Драганча в местността Фирчомурия е намерено тялото на арабаджи Йован, който е жител на Търновска каза и е от групата на арабаджиите (*arabacı tayfesinden*). Върху него имало следи от рани, нанесени с нож. Войводата предявил искане да се извърши оглед на трупа. На местопроизшествието от страна на съда били изпратени мевлян Халил ефенди и чукадарят Осман. Те заедно със свидетели – един бюлюкбашия, един одабашия и няколко обикновени мюсюлмани – установили, че арабаджията Йован бил убит с три рани, нанесени му с брадва. Резултатите от огледа били докладвани в съда и вписани в сиджила¹¹².

Това разследване се правело навярно за да може съдът в последващи заседания да определи лицето или общността, която е отговорна да заплати кръвна плата¹¹³. Разследването било необходимо и заради издирването на наследници, които да се погрижат за имуществото на починалия. Установяването по съдебен ред, че такива не били известни, овластявало емина на държавното съкровище да се погрижи за наследството и да го предаде на държавното съкровище.

Кираджиите се явявали в кадийския съд и като ответници, за да регулират отношенията си с търговците, които ги наемали да превозят стоката им. Такъв бил случаят с кираджията Стоян, син на Велю от Брезник. Той бил призован в софийския кадийски съд през август 1619 г. Това станало

¹¹² Пак там, видински сиджил S 305, с. 33, док. I. Документът е преведен в: Турски извори за история на правото..., т. 2, с. 157.

¹¹³ За кръвната плата вж. повече в: **Матковски, Ал.** Диетот – кръвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење. Скопје, 1973, с. 25–104.

заради претенцията, която имал към него евреинът Исмаил от София. Последният разказал, че негов клиент – евреинът Муса от Солун, наел Стоян срещу 200 акч. да пренесе до София стоки – копринени платове и чоха, женски кърпи и сурова коприна на стойност общо 21 911 акч. Муса предал на Стоян и списък на стоката. Когато пристигнал в София, Стоян донесъл на евреина Исмаил списъка със стоки, но не и самите стоки. Попитан за тях, той обяснил:

Наистина споменатият Муса изпрати на споменатия Исмаил посочените стоки. Обаче ние спяхме да ноцуваме при местността Кара бунар. На разсъмване тези, които бяха отишли да оседлават конете, нададоха вик: „Крадец“. Както лежахме до товарите със стока, скочихме и [видяхме], че те стояха празни. При конете също ги нямаше. [Така] описаните стоки се загубиха.¹¹⁴

Документът свидетелства, че за по-голяма сигурност кираджията Стоян не пътувал сам, а в керван с други кираджии. Въпреки това стоките, които те прекарвали, били откраднати. Съдът приел обясненията на кираджията и му предал документ, удостоверяващ случилото се.

Кираджиите попадали в кадийския съд и по обвинения в разбойничество или други престъпления, извършени от тях спрямо хората, най-често търговците, които ги наемали да пренасят товари или да ги съпровождат със стоката по пътищата до различни градове, пазарища и панаири.

Приведените факти показват, че както търговците често използвали кадийския съд, за да решават наследствени дела и спорни въпроси със свои колеги, съдружници, кредитори и др.¹¹⁵, така и кираджиите се явявали в съдебната институция, за да намерят решение по казуси, възникнали по време на техните пътувания, изискващи намесата на оторизиран арбитър. Това означава, че подобно на търговците те притежавали известна информираност за възможностите, които им предоставяла съдебната система. Тези познания те трупали навярно в практиката и чрез обмен на информация между хората от кервана, както и между тези, срещани по пазарите, хановете и кервансарите.

¹¹⁴ Турски извори за българската история. Т. 4. Съст. Н. Тодоров, М. Калицин. София, 1977, с. 269–270; **Иванова, Св.** Цит. съч., 2012, с. 99.

¹¹⁵ **Първева, С.** Странстващи и уседнали селски търговци в провинция Румелия в края на XVII–XVIII в. – *ИПР*, 2019, № 4, с. 70–84; **Иванова, Св.** Цит. съч., с. 67–175 passim.

* * *

И така, изследването показва, че кираджиите и арабаджиите били една от основните бърнки в транспортната система на Империята. Те самостоятелно или обединени в кеврани осъществявали трафика на пътници и стоки по всички направления. Тяхната трудова активност била повлияна не само от променящата се икономическа и военно-политическа конюнктура в Империята. Успешната им реализация зависела и от състоянието на пътищата и пътната инфраструктура, нивото на престъпността и политиката на държавата за нейното овладяване, въпрос, на който ще обърнем специално внимание в следващо изследване.

Странстването на кираджиите и арабаджиите по пътищата, отсядането по хановете и кеврансарите, преминаването през села и градове водело до осъществяването на активни контакти с хора от всякакви народи и региони на обширната османска държава, с хора – поданици на султана и чужденци – търговци или пътешественици. Всички тези контакти носели информация, която кираджиите поемали и от своя страна разнасяли по пътищата на Империята, по малките и големите конаци, по родните си места. За общностите – приемници на новини и истории за близки и далечни земи и народи – това означавало по-голяма степен на познание за заобикалящия ги свят, за политиките и географията на Империята, за мащабите на цялото, от което самите те били една малка частица.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), Ориенталски отдел, софийски сиджил S 25, л. 42а, док. I; видински сиджил S 19, л. 536, док. I; софийски сиджил S 21, с. 90, док. II; видински сиджил S 38, л. 466, док. II; видински сиджил S 305, с. 33, док. I.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, (BOA), Maliyeden Müdevver Defter № 03604.

Публикувани документи

Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.). Увод, съставителство и коментар **М. Тодорова**. София, Наука и изкуство, 1987.

Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII в. Писма на М. Монтегю и Ел. Крейвън. Предговор, подбор, превод от английски и белжки **М. Киселинчева**. София, Издателство на Отечествения фронт, 1979.

Бошкович, Р. Дневник на едно пътуване. Превод и бел. **М. Тодорова**. София, Издателство на Отечествения фронт, 1975.

Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. **М. Киселинчева**. София, Издателство на Отечествения фронт, Институт за балканистика при БАН, 1970.

Ихчиев, Д. Материали за историята ни под турското робство. – *Известия на Историческото дружество в София*, 2, 1906, с. 91–208.

Книга законов султана Селима I. Публикация текста, перевод, терминологическият коментарий и предисловие **А. С. Тверитиновой**. Москва, Наука, 1969.

Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и коментар **М. Йонов**. София, Наука и изкуство, 1979.

Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII в. Увод, подбор и коментар **М. Йонов**. София, Наука и изкуство, 1986.

Румелийски делници и празници от XVIII в. София, Издателство на Отечественя фронт, 1978.

Турски извори за българската история. Т. 4. Съст. **Н. Тодоров, М. Калицин**. София, БАН, 1977.

Турски извори за историята на правото по българските земи. Т. 1. Съст. **Г. Гълъбов**. София, Издателство на БАН, 1961.

Турски извори за историята на правото по българските земи. Т. 2. Съст. и ком. **Б. Цветкова**. София, Издателство на БАН, 1971.

Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). Съст. и ред. **Б. Цветкова**. София, Наука и изкуство, 1975.

Ayverdi, E. H. Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri. IV Cild, 4, 5, 6, Kitab. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Istanbul, Fetih Cemiyeti, 1982.

Kraelitz-Greifenhorst, Fr. Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. – *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 1, 1921, pp. 13–68.

La Turquie et l'hellénisme contemporain par Victor Bérard. 3e éd. Paris, F. Alcan, 1897.

Traité sur le commerce de la mer Noire. Par M. de Peyssonel. 2 v. Paris, Cuchet, 1787.

Спомени

Маджаров, М. Спомени. София, Издателство „Дамян Яков“, 2004.

Изследвания

Антонов, Ал. Възникване и развитие на османски архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVI–XVII в. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания*. Съст. и отг. ред. **Р. Градева**. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2001, с. 503–538.

Антонов, А. Инфраструктура на овладяното пространство. Османски документи за пътните станции по Диагоналния път (Orta kol) от XVI, XVII и XVIII в. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на д.и.н. Цветана Георгиева. Ч. I. Миналото – исторически ракурси*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 206–225.

Антонов, А. Организация и финансиране на османската куриерска служба през XVII и XVIII в. – В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Еле*

на Грозданова. Съст. и ред. **С. Първева, О. Тодорова**. София, Издателска къща „Гутенберг“, 2016, с. 252–389.

Бойков, Гр. Неосъществените градове в района на Асеновград през османския период: Поповица/Ислямлъ и Конуш Хисаръ. – В: **Бойков, Гр., Д. Борисов** (съст.). *Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона*. Асеновград, Диков, 2014, с. 75–104.

Бродел, Ф. Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII в. Т. 1. Структури на всекидневието: възможното и невъзможното. София, Издателска къща „Прозорец“, 2003.

Василева, М. Д. Маринов и българското обичайно право. – В: **Маринов, Д.** *Българско обичайно право*. 2. фототип. изд. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1995.

Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). София, Издателство на Българската академия на науките, 1982.

Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София, Лик, 1999.

Градева, Р. На границата на османското пространство: Видин, XV – първата половина на XVIII в. – *Исторически преглед*, 2015, № 3–4, с. 36–82.

Грозданова, Е. Многоликите пътища на мира и войната. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София, Издателска къща „Гутенберг“, 2003, с. 7–62.

Димитријевић, С. Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Посебна издања Историјски институт САНУ, т. 304, кн. 10. Београд, 1958.

Зиројевић, О. Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683). – В: *Зборник историјског музеја Србије*. Београд, 1970, с. 3–196.

Иванова, Св. Видинският Варош и канун-и серхад (към отношенията между християни и мюсюлмани на османската военна граница през първата половина на XVIII в.). – *Исторически преглед*, 2015, № 3–4, с. 83–161.

Иванова, Св. Малцинства – търговци в Румелия през XVII–XVIII век. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Исторически факултет, 100, 2012, с. 67–174.

Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград през Средните векове. – *Българска историческа библиотека*, 4, 1932, с. 54–84.

Катић, Т. Сувоземни път од Београда до Видина. Према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприловића 1690. Године. – *Историјски часопис*, 47, 2000, с. 103–115.

Катић, Т., Д. Амедоски. Караванције нахије Петруш из Левча 1502. године. – *Мешовита грађа*, 38, 2017, с. 7–25.

Маринов, Д. Българско обичайно право. 2. фототип. изд. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1995.

Маринов, Д. Народното обичайно право. (I Гражданско право). (Жива старина. Етнографическо (фолклорно) списание. Книга четвърта). Русе, 1894.

Маслев, Ст. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. София, Издателство на БАН, 1991.

Матковски, Ал. Диетот – крвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење. Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, 1973.

Мутафова, Кр. Стопанска характеристика на Троянскиот регион през XVI–XVII в.: традиционни поминџи и външни влияния (по данни на османски документи от периода). – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, 2, 2017, с. 264–286.

Мутафчиева, В. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: **Мутафчиева, В.** *Османска социално-икономическа история (изследвания)*. София, Издателство на БАН, 1993, с. 258–289.

Панова, Сн. Българските търговци през XVII век. София, Наука и изкуство, 1980.

Попконстантинов, К. 1780 – Да са знаи как Стоянъ Габровалиџта направи пътџ и моста. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев, 1, 2017, № 33, с. 355–368.

Първева, С. Странстващи и уседнали селски търговци в провинция Румелия в края на XVII–XVIII в. – *Исторически преглед*, 2019, № 4, с. 32–115.

Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София, Наука и изкуство, 1972.

REFERENCES

Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul (BOA), Maliyeden Müdevver Defter № 03604.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ (NBKM), Orientalski odel, sofijski sidžil S 25, l. 42a, dok. I; sofijski sidžil S 21, s. 90, dok. II; vidinski sidžil S 19, l. 53b, dok. I; vidinski sidžil S 305, s. 33, dok. I; vidinski sidžil S 38, l. 46b, dok. II.

Published documents

Anglijski pātepisi za Balkanite (kraja na XVI – 30-te godini na XIX v.). Uvod, sāstavitelstvo i komentar **M. Todorova**. Sofija, Nauka i izkustvo, 1987.

Balkanite prez pogleda na dve anglijski pātešestveniĉki ot XVIII v. Pisma na M. Montegju i El. Krejvān. Predgovor, podbor, prevod ot anglijski i beležki **M. Kiselinĉeva**. Sofija, Izdatelstvo na Oteĉestvenija front, 1979.

Boškoviĉ, R. Dnevnik na edno pātuvane. Prevod i bel. **M. Todorova**. Sofija, Izdatelstvo na Oteĉestvenija front, 1975.

Dnevnikāt na Hans Dernšvam za pātuvaneto mu do Carigrad prez 1553–1555 g. Prev. **M. Kiselinĉeva**. Sofija, Izdatelstvo na Oteĉestvenija front, Institut za balkanistika pri BAN, 1970.

Frenski pātepisi za Balkanite (XV–XVIII v.). Sāst. i red. **B. Cvetkova**. Sofija, Nauka i izkustvo, 1975.

Ihĉiev, D. Materiali za istorijata ni pod turskoto robstvo. – *Izvestija na Istoriĉeskoto društvo v Sofija*, 2, 1906, s. 91–208.

Kniga zakonov sultana Selima I. Publikacija teksta, prevod, terminološki komentarji i predgovor **A. S. Tveritinov**. Moskva, Nauka, 1969.

Nemski i avstrijski papeži za Balkanite XVII – sredina na XVIII v. Uvod, izbor i komentar **M. Jonov**. Sofija, Nauka i izkustvo, 1986.

Nemski i avstrijski papeži za Balkanite XV–XVI v. Uvod, izbor i komentar **M. Jonov**. Sofija, Nauka i izkustvo, 1979.

Rumelijski delnici i praznici ot XVIII v. Sofija, Izdatelstvo na Otečestvenija front, 1978.

Turski izvori za bugarskata istorija. T. 4. Sast. **N. Todorov, M. Kalicin**. Sofija, BAN, 1977.

Turski izvori za istorijata na pravoto po bugarskite zemi. T. 1. Sast. **G. Gălăbov**. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1961.

Turski izvori za istorijata na pravoto po bugarskite zemi. T. 2. Sast. i kom. **B. Cvetkova**. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1971.

Ayverdi, E. H. Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri. IV Cild, 4, 5, 6, Kitab. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Istanbul, Fetih Cemiyeti, 1982.

Kraelitz-Greifenhorst, Fr. Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. – *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 1, 1921, pp. 13–68.

La Turquie et l'hellénisme contemporain par Victor Bérard. 3e éd. Paris, F. Alcan, 1897.

Traité sur le commerce de la mer Noire. Par M. de Peyssonel. 2 v. Paris, Cuchet, 1787.

Recollections

Madžarov, M. Spomeni. Sofija, Izdatelstvo „Damjan Jakov“, 2004.

Published studies

Antonov, A. Infrastruktura na ovladjanoto prostranstvo. Osmanski dokumenti za pätnite stancii po Diagonalnija päť (Orta kol) ot XVI, XVII i XVIII v. – V: *Etničeski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v čest na d.i.n. Cvetana Georgieva. Č. 1. Minaloto – istoričeski rakursi*. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008, s. 206–225.

Antonov, A. Organizacija i finansirane na osmanskata kurierska služba prez XVII i XVIII v. – V: *Iz života na evropejskite provincii na Osmanskata imperija prez XV–XIX vek. Sbornik izsledvanija v pamet na prof. d.i.n. Elena Grozdanova*. Sast. i red. **S. Pärveva, O. Todorova**. Sofija, Izdatelska kašta „Gutenberg“, 2016, s. 252–389.

Antonov, Al. Văznikvane i razvitie na osmanski arhitekturni kompleksi po Diagonalnija päť v bugarskite zemi prez XVI–XVII v. – V: *Istorija na mjusjulmanskata kultura po bugarskite zemi. Izsledvanija*. Sast. i otg. red. **R. Gradeva**. Meždunaroden centăr po problemite na malcinstvata i kulturnite vzaimodejstvija. Sofija, 2001, s. 503–538.

Bojkov, Gr. Neosăstestvenite gradove v rajona na Asenovgrad prez osmanskija period: Popovica/İslamlâ i Konuş Hisarâ. – V: **Bojkov, Gr., D. Borisov** (sast.). *Stenimahos – Stanimaka – Asenovgrad. Prinós kăm izučavaneto na priemstvenostta*

i razvitiето na socialno-ikonomičeskata i duhovna istorija na grada i regiona. Asenovgrad, Dikov, 2014, s. 75–104.

Brodel, F. Materialna civilizacija, iekonomika i kapitalizām, XV–XVIII v. T. 1. Strukturi na vsekidnevieto: vāzmožnoto i nevāzmožnoto. Sofija, Izdatelska kāšta „Prozorec“, 2003.

Dimitrijeviĥ, S. Dubrovaĥki karavani u Južnoj Srbiji u XVII veku. Posebna izdanja Istorijiski institut SANU, t. 304, kn. 10. Beograd, Nauĥno delo, 1958.

Georgieva, Cv. Prostranstvo i prostranstva na bālgarite XV–XVII vek. Sofija, Lik, 1999.

Gradeva, R. Na granicata na osmanskoto prostranstvo: Vidin, XV – pārvata polovina na XVIII v. – *Istoriĥeski pregled*, 2015, № 3–4, s. 36–82.

Grozdanova, E. Mnogolikite pātišta na mira i vojnata. – V: *Kontrasti i konflikti „zad kadār“ v bālgarskoto obštество prez XV–XVIII vek.* Sofija, Izdatelska kāšta „Gutenberg“, 2003, s. 7–62.

Ireĥek, K. Voennijat pāt ot Belgrad za Carigrad prez Srednite vekove. – *Bālgarska istoriĥeska biblioteka*, 4, 1932, s. 54–84.

Ivanova, Sv. Malcinstva – tārgovci v Rumelija prez XVII–XVIII vek. – *Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, *Istoriĥeski fakultet*, 100, 2012, s. 67–174.

Ivanova, Sv. Vidinskijat Varoš i kanun-i serhad (kām otnošeniĥata meždu hristijani i mjusjulmani na osmanskata voenna granica prez pārvata polovina na XVIII v.). – *Istoriĥeski pregled*, 2015, № 3–4, s. 83–161.

Katih, T. Suvozemni put od Beograda do Vidina. Prema dnevniku pohoda Mustafa-paše Ćupriloviĥa 1690. Godine. – *Istorijski časopis*, 47, 2000, s. 103–115.

Katih, T., D. Amedoski. Karavandžije nahije Petruš iz Levĥa 1502. godine. – *Mešovita graĥa*, 38, 2017, s. 7–25.

Marinov, D. Bālgarsko obiĥajno pravo. 2. fototip. izd. Sofija, Akademiĥno izdatelstvo „Marin Drinov“, 1995.

Marinov, D. Narodnoto obiĥajno pravo. (I Graždansko pravo). (Živa starina. Etnografiĥesko (folklorno) spisanie. Kniga ĥetvārta). Ruse, 1894.

Maslev, St. Tārgovijata meždu bālgarskite zemi i Transilvanija prez XVI–XVII v. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1991.

Matkovski, Al. Dietot – krvinata vo Makedonija i na Balkanskiot poluoostrov za vreme na turskoto vladeenje. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1973.

Mutafĥieva, V. Kategoriite zavisimo naselenie v našite zemi pod turska vlast prez XV–XVI v. – V: **Mutafĥieva, V.** *Osmanska socialno-ikonomičeska istorija (izsledvanija).* Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1993, s. 258–289.

Mutafova, Kr. Stopanska karakteristika na Trojanskija region prez XVI–XVII v.: tradicionni pomināci i vāšnii vlijanija (po danni na osmanski dokumenti ot perioda). – *Izvestija na Centāra za stopansko-istoriĥeski izsledvanija*, 2, 2017, s. 264–286.

Panova, Sn. Bālgarskite tārgovci prez XVII vek. Sofija, Nauka i izkustvo, 1980.

Pārveva, S. Stranstvašti i usednali selski tārgovci v provincija Rumelija v kraja na XVII–XVIII v. – *Istoriĥeski pregled*, 2019, № 4, s. 32–115.

Popkonstantinov, K. 1780 – Da sa znai kak Stoĥn‘ Gabrovalita napravi p’ťy i mosta. – *Godišnik na Istoriĥeskija fakultet na Velikotārnovskija universitet „Sv. sv. Kiril*

i Metodij“. *Izsledvanija v čest na 60-godišnjata na prof. d.i.n. Ivan Tjutjundžiev*, 1, 2017, № 33, s. 355–368.

Todorov, N. Balkanskijat grad XV–XIX vek. Socialno ikonomičesko i demografsko razvitie. Sofija, Nauka i izkustvo, 1972.

Vasileva, M. D. Marinov i bălgarskoto običajno pravo. – V: **Marinov, D.** *Bălgarsko običajno pravo*. 2. fototip. izd. Sofija, Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 1995.

Večeva, E. Tărgovijata na Dubrovnik s bălgarskite zemi (XVI–XVIII v.). Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, 1982.

Zirojevih, O. Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459–1683). – V: *Zbornik istorijskog muzeja Srbije*. Beograd, Muzej, 1970, s. 3–196.

Berov, L. Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th–19th Centuries. – *Bulgarian Historical Review*, 1975, No. 4, pp. 76–83.

Faroghi, S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, No. 4, pp. 523–539.

Faroghi, S. Town and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Krafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650. Cambridge University Press, 1984.

Güran, T. Structure économique et sociale d’une région de campagne dans l’Empire ottoman vers le milieu du XIXe s. Étude comparée de neuf villages de la nahiye de Koyuntepe, sanjak de Filibe. Sofia, CIBAL, 1980.

Heywood, C. J. Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century (Notes and Documents on the Ottoman Ulak, I). – *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976–1977, No. 4–5, pp. 39–55.

Heywood, C. J. The Ottoman *menzilhane* and *ulak* system in Rumeli in the Eighteenth century. – In: *Social and Economic History of Turkey (1071–1920)*. Ankara, Meteksan, 1980, pp. 179–186.

İnalçık, H. Weights and Measures. – In: **İnalçık, H., D. Quataert** (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Ivanova, Sv. Muslim Charity Foundations (Vakf) and the Models of Religious Behavior of Ottoman Social Estates in Rumeli (late 15th to 19th Centuries). – In: **Kurtz, M.** (ed.). *Islam am Balkan. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, 5, 2005, № 2, pp. 44–57.

Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Century. – In: *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380–1699)*. Ed. by **E. Zachariadou**. Rethymno, Crete University Press, 1996, pp. 171–191.

Orhonlu, C. Kârân. Encyclopaedia of Islam, CD-ROM Edition. Vol. 4. Leiden, Brill, 2001, pp. 677–679.

Papakonstantinou, K. Transport and Communication in Southeastern Europe in the Nineteenth Century: The Impact of Trade. – In: *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*. Ed. by **E. Eldem and S. Petmezas**. Athens, Alpha Bank Historical Archives, 2011, pp. 349–396.

The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380–1699). Ed. by **E. Zachariadou**. Rethymnon, 1996.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Наследство на Стамен от село в Софийско, 1704 г.¹

Немюсюлманинът Стамен, жител на село [оставено празно място], от селата на големия град София, дошъл в големия град Видин по кираджилък, [където] починал. Тъй като стана ясно, че не е известен негов наследник, наследството се връща на държавното съкровище. Споменатото е опис на наследството, което беше описано и разпродадено на търг по желание на Хасан ага от страна на емина на държавното съкровище. Написано на 10 ребиюлеввел 1116 г. / 13 юли 1704 г.

<i>[Имущество]</i>	<i>[Количество]</i>	<i>[Стойност]</i>
Дорест впрегатен кон	1	10 гроша [и] 1 золота
Друг дорест впрегатен кон	1	5 гроша
Железни букаи	2	20 пара
Стар козиняв чул	1	5 пара
Всичко общо:		16 гроша
		[Словом] 16 гроша са.
От тях разходи:		
Ресм-и късмет		25 пара
Такса за емина		1,5 гроша
Ихзарийе		5 пара
Хюдамийе		6 пара
Кятибийе		7 пара
Делялийе		10 пара
Действителен остатък в ръцете на емина на държавното съкровище		13 гроша

2. Наследство на кираджи Стойчо, син на Коста, от с. Белинче/Белинци, каза Неврокоп, 1729 г.²

По произход кираджи Стойчо, син на Коста, е от жителите на село Белинче/Белинци, спадащо към казата Неврокоп³, намираща се във вилает-

¹ НБКМ, Ориенталски отдел, видински сиджил S 38, л. 46б, док. II.

² Пак там, видински сиджил S 19, л. 53б, док. I.

³ Дн. гр. Гоце Делчев.

та Румели. Той се удавил в езерото, известно с името Дулофче, намиращо се в близост до махалата „Извор“ от махалите на Вароша на големия град Видин. Наследството му е описано с участието на еднородния му брат немюсюлманина Ласко, син на Коста, който е назначен от страна на закона за кайъм да го получи и занесе на неговите наследници във вилаета. Споменатото, както следва, е опис на наследството. Написано на 20 зилкаде 1141 г. / 17 юни 1729 г.

<i>[Имущество]</i>	<i>[Количество]</i>	<i>[Стойност]</i>
Риба	15 оки	
Товарен кон	1	
Магаре	1	
Шалвари	1	
Букаи	1	
Чувал	1	
Юрган	1	[общо] 240 пара
В брой в кесия		240 пара
Всичко:		480 [пара]
От тях разходи:		
За погребение		120 пара
Заплащане за копие [на дефтера] и други необходими разходи		310 пара
Всичко:		430 пара
Действителен остатък за споменатия наследник		50 пара

3. Наследство на кираджи Хасан беше от населението на Анадолу, 1761 г.⁴

Кираджи Хасан по произход бил от населението на Анадолу. Той бил убит в хана, който се намира в село Нови хан, спадащо към казата на големия град София. След като се установи, че наследниците му се ограничават до неговия баща, някой си ... [името не е отбелязано], Сакаллу-заде Елхадж Ахмед ага беше определен и назначен за кайъм, [който] да получи и съхранява наследството и изоставеното след смъртта на казания починал имущество, и да го занесе и предаде на баща му. Споменатото, както

⁴ НБКМ, Ориенталски отдел, софийски сиджил S 21, с. 90, д. II.

следва, е опис на наследството, което на законово основание и с [негово] участие беше описано и продадено на градския пазар. Написано на 3 реби-юлеввел 1175 г. / 2 октомври 1761 г.

<i>[Имущество]</i>	<i>[Количество]</i>	<i>[Стойност]</i>
Светлокестеняв впрегатен кон	1 глава	1410 акч.
Дорест впрегатен кон	1 глава	840 акч.
Вран впрегатен кон	1 глава	660 акч.
Малък светлокестеняв впрегатен кон	1 глава	870 акч.
Друг вран впрегатен кон	1 глава	1440 акч.
Стар самар и ...		360 акч.
Всичко общо сума:		5490 акч.
От тях разходи:		
Ресм-и късмет		138 акч.
Калемийе и кайдийе		69 акч.
Делялийе		120 акч.
Общо разходи сума:		327 акч.
Действителен остатък в ръцете на кайъма, споменатия Ахмед ага сума:		5163 акч.

МИГРАЦИОННИ ДВИЖЕНИЯ И ГРАДСКА КУЛТУРА НА ФАМИЛИЯ БАРОНИ И ГРАФОВЕ ПЕЯЧЕВИЧ ПРЕЗ XVIII И XIX ВЕК*

*Йорданка Гешева***

MIGRATION MOVEMENTS AND URBAN CULTURE OF THE FAMILY BARONS AND COUNTS PEJAČEVIĆ IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

Yordanka Gesheva

Summary. The relocation of barons and counts Pejačević from the Bulgarian lands to and within the Habsburg Monarchy were entirely the result of migration movements caused by various reasons – social, demographic, economic, military. Their departure from the Bulgarian lands took place after the Chiprovtsi uprising in 1688 and was a reflection of the subsequent events. Leaving with the Austrian army, the Pejačevići were dragged into a wave of refugees from Chiprovtsi, Zhelezna, Klisura, Kopilovtsi and other settlements who fell victim to the burning and devastation of their homes during the defeat of the uprising.

Subsequent relocations and resettlement from one region to another within the Monarchy were related to living arrangements, the purchase or acquisition of land, the construction of houses, castles and palaces, but also for military, economic, social or demographic reasons. So, by tracking the location of the properties, residential buildings and tombs of the family, one can get an idea of the internal migration movements, the reasons for these relocations and exchanges, the conditions for changing the previous places of residence. These migratory actions have been preserved in the memory of generations precisely through the purchase, development and preservation of the estates in which the members of the family lived and worked. And besides, in the memory of generations there have remained the palaces built by the family – tombs, public and social buildings, industrial enterprises, what they did for the benefit of the family, but also for the benefit of society.

* Студията е подготвена по изпълнение на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерство на образоването и науката на Република България (Договор № Д01–229/06.12.2018 г.).

** Йорданка Гешева – проф. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: ygesheva@abv.bg [Yordanka Gesheva – Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: ygesheva@abv.bg].

Keywords: barons and counts Pejačević, migrations, reasons, conditions, mansions, palaces, tombs, paintings

Ключови думи: барони и графове Пеячевичи, миграции, причини, имения, дворци, гробници, картини

Преселението и преместванията на барони и графове Пеячевич от българските земи към и в границите на Хабсбургската монархия са изцяло в резултат на миграционни движения, породени от различни причини. Напускането на българските земи става след Чипровското въстание през 1688 г. и е отражение на последвалите събития. Тръгвайки с австрийската армия, Пеячевичи са увлечени във вълна на бежанци от Чипровци, Железна, Клисуре, Копиловци и други селища, станали жертва на опожаряването и опустошаването на родните им домове при разгрома на въстанието. Следващите преселвания и премествания от един район в друг в границите на монархията стават по икономически, военни и социално-демографски причини и са свързани с битово устройване, закупуване или придобиване на нови земи, строеж на къщи, замъци и дворци. Така че, като се проследи локацията на имотите, жилищните сгради и гробниците на фамилията, може да се придобие представа за направлението на вътрешните миграционни движения, причините за тези премествания и размени, условията за промяна на предходните местоживелища. При това тези миграционни действия са запазени в паметта на местното население именно чрез закупуването, разработването и запазването на именията, в които живеят и се трудят членовете на фамилията. Обръщам внимание и върху това, че за поколенията остават построените от фамилията дворци и паркове, гробници, обществени и социални сгради, индустриални предприятия, направеното от тях в полза на фамилията, но и в полза на обществото. Освен това са запазени произведения на изкуството и на творческите занаяти, картини и портрети, рисувани от най-известните в Европа художници, посветени на фамилията или пряко свързани с тях. Така в съзнанието и в спомените на хората остават трайни представи за присъствието на фамилия барони и графове Пеячевич в съответните региони.

* * *

Не са много ранните сведения за първоначалното настаняване на фамилия Пеячевич в границите на Хабсбургската монархия. Все пак се знае, че от около 1690–1691 докъм 1703 г. в Печух (днес Печ в Унгария) живеят не само Пеячевичи, но и други български преселници от Чипровци и региона. Тяхното заселване в района на Печух става не без подкрепата на австрийските граждански и военни власти, които се стремят да подпомог-

нат по най-различни начини бягащото от османците чипровско население, което преди това е оказвало и продължава да оказва въоръжено съдействие на императорските войски по време на войната от 1683–1699 г. Като се знае каква е политиката на Хабсбургската монархия към поробените балкански християни, може да се допусне, че и настанените в южните унгарски земи българи са получили облекчения и привилегии, подобни на тези, давани на бежанците в Трансилвания и Банат. Малко са сведенията за тази група оцелели след въстанието българи, които поемат в северозападна посока и се установяват в днешните сръбски, хърватски и унгарски земи. След разгрома и опожаряването към намиращите се в близост до българските селища австрийски войски започват да се присъединяват остатъци от разбитите въстанически чети, новосформирани бойни отряди, бягащо население. По-голямата част от тях се прехвърлят във Влашко. Богдан Маринович и Георги Пеячевич заедно с група въстаници охраняват друга по-малка част от чипровското население – жени, деца, старци, и им помагат да преминат Дунава. Това са фамилии Кнежевич, Черкич, Томагионович, Франколука, Маринович, Адамович, Николантин и др. Сред тях са и братя Пеячевич заедно с техните семейства, които пресичат Дунава някъде около Петроварадин и Нови Сад, тогава във войводство Срем¹, и от там нататък вървят по пътя на австрийската армия.

Добре известно е къде и как се настаняват и какво правят мигриралите във Влашко и Банат. Какво става обаче с тази група чипровчани, поели към хърватските и унгарските земи? След като настаняват жените, децата и старците в безопасен район на Хабсбургската монархия, водените от Георги Пеячевич и Богдан Маринович бойци (според някои сведения около 600 души) преминават под командването на маркграф Людовиг Баденски, тогава главнокомандващ на императорската армия, действаща в районите от Сърбия до Албания и до Скопие. Българите, ръководени от Пеячевичи, воюват заедно с войските на Л. Баденски срещу османците през 1689–1690 г., като се включват в редица важни сражения, някои от които и в териториите на България. Нашите бойци участват при превземането на Белоградчик, Берковица, Видин. По това време други около „200 български войводи“ със своите войници възпират турците в района от Ниш до Софийското поле и от Видин докъм р. Лом в очакване да пристигне армията на маркграф

¹ **Телбизов, К.** Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: *Чипровци. 1688–1968. Материали от научна сесия по случай 280-годишнината на Чипровското въстание*. София, 1971, с. 68; **Трайков, В.** Съдбата на населението от Чипровския край след въстанието от 1688 г. – В: *300 години Чипровско въстание*. София, 1988, с. 295. Вж. също: **Първев, Ив.** Балканите между две империи. Хабсбургската и Османската държави (1683–1739). София, 1997, с. 82 и сл.

Людовиг Баденски, за да могат всички заедно да изтласкат турците и да освободят земите на българите. И ако си позволявам в тази насочена конкретно към фамилия Пеячевич студия да давам кратки сведения за чипровчани изобщо, то е, защото в ранния период след преселението българската общност поддържа тесни връзки помежду си, държат се като единна общност, което им помага да оцелеят.

Почти няма сведения къде и как Пеячевичи са живели в Печух и с каква недвижима собственост са разполагали. Сигурно е, че в този ранен период все още не са строили, а са купували вече изградени и изоставени къщи. Във всички случаи те изпитват големи трудности с устройването и със започване на работа, с осигуряване на препитание. През 1695 г. братът на Георги Пеячевич – Марко II, е отбелязан сред собствениците на земи в Южна Унгария, а освен това се знае, че по това време той се занимава с търговия на едър рогат добитък и на жито². Има запазена молба от 1697 г. на тримата братя Пеячевичи – Георги, Иван (Йоан) и Марко, наричани понякога Кнежевич, но също и Печич, адресирана до император Леополд I. Братята се жалват и молят за помощ при разрешаване на проблема с разбойниците, обикалящи района, в който те живеят. Престъпниците притесняват и ограбват местните жители, като най-засегнати са преселниците, които още не са се установили трайно, не се познават с местното население, имат проблеми с адаптацията, не знаят порядките. Братята настояват за помощ за залавянето и наказването на нарушаващите законите. Като компенсация заради нанесените щети тримата молят да им бъдат предоставени изоставени и необработвани земи около Бая (срещу Печух, от другата страна на р. Дунав), чрез които те да се прехранват³. По всяка вероятност молбата им е удовлетворена, защото има по-късни сведения, че в следващите години те вече пребивават в района на Бая. Информацията за Пеячевичи от това ранно време е малко, но може да се предполага, че те и другите чипровчани заради помощта във войната целенасочено са били изпратени от австрийските военни власти в този район, че са получили земи и облекчения при настаняването, че са били освободени от данъци и други задължения.

Малко повече от десетина години след настаняването си в Печух и Бая чипровската колония отново е принудена да бяга. Този път заради започ-

² Rumaer dokumentation. 1745–1945. Mittelpunkt der deutschen Bewegung in Syrmien, Slavonien und Kroatien. Band 1. Verfasser: Franz Wilhelm. Stuttgart, 1990, S. 100.

³ Бур, М. Българи в унгарския град Бая (края на XVII – началото на XVIII в.). – В: *Унгаристиката в България. Език – история – литература*. София, 2004, с. 190–191.

налия срещу австрийците бунт начело с унгарския граф Ференц Ракоци⁴. Чипровчани, които очакват помощ и подкрепа от австрийската държава и са облагодетелствани от политиката на император Леополд I спрямо бежанците, категорично се дистанцират от метежниците. Скоро обаче попадат под техните удари и за да се спасят, към 1703–1704 г. напускат унгарските територии и се заселват в Осиек. Има частични сведения, че още преди да побегнат, имотите им в Печух са подложени на ограбване, разорение и унищожение. Така само десетина-петнадесет години след преселението чипровчани отново са принудени да мигрират, което е изключително тежко за тях. Това, което ги крепи, е, че продължават да са заедно.

За чипровската колония в Осиек, за нейните действия и ангажираности няма много сведения. За тях обаче през 1932 г., използвайки по-ранни данни, пише Йосиф Бьосендорфер, доктор по история, виден общественик и известно време директор на музея в Осиек. Неговото изследване показва, че групата българи от Чипровския край пазят трайни връзки в своите среди поне докъм средата на XVIII в. Помагат си, поддържат духа си, работят заедно, женят се помежду си, кумуват си и кръщават децата си, събират се, празнуват и така частично запазват езика и имената, нравите и обичаите, както и самосъзнанието, че са българи. Чрез женитбените връзки и раждането на деца съхраняват имотите в своите кръгове, имат търговски взаимоотношения. И още нещо важно – поддържат жива надеждата, че при една следваща война на Империята срещу османците ще имат възможност да се върнат в родината. Според изследванията на Бьосендорфер сред преселниците се срещат имената на фамилиите Черкич, Адамович, Кнежевич, Парчевич, Лекич, Маргини, Пеячевич, Николантин, Франколука, Томагионович и др., като за всички се посочва, че произхождат от Чипровци. След настаняването си в Осиек повечето от тях се захващат с търговия на едро и с прекупвачество. Някои остават в армията, а други се занимават с преводаческа или с административна работа и това е естествено, тъй като, живеейки в Чипровци преди преселението, мъжете са завършили местното училище и са изучавали илирски и латински, което много им помага в новите условия. Съхраняването на общността обаче се оказва трудно постижимо. Докъм средата на XVIII в. повечето

⁴ Ференц II Ракоци (1676–1735) е унгарски благородник, водач на унгарското движение за независимост от Хабсбургите, носещо неговото име (1703–1711). През първите две години той контролира голяма част от Унгария и цяла Трансилвания. През 1704 г. е избран за трансилвански княз, а на следващата година – за „вожд-княз на унгарските съсловия, обединили се за свободата на родината“. През 1710–1711 г. претърпява редица поражения от австрийските войски и емигрира – първоначално в (българските земи на) Османската империя, а после – във Франция.

представители от рода Франколука/Франколучини например измират⁵. В следващите десетилетия постепенно се загубват като единна общност и другите български преселнически родове.

Най-трайно присъствие в историята на Славония имат фамилиите Пеячевич и Адамович, чиито наследници пребивават в региона чак до края на Втората световна война. В следващите десетилетия те полагат и най-целенасочени усилия да се адаптират в новата обстановка, да се социализират, да се приобщят към местното население. Променят езика и обичаите си, приемат имена от общностите, с които живеят, възприемат нова култура, с много труд и упоритост влизат в кръговете на европейската аристокрация. Затова спомагат и зачестилите през втората половина на XVIII и през XIX в. смесени бракове и раждането на деца, чийто матерен език вече не е българският. От около 1710 г. братята на водача на въстанието Георги – Марко и Иван, фигурират в списъците на постоянните жители на Осиек. По това време на името Пеячевич е записан първият имот – къщата, която Марко купува в центъра на старата, опасана със стени част на града, или в т.нар. крепост. Купува още чифлик и други земи в района. Марко търгува с Венеция, има сведения за подписани търговски договори за продажба на 20 000 глави рогат добитък и коне годишно, но не се знае доколко са осъществени тези контракти. През следващите години Марко разширява владенията си към Банат и Бачка. Сведения показват, че е притежавал и пари в брой, от които 230 000 флорина завещава на един от синовете си⁶. Техни търговски дейности и облагане с мита на превозвани от тях стоки са отразени в документите на Будимската митница.

През 1996 г. сръбският изследовател проф. Славко Гаврилович публикува три регистъра на Будимската митница: за втората половина на 1715 и за целите 1716 и 1717 г. Регистрите са водени на латински език и отразяват преноса на стоки и товари от търговци от Славония, преминаването им през Будимската и Пожунската (Братиславската) митница и плащането на съответното мито от 30%. На базата на тези регистри хърватският историк д-р Милан Връбанус изважда търговската дейност и плащането на мита и такси на група от четиринадесет търговци от Осиек за 1716 г. и десет търговци за 1717 г. От тази малка осиечка търговска група четирима са от установилите се през 1703–1704 г. в града български чипровски преселници. Това са Григор Николантин, Иван (Йоханес) Пеячевич, Степан Стекич

⁵ **Bösendorfer, J.** Kolonija Ćiprovčana u Osijeku. – *Narodne starine*, (Zagreb), 1932, № 11, s. 218–221.

⁶ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 99–100; **Vrbanus, M.** Osječki trgovci na Budimskoj tridesetnici 1716. i 1717. godine. – *Scrinia Slavonica*, 18, 2018, s. 99–128.

(Стойкич, Стойкович), Антон Стефанович⁷, всички те, оказали се в преки роднински връзки с фамилия Пеячевичи.

През 1703 г. Иван Пеячевич прекарва през митницата в Сигет венециански стоки, които разпродава из големите градове на монархията, а през 1704 г. кара волове през Петроварадинската митница. Неговият зет Григор Николантин прекарва през 1704 г. осолена риба. С осолена риба търгува известно време и Степан Стекич. С какво друго търгуват чипровчани – все ценни стоки, които се търсят по огромния пазар на Империята – подправки (джинджифил, карамфил, червен пипер), тамян, сяра, стипца, брашно, захар, ракия; жълт восък, мед; дрехи, тъкани – вълнени, ленени, конопени, постеля; различни видове хранителни стоки – риба, свине, по-рядко волове⁸.

От тези четирима осиечки търговци най-известен става Иван Пеячевич, роден в Чипровци през 1660 г. Почива на 5 май 1724 г. Той и брат му Марко заедно със семействата си се преместват в Осиек около 1704 г. Иван Пеячевич е женен за Марта Стекич, която умира през 1727 г. Тя също е от чипровски благороднически род, този, споменат в документите на Будимската митница. Баща ѝ Марко и братята ѝ са търговци в Осиек. Иван и Марта имат 10 деца. Двамата им най-известни синове са Марко III Александър (1694–1762), собственик на Рума (днес в Сърбия) и първи сремски велик жупан, и роденият в Осиек Матей III Франц Ксавер барон Пеячевич (1707–1781), теолог и философ, ректор на католическите училища в Загреб, Печух и Пожега (в Славония), автор на книги с църковно-религиозно и с историческо съдържание. Неговата най-известна у нас книга остава „История на Сърбия“, както и една недовършена и неотпечатана история на българските царе от Средните векове⁹.

Живеейки в Хабсбургската монархия, особено докъм средата на XVIII в., а и малко след това, чипровчани поддържат връзка помежду си. Живеят заедно, търгуват заедно, помагат си. След смъртта на първата си съпруга Георги Пеячевич има втори брак с Доминика Маринович, сестра на неговия боен другар Богдан Маринович. Нейните родители също живеят в Осиек. Дъщерята на Марко – Тереза Мария Паола, се жени за барон Михаил Черкич, и той от чипровски род, засегнат от преследванията на турците. За братята Павел, Никола, Георги и Иван Николантин се знае, че са били в роднински връзки с Пеячевичи. Следите на целия този стар български род обаче се губят малко след средата на XVIII в. През 1760 г.

⁷ **Vrbanus, M.** Цит. съч., 2018, с. 120–121.

⁸ Пак там, с. 122–123.

⁹ **Гешева, Й.** Книжовниците и просветителите Пеячевичи в паметта на поколенията. – *Исторически преглед*, 2020, № 1, с. 144–191, 158–168.

Йосиф II се жени за Ана Мария Франколучи (това е негов втори брак). Йосифовите синове от първия му брак с Елисавета Петерсон, родени след 1741 г. и достигнали завидни позиции в обществото, се женят след 1760–1765 г., но вече за представителки от известни фамилии от Хабсбургската монархия. С други думи, тясната връзка между малката българска общност лека-полека започва да се разкъсва.

Две фамилни къщи на Пеячевичи има запазени и до днес в стария град на Осиек – на Иван и на Марко. Те отдавна са собственост на други хора, но в паметта на местните жители продължават да бъдат известни като къщите на барони Пеячевич. Още повече че на стената на една от тях, над вътрешните стълби, все още стои баронският герб на фамилията – вече доста поизбледнял и очукан, но все още с различаващи се елементи. Марко също търгува с Венеция, има сведения за подписани търговски договори за продажба на рогат добитък и коне¹⁰. Марко Пеячевич оставя най-трайни дири в историята и генеалогията на фамилията, защото само неговите наследници продължават рода и досега. Той се жени след преселението за доста по-младата от него Анастасия баронеса Томагионович (1678–1729). От брака на Марко и Анастасия се раждат девет деца – шест момчета и три момичета. Четири от тях почиват малки. Безспорно най-много са сведенията за най-известния от синовете на Марко – Йосиф II (1710–1787). Той е първият от фамилията, който получава графска титла от императрица Мария Терезия през 1772 г. Титлата е дадена за него, за братята и сестрите му, за неговите наследници.

Интересно е да се види с какво се занимава в първите години след преселението най-известният в началото представител на фамилия Пеячевич – Георги, водачът на Чипровското въстание. Знае се, че след като напуска войските на маркграф Баденски (това вероятно е към края на 1696 г.), той се установява последователно в Бая, Чаталя и Егреш, Бачки комитат (днес една част от тези територии са в Унгария, а друга част от тях, намиращи се около Бач, са в Автономния район Войводина, в Сърбия). През 1697 г. Пеячевич е назначен за началник на пощата в Бая (сега в Унгария), като оттам управлява и временната поща в Чаталя. Няма сведения какво точно е притежавал там – вероятно малко земя и някакви жилищни постройки. Работата изисква изпълнение на редица военни разпореждания, добро организиране и бързо разнасяне на конфиденциални съобщения между отделни войсковы подразделения, преодоляване на много трудности по пътищата и др. На тази длъжност обикновено назначават бивши военни, които получават заплата, вместо да им дават пенсия.

¹⁰ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 99–100.

В този период като много успешни са отбелязани мисиите на Пеячевич по време на битките при Сланкамен (19 август 1691 г.) и при селището Зента на река Тиса (11 септември 1697 г.), както и пренасянето на конфиденциални съобщения от командването на императорската армия до австрийския посланик в Цариград през 1708 г. Трябва да бъде отбелязано, че невинаги Пеячевич сам се заема с поставените задачи. Той организира и обучава група от свои доверени хора, които снабдява с коне и оръжие, така че те под негово ръководство изпълняват подобни задачи. В Бая Георги Пеячевич се занимава и с други неща – грижи се за възстановяването на района след опустошенията от военните действия, бори се с ширещото се разбойничество и организира защитата на населението, нещо, което е много важно в онзи момент¹¹.

След 1703 г. Г. Пеячевич и неговото семейство напускат Бая и се преселват в Чаталя. Причина за това преместване са споменатите вече бунтовете на унгарския граф Ференц Ракоци срещу Хабсбургската монархия (1703–1711). Имотите на Пеячевич са опустошени, а къщата му е опожарена, тъй като отказва да се присъедини към бунтовниците и остава верен на императора. Това е позицията на всички Пеячевичи, а също и на другите българи, населяващи региона.

В Чаталя Доминика и Георги Пеячевич притежават пощенската сграда, малки къщи и кладенец, наричан Пощенски бунар. Скоро пак заради преследвания от страна на Ракоци семейството напуска и Чаталя и се установява в Петроварадин (на р. Дунав срещу Нови Сад). Заради честите премествания, загубата на недвижима собственост, трудностите при устройване в новите местообиталища Г. Пеячевич отправя молба към император Йосиф I да му издаде покровителствено и обезщетително писмо. Той получава два такива документа (от 1707 и от 1708 г.). Те му помагат да участва в наемане или в закупуване на имоти от императорския фиск¹². Няма сведения как точно той и братята му са се възползвали от тази привилегия¹³. Писмата обаче доказват, че в първите години след преселението по различни причини фамилията често е принудена да се мести от един район

¹¹ Милетич, Л. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. 14. София, 1897, с. 312; НБКМ–БИА, кол. 43, а.е. 2, л. 18; Гешева, Й. Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността (втората половина на XVII–XX в.). Историко-генеалогично изследване. София, 2012, с. 85–87.

¹² По-късно се нарича Дворцовата камара – това е финансова институция, занимаваща се с данъци и данъчни задължения, имоти, земи, сграден фонд и т.н.; във времето тя претърпява редица промени и като функции, и като наименование.

¹³ Hrvatski državni arhiv – Zagreb (по-нататък: HDA), Fond Obitelji Pejačević, к. 6.

в друг, като това е съпроводено с материални загуби, разделяне на семейства и неочаквани икономически, социални и социално-психологически трудности.

Важен факт, който облагодетелства цялата фамилия, е удостояването на Георги Пеячевич, на неговите деца, внуци и правнуци, на неговите братя и сестри с благородническата титла „барон“. Това става през 1712 г. Приблизително по същото време с благороднически звания са отличени и други чипровчани главно заради проявите си в австрийската армия – Богдан Маринович получава военното звание „полковник“; други пък заради по-нататъшната си дейност в полза на австрийската армия и държава придобиват благородническо звание (племич) или баронски титли – Томагионович, Черкич и др. От живеещите в Трансилвания и Банат в следващите години например са дарени Михаил Прентич, Георги Пешин, братя Бибичеви, Георги и Матия Франкович, Александър Томянин, Никола Станиславович, братя Качамаг и др.¹⁴ Никола Качамаг е удостоен и с титлата „императорски съветник“.

Съществуват документи, според които през август 1712 г. барон Георги Пеячевич получава на името на втория си син от първия брак – Карло Йосиф (1681–1746), стопанството Чаталя. Документът е оформен като дарение от името на граф Паул Естерхази. По същото време Георги закупува имението Горна Роглатица, а земите на Долна Роглатица наема за обработване¹⁵. През 1715 г. унгарските данъчни власти отнемат имотите на Пеячевичи в Чаталя и в Горна Роглатица, тъй като документът за дарение и за начина на владееене на земите не е потвърден от унгарското събрание. Дълго време правата на собственост на фамилията не са възстановени, ако се съди по заявления и съдебни искове от страна на сина на Георги – Карло Йосиф барон Пеячевич¹⁶. Едва тридесетина години по-късно Карло Йосиф получава от императрица Мария Терезия именията Горна и Долна Роглатица. През 1716 г. Доминика и барон Георги Пеячевич по всяка вероятност живеят постоянно в Петроварадин или прекарват пове-

¹⁴ **Телбизов, К.** Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: *Чипровци 1688–1968. Материали от научна сесия по случай 280-годишнината на Чипровското въстание*. София, 1971, с. 68; **Луканова, И.** Емигрантски фамилии от Чипровско, удостоени с благороднически титли и звания от австрийския императорски двор през първата половина на XVIII век. – *Родознание*, 2002, № 1–2, с. 19–22.

¹⁵ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 99; **Lučevnjak, S.** Obitelj Pejačević i Virovitica. – U: *725 godina franjevac a virovitici. Zbornik radova međunarodnog simpozija*. Zagreb – Osijek, 2006, s. 122.

¹⁶ **Lučevnjak, S.** Цит. съч., 2006, с. 122, бел. 11.

че време там, тъй като има сведения, че са закупили къща, а освен това са останали записи, че Георги е кумувал на други български преселници, живеещи в града.

Какво правят другите, все още немногобройни представители на фамилия Пеячевич, след като войната на Хабсбургската монархия с османците завършва? Занимават се с търговия на жито и зърнени храни, с покупка и продажба на коне и едър рогат добитък. Около средата на XVIII в. търгуват с желязо и метални предмети в Осиек в рамките на Империята, а в Осиечката крепост държат голям магазин за желязо. Продължават да купуват къщи и чифлици в Осиек и региона. След 1758 г. Йосиф и Игнат строят нова къща в крепостта. Била е голяма и модерна за времето си. На лицевата страна на къщата откъм улицата е поставен баронският герб на фамилията. Към този имот има и тридесетина декара обработваема земя¹⁷. Тази къща Йосиф II продава през август 1785 г., това е около година и половина преди да почине. И до днес обаче се знае, че е строена от Пеячевичи.

* * *

Още от 30-те – 40-те години на XVIII в. и нататък Пеячевичи започват все по-често да придобиват по различни начини или да закупуват поземлени имоти и скоро стават едни от едрите земевладелци във Войводина и в Славония¹⁸. Закупуването, прочистването и облагородяването на земи и гори, строежът на големи къщи свидетелстват, че фамилията се опитва да се установи трайно в споменатите райони на Империята. А това, че тези имоти присъстват не само в документацията, а и в спомени-те на хората, показва, че Пеячевичи са оставили дълбоки следи в паметта на поколенията.

Притежаването на земя в Славония в този период се оказва тясно свързано с миграционните движения на част от населението. След освобождаването на региона от османска власт (1683–1686) обществените отношения и аграрната система претърпяват промени. Една част от земите са притежание на императорския фиск. Някои от земите се раздават като награда за участие във войните или за заслуги към монархията, други са продавани или пък разменяни. Част от земите се намират под управлението на войската, като те също се отдават или даряват на заслужили военни, а понякога и на цивилни лица за специални заслуги¹⁹.

¹⁷ Zemljišna knjiga grada Osijeka (tvrđa) 1687–1821 godine. Priredil dr. Sci. Stjepan Sršan. Osijek, 1995, s. 44.

¹⁸ HDA, Fond Srijemska županija, godina 1750–1784.

¹⁹ Karaman, I. Historija slavonskih vlastelinstva do sredine 18. stoljeca. – *Arhivski vjesnik*, (Zagreb), 1973, № 16.

След завършилата през 1699 г. война и настъпилите промени Славония бързо става примамлива за чужденци, които се заселват там и предимно чрез покупко-продажба се снабдяват с обширни имоти. В края на XVII и в началото на XVIII в. славонското общество е съставено от малобройно средно и нисше дворянство, като има само няколко десетки заможни собственици на поземлени владения, които обаче притежават многобройно крепостно селячество, лишено от всякакви права. Крепостното право и феодалната експлоатация достигат своя връх докъм края на първата четвърт на XVIII в. Отношенията между крепостното селячество и феодалните владетели се определят на базата на лични споразумения, законови разпоредби почти не съществуват. Тъй като зависимостта от феодала и непрекъснато повишаваните данъци и тегоби стават непосилни, през тридесетте и четиридесетте години на века крепостните все по-често се опитват да бягат от имененията на феодалите, да търсят по-добри условия за работа и за живот; да се прехвърлят във военизирания граничен район, надявайки се на по-голяма справедливост²⁰.

Едни от най-ранните конкретни сведения за придобиване и за наемане на земи от фамилия Пеячевич са свързани с името на Марко III Александър барон Пеячевич – роден през 1694 г. вероятно в Печух – починал през 1762 г. във Вировитица, син на Марта Стекич и на Иван, по-малък брат на Георги. Марко III е известен сред хората и с това, че става първи велик жупан²¹ на област Срем, и то за продължителен период от време (1751–1762). Името му се помни и с това, че оставя в завещание сумата от 15 000 златни форинта за изграждане на училище в Рума, чийто строеж обаче се проточва и се осъществява чак след неговата смърт. На 1 септември 1730 г. Марко III Александър, три години по-големият му брат Антон I и братовчед им Никола II Леополд барон Пеячевич, син на Георги, купуват именения Ораховица и Феричанци в Славония за 34 000 форинта. На следващата година покупката е потвърдена от император Карл VI²². През 1732 г. Антон I и братовчед му Никола II Леополд почиват скоро един след друг. След две години в ранна детска възраст умира и единственият син на Антон. Никола не е женен и няма деца. Единствен собственик на Ораховица и Феричанци остава Марко Александър барон Пеячевич²³. Почти по същото време Пе-

²⁰ HDA, Fond Srijemska županija, godina 1730–1784.

²¹ Длъжността „велик жупан“ съответства приблизително на губернатор или областен управител.

²² **Vrbanus, M.** Obitelj Pejačević – od lokalnih trgovaca do prvih činovnika Kraljevine Hrvatske, Slavonje bi Dalmacije. – В: *Полята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство. Известия на Института за исторически изследвания*, 34. София, 2017, с. 205, 216.

²³ **Lučevnjak, S.** Цит. съч., 2006, с. 123–124.

ячевичи вземат под аренда стопанствата Илок и Нови Черемошняк. През 1735 г. местното население изразява силно недоволство и протестира против това отдаване и условията, въведени от новия наемател Марко барон Пеячевич. Избухва бунт на селяните²⁴. През 1742 г. именията Феричанци и Ораховица, които вече са разработени, са продадени за доста добра цена от 35 000 форинта²⁵.

През август 1734 г. братята Игнац (Игнат) Томо и Йосиф II, синове на Марко II, купуват позапустялото имение Нашице за 18 000 форинта. Сведения за това са останали в няколко източника. Цената не е много висока, но имението е с тежести и в продължение на четири години Йосиф II изплаща дълговете, които по някои сведения значително надвишават платената в брой сума. Когато Йосиф II купува имението, той е само на 24 години, а неговият брат Игнат Томо е още по-малък. Баща им е починал седем години по-рано и те от ранна възраст са принудени да се справят сами. Документално потвърдено е, че Йосиф II е получил в наследство от баща си 230 000 форинта – твърде голяма за времето сума. Тъй като към момента на откриване на наследството е бил непълнолетен, му е назначен настойник, който не се проявява като добър и грижовен стопанин и бързо пропилява по-голямата част от завещаните пари²⁶. Нашице обаче се оказва добра инвестиция за Йосиф II и Игнат Томо. Вложено е голямо усърдие, имението е целенасочено заселено, разработено и разширено и от там нататък до края на Втората световна война и до национализацията през 1947–1948 г. то е изключителна собственост на фамилия Пеячевич. Този факт показва трайно усядане на част от фамилията в този район на Славония.

Както бе посочено, когато през 1734 г. Игнат и Йосиф II купуват Нашичкото имение, то не е в добро състояние. Докъм края на 1723 г. е било собственост на Дворцовата камара. После е продадено, но новият собственик не полага особени грижи за него. С покупката двамата братя Пеячевич получават голямо, но лошо поддържано и твърде слабо заселено имение. Освен това поради липса на хора, които да го обработват, то е поизоставено и обрасло с диворастващи дървета, шипки, сливащи и храсталаци, има нужда от прочистване и облагородяване. Във владението има много пустеещи

²⁴ **Vrbanus, M.** Demografske prilike na Našičkom vlastelinstvu u prvoj polovici 18. Stoljeća. – *Našički zbornik*, 2002, № 7, s. 53, 61; **Adamček, J.** Prilozi povijesti Virovitice od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. – U: *Virovitički zbornik. 1234–1984. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Virovitica, 1986, s. 163.

²⁵ **Balta, Iv.** Vlastelinska porodica Pejačević: s posebnim osvrtom na njezinu genealogiju i heraldiku. – U: *Analiza Zavoda Jugoslav. Akad.* Knj. 4. Osijek, 1985, s. 266; вж. също: **Lučevnjak, S.** Цит. съч., 2006, с. 123–124.

²⁶ HDA, Fond Obitelji Pejačević, k. 8.

селища. През октомври 1736 г. назначеният от Пеячевичи управител прави преброяване на домакинствата и на селата в обсега на господарския имот. Установява само 253 обитаеми къщи и домакинства. Там обаче има 31 воденици²⁷, което говори, че някога районът е бил добре заселен. Състоянието на имението обяснява поведението на Пеячевичи да плащат допълнително на тези свои служители, които им водят нови заселници, а на новонастанените дават големи привилегии. Грижите показват добър резултат, районът е облагороден, производството се увеличава, но и проблемите са много. И все пак въпреки трудностите Йосиф II избира да живее в Нашице. Затова скоро строи къща в самия център – около средата на XVIII в. Макар и неособено голяма и вероятно недотам модерна за времето, тя задоволява нуждите на част от фамилията за повече от половин век.

Още през четиридесетте години на XVIII в. около Нашичкото имение са усвоени пустеещи територии, създадени са нови селища, привлечени са заселници и така се появяват Прибишевици, Ново село и Свети Мартин²⁸. Тези поселения възникват благодарение на усилията и грижите на фамилия Пеячевич. Всички те продължават да съществуват като самостоятелни селища и до днес. И за всички се знае, че са свързани с фамилията.

Пеячевичи залагат не само на обработването на земята, на отглеждането на лозя, на поддържането на гори и на производството на земеделски култури. Опитват се да развият и манифактурни дейности и така да разнообразяват производството, да задоволяват нуждите на местното население и заселниците и разбира се – да увеличават доходите си. Следят новостите и нуждите на местното население. Тези начинания невинаги са успешни. През втората половина на XVIII в. Пеячевичи заедно с графовете Янкович-Даруварски са първите в Славония, които отварят в своите имения манифактури за производство на стъкло. Начинанието скоро пропада заради високите производствени цени, а и заради по-евтините и по-качествени стъклени изделия, които идват от Австрия и Чешко. Фактът, че те са първите, открили стъklarско производство в района, обаче остава в паметта на местното население. А в някои от славонските музеи и днес като експонати стоят екземпляри от първите стъklarски изделия на Пеячевичи.

През XVIII в. обаче земеделието и индустрията в Славония се развиват трудно поради редица причини, които невинаги са породени от икономически обстоятелства или от природни бедствия. Променящата се демографска и социална картина също оказва влияние върху броя и състава на работещото население, върху начина и формите на обработване и стопанисване

²⁷ Šćitaroci, Ml. i B. Dvorci i perivoji u Slavoniji. Zagreb, 2000, s. 212.

²⁸ Vrbanus, M. Цит. съч., 2017, с. 217.

на земята, върху добивите. Безспорно това засяга и Пеячевичи като едри собственици на земя в региона. От друга страна, войните на Хабсбургската империя срещу османците от 1715–1718 и от 1737–1739 г. водят до големи загуби на хора, до частични размествания на границите и до загубване или придобиване на земи. Императорският двор се опитва да осъществи някои реформи в пограничните райони на Империята, в т.нар. Военна граница²⁹, но това става бавно и с много трудности, като засяга както селячеството, така и собствениците на тези земи. Въоръжените селяни трябва да станат редовни войници и тъй като след тридесетте години на XVIII в. границата с Османската империя остава почти постоянна, военизираният граничен район е организиран на казармени начала. Включеното в района на Военна граница население се подчинява на строг военен ред и дисциплина, но пък е освободено от редица други задължения.

Пограничното население, макар да има повече права и привилегии от крепостното селячество, често недоволства и се бунтува, като понякога увелича и крепостните от съседните райони. Местните собственици (част от които за закупили земите си, но други са получили именията заради заслуги към армията и държавата) са задължени да подпомагат по най-различни начини войсковите подразделения, дислоцирани в района – да осигуряват превоз, прехрана, да прекарват материали и боеприпаси по бойните полета и др. Населението обеднява, мнозина загиват, работната ръка намалява, а всичко това комплексно влошава условията за производство³⁰.

Безспорно е, че всички тези демографски, социални и военни причини и условия засягат настанилите се в района на Славония и Войводина барони Пеячевич. Дори частично водят до нови вътрешни миграционни действия на представители на фамилията.

²⁹ Така наречената Военна крайна, или Военна граница, започва да се създава в началото на тридесетте години на XVIII в. Това е територия, принадлежаща на Хабсбургската монархия, намираща се по границата с Османската империя. Организирана е на казармени начала; притежава специален статут. Управлява се от военноекспертните власти. Властта е строго централизирана. По времето на Мария Терезия е осъществена реорганизация. Цялото мъжко население в тези погранични райони на възраст от 16 до 60 години е военизирано. Местното самоуправление е ликвидирано. Всички се подчиняват на военните власти и в мирно, и във военно време. По време на война издръжката на мъжете е за сметка на Империята, а в мирно време всеки изхранва сам себе си и семейството си. Във Военна крайна действат военни съдилища, наказанията са строги. Офицерите имат много привилегии и получават високи заплати; немският език е задължителен (вж. *Šišić, F. Povijest hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda. 1526–1918. Drugi dio. Split, 2004, s. 343–344*).

³⁰ *Vrbanus, M.* Цит. съч., 2002, с. 55–57; *Голдщайн, И.* История на Хърватия. София, 2003, с. 65–66.

Трябва да бъде отчетено и нещо друго. Промени в демографско отношение настъпват и поради една друга неблагоприятна причина – през 1739–1742 г. цяла Славония, включително Вировитица, Нашице и Осиек, са обхванати от чумна епидемия, което допълнително води до намаляване на броя на жителите и на домакинствата. Някои села напълно опустяват. Затова след завършване на войната и отшумяване на епидемията Марко III барон Пеячевич, който вече владее Митровица, изпраща един от своите служители да му доведе нови заселници, за да поемат обработването на земята вместо напусналите и починалите по време на чумата. По това време в Славония пристигат и първите заселници от немски произход, примамени от обещаваните привилегии. Собственикът на имението Нашице, Йосиф II барон Пеячевич, също прави редица облекчения на новозаселилите се – освобождава ги от данъчни и други задължения за първите шест години след настаняването, строи жилища за тях³¹, осигурява им работа и прехрана. Тези облекчения спомагат частично за стабилизиране на положението и са от полза както за работещите, така и за собствениците, каквито в случая са Пеячевичи. Те обаче не решават проблемите нито на едните, нито на другите.

Основна цел за Пеячевичи е да се сдобият със земи и да се установят в по-спокоен район на Славония или на Войводина. В продължение на последните 50–60 години те са се местили няколко пъти и това безспорно води не само до битови и социални неудобства, но и до значителни финансови загуби. През 1745 г. Марко III Александър барон Пеячевич придобива голямото имение Митровица, намиращо се в Сремска област. Вероятно между 1738 и 1739 г. Марко взема имението под аренда от братя Колоредо. След смъртта на баща им то е изоставено, запустяло и не носи почти никакви доходи. Барон Марко Пеячевич го възстановява, управлява го в продължение на шест години, през което време удвоява приходите от него. През 1745 г., уверил се в плодородността на сремската земя, той решава да закупи имението, но тъй като не иска да вложи в тази операция всичките си средства, уговоря братовчедите си Йосиф, Игнат Томо и Хенрих да го вземат съвместно. И това не е необичайно. Пеячевичи нерядко придобиват заедно различни стопанства. Така хем се обвързва и се крепи фамилията, хем имат средства да започнат нови по-големи начинания. В случая вероятно неговите роднини участват с малка сума. Някои хърватски автори сочат сред купувачите също и книжовника и теолога Франц Ксавер Пеячевич³²,

³¹ Пак там, с. 55, 57; **Karaman, I.** Цит. съч., с. 154–156.

³² *Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama. Knjiga I (1739–1787). Našice-Slavonski brod-Zagreb, 2010, s. 292–293* (бележки на Милан Връбанус); **Balta, Iv.** Цит. съч., с. 265.

обаче неговото име не фигурира в документа за продажбата. Възможно е между Марко III Александър и брат му Франц Ксавер да е имало някакво неофициално споразумение, например за временно предоставяне на известна парична сума. Продажбата на имението Митровица е осъществена през февруари 1745 г., документите са подписани в Пресбург (Братислава). Стойността на сделката е 80 000 гулдена (рейнски форинта)³³. Сумата не е малка, но фамилията преценява, че с повече усилия биха получили добри резултати.

Още преди да закупи имението Митровица, Марко III Александър барон Пеячевич има планове да го разработи и благоустрои, за да се установи трайно там³⁴. Вероятно още към 1745 г. у него се заражда идеята да създаде ново населено място, да осигури условия за живот и работа на хората, които ще се трудят в неговото стопанство. Затова поръчва във Виена изработването на градоустройствен план за ново селище до старата Рума (днес в Сърбия). През февруари 1746 г. планът е готов и е утвърден. Така бъдещата Нова Рума става първото селище в този географски район, създадено със застроителни документи. Това показва стремежа на собственика барон Пеячевич да изгради модерно селище с всички удобства за работещите в него. Затова и привличането на нови заселници не се оказва проблем. Така баронът остава в паметта на населението от региона като новатор и вълнуващ се от проблемите на хората, които работят за него.

За да стимулира заселването на нови жители, барон Марко Пеячевич обещава редица привилегии. И значителна част от тях изпълнява. Отношенията между Марко барон Пеячевич и заселниците в Нова Рума са уредени на базата на документ „Freibrief“ (т. нар. „Слободница“), подписан от двете страни на 1 януари 1749 г. В 16 точки са формулирани правата и задълженията на заселниците и на техния господар. В документа има някои положения, които надхвърлят рамките на феодалните отношения. Всички, независимо от своята националност, се смятат за истински свободни жители на пазарското селище Рума. В центъра на Нова Рума Марко III барон Пеячевич издига за себе си голяма едноетажна къща с приземни помещения, ярко отличаваща се от останалите значително по-малки еднотипни постройки за заселниците. В господарската къща са предвидени помещения за административната управа на имението. В

³³ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 100–102; **Арсенић, Ђ.** Знаменити румљани. Књига прва. Рума, 1996, с. 24. Рейнският форинт и гулденът са равностойни парични единици. От XVI в. нататък има златни и сребърни рейнски форинти.

³⁴ За Митровица и нейния статут вж. **Гавриловић, Сл.** Митровица, трговище у Срему. XVIII и XIX века (1716–1848). Београд, 1984.

този малък дворец са посрещани и видни гости, като за тях също има обособени самостоятелни помещения. Марко обаче живее кратко в Рума, по-често е във Вировитица, във Вуковар, в Осиек, където заема важни административни и управленски функции. За имението назначава управител. Той организира административна служба, която пък се грижи за производството и отчетността.

Интересен е въпросът как барони Пеячевич получават Вировитица и какво ги принуждава и привлича да се устроят за дълго време там. През 1747 г. Военна граница обхваща и района на Митровица, така че имение-то остава в това затворено и охранявано пространство. Голяма част от стопанството на Пеячевичи попада в района на Петроварадинската кралска пуковния (територия, на която е разположен полк) и преминава под управлението на военните власти. Така че на Пеячевичи отново им се налага да се местят. От Митровачкото имение на Марко III Александър му остава само Стара Рума и изграждащото се вече до нея ново селище. За обезщетение през август 1749 г. императрица Мария Терезия му предоставя две имения – Вировитица (в Централна Славония) и Ретфала, днес квартал на Осиек. Предоставянето, което някои хърватски автори наричат дарение, всъщност е размяна, финансова операция. Стойността на частта от владението Митровица, която влиза във Военна граница, е изчислена на 39 000 гулдена. Вировитица е оценена на 25 000 гулдена. Тъй като към този момент Марко III Александър не е женен и няма деца, в документа за предаване на владението (от 23 януари 1750 г.) изрично са споменати и съвладельците, ако титулярът остане без преки наследници. Това са синовете на покойните негови роднини: на чичото – най-малкият от чипровските братя Пеячевич – Марко I, и първият му братовчед Матей II, наричан в хърватските земи Матияш, син на Георги Пеячевич. Към края на 1749 г. от синовете на Марко II има само двама живи – Йосиф II (1710, Осиек – 1787) и Игнат Томо (1717–1769). Матей II има един син – Хенрих (1704–1749). Той обаче умира в годината на предоставянето на Вировитица – 1749. Така кръгът на съвладельците силно се стеснява. Като най-сериозен и заинтересован съсобственик се очертава Йосиф II.

След като придобива Вировитица, Марко III Александър се мести да живее там – това става вероятно още през 1750–1751 г. Обитава част от старата дворцова крепост, която не е много пригодна за живеене, но понеже е сам, се задоволява с това, което има, и не предприема строителство на ново жилище. По данни от преброяване на населението и на домашните животни, направено през 1736 г., по времето на предишния собственик княз Кордона, в границите на имението влизат 27 села с общо 783 домакинства. Обработваемата земя е приблизително 21 250 дка, има големи ло-

зови масиви – около 1480 дка, както и почти 3500 дка ливади³⁵. Тези данни показват, че Вировитица е от големите господарски имоти в Славония и че инвестицията на фамилия Пеячевич е напълно оправдана. Земята е плодородна и при усилията, които Пеячевичи полагат, годишните резултати надминават очакванията. Отношенията с местното селячество обаче невинаги са благоприятни.

Времето на управление на кралица Мария Терезия (1740–1780) е означено с провеждане на реформи в почти всички направления на общественния живот. В резултат от предприетите реформени действия редица неща в селското стопанство се променят. Още през петдесетте и в началото на шестдесетте години на XVIII в. са премахнати най-тежките форми на феодална експлоатация, въведени са общи законови разпоредби, регулиращи отношенията между собствениците и крепостните селяни. Централната власт се опитва чрез административни действия да свали напрежението в отношенията между феодала и подвластните му селяни. Премахнато е правото за лично договаряне, фиксирани са минималният размер на земята, която селянинът може да получи под аренда, както и максималните изисквания от страна на феодала спрямо работещите; изработва се първоначален списък на задълженията, данъците, таксите и митата, които крепостните селяни дължат на своя господар³⁶. Централната власт полага усилия да урегулира полагането на безплатния труд.

Селяните не придобиват собственост върху земята, която обработват, но имат владелчески права върху нея и феодалът не може да ги прогони оттам. Крепостните обаче могат да променят местожителството си, т.е. да сменят господарите си, да започнат някаква дребна търговия, да научат занаят и да се препитават с него, дори да ходят на училище. Премахват се феодалните ограничения за свободно пътуване и размяна на стоки³⁷. Въвежда се единна парична система. Започва редовно преброяване на населението, води се статистика на имотите; определят се броят и размерът на данъците, които феодалите могат да налагат върху населението, и тези, които трябва

³⁵ Šćitaroci, Ml. i B. Цит. съч., с. 270, 323. По това време в Славония лозята се измерват в мерна единица, наречена мотика (fossor). Една мотика е площта, която един човек може да прекопае от изгрев до залез слънце. Равнява се приблизително на 990 кв.м. Ливадите пък се измерват в коси (falcator). Това е площта, която един човек може да окоси от изгрев до залез слънце. Една коса се равнява приблизително на 1800 кв.м. За мерните единици вж. Zapisnik Franjevačkog samostana. Knjiga 1. Našice-Slavonski brod-Zagreb, 2010. Бележки на Милан Врѣбанус, с. 394–395.

³⁶ Голдщайн, И. Цит. съч., с. 66–67.

³⁷ Манчев, Кр. История на балканските народи. Т. 1. (1352–1878). – В: *Моята библиотека* <<http://chitanka.info/lib/text/>> (10.12.2020).

да плащат на императора, и строго се следи за тяхното редовно събиране. Безплатният труд (ангарията), който крепостните трябва да полагат в имението на феодала, се заменя с фиксирани парични плащания, а дните за отработване в полза на господаря се намаляват³⁸. Унифицират се митническите тарифи. Премахва се голяма част от вътрешните митници, което удовлетворява големите търговци.

Императрица Мария Терезия и нейният наследник на престола – синът ѝ Йосиф II (управлявал от 1780 до 1790 г.), осъществяват реорганизация във военната област, като ограничават местното самоуправление за сметка на централизацията на властта и на военната дисциплина в районите на Военна граница³⁹. Специално внимание е отделено на индустрията в Славония и Хърватия. В резултат на политиката на централизация и модернизация започва бавен напредък. Виенската власт насърчава модернизацията по принцип, но акцентира по-скоро върху развитието на централната част на Империята, а Хърватия и Славония са далечна провинция. Опитите за индустриализация са блокирани и от високите мита в Хърватия. Все пак се появяват първите фабрики за обработка на кожи, за текстил и коприна, но те оцеляват само по няколко години. Засилва се строителството на пътища. Започва модернизация на финансите, армията, администрацията. Пеячевици се опитват да се впишат в новите условия.

Император Йосиф II продължава реформените усилия на майка си Мария Терезия в аграрната и индустриалната област. Той се опитва да забрани крепостничеството или поне да облекчи съществуващото положение, да наложи всеобщо данъчно облагане. Предприема реформиране на църквата, довършва „закриването“ на йезуитския орден, като прехвърля земите и другата собственост към училищата; забранява всички мъжки и женски ордени, които не се занимават с обучение или не се грижат за болни и бедни. През 1785 г. е извършено ново административно деление в Унгария и Хърватия, като стремежът е да се ликвидират областите, създадени на етническа основа. Под ударите на тази реформа попада и Славония. Длъжността на бана продължава да съществува в Хърватия, но твърде фиктивно, с много ограничени права и той става само пълномощник на императора⁴⁰. През всичкото това време Хърватия, в частност и Славония, намирайки се под Короната на Св. Стефан (т.е. под прякото управление на Унгария), се

³⁸ Povijest Hrvata. Od kraja 15. Stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata. Knj. 2. Zagreb, 2005, s. 259–268; История южных и западных славян. Т. 1. Москва, 1998, с. 111–113.

³⁹ Манчев, Кр. Цит. съч.

⁴⁰ Povijest Hrvata. Od kraja 15. Stoljeća do..., s. 259–268; Голдшайн, И. Цит. съч., с. 68–70; Šišić, F. Цит. съч., с. 346–347.

опитват да отстояват своята национална идентичност, да запазват независимостта си при вътрешните борби между Унгария и Виена. Хърватите полагат много усилия да отстояват правата си на отделен народ и на собствен език – хърватски (илирски).

Безспорно наложените нови политически, аграрни, социални и културни отношения заставят фамилия Пеячевич да се съобразява с променените условия и да се откаже от някои права и привилегии; да приеме нормирани данъчни отношения; да даде възможност на принадлежащото ѝ крепостно селячество да добие известна самостоятелност. Въпреки всички затруднения и ограничения Пеячевичи продължават да се ползват от правата си на еднолични собственици в придобитите имения, да ръководят стопанствата си по начин, който ги утвърждава като едни от едрите земеделци в региона.

През 1765 г., три години след смъртта на първия си братовчед Марко III Александър, от когото получава в наследство Рума и Ретфала, Йосиф II барон Пеячевич заедно със сестра си Мария Терезия, вдовица на барон Чернин, отива да живее в Рума. Първата му съпруга Елисавета Петерсон е вече починала, а децата са отрасли и са поели своя път. Имението е поизоставено, но той бързо въвежда ред. Тъй като отказва да изпълнява подписаното споразумение между братовчед си Марко III и населението на Нова Рума, баронът скоро влиза в конфликт с местната община. Конфликтът се задълбочава, когато новият господар допълнително ограничава правата на селяните. За кратко време обаче постига големи успехи – докато през 1762 г. приходите от имението Рума са 10 000 гулдена, то осем години по-късно, те вече са 30 000 гулдена⁴¹. В имението живеят и работят много хора, които трябва да бъдат устроени, и заради това по време на своя престой там Марко III Александър е успял да построи първите 230 къщи за работещото население, а Йосиф II увеличава този брой с още 300⁴². Случаят с Рума показва, че понякога на Пеячевичи им се налага да преместват местообиталищата си поради смърт на свои близки, предишни собственици, за да не губят наследствените си имоти. Факт е, че те изпробват различни варианти да запазят за фамилията земите си, тъй като предпочитат да не ги продават, а да ги окрупняват. Макар че и продажбите не са рядкост, особено на помалките владения дори, когато се преследва комасиране на земите.

През 1769 г. умира сестрата на Йосиф II баронеса Чернин. Той остава сам и живее в Рума още четири години, обхождайки именията си от Рума през Ретфала и Нашице, та чак до Вировитица. През 1773 г., след като вторият му по рождение син Карло III Фердинанд се оженва за Бар-

⁴¹ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 103–105.

⁴² Пак там, с. 105.

бара по баща баронеса Санчес де Ортигоса, Йосиф, вече граф Пеячевич, му предоставя имението Рума – да живее там и да го управлява. Младото семейство престоява в Рума 10 години, раждат им се шест деца, три от които умират като кърмачета. Две седмици след последното раждане Барбара умира (март 1883 г.). Тогава Карло се мести в Шопрон, днес в Унгария, купува там място в центъра на града, строи голяма къща. Жени се втори път за Елеонора по баща графиня Ердьоди и му се раждат още четири деца. Къщата на Пеячевичи в Шопрон днес продължава да съществува. Тя е превърната в градски исторически музей и както местното население знае, така и посетителите на музея научават, че това е домът, изграден и ползван от Пеячевичи.

* * *

До 1750 г., когато Марко III Александър барон Пеячевич получава Ретфала, тя е собственост на Дворцовата камара. Имението е малко и слабо заселено. Според преброяване от 1736 г. там пребивават само 84 домакинства. В намиращата се до Осiek Ретфала, чието местоположение е много благоприятно, фамилия Пеячевичи изгражда своя първи дворец. Строен е от основоположника на румско-ретфалското разклонение Сигизмунд I граф Пеячевич. Сигизмунд получава Ретфала от баща си Йосиф II. Строителството започва вероятно през 1796 г. Стилът е класически барок; архитектурата и строителството показват начина на работа на известния виенски представител на Ренесанса Фишер фон Ерлах. Дворецът е с три крила, представлява обърната буква П. Средното крило е с лице на юг, а двете странични и главният вход гледат на север и към улицата, откъдето се влиза в малката градина пред двореца. От източната и западната страна на големия двор, намиращ се встрани и зад двореца, са разположени стопански постройки, административни и жилищни сгради за работещите в двореца. Дворецът е голям по размери. Южната и северната фасада са дълги по над 70 м, а в дълбочина са по 37 м, колкото е широчината и на страничните крила. Главната входна северна фасада се крепи на шест високи колони с йонийски елементи. Над тях в триъгълна рамка е монтиран гербът на фамилия графове Пеячевич. Дворецът е с многобройни стаи и зали и с още повече прозорци⁴³. Официалното откриване става през 1801 г. На централната южна фасада е поставен надпис, който показва, че дворецът е издигнат в знак на фамилното единство и е посветен на всички следващи поколения. Още около средата на XIX в. са направени някои промени във външния архитектурен вид на двореца. След Втората световна война сградата е използвана известно време като поликлиника.

⁴³ Muzej Slavoniji u Osijeku. Fond Pejačević; **Balta, Iv.** Цит. съч., с. 270–271.

Със сигурност до двадесетте години на XX в. дворецът е разполагал с голям парк – около 17,5 ха, което е твърде обширна площ дори за най-големите паркове в Славония. Не се знае кога е започнало неговото изграждане, какви са първоначалните му мащаби. Той обаче е отбелязан на две кадастрални карти – от 1863 и от 1888 г., по времето, когато собственик на Ретфала е Сигизмундовият внук Петър граф Пеячевич. Паркът е английски тип и в него преобладават местни видове главно широколистни дървета. Периодически паркът се допълва с нови дървесни видове и храсти.

Собственикът на Вировитица Марко III Александър барон Пеячевич не се жени и остава без деца. При това положение определените през 1750 г. от императрица Мария Терезия съвладельци придобиват пълни права. През 1761 г., няколко месеца преди смъртта си, Марко прави опит да продаде Вировитица, но заради несъгласие на съсобствениците сделката не се осъществява. Вировитица преминава във владение на неговия братовчед – Йосиф III Пеячевич, който служи като офицер в дворцовата гвардия на Мария Терезия⁴⁴.

През 1767 г. Йосиф III, правнук на барон Георги Пеячевич, напуска дворцовата гвардия, за да може да управлява придобитото Вировитичко стопанство. През 1768 г. се жени за Йосифа (Йозефа) Антония Фредерика по баща графиня Търн. Йосиф III барон Пеячевич и неговата съпруга Йосифа Антония живеят по-малко от две години заедно и нямат деца. Йосиф не се справя с управлението на имотите. За зла участ през октомври 1769 г. той умира в Любляна, като оставя дълг в размер на 15 000 форинта. След неговата смърт имението Вировитица трябва да премине в ръцете на последния съвладелец – Йосиф II Пеячевич, който по това време е по-известен като Нашички, тъй като е едноличен собственик на имението Нашице. Младата баронеса Йосифа Антония Пеячевич получава позволение да пребивава в имението още една година и да го управлява, за да може да се издържа. През това време тя нанася големи вреди – продава господарската мелница във Вукосавлиевци на безценица; селскостопанското производство запада, защото никой не се грижи за земята и за културите. Освен това тя твърди пред новия собственик, че има направени разходи по имението за 34 292 форинта и няма да напусне, докато не си получи парите. Имението обаче е изоставено и не носи доходи. Тогава Йосиф II барон Пеячевич ѝ изплаща една част от тези вземания със свои пари, а с другите 11 000 ѝ остава задължен. Освен това новият собственик трябва да изплати и един дълг на своя вече починал братовчед Марко III Александър⁴⁵. Графиня Търн-Пеячевич напуска Вировитица окончателно през декември 1771 г., когато

⁴⁴ Horvat, R. Povijest grada Virovitice. Virovitica, 2001, s. 59–61.

⁴⁵ Пак там, с. 61–62; вж. също: Lučevnjak, S. Цит. съч., 2006, с. 123–124.

се жени за граф Каetano Лихтенберг. Така Вировитица остава в ръцете на добър стопанин – Йосиф II, който милее за земята и държи всяко закупено от фамилията стопанство да бъде управлявано добре и да носи приходи.

Условията за развитие на Вировитичкото стопанство не са леки. Отношенията между жителите и новия реален собственик Йосиф II барон Пеячевич не търпят съществени промени от времето на Марко III Александър. Макар да се съобразява с наложените нови условия в Империята, Йосиф II по примера на своя първи братовчед Марко Александър продължава при всяка възможност да увеличава налозите и таксите, които плащат земеделските стопани и занаятчиите. Обработващите земята са задължени да дават част от данъците към господаря си в пари или в натура, а освен това трябва да му работят ангария определен брой дни в годината. По принцип тези дни трябва да са най-много три, но в действителност са повече⁴⁶.

На 15 септември 1780 г. Йосиф II, вече граф Пеячевич, прави своето първо завещание. На най-големия си син Сигизмунд I оставя Рума и Ретфала; на втория син Карло III Фердинанд се пада източната (по-голямата) част на Вировитичкото имение. Най-малкият син Антон III Михаил получава пари, а освен това Нашице, Подгорач и по-малката, западната част на Вировитичкото имение (в нея влизат пет-шест малки населени места). Антон получава и малкото стопанство Керестинец⁴⁷. Тримата братя добиват равни права върху бащината къща в Осиек и по желание възможност да живеят във Вировитица. Там все още няма подходящи постройки за живеене, а се използват старите сгради от крепостта. Вировитица обаче започва да се превръща в основно имение на фамилията. Към името си те вече прибавят определението „де Верьосче“ и стават графове Вировитички.

В самото начало на XIX в. Пеячевичи все повече се замислят за строеж и обзавеждане на новите си домове. Те вече са приели, че тяхната нова родина е Славония и че трябва да се устройват там според положението, което заемат в обществото. С малки изключения фамилията се настанява в Славония и почти не закупува големи имоти в други райони на огромната Хабсбургска империя. Приблизително по едно и също време с изграждането на двореца в Ретфала започва организацията на строителството и на палата във Вировитица. Плановете за двореца са правени от виенския архитект Н. Рот (N. Roth). Стилът е класически барок с елементи на рококо. Строителството започва през пролетта на 1800 г. и продължава пет години. Само две и половина години след символичната „първа копка“, през септември 1802 г., едва навършил 53 години, почива инициаторът на

⁴⁶ Adamček, J. Цит. съч., с. 167–168.

⁴⁷ Vrbanus, M. Цит. съч., 2017, с. 210.

изграждането Антон III граф Пеячевич⁴⁸. Неговите синове продължават строителството. За времето си дворецът наистина е забележителен по разположение, размери и функционалност. Издигнат е върху руините на старата градска средновековна крепост, върху малък, неособено висок хълм, в подножието на който още през Средните векове са изградени окоп и ров, пълнеж се с вода от малък поток, преминаващ през имението⁴⁹.

Няма точна информация кога започва проектирането и изграждането на парка пред и около двореца, но във всички случаи то е по времето на Пеячевичи. И в орнаментиката на парка, както и на двореца, се налагат елементите на класическия бароков стил. Освен това има запазена картина на семейството на Антон IV заедно с децата, седнали на закуска и отдых в парка. Растителността е разнообразна. В стари източници се споменава, че сред някои от дървесните видове има такива по на около 170–200 години. Възможно е част от тях да са саморасли и да са били там още преди строителството на двореца, като са целенасочено запазени при регулацията на парка; една част обаче определено са садени като част от парковото пространство⁵⁰.

Днес паркът е поизоставен, обрасъл в треви и саморазсадили се храсти. Неговата защита започва обаче още през 1920 г. По-късно, през 1962 г., заедно с двореца е обявен за паметник на културата, а през 1967 г. е защитен като паметник на парковата архитектура. Той има и определено урбанистично значение. През 70-те години на XX в. там има към 90 различни вида растения, цветя и билки и над 70 вида дървета и храсти, засадени още от Пеячевичи и саморазсадили се впоследствие. И днес могат да се видят различни видове специално засадени широколистни и иглолистни дървета.

В първите десетилетия на XIX в. пазарското селище Рума се разраства като територия и като видове производства. Увеличава се броят на новите заселници. Положителните промени стават в резултат на доброто управление на имението по времето на Сигизмунд I и на неговия най-голям син Иван Непомук. С финансовата инвестиция на Непомук и под неговото зорко наблюдение през 1811–1813 г. е изградена католическата църква „Свети

⁴⁸ Horvat, R. Цит. съч., с. 82.

⁴⁹ Sabolić, D. Virovitica (tvrđava) u opisima i vedutama 17. I 18. stoljeća. – U: *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja*. Virovitica, 2008, s. 55; Sabolić, D. Središte Virovitice: Od utvrde do dvorca Pejačević. – U: *725 godina franjevac u Virovitici. Zbornik radova međunarodnog simpozija*. Zagreb–Osijek, 2006, s. 103–105.

⁵⁰ Zavičajni muzej Virovitica. Fond Pejačević. За обиколката из парка и из двореца на фамилията, в който днес се помещава Градският исторически музей, благодаря на директорката на музея Михаела Кулей.

Кръст“. Следващ собственик на Рума става синът на Иван Непомук – Петър граф Пеячевич от Румско-ретфалското разклонение, който я притежава и управлява в продължение на 66 години – от 1821 г. до смъртта си на 15 април 1887 г. Петър е женен за Франциска графиня Естерхази, с която имат трима сина и една дъщеря. Името му е свързано с повишаване на селскостопанското производство в Рума, с въвеждането на нови култури, с облагородяването на земите в района. Пак той обединява цели масиви пустеещи земи, заселва ги и ги превръща в обработваеми. По негово време са построени още 450 къщи за жителите на Рума. През 1835 г. броят на жителите на Рума нараства до 6000, като последните заселници от Германия са настанени там между 1834 и 1842 г. Петър изгражда и лятна резиденция за семейството си в покрайнините на Рума, която остава известна сред населението като „Петров двор“. Около резиденцията си засажда много дървета и храсти, сред които има редки и екзотични видове.

След революционните промени от 1848–1849 г. феодалните стопанства в Славония, Срем, Войводина, Тамишки Банат продължават да съществуват, но с променен статут. Десетина години след революцията общият брой на домакинствата и на изградените за тях жилища в Рума вече достига 1500, така както е планирано от първия собственик на Нова Рума Марко III Александър барон Пеячевич. Броят на жителите нараства до 7523 души⁵¹. В политически, икономически и социален план населението очаква много повече, но почти нищо не се случва. Все пак фамилия Пеячевич губи много от своите привилегии и няма предишната власт върху населението. Отношенията им с жителите на Рума вече се развиват по друг начин, те не са еднолични господари; променя се първоначалният статут и на подвластното селячество⁵². Въпреки всичко Пеячевичи съумяват да запазят това голямо имение и представители на рода (понякога често сменящи се) продължават да живеят там чак до края на Първата световна война.

При запазване целостта на Румското имение трябва да се има предвид и това, че Пеячевичи са принудени да отстъпят част от земите си на румската община. Така това владение въпреки положените усилия от страна на собствениците никога повече не връща първоначалния си статут от времето на Марко III. През 1851 г. Петър граф Пеячевич се жалва пред Императорската кадастрална комисия, че не е обезщетен за предоставените на община Рума земи. Често заради неуредени въпроси избухват спорове, които нерядко прерастват в бунтове на селячеството против феодалните собственици. Земите и чифлиците на Пеячевичи на няколко пъти са под-

⁵¹ Rumaer dokumentation. 1745–1945..., S. 106–107; **Бошковић, Ђ.** Рума као средско место у Војводству Србија и Тамишки Банат (1849–1860). Рума, 2004, с. 9.

⁵² **Бошковић, Ђ.** Цит. съч., 2004, с. 49–50.

лагани на нападения и разрушения от страна на недоволното селячество⁵³. Пеячевичи не са единствените потърпевши – същото се случва и на други собственици на феодални владения.

Към 1878–1880 г. в територията на Рума с усилията и средства на Адолф граф Пеячевич е изградено лятното имение „Моя воля“. Графът дълги години събира предмети от народния бит, характерни за района. В тази лятна вила той организира етнографска изложбена зала, в която експонира събраните предмети – сръбски народни носии, тъкани, килими, ръкоделия, дантели, стари предмети от бита и др. Имението „Моя воля“ просъществува дълго време, но през 1916 г. преминава във владение на графовете Елц. До 1935 г. в него се помещава дом за слепи девойки до 20-годишна възраст, който се намира под защитата на кралица Мария Караджорджевич⁵⁴.

* * *

В периода първо – второ десетилетие на XIX в. Нашице се развива с ускорени темпове. Населението се увеличава, запустелите селища постепенно са заселени, производството се повишава. Това дава възможност на собствениците на имението да помислят и за себе си. Към началото на XIX в. строената от Пеячевичи шест-седем десетилетия по-рано в центъра на Нашице къща започва да става тясна за уголемилото се семейство. Освен това тя вече не отговаря на новото обществено и социално положение на фамилията. При това те започват да харесват Нашице и региона, да свикват с условията, земята и производствата вече ги устройват. Затова се замислят за по-мощно строителство. Изграждането на първия, наречен по-късно Големия дворец в Нашице, започва през януари 1811 г. Инвеститор е Винченцо граф Пеячевич. Строителството върви много бързо и само след година, през януари 1812 г., дворецът е в основни линии завършен⁵⁵. Представлява барокова по стил правоъгълна едноетажна сграда с приземия, с девет големи прозореца откъм южната страна, откъдето е и официалният вход. Първоначалният му вид значително се различава от това,

⁵³ Сведенията са ми предоставени от Джордже Бошкович от Краеведския музей в Рума; вж. също: Магистрат трговишта Рума. Књига 1. Приредили Ђ. Бошковић, Ј. Голчевски. Сремска Митровица – Рума, 2005, с. 6–10; **Бошковић, Ђ.** Цит. съч., 2004, с. 53–54.

⁵⁴ **Гојић, Д.** Летњиковац грофовске породице Пејачевић на пустари Моја Воља. – *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, 31, (Нови Сад), 2018, с. 136–137, 139–141.

⁵⁵ **Balta, Iv.** Цит. съч., с. 284; **Majstorović, Sr.** Našice kroz 700 godina (1229–1929). Slavonski brod, 1973, s. 79.

което е запазено днес. Само пет години след като семейството на Винченцо влиза да живее в новото жилище, през май 1817 г. става разрушително земетресение и дворецът претърпява сериозни щети, което налага да бъде поправян⁵⁶.

Изгледът на двореца обаче е значително променен през 1865 г., когато започва основна реконструкция по инициатива на Фердинанд Карло Райнер, брат на Винченцо. Фактически започва дострояване – северната и южната страна се удължават и стават с по 13 прозореца. Заради хълмистия характер на терена и заради това, че дворецът е врязан в ската, отпред южната страна остава едноетажна, а отзад северната става двуетажна. Внесени са и допълнителни външни архитектурни орнаменти и украси, променен е и покривът, който придобива мансарден вид⁵⁷. Така дворецът се превръща в представителна къснобарокова сграда, на чиято фасада стои фамилният герб. Той е направен от бакърена сплав, изключително прецизна изработка. Включени са основните елементи на графския герб – двата изправени, обърнати с гръб един към друг лъва, държащи в горните си лапи мечове; орелът с кръст в клюна; короната най-отгоре⁵⁸.

Промени са извършени и вътре – високи тавани, дълги коридори, двойно мраморно стълбище; големи салони както в приземието, така и на първия етаж. Малко по-късно в двореца са обособени две библиотечни зали – в приземния и на първия етаж. Вътрешната украса е богата и отговаряща на просперитета и вкуса на фамилията: мрамор, различни видове паркет, подреден в мозаични форми; красиви полилеи от фино стъкло; представително вътрешно обзавеждане. Стените са с различни видове тапети или са покрити със специална цветна тъкан (текстилни тапети), в които загадъчно проличава гербът на фамилията. С такава тъкан са облепени залите и според цвета им те носят названия „Червен“, „Жълт“, „Зелен“ и „Син салон“⁵⁹.

Трябва да бъде отбелязано и още нещо – в двореца са използвани всички възможности на тогавашната техническа мисъл. Кухнята е отвън, в отделна сграда. Храната се прекарва с електрическа железница през подземен тунел, свързващ двореца и кухнята⁶⁰. Тези нововъведения отличават сградата от многото подобни на нея в границите на Империята.

⁵⁶ Zavičajni muzej Našice. Muzejska knjižnica, dijelo Pejačević.

⁵⁷ Šćitaroci, Ml. i B. Цит. съч., с. 213–214.

⁵⁸ Lučevnjak, S. Grbovi obitelji Pejačević – tragovi postojanja. – U: Našički zbornik, № 7. Našice, Tisak d.o.o. Našice, 2002, s. 195–196.

⁵⁹ Zavičajni muzej Našice. По сведения на директорката на музея Силвия Лучевняк, на която сърдечно благодаря.

⁶⁰ Šćitaroci, Ml. i B. Цит. съч., с. 214.

Вторият палат на фамилията в Нашице, т.нар. Малък дворец, се намира само на стотина метра западно от Големия. Строен е по поръчка на Марко VI граф Пеячевич и на неговата съпруга Мария Минка по баща Беницки. Марко VI е първороден син на бана на Хърватия и Славония Теодор граф Пеячевич. Строителството започва през 1904–1905 г. Мария Минка и Марко VI се женят през ноември 1905 г. в Будапеща. През следващите две-две и половина години, докато върви строителството на Малкия дворец, те живеят в Опатия. Там се раждат първите им две деца – Никола през ноември 1906 и Петър – през януари 1908 г. По останали запазени писмени свидетелства дворецът е отворен след раждането на Петър през 1908 г.

Новият, или Малкият дворец е по-скромен от Големия, но е също много представителен. Строен е в неокласически стил, като класическата строгост е раздвижена от богати архитектурни елементи. Дворецът разполага с много прозорци, с широко стълбище с балюстради; има големи възможности за разполагане на кашпи за цветя. На външната страна на двореца няма поставен герб, както обичайно фамилията прави. В централния салон на двореца обаче, на лицевата страна на камината, над отвора за огъня върху каменната облицовка, е поставен орел като елемент от герба на графове Пеячевич⁶¹.

В славонската история Малкият дворец остава с много оригиналните си и съвсем модерни за времето технически решения: защита от влага, отвеждане на подземните води в армирано бетонно корито, намиращо се на метър под нивото на основите на сутерена и стигащо до парка. Това е новост дори за тогавашната Австро-Унгарска империя⁶².

Третият дворец в Нашице, който също е свързан с фамилията, е строен между 1939 и 1942 г. Фамилията отстъпва мястото за строеж на Стефания, дъщеря на собственика на Малкия дворец Марко VI и на Мария Минка Беницки. През юни 1930 г. тя се жени за Иван Капистран барон Адамович-Чепински (също с далечен български чипровски корен) и до края на 1936 г. вече имат четири деца. Затова получават място от Пеячевичи и скоро слагат начало на строителството. Започва обаче и Втората световна война, което обърква много лични и семейни планове. След войната представителите на фамилията не се завръщат в Нашице, строителството не е завършено докрай, започва национализацията. Населението разграбва строителните материали и построеното е напълно разрушено⁶³.

⁶¹ Lučevnjak, S. Цит. съч., 2002, с. 197; Majstorović, Sr. Цит. съч., с. 80–81.

⁶² Ščitaroci, Ml. i B. Цит. съч., с. 216, 383, бел. 453.

⁶³ Пак там, с. 216, 219.

Гордост за фамилията е прекрасният парк, намиращ се зад Големия дворец в Нашице. Площта му е към 34,5 ха, което го прави от най-големите в Славония. Не може да се каже точно кога е започнало планираното създаване на парка, защото още при строителството на двореца на това място е имало саморасли дървета и храсти и вероятно първоначално районът просто е почистен от храсталаци и буйни треви, а дърветата са поддържани. Паркът е отбелязан в кадастрална карта от 1862 г. с точно определени граници и видове дървета. Предполага се, че бързоразвиващата се политическа кариера на бъдещия бан Ладислав граф Пеячевич и честото посрещане на високопоставени гости са го подтикнали да се заеме с някои подобрения в обзавеждането на двореца и с по-сериозна организация по устройството на парка. Така или иначе през втората половина на XIX в. паркът е разширен в северна посока към самораслите гори. Прокопано е и езеро с островчета; посадени са някои редки и екзотични дървесни видове, а също и иглолистни дървета. В парка около езерото се намира т.нар. Дорин павилион, дървена беседка, където известната хърватска композиторка и музикантка Дори графиня Пеячевич, дъщеря на бан Теодор граф Пеячевич, е обичала да се усамотява, да чете, да свири на цигулка, да почива. В парка е бил поставен и каменен релеф на графския герб, висок около два метра, обвит с бръшляни и папрати⁶⁴. Днес продължават да съществуват част от парка, езерото, беседката. Запазени са и много от дървесните видове.

Пред северната фасада на Малкия дворец пък се е простирила немного голяма градина, спускаща се надолу към падината. Градината е симетрично разделена от широка пътека със стълбища и площадки. Изпъстрена е от цветя, храсти, чимшири и др. И още една забележителност е имало в имението на Пеячевичи в Нашице – покритата със стъкла оранжерия за цветя и храсти. Оранжерията изгаря по време на Втората световна война през зимата на 1944 г. В крайна сметка като обобщение може да бъде отбелязано, че направеното от Пеячевичи оставя трайни спомени в съзнанието и в представите на населението на Славония, Сърбия, Унгария и Хърватия. Има нещо, което издържа на изпитанията на времето – построеното от европейската, от славонската аристокрация, в частност от Пеячевичи.

* * *

Докато през XVIII и първата половина на XIX в. Пеячевичи погребват починалите си родственици в манастирските или в църковните крипти, то само две-три десетилетия по-късно, през втората половина на XIX в., вече строят самостоятелни гробници за членовете на фамилията: в Нашице,

⁶⁴ Lučevnjak, S. Цит. съч., 2002, с. 196.

Ретфала, Подгорач и др. Гробници, превърнали се в свидетелство за могъществото на фамилията, за техния авторитет и влияние. Семейните църкви гробници са свидетелства също и за това, че те държат споменът за тях да остане трайно в съзнанието на себеподобните им, но и на обикновените хора, на които те, по силата на системата, са господари. От друга страна, тези своеобразни мавзолеи показват, че това е основното местообиталище на отделните семейства от фамилията. Дори представители на рода, живели и починали в други населени места, са погребвани в семейните гробници в Нашице и Ретфала.

Първата и най-голяма гробница на фамилията е проектирана и строена от известния навремето архитект Херман Болле през 1880–1881 г. Определено е мястото, където е трябвало да бъде разположена – срещу градското гробище, от северната страна на хълма, под който минава пътят за Пожега. Решено е комплексът да бъде съчетание от сакрален и сепулкрален обект, т.е. малка семейна църква на горния етаж и гробница (крипта) в подземията. Църквата е наречена „Възнесение Господне“, но това име не става особено популярно. По-често комплексът е назоваван Мавзолеят или Гробницата на графове Пеячевич. Точно тази гробница, която продължава да съществува и досега, оставя най-трайни спомени в съзнанието и представите на населението на Нашице и региона.

Комплексът е в неоготически стил, обърнат в посока север – юг. Строежът на църквата и на гробницата е изпълнен професионално, главно от висококачествени каменни блокове. Само стълбището отпред е оградено от тухлен зид. В строителните дейности са включени двама инженери и строителен надзорник, които контролират зидари и каменоделци. Работата продължава по-малко от две години. Тъй като още в началото се предвижда в надземния етаж на гробницата да бъдат поставени еднакви мраморни надгробни плочи и на по-рано починали представители на фамилията, то с тяхното изработване е натоварена специализирана работилница от Грац⁶⁵.

Гробницата е на първия етаж. До църквата, която е на втория етаж, се стига по двойно външно стълбище. От източната страна стълбището има 20 стъпала, а от западната – 19. Входът е от северната страна, вратите са масивни, дървени, със стилизирана украса от метал и дърворезба. Прозорците на долния етаж са с метални решетки. В централната част, високо горе, е разположена камбанария. Църквата е трикорабен тип; в нея се влиза през малко преддверие. Вдясно от входа според това, което се вижда на стари фотографии, е имало каменен съд за светена вода. Там са измивали ръцете си след опелото. Подът на преддверието, на централната част и ап-

⁶⁵ Пак там, с. 64–68; **Majstorović, Sr.** Цит. съч., с. 81.

сидата е покрит с декоративни плочки, с геометрични форми, оцветени в нюанси на кафяво и охра. Централната част е осветена от по три високи прозореца от двете страни, които навремето са били с витражи, но впоследствие са извадени или изпочупени. Четирите капители са украсени с растителни и антропоморфни елементи. Всеки капител завършва с глава на човек със специфична портретна характеристика. По всяка вероятност завършекът на капителите има символично значение – изказано е предположение, че може би това са четиримата евангелисти – св. Марко, св. Лука, св. Матей и св. Йоан⁶⁶.

Специално внимание заслужава олтарът. Той е в неоготически стил, във формата на самата църква, изграден от камък. По спомени на възрастни нашичани той представлявал умалена форма на семейната църква. Олтарът отдавна вече не съществува – още в края на Втората световна война е премахната горната му част, а през 60-те години на миналия век, когато гробницата се ползва като градска морга, е отстранена и долната част. Сега представа за него се добива само от стари фотографии.

Втората голяма гробница на фамилията е тази в Ретфала. Разположена е западно от парка, в началото на днешното градско ретфалско гробище. Това е семейната гробница на румско-ретфалското разклонение, строена през 1891 г. от Ладислав граф Пеячевич. Гробницата е в необароков стил и е изключително представителна. Като строителни материали са използвани мрамор и гранит. По форма е леко елипсовидна, по-скоро е почти кръгла, с големи прозорци, обковани с черни железни решетки. Входът е от север, с масивна двойна врата от ковано желязо. Непосредствено над входа е поставен надпис на латински език, който изразява любовта и признателността на децата към техните родители⁶⁷. Тъй като гробницата е замислена само като сепулкрален обект, отсъстват църковните елементи, няма олтар. Между вратата и прозорците са оставени четири ниши – твърде възможно е там в първите години да са стояли скулптурни фигури на светци, но отдавна вече няма нищо. Там, където би трябвало да се намира главният олтар – срещу входа, има само стълбище от ковано желязо и рампа, оградена с ограда от ковано желязо. Отдолу се намира самата гробница, където са полагани телата на починалите. Някога около гробницата е имало малък парк с дървета и декоративни храсти, но сега вече мястото се е сляло с градския гробищен парк, а растителността е прочистена.

⁶⁶ **Lučevnjak, S.** Kapela s grobnicom obitelji Pejačević u Našicama. – *Našički zbornik*, № 5, (Našice), 1999, s. 56–57, 61, 70–79; Zavičajni muzei Našice. Dijelo Obitelji Pejačević.

⁶⁷ **Damjanović, Dr.** Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku. – U: *Analitički Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*. Sv. 22. Zagreb–Osijek, 2006, s. 167–169.

* * *

През втората половина на XIX в. именията на Пеячевичи в Славония попадат под ударите на промените, започнали след революционните действия от 1848–1849 г. Засегната е и Рума. В икономическо и стопанско отношение се променя начинът на производство, на владение и обработване на земята, настъпва времето на икономическия либерализъм. Под наем се отдават пустеещи земи, продават се имоти, селячеството е стимулирано да закупува земи, които да притежава и да обработва. Пеячевичи също отдават под наем или продават някои от своите по-малки чифлици в района на Рума. През втората половина на XIX и в началото на XX в. Рума се превръща в център на редица селскостопански производства. Въведени са някои нови култури, повишени са добивите от други; разнообразяват се видовете селскостопански производства. Честите природни бедствия обаче (сушави години, градушки, порои, летни бури и др.) намаляват доходите. През 1854 г. градушка унищожава цялата реколта на Пеячевичи в чифлиците в Солнок, Шелевренце и Кудош и затова фамилията се обръща с молба към областната управа в Срем да бъдат освободени от данъци за тези имения⁶⁸.

Имението Рума остава известно и с това, че в него започва производство на много нови култури, повишават се добивите от традиционните. Печелят редица награди от земеделски панаири. Широко известен става румският кукуруз (царевица), който неколкратно е отличаван на международни годишни селскостопански панаири. По-голямата част от местното население се занимава със селскостопански труд, малцина – със занаятчийство или търговия. Една от забележителностите на селището Рума е ергелата на Петър граф Пеячевич, намираща се в района на лятната графска резиденция. Първоначално там са отглеждани трансилвански и молдавски коне; през 1826 г. Пеячевич доставя английска порода кобили и жребци, а през 1832 г. закупува и няколко арабски кобили. Около средата на XIX в. в ергелата има вече около 200 коня и тя е разделена на четири групи – арабски, англоарабски, английски полукръвни и английски чистокръвни породи коне, които се отглеждат отделно. Ергелата просъществува доста дълго време. Сведения за нея и за нейното местоположение се срещат и през 1862 г.⁶⁹

Членовете на фамилия Пеячевич не живеят постоянно в Рума. Има обаче частични сведения за посещения по повод различни хуманитарни акции, за уреждане на стопански въпроси или пък просто за отдых и почивка. Останали са сведения за посещения в Рума и на двамата хърватски

⁶⁸ Бошковић, Ђ. Цит. съч., 2004, с. 52, 60.

⁶⁹ Пак там, с. 60–61; Бошковић, Ђ. Један опис границе румског атара из 1862 године. – У: *Зборник.V. Завичајни музеј Рума*. Рума, 2005, с. 167.

банове от фамилията. Ладислав граф Пеячевич е тържествено посрещнат в Рума на 27 август 1881 г. Градът е украсен с цветя и знамена, вечерта са включени светлини. Банът е приет в училището. Двадесетина години по-късно топло е приет и неговият син Теодор граф Пеячевич.

Какво е положението с имението Подгорач? Това е неголямо селище в община Нашице, разположено на 11 км от общинския център и на 39 км от Осиек. Първият от фамилията, който през 1753 г. придобива Подгорач, е Игнат Томо барон Пеячевич. В покупката по всяка вероятност участва и брат му Йосиф II⁷⁰. Игнат Томо не се жени, няма деца; живее сам в Подгорач. Не са запазени сведения за някакви по-активни действия в района, както и за отношенията му с местното население. След неговата смърт през февруари 1769 г. имението остава за брат му Йосиф II барон Пеячевич, който вече става собственик на пет големи поземлени владения – Вировитица, Нашице, Подгорач, Ретфала, Рума. По приблизителни оценки в този ранен период територията им възлиза на над 120 000 дка.

Най-запомнящият се собственик и владеец на Подгорач е Павел граф Пеячевич. В селото го възприемат като благодетел. Никой друг там не е построил толкова много жилищни и обществени сгради като него. Най-напред, както правят и други от фамилията, той се разпорежда да бъдат изградени жилища за неговите слуги, домашни помощници и за обслужващия имението персонал, който е твърде многоброен – управители и административни чиновници, лесничей и горски работници, кочияши и коняри, занаятчии, мебелисти, перачки, готвачки и др. В близост до голямата къща, издигната за него и за съпругата му, е построена административна сграда, откъдето се управлява цялото имение. За неговите и на обслужващите го хора нужди е направена фурна, а също и пералня, конюшня, работилници и др. За нуждите на Подгорач и на близките селца изгражда мелница в с. Кленик, която след промените след Първата световна война става собственост на селото⁷¹.

Жилищната сграда на Павел граф Пеячевич не е толкова величествена и разкошна, както на Пеячевичи в Нашице, Вировитица или Ретфала. Тя обаче е достатъчно голяма, висока, но едноетажна, разположена по терена, като откъм парка в подпокривното пространство са предвидени спални помещения. Класически стил, отговарящ на изискванията на втората половина на XIX в. Този малък дворец изгаря по време на Втората световна война, при битка през юни 1944 г.

Според добавките в завещанието на Йосиф II от 1782 г. вторият и третият му син получават равни части от Вировитица. Антон III отива във Ви-

⁷⁰ **Lučevnjak, S.** Цит. съч., 2006, с. 123–124.

⁷¹ Пак там, с. 66–68, 75, 97.

ровитица вероятно през 1799 г. Съпругата му е починала десетина години по-рано (през 1787 г.). Децата му – двама снове и две дъщери, вече са отраснали. Освен Вировитица Антон III притежава малки имоти във Вараждин, както и неособено голямото имение Керестинец, близо до Загреб. В Загреб пък през 1797 г. е построил голяма къща на днешната „Деметрова“ улица, в която има танцувален салон, използван и за театрални представления. Днес този малък палат е поместил експонатите на Природонаучния музей. Антон има и други недвижими имоти на централните загребски улици „Илица“ и „Франкопанска“. Той притежава и мястото в много престижния днес в Загреб квартал „Тушканац“, където по негова инициатива е изграден първият в Хърватия стрелкови клуб. В своите провинциални имения прави различни нововъведения, повишава производството; изгражда голяма дъскорезница и модерна стъкларска фабрика. Събира доста пари, защото именно Антон III е този, при когото започва строителството на големия вировитички дворец на фамилията⁷². Той обаче не успява да го завърши. Умира през 1802 г. Антон III и неговата съпруга Барбара графиня Драшкович са известни в района благотворители.

След смъртта на Антон III Вировитица е наследена от неговите снове – по-големия Антон IV и по-малкия Степан. През 1804 г. Антон довършва строителството и семейството му се настанява там. Антон IV и неговата съпруга Мария Сидония по баща графиня Янкович имат една дъщеря и двама снове. По-малкият от тях е роден в този дворец и носи името на баща си – става Антон V. Антон IV обича изкуството и културата, организира концерти и театрални представления, непрекъснато кани и посреща видни гости. Явно управлението на имението му се изплъзва, той прави много дългове и през 1829 г. се стига до секвестър (принудително управление и налагане на редица забрани по отношение на разходите). Макар и най-важно като родово имение, след смъртта на Йосиф II Вировитица не случва на грижовни стопани и се управлява трудно и с много проблеми.

През 1838 г. Антон IV почива и оставя в наследство на сина си Антон V големия вировитички дворец заедно със земи и имения в района. Дали още при баща му Антон IV, или скоро след смъртта му, не само имението, но и дворецът започва да запада. Според старите вировитички предания младата и кокетна съпруга на Антон V – Анжелика по баща баронеса Боксберг, не желала да живее в провинциалното градче, а мечтала за Виена или поне за Будапеща. По това време Вировитица е с около 4300 жители, почти всички изповядващи римокатолическата вяра. Затова през 1841 г. Антон продава потъналия в дългове дворец във Вировитица и

⁷² Vrbanus, M. Цит. съч, 2017, с. 210–211.

имението на немската княжеска фамилия Шоумбург-Липе за 35 милиона тогавашни крони⁷³. Семейство Антон и Анжелика Пеячевич се преселва да живее в Буда (днес част от Будапеща). И това е една от първите големи продажби на външни лица, които фамилията прави. Това е голяма загуба за Пеячевичи, тъй като районът е плодороден, а те притежават в околността обширни земи, част от които също постепенно преминават във владение на други хора.

През 1812 г. Степан граф Пеячевич, по-малък брат на Антон IV, купува съседното на Вировитица имение Шпишич Буковици и се установява там заедно със съпругата си Мария по баща Киш де Итебе, която оставя забележими следи от присъствието си в този район. По това време Шпишич Буковици е малко селище с около 700 жители. Степан и Мария нямат деца и се отдават на благотворителност. Двамата живеят скромно в неособено голяма едноетажна къща, строена вероятно още от предишния собственик, ремонтирана и преустроена от тях в стил Бидермайер. Със средства на Мария, вече графиня Пеячевич, е направено вътрешно и външно боядисване и обновление в духа на класицизма на местната църква – поправени са каменните стълби отпред и рушащата се камбанария. Вероятно в края на живота на графиня Мария или като завещание след нейната смърт е изградена малка семейна църквица на местното гробище. В олтарното пространство е поставено платно с lika на Света Дева Мария. Тленните останки на Мария са положени под олтарната плоча в тази църквица. В олтарното пространство е монтирана правоъгълна сива мраморна плоча, върху която е издялано името на покойницата, нейните заслуги като благотворителка и „истинска майка“ на бедните. Над надписа са поставени един до друг двата герба на фамилията Пеячевич и Киш де Итебе⁷⁴. Семейната църква продължава да съществува и до днес.

В началото на XX в. имението Нашице е твърде голямо – като площ, като населени места, като брой на жителите. Обработваемата земя, лозята, ливадите и горите вече надхвърлят 200 000 дка. За управлението на обширните имоти е изградена административна управа с множество служители. След Първата световна война и включването на Хърватия и Славония в границите на новото Кралство на сърби, хървати и словенци започват поземлените реформи. За да избегне отнемането и разпарцелирането на имението, юристът Теодор граф Пеячевич, бившият бан на Хърватия, създава Акционерно дружество „Кръндия“, в което държи малко повече от

⁷³ Horvat, R. Цит. съч., с. 86–87. Според данни от 1845 г. във Вировитица живеят 4355 жители, от тях 4182 католици, 96 евреи, 74 православни и трима от гръкокатолическо вероизповедание.

⁷⁴ Lučevnjak, S. Цит. съч., 2006, с. 126.

50 процента от дяловете. В дружеството участват и много дребни акционери (негови административни служители, хора, свързани с управлението на имотите, работещи и др.). Дружеството се занимава с производство на жито и зърнени храни, отглеждане и угодяване на животни, експлоатация на горите, дърводобив и дървообработване. Известните в целия регион рибабарници са отдадени под наем. Така, когато през 1931 г. влиза в сила поредният закон за аграрната собственост, предвиждащ максимум от 500 ха за имение, Пеячевичи вече са взели мерки за запазване целостта на имотите си⁷⁵. За съжаление, само петнадесетина години по-късно, след Втората световна война, нещата коренно се променят и по силата на национализацията Пеячевичи губят имотите си окончателно.

Има още един момент, на който трябва да бъде обърнато внимание. Неспорим факт е, че браковете с представители на австрийската, унгарската и хърватската аристокрация водят до загубване на езика и разрушаване на тесните семейни връзки с българската общност. Искам обаче да акцентирам и върху нещо друго, до което водят тези бракове – зестрата, увеличаване на имотите извън пределите на Славония, от една страна, и от друга – засилване на връзките с австрийската аристокрация. Така постепенно не само заради собствени заслуги, но и по линия на браковете Пеячевичи влизат в друго общество, по-висшестоящо, в други среди, все аристократични. По силата на браковете с жени от австрийски, унгарски и хърватски родове Пеячевичи придобиват значителни имения извън територията на Славония. Така се сродяват с барони Вай де Вайя, с графове Естерхази де Галанта, Дьори де Йобахаза, Алдринген, Янкович-Даруварски, Хилепранд фон Прандау, Елц и др. Безспорно трябва да бъде отбелязано и това, че особено през XIX и XX в. и европейската аристокрация смята за чест да се сродява с графове Пеячевич.

* * *

Най-трайно собственост на фамилия Пеячевич остават имененията Рума, Ретфала, Нашице, Вировитица, Подгорач. Дълго време родът запазва къщите и имотите в Загреб и Осиек. Имали са и други по-малки владения, ползвани по десетина-петнадесет години, които бързо препродават или разменят. Такъв е например случаят с Ораховица и Феричанци, продадени 12 години след покупката. Вировитица е продадена през 1841 г. След 1916 г. Ретфала и Рума остават собственост на граф Алдринген (съпруг на една от дъщерите на Пеячевичи) и той скоро след нейната смърт ги продава. Единственото имение, което е собственост на фамилията до края на Втората

⁷⁵ Šćitaroci, Ml. i B. Цит. съч., с. 212–213; Majstorović, Sr. Našice kroz 700 godina (1229–1929). Slavonski brod, 1930, s. 80–81.

световна война и е отнето по силата на законите за национализацията през 1947–1948 г., е Нашице. Някои от по-малките имения са продавани, за да могат да закупят по-големи стопанства и да окрупнят имотите си. Намиращият се в унгарска територия, но много близо до австрийската столица Шопрон е закупен най-вероятно защото търсят начини да се приближат повече до Виена. И това е едно от последните премествания на членове на фамилията, които напускат Славония, но то не е по икономически, по социални или демографски причини. Някои от вече многобройните Пеячевичи смятат, че да живеят във Виена или близо до нея, е въпрос на престиж.

Когато се говори за материалното богатство и наследство, останали от фамилия Пеячевич, даващи облик на техния начин на живот, би трябвало да бъде обърнато специално внимание на картините и портретите, които родът притежава. Част от тях са рисувани от най-известните за времето си художници. Други са авторски работи на членове на семейството. В последните петнадесетина години специалисти от Хърватия направиха много за реставрацията и запазването на това културно наследство. С част от почистените и реставрирани картини бяха уредени множество изложби в Осиек, Загреб, Дубровник, Нашице, Вировитица, Рума, Шопрон и другаде. Издаден и преиздаден беше и цветен богато илюстриран каталог на тези картини и произведения на изкуството⁷⁶. Известна остава и т.нар. Ретфалска сбирка от картини, портрети и други произведения на изкуството, събирана и създавана от Ладислав граф Пеячевич през втората половина на XIX в. Самият Ладислав е художник любител с много фино усещане към изкуството. Така че в сбирката има и рисувани от него картини и портрети⁷⁷.

Като се проследи придобиването и местонахождението на имотите, може да се установи кога, при какви условия и по какви причини Пеячевичи са се премествали от един населен район в друг, колко дълго са се задължали там, с какво са се занимавали, какво е останало след тях. В голяма степен достоверна информация за вътрешните миграции на фамилията може да се добие и от строежа и поддръжката на къщи, замъци, гробници. А както се вижда от предложеното в студията, Пеячевичи са отделили много средства и време, за да строят и да поддържат жилищни сгради, дворци, мавзолеи, паркове и градини. Недвижими собственоности, които въпреки превратностите на времето остават и до днес. Голяма част

⁷⁶ Likovna baština obitelji Pejačević. / The Art Heritage of the Pejačević Family. Osijek, 2013, 319 p.; Obitelj Pejačević. / The Pejacsevich Family. 2nd ed. Zagreb, 2014, 164 p.

⁷⁷ Najcer Sabljak, J., Đ. Bošković. Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume. – *Scrinia slavonska*, 18, 2018, s. 129–174.

от тях са превърнати в музеи, други в различни периоди от време са били училища, поликлиники, културни домове, детски градини. Така или иначе те остават в паметта на славонското население като сгради, свързани с фамилия барони и графове Пеячевич, с тяхното материално и нематериално културно наследство.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), кол. 43, а.е. 2, л. 18.

Hrvatski državni arhiv – Zagreb, fond Srijemska županija, godina 1750–1784; Fond Obitelji Pejačević, k.6, к.8.

Muzej Slavoniji u Osijeku, fond Pejačević.

Zavičajni muzei Našice. Muzejska knjižnica. Dijelo Obitelji Pejačević.

Публикувани документи

Rumaer dokumentation. 1745–1945. Mittelpunkt der deutschen Bewegung in Syrmien, Slavonien und Kroatien. Band 1. Verfasser: **Franz Wilhelm**. Stuttgart, 1990, S. 100.

Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama. Knjiga 1 (1739–1787). Našice – Slavonski bord – Zagreb, Tisak d.o.o. Našice, 2010.

Zemljišna knjiga grada Osijeka (tvrđa) 1687–1821 godine. Priredil **dr. Sci. Stjepan Sršan**. Osijek, 1995.

Изследвания

Арсенић, Ђ. Знаменити румљани. Књига прва. Рума, 1996.

Бошковић, Ђ. Један опис границе румског атара из 1862. године. – У: *Зборник. V. Завичајни музеј Рума*. Штампa: Круг Рума, 2005, с. 165–181.

Бошковић, Ђ. Рума као средско место у Војводству Србија и Тамишки Банат (1849–1860). Рума, Завичајни музеј Рума, 2004.

Бур, М. Българи в унгарския град Бая (края на XVII – началото на XVIII век). – В: *Унгаристиката в България. Език – история – литература*. София, Издателски център „Боян Пенев“, 2004.

Гавриловић, Сл. Митровица, трговище у Срему. XVIII и XIX века (1716–1848). Београд, 1984.

Гешева, Й. Книжовниците и просветителите Пеячевичи в паметта на поколенията. – *Исторически преглед*, 2020, № 1.

Гешева, Й. Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността (втората половина на XVII–XX век). Историко-генеалогично изследване. София, ДиоМира, 2012.

Гојић, Д. Летњиковац грофовске породице Пејачевић на пустари Моја Воља. – *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, 31, (Нови Сад, Покрајински завод за заштиту споменика културе), 2018.

Голдщайн, И. История на Хърватия. Пловдив, Пигмалион, 2003.

История южных и западных славян. Т. 1. Москва, Наука, 1998.

Луканова, И. Емигрантски фамилии от Чипровско, удостоени с благороднически титли и звания от австрийския императорски двор през първата половина на XVIII век. – *Родознание*, 2002, № 1–2.

Манчев, Кр. История на балканските народи. Том 1 (1352–1878). – В: *Моята библиотека* <<http://chitanka.info/lib/text/>>.

Милетич, Л. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Кн. 14. София, Държавна печатница, 1897, с. 284–543.

Първев, Ив. Балканите между две империи. Хабсбургската и Османската държави (1683–1739). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

Телбизов, К. Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: *Чипровци. 1688–1968. Материали от научна сесия по случай 280-годишнината на Чипровското въстание*. София, Издателство на БАН, 1971.

Трайков, В. Съдбата на населението от Чипровския край след въстанието от 1688 г. – В: *300 години Чипровско въстание*. София, Издателство на БАН, 1988.

REFERENCES

Archives

Hrvatski državni arhiv – Zagreb, fond Obitelji Pejačević, k.6, k.8; fond Srijemska županija, godina 1750–1784.

Muzej Slavoniji u Osijeku, fond Pejačević.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ – Bългарски istoričeski arhiv (NBKM – BIA), kol. 43, a.e. 2, l. 18.

Zavičajni muzei Našice. Muzejska knjižnica. Dijelo Obitelji Pejačević.

Published documents

Rumaer dokumentation. 1745–1945. Mittelpunkt der deutschen Bewegung in Syrmien, Slavonien und Kroatien. Band 1. Verfasser: **Franz Wilhelm**. Stuttgart, 1990, S. 100.

Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama. Knjiga 1 (1739–1787). Našice – Slavonski bord – Zagreb, Tisak d.o.o. Našice, 2010.

Zemljišna knjiga grada Osijeka (tvrđa) 1687–1821 godine. Priredil **dr. Sci. Stjepan Sršan**. Osijek, 1995.

Published studies

Arsenić, Đ. Znameniti rumljani. Knjiga prva. Ruma, 1996.

Bošković, Đ. Jedan opis granice rumskog atara iz 1862 godine. – U: *Zbornik*. V. *Zavičajni muzej Ruma*. Štampa: Krug Ruma, 2005, s. 165–181.

Bošković, Đ. Ruma kao sresko mesto u Vojvodstvu Srbija i Tamiški Banat (1849–1860). Ruma, Zavičajni muzej, 2004.

Bur, M. Българи в унгарска града Баја (краја на XVII – надалото на XVIII век). – В: *Унгаристката в България. Език – историја – литература*. Софија, Издателски център „Божан Пенев“, 2004.

Gavrilović, Sl. Mitrovica, trgovište u Sremu. XVIII i XIX veka (1716–1848). Beograd, 1984.

Geševa, J. Familija grafove Pejačević između legendite i realnosti (vtorata polovina na XVII–XX vek). Istoriko-genealogično izsledvane. Sofija, DioMira, 2012.

Geševa, J. Knjižovnicite i prosvetitelite Pejačevići v pametta na pokolenijata. – *Istoričeski pregled*, 2020, № 1.

Gojić, D. Letnjikovac grofovske porodice Pejačević na pustari Moja Volja. – *Grada za proučavanje spomenika kulture. Vojvodine*, 31, (Novi Sad, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture), 2018.

Goldštajn, I. Istorija na Hărvatija. Plovdiv, Pigmalion, 2003.

Istorija južnyh i zapadnyh slavjan. T. 1. Moskva, Nauka, 1998.

Lukanova, I. Emigrantski familii ot Čiprovsko, udostoeni s blagorodničeski titli i zvanija ot avstrijskija imperatorski dvor prez părvata polovina na XVIII vek. – *Rodoznanie*, 2002, № 1–2.

Mančev, Kr. Istorija na balkanskite narodi. Tom 1 (1352–1878). – V: *Mojata biblioteka* <<http://chitanka.info/lib/text/>>.

Miletić, L. Zaselenieto na katolišките bălgari v Sedmigradsko i Banat. – V: *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina*. Kn. 14. Sofija, Dăržavna pečatnica, 1897, s. 284–543.

Părvev, Iv. Balkanite između dve imperii. Habsburgskata i Osmanskata dăržavi (1683–1739). Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1995.

Telbizov, K. Razselvane na čiprovčani sled văstaniето ot 1688 g. – V: *Čiprovci. 1688–1968. Materiali ot naučna sesija po slučaj 280-godišninata na Čiprovskoto văstanie*. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1971.

Trajkov, V. Šădbata na naselenieto ot Čiprovskija kraj sled văstaniето ot 1688 g. – V: *300 godini Čiprovsko văstanie*. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1988.

Adamček, J. Prilozi povijesti Virovitice od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. – U: *Virovitički zbornik. 1234–1984. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Virovitica, Grafotisak Virovitica, 1986.

Balta, Iv. Vlastelinska porodica Pejačević: s posebnim osvrtom na njezinu genealogiju i heraldiku. – U: *Anali Zavoda Jugoslav. Akademij*. Knj. 4. Osijek, 1985, s. 251–320.

Bösendorfer, J. Kolonija Čiprovčana u Osijeku. – *Narodne starine*, (Zagreb), № 11, 1932.

Damjanović, Dr. Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku. – U: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*. Zagreb-Osijek, 2006. Sv. 22.

Horvat, R. Povijest grada Virovitice. Virovitica, Grafotisak Virovitica, 2001.

Karaman, I. Historija slavonskih vlastelinstva do sredine 18. stoljeća. – *Arhivski vjesnik*, № 16, (Zagreb), 1973.

Likovna baština obitelji Pejačević // The Art Heritage of tihe Pejačević Family. Osijek, Grafika Osijek, 2013.

Lučevnjak, S. Grbovi obitelji Pejačević – tragovi postojanja. – U: *Našički zbornik*, № 7. Našice, Tisak d.o.o. Našice, 2002.

Lučevnjak, S. Kapela s grobnicom obitelji Pejačević u Našicama. – U: *Našički zbornik*, № 5. Našice, Tisak d.o.o. Našice, 1999.

Lučevnjak, S. Obitelj Pejačević i Virovitica. – U: *725 godina franjevacu u Virovitici. Zbornik radova međunarodnog simpozija*. Zagreb – Osijek, Grafotisak Virovitica, 2006.

Majstorović, Sr. Našice kroz 700 godina (1229–1929). Slavonski brod, 1973.

Najcer Sabljak, J., Đ. Bošković. Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume. – *Scrinia slavonika*, 18, 2018.

Obitelj Pejačević // The Pejacsevich Family. Zagreb, Vjesnik d.d, Zagreb, 2014.

Povijest Hrvata. Od kraja 15. Stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata. Zagreb, Marjan tisak, 2005.

Sabolić, D. Središte Virovitice: Od utvrde do dvorca Pejačević. – U: *725 godina franjevacu u Virovitici. Zbornik radova međunarodnog simpozija*. Zagreb – Osijek, Grafotisak Virovitica, 2006.

Sabolić, D. Virovitica (tvrđava) u opisima i vedutama 17. i 18. stoljeća. – U: *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja*. Virovitica, Grafotisak Virovitica, 2008.

Šćitaroci, Ml. i B. Dvorci i perivoji u Slavoniji. Zagreb, 2000.

Šišić, F. Povijest hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda. 1526–1918. Drugi dio. Split, Marjan tisak, 2004.

Vrbanus, M. Demografske prilike na Našičkom vlastelinstvu u prvoj polovici 18. Stoljeća. – U: *Našički zbornik*, № 7. Našice, Tisak d.o.o. Našice, 2002.

Vrbanus, M. Obitelj Pejačević – od lokalnih trgovaca do prvih činovnika Kraljevine Hrvatske, Slavonje i Dalmacije. – V: *Roljata na elitite v procesite na konso-lidiraneto na naciite i na nacionalnoto stroitelstvo. Izvestija na Instituta za istoričeski izsledvanija*. T. 34. Sofija, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2017.

Vrbanus, M. Osječki trgovci na Budimskoj tridesetnici 1716. i 1717. godine. – *Scrinia Slavonika*, 18, 2018, s. 99–128.

Населени места, свързани с фамилия Пеячевич

Надгробната плоча на Георги Пеячевич в манастира в Бач.
Сн. Й. Гешева

Фамилната гробница на Пеячевич в Нашице.
Сн. Й. Гешева

Гробницата на Пеячевич в Ретфала.
Сн. Й. Гешева

Дворецът на фамилия Пеячевич в Нашице
(стара пощенска картичка, Краеведски музей Нашице)

Дворецът на фамилия Пеячевич във Вировитица. Сн. Й. Гешева

Дворецът на фамилия Пеячевич в Ретфала. Сн. Й. Гешева

ЕПИДЕМИИ И БЕЖАНЦИ – СИТУАЦИЯТА В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

*Венцислав Мучинов**

EPIDEMICS AND REFUGEES – THE SITUATION IN THE DANUBE VILAYET IN THE 1860'S AND 1870'S

Ventsislav Muchinov

Summary. The article examines the relationship between the epidemics raging in the Bulgarian lands in the 19th century and the increased migration activity of the population during this period. Central to the article is the study of the complicated situation in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s, when nearly 300,000 Tatar and Circassian refugees (*muhajirs*) from the Russian possessions in the Crimea and the Caucasus were settled in this province of the Ottoman Empire. At that time, the Danube Vilayet was affected by two major cholera epidemics, which posed a serious threat to the health status of refugees and the local population. The article explores the measures, taken by the Ottoman authorities to deal with the difficult situation and analyzes their effectiveness.

Keywords: Ottoman Empire, Danube Vilayet, Bulgarian lands, cholera epidemics, Tatar and Circassian refugees (*muhajirs*) from Crimea and the Caucasus

Ключови думи: Османска империя, Дунавски вилает, български земи, холерни епидемии, татарски и черкезки бежанци от Крим и Кавказ

През XVIII и XIX в. населението, обитаващо намиращите се под османска власт български земи, е подложено на въздействието на редица епидемии, сред които като най-мощни по своя обхват и последици се нареждат чумата и холерата. Тези епидемии са един от значимите фактори за активизиране на миграциите на населението в българските земи през Възраждането¹. Известно е, че до средата на XIX в. при тяхната поя-

* Венцислав Мучинов – доц. д-р – Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, имейл: vencim_80@abv.bg [Ventsislav Muchinov – Assoc. Prof., PhD – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: vencim_80@abv.bg].

¹ Щерионов, Щ. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. Велико Търново, 2012, с. 78–82, 164–165.

ва християнското население (а в някои случаи и мюсюлманското) масово напуска засегнатите селища и търси спасение в бягство към смятаните за „чисти“ балкански и гористи местности, а дори и в чужбина². Въпреки че по правило след преминаването на опасността оцелялото население се завръща обратно по родните си места, нерядко причинените от епидемиите временни разпръсквания на жителите придобиват траен характер, тъй като част от бегълците се установяват окончателно в селищата и районите, в които намират не само спасение, но и по-добри условия за стопанска и обществена изява³.

Османските управляващи се опитват да ограничат предизвиканите от епидемиите нерегламентирани миграции като важна част от усилията на централната власт в Цариград за затягане на контрола върху придвижването на населението в Империята след преодоляването на продължителната анархия в османските провинции от последните десетилетия на XVIII и началото на XIX в. Първоначално действията в тази насока зависят от инициативата на местните власти, извършват се некоординирано и поради това неефективно⁴. Това обстоятелство се променя след регламентирането

² Хр. Гандев, един от първите наши изследователи, които обръщат специално внимание на т.нар. „чумави времена“, отчита, че при всяка поява на болестта българското население търси спасение в бягство към чистите балкански и гористи местности, докато турското поради своя фатализъм остава в заразените селища и измира в много по-голям процент, отколкото българското (вж. **Гандев, Хр.** Към изучаването на „чумавите времена“. – В: **Гандев, Хр.** *Проблеми на Българското възраждане*. София, 1976, с. 539–542). Трябва да се отбележи, че в някои случаи и самите мюсюлмани напускат засегнатите селища, ужасени от големите поражения, които нанасят върлуващите епидемии. Така постъпват например чепеларските българомохамедани по време на чумната епидемия, която върлува в района през 1836–1838 г. (вж. **Дечев, В.** *Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родопи*. Кн. 1. Чепеларе, 2002, с. 216). Подобно поведение се наблюдава и сред част от турското население, обитаващо българските земи под османска власт (вж. **Манолова-Николова, Н.** *Чумавите времена (1700–1850)*. София, 2004, с. 179–184).

³ **Мучинов, В.** *Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX в. (до 1878 г.)*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2009, с. 337–338.

⁴ Пример за това представляват действията на властите в Стара Загора по време на чумните епидемии от 1814 и 1837–1838 г., когато те разрешават да напуснат града само тези жители, които са си платили данъците за една година предварително. През 1838 г. османският управител на Стара Загора, стреснат от масовото бягство на българите предишната година, нарежда градът да бъде обкръжен с полицейски кордон, който да възпрепятства такива нерегламентирани придвижвания. Според запазените документални свидетелства обаче нищо не е в състояние да задържи местните бъл-

през втората четвърт на XIX в. на процедурата по издаването на пътен лист (*мюрур тезкере*), с какъвто е трябвало да бъдат снабдени всички, които желаят да се придвижват в пределите на османската държава⁵. Друга важна стъпка представлява изграждането на цялостна карантинна система в Османската империя в края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в., важен елемент от която представлява изискването по време на епидемия пътуващите да притежават документ, в който да е отбелязано здравното състояние на района, откъдето са тръгнали. Ако пътуващите нямат такъв документ, те не би трябвало да се пропускат нататък⁶.

Въпреки отчетените от европейските пътешественици пропуски във функционирането на карантинната система в Османската империя⁷ посредством ограничаването на нерегламентираните придвижвания тя успява да изпълни основната си роля – докъм 1844 г. чумата постепенно изчез-

гари по домовете им, като те намират разнообразни начини за бягство извън заразения град (вж.: **Иванов, Ат.** Чърти из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Сливен, 1885, с. 6; **Славов, х. Г.** Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в. Стара Загора, 2008, с. 45; **Илков, Д.** Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908. Фототипно издание. Стара Загора, 2004, с. 70–71, 85–86; История на Стара Загора. София, 1966, с. 45).

⁵ По-подробно за въвеждането на новите правила и документи относно придвижването на населението в Османската империя вж.: **Мучинов, В.** Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). София, 2013, с. 28–33; **Салим, М., Ф. Юсеинова.** За пътуванията по османските земи и разрешителното „мюрур тезкирес“ – В: „По пътя на Евлия Челеби“. Научна конференция с международно участие, посветена на 25-годишнината от създаването на специалността „Турска филология“ в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (03–04 ноември 2017, Шумен). Шумен, 2018, с. 229–242.

⁶ История на България. Т. 5: Българско възраждане (XVIII – средата на XIX в.). София, 1985, с. 266–268; **Тодорова, М.** Балканското семейство (Историческа демография на българското общество през османския период). София, 2002, с. 89–91; **Манолова-Николова, Н.** Цит. съч., с. 204–217.

⁷ Вж. например оценката, която дава за състоянието на карантинните служби в европейските владения на Османската империя френският икономист и анкетьор по събитията около потушаването на Нишкото въстание от 1841 г. Жером-Адолф Бланки. Според него карантинната система в Империята е само на пръв поглед функционираща, тъй като пътуващите лесно могат да избегнат наложените изисквания относно притежаването на паспорти и здравни удостоверения (вж. **Бланки, Ж. А.** Пътуване из България през 1841 година. София, 2005, с. 157–159). Както правилно отбелязва Н. Манолова-Николова, чужденците като цяло са доста претенциозни към изграждащите се санитарни институции в Османската империя поради неизбежните сравнения с много по-развитата здравна и карантинна система на Запад.

ва от пределите на Империята⁸. Остава обаче опасността от периодично върлуващите холерни епидемии. Първите сведения за разпространението на холерата в българските земи под османска власт датират от 20-те години на XIX в., а от 40-те години тази опасна инфекциозна болест замества чумата като най-смъртоносна епидемия, покосяваща жителите на Османската империя и включените в нейния състав български земи⁹. Само в Ески Заара (Стара Загора) през лятото на 1848 г. холерата причинява смъртта на повече от 2000 души¹⁰, които представляват над 10% от тогавашните обитатели на града.

Сравнително добре проучена е холерната епидемия, която избухва в османските владения на Балканите по време на Кримската война, причина за която стават френските войски, дислоцирани в района на Варна през 1854 г.¹¹ Доста по-слаб интерес в родната историография предизвикват големите холерни епидемии в българските земи от 60-те и 70-те години на XIX в.¹² Това обстоятелство буди учудване предвид факта, че за въпросни-

⁸ Тодорова, М. Цит. съч., с. 89; Манолова-Николова, Н. Цит. съч., с. 215–216.

⁹ Шкорпил, Х. Холерата във Варна през 1829 г. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 4, 1911, с. 107; Тодорова, М. Цит. съч., с. 91; Манолова-Николова, Н. Цит. съч., с. 78–79; Мучинов, В. Цит. съч., 2009, с. 260; Керен, Ц. Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878. София, 2009, с. 120–121; Щерионов, Щ. Цит. съч., с. 79.

¹⁰ Славов, х. Г. Цит. съч., с. 59.

¹¹ Белар, П. Французите във Варна в 1854 г. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 4, 1911, с. 61–68; Димитров, Г. Холерата и пожарът във Варна през 1854 година. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 4, 1914, с. 75–76; Щерионов, Щ. Гърците по българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). (историко-демографска характеристика). Велико Търново, 2008, с. 376; Ангелова, Д. Демографско развитие на българското Черноморско крайбрежие през XIX в. (до 1878 г.). София, 2013, с. 47; Плетньов, В., Ив. Русев. История на Варна. Т. 2. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна, 2012, с. 389–390, 564.

¹² Доскоро една от малкото целенасочени публикации по темата принадлежеше на Н. Манолова-Николова (вж. Манолова-Николова, Н. За холерата в Османската империя през 60-те години на XIX в. (по материали от българския възрожденски печат). – В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на проф. Мария Радева*. София, 2016, с. 235–244). Едва през последната година, след началото на сегашната пандемия от COVID-19, проблемите, свързани с холерните епидемии в българските земи от 60-те и 70-те години на XIX в., станаха обект на по-детайлно проучване от страна на български изследователи (вж.: Мучинов, В. Холерните епидемии по българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. и мерките на османската власт за ограничаване на тяхното разпространение. – *ИИПр*, 2020, № 3, с. 81–112; Събев, О. Танцът на холерата. София, 2021).

те холерни епидемии се откриват подробни сведения както на страниците на изданията в Османската империя периодичен печат¹³, така и в документалното наследство на редица български възрожденски дейци. Наличният изворов материал предоставя добра база за детайлно проучване и анализиране на проблемите, свързани с холерните епидемии в българските земи под османска власт през последните две предосвободителни десетилетия, включително и по отношение на въпроса за връзката между разглежданите епидемии и протичащите през този период активни миграционни процеси.

Важно е да се уточни, че холерните епидемии от 60-те и 70-те години на XIX в. се съчетават с най-мощната бежанска вълна към българските земи през османската епоха, когато в рамките на едно десетилетие (между 1856 и 1867 г.) в населените с българи провинции на Османската империя пристигат между 350 000 и 400 000 мюсюлмански бежанци (*мухаджиди*) от руските владения в Крим, Кубан и Кавказ – кримски и ногайски татари, черкези, абрази и представители на други севернокавказки народи¹⁴.

Значителна част от мухаджирите са настанени от османската власт на територията на формирания през 1864 г. Дунавски вилает – към пролетта на 1867 г. техният брой на територията на вилаета достига близо 300 000 души¹⁵. Пристигането на компактни маси бежанци довежда до възникването на сериозни проблеми от социално-битово, медико-санитарно и друго естество. Създават се и опасни огнища на напрежение между мюсюлманските преселници и местното население в българските земи, още повече предвид практиката на властите да натоварват местните жители (особено християните) с редица задължения във връзка с транспортирането, настаняването и прехраната на дошлите в пределите на Империята татарски и черкезки бежанци.

Това налага ръководената през 1864–1868 г. от Мидхат паша вилаетска администрация да предприеме спешни мерки за справяне със създалата се

¹³ За изданията в Османската империя периодичен печат на османотурски, български, гръцки, западноевропейски и други езици по-подробно вж. **Щерионов, Щ., В. Мучинов.** Гръцкият периодичен печат от XIX в. – извор за демографската история на българските земи през Възраждането (на примера на вестник „Анатоликос астир“). София, 2017, с. 56 и сл.

¹⁴ За татарската и черкезката имиграция в населените с българи провинции на Османската империя след Кримската война по-подробно вж. **Мучинов, В.** Цит. съч., 2013, с. 159–188 и цитираните там извори и литература. За геополитическите аспекти на този миграционен процес вж. **Мучинов, В.** Черкезкият проблем, руската политика и Българското освобождение. – *ИПР*, 2016, № 5–6, с. 5–14.

¹⁵ Дунав, III, № 172, 7.05.1867.

бежанска криза в тази част от българските земи – не само за настаняването и за осигуряването на поминък на бежанците, но и за тяхното социализиране посредством включването им в османската религиозна и образователна система¹⁶. Един от най-сериозните проблеми пред властите в Дунавския вилает представлява високата смъртност, която се наблюдава сред преселниците. Според повечето сведения смъртността по време на транспортирането и първоначалното съсредоточаване в османските пристанищни центрове покосява до 1/3 от татарските и черкезките бежанци, а понякога дори и по-голяма част. Недохранването и мизерията, в която са принудени да живеят, довеждат до широко разпространение сред тях на редица опасни болести, като тиф и едра шарка¹⁷.

Въпреки опитите на османските власти да овладеят ситуацията и да подпомогнат преселниците, смъртността продължава да вилнее сред тях с неотслабваща сила и след изпращането им към вътрешността на Империята. Картина за ситуацията в Дунавския вилает дава публикуваният от М. Пенков регистър за гражданското състояние на черкезките преселници, настанени в 30 села от нахия Герлово на Шуменска каза. От този документ, който носи датата 20 април 1865 г., може да се изчисли, че само за една година измират 28% от всички черкези, заселени в тази административна единица през пролетта на предходната година¹⁸.

¹⁶ По-подробно вж.: **Мучинов, В.** Политика на османската власт за справяне с бежанската криза в българските земи от края на 50-те и 60-те години на XIX в. – *Анамнеза*, 2013, № 4, с. 67–96 <<http://www.anamnesis.info/node/125>> (8.01.2021); **Dobreva, M.** Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes). – *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi / Journal of The Center for Ottoman Studies, Ankara University*, 2013, № 33, pp. 1–30; **Muchinov, V.** Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s. – *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, 2, September 2016, № 3, pp. 83–96 <<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/226241>> (8.01.2021).

¹⁷ **Берже, А. П.** Выселение горцев с Кавказа. – *Русская старина*, 33, февраль 1882, № 2, с. 352–354; **Граф Н. П. Игнатиев.** Дипломатически записки (1864–1874). Докладения (1865–1876). Т. 1. Записки (1864–1871). София, 2008, с. 95; **Маккарти, Дж.** Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани 1821–1922. София, 2010, с. 53–56; **Pinson, M.** Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War. – *Études balkaniques*, 1972, No 3, pp. 73–74; **Rosser-Owen, S.** The First ‘Circassian Exodus’ to the Ottoman Empire (1858–1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers. Master Thesis. University of London, 2007, pp. 28–33.

¹⁸ **Пенков, М.** Турски архивни документи за черкезите в Герлово. – *Известия на Народния музей – Шумен*, 4, 1967, с. 145–157.

На този фон властите в Дунавския вилает са изправени пред опасността от избухването на здравна криза в провинцията, тъй като обхвааналата Цариград през лятото на 1865 г. голяма холерна епидемия започва бързо да се прехвърля към румънските и османските пристанищни центрове по Долния Дунав¹⁹. Към края на юли и началото на август 1865 г. са констатирани първите случаи на холера в някои дунавски и черноморски пристанища на вилаета²⁰. Това налага бърза реакция от страна на вилаетската власт предвид граничното местоположение на провинцията и наличието на нейна територия на компактни преселнически поселения, които представляват благоприятна среда за върлуване на настъпващата холера. Тази опасност придобива реални размери веднага след появата на болестта в района на Долния Дунав, тъй като заразата започва да се прехвърля от пристанищата към бежанските селища в Добруджа²¹.

Следвайки инструкциите на централната власт, ръководената от Мидхат паша администрация на Дунавския вилает предприема мерки за затягане на контрола над придвижванията на населението в провинцията като едно от основните средства за ограничаване на разпространението на холерната епидемия. При появата на болестта в съседните страни и региони се поставят карантинни служби във входните пунктове на вилаета, особено в дунавските и черноморските пристанища, както и в граничните пунктове към Сърбия²². Властите предприемат наказателни мерки спрямо лицата, които се опитват да избягат от пазенето на карантина и по този начин зас-

¹⁹ Избухналата в средата на 60-те години на XIX в. голяма холерна епидемия в Османската империя представлява част от Четвъртата холерна пандемия, започнала през 1863 г. в района около делтата на р. Ганг в Индия. Две години по-късно, през 1865 г., болестта е пренесена в османските владения от индийски мюсюлмани, извършващи поклонение в Мека. През следващото десетилетие пандемията засяга редица страни и региони в Азия, Африка, Европа и Северна Америка (по-подробно вж. **Barua, D.** History of Cholera. – In: **Barua, D., W. B. Greenough** (eds.). *Cholera*. New York, 1992, pp. 12–14).

²⁰ Дунав, I, № 23, 4.08.1865.

²¹ Пак там, № 26, 25.08.1865. Освен във вилаетския официоз в. „Дунав“ данни за проявите на холера сред бежанците в Дунавския вилает се откриват и в съхраняваните в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ османотурски документи. В тях се разкриват имената на преселническите селища, в които османската власт изпраща лекари, за да установят случаите на холера, посочва се броят на прегледаните лица, на излекуваните и на починалите преселници. (Благодаря за предоставената информация на гл. ас. д-р М. Добрева от Института за балканистика с Център по тракология при БАН.)

²² Пак там, № 23, 4.08.1865, № 25, 18.08.1865; II, № 95, 31.07.1866, № 98, 10.08.1866, № 100, 17.08.1866, № 104, 31.08.1866, № 105, 4.09.1866, № 106, 7.09.1866 и др.

трашават здравето на хората в чистите от болестта места²³. Във връзка с това се засилват и опитите на властите да прекратят самоволните премествания на бежанците от местата, които са им отредени за заселване, към други райони на вилаета или съседните османски провинции²⁴. Въпреки че този сериозен проблем не намира трайно решение, ограничаването на придвижванията на преселниците, особено на черкезите, има важно значение за недопускане широкото разпространение на епидемията в бежанските поселения и околните им населени места.

Османската власт в Дунавския вилает предприема специални мерки за подобряване на здравословното състояние на татарските и черкезките преселници и за осигуряване на достъп на бежанците до медицинска помощ. Още преди холерната епидемия да обхване района по долното течение на р. Дунав, под ръководството на Мидхат паша започва реализирането на мащабна програма за изграждане на мрежа от болнични заведения в Дунавския вилает, в които да се полагат грижи както за бедните жители на вилаета, така и за настанените в областта преселници от Крим и Кавказ. Избухването на холерната епидемия през лятото на 1865 г. показва необходимостта от по-бързото осъществяване на тази програма. В резултат на предприетите действия в тази насока през 1865–1866 г. са построени две болници в центъра на вилаета гр. Русчук (Русе) – една мъжка и една женска, и по една болница в градовете Плевен, Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич), Тулча, Видин и София²⁵. Както се вижда, повечето от тези болници са съсредоточени в крайдунавските райони на вилаета, които са най-застрашени от заразата и в които са концентрирани голяма част от мюсюлманските бежанци. Строежът на болниците се извършва под контрола на Вилаетската комисия за преселниците, което показва какво е значението на бежанския въпрос за изграждането на медико-санитарната мрежа в българските земи преди Освобождението²⁶.

²³ Пак там, II, № 127, 2.11.1866.

²⁴ За политиката на османската власт в тази насока по-подробно вж. **Мучинов, В.** Цит. съч., 2013, с. 184.

²⁵ Дунав, I, № 10, 05.05.1865, № 21, 21.07.1865; II, № 67, 24.04.1866, № 138, 28.12.1866; III, № 142, 11.01.1867, № 144, 18.01.1867, № 218, 15.10.1867; **Плетнъв, Г.** Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново, 1994, с. 80–81; **Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов.** Русе. Пространство и история (края на XIV в. – 70-те години на XIX в.). Градоустройство, инфраструктура, обекти. Русе, 2001, с. 184; **Бакърджиева, Т.** На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе, 2009, с. 83–84; **Кендерова, С.** Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. Ежедневна и ежемесечна статистика. София, 2015.

²⁶ **Мучинов, В.** Цит. съч., 2013, с. 181–182.

Наличната до този момент информация показва, че предприетите от администрацията на Дунавския вилает действия за ограничаване на разпространението на холерната епидемия от 1865–1867 г. са навременни и постигат задоволителни резултати. Наложените по границите на вилаета карантинни мерки предотвратяват до голяма степен проникването на холерата във вътрешността на провинцията. Благодарение на това жителите на големи градски центрове във вилаета като Шумен са опазени от болестта. От изключително важно значение е ограничаването на разпространението на болестта в населените с бежанци от Крим и Кавказ селища в Дунавския вилает. Действително холерата прониква сред преселниците в отделни населени места в Добруджа, Видинско и други райони, но ситуацията е своевременно овладяна и е предотвратено превръщането на бежанските поселения в активни огнища на заразата.

По-различна е ситуацията по време на последната голяма холерна епидемия в българските земи преди Освобождението – тази от 1873 г. За разлика от реакцията по време на предишната холерна епидемия сега османската власт в Дунавския вилает допуска подценяване на ситуацията и забавяне в прилагането на необходимите мерки – обстоятелства, довели до разпространение на заразата в голяма част от вилаета, включително и в най-значимите градски, стопански и военни средища като Русчук и Шумен. Само в гр. Шумен през юли 1873 г. холерата причинява смъртта на 1184 души измежду шуменските граждани и военнослужещите от гарнизона²⁷.

Властите в Дунавския вилает не успяват да предотвратят разпространението на епидемията в компактно обитаваните от татарски и черкезки бежанци селища в Добруджа, в Шуменско, Ломско, Берковско и други райони на вилаета. Така през юли 1873 г. само в обитаваното от черкези и татари с. Фейзи Худа в Берковска каза холерата причинява смъртта на близо 100 преселници, а много други се разболяват²⁸. Високата мобилност на преселниците, която властите така и не успяват да ограничат ефективно през годините, допринася за пренасянето на заразата и сред местните жители в околните населени места²⁹. Въпреки че през есента проявите на

²⁷ Ανατολικός Αστήρ, XII, № 1106, 13.08.1873.

²⁸ Дунав, IX, № 792, 15.07.1873.

²⁹ Например в дописка до цариградския български вестник „Турция“ се посочва, че в гр. Тулча в Северна Добруджа холерата се разпространява от черкезите, настанени в околните села, които я пренасят сред жителите на града (вж. Турция, IX, № 24, 27.07.1873).

Неслучайно сред българското население в районите, в които са настанени многобройни преселници от Крим и Кавказ, като Шуменско, се запазва споменът, че именно мухаджирите донасят холерата в региона в годините преди Освобождението

холерата в Дунавския вилает започват постепенно да се ограничават, едва към края на ноември 1873 г. османските власти успяват да се справят окончателно с последната голяма холерна епидемия в българските земи преди Освобождението.

Трудно е да се установят конкретните параметри на пораженията, които нанасят холерните епидемии върху здравословното състояние на настанените в българските земи татарски и черкезки бежанци. Безспорен е обаче фактът, че върлуващите сред тях болести и епидемии са една от основните причини за високата смъртност, която се наблюдава сред преселниците през 60-те и 70-те години на XIX в. Според руския посланик в Цариград ген. Н. П. Игнатиев за едно десетилетие (от 1864 до 1874 г.) измират повече от половината от преселените в Османската империя черкези, което поражда сред част от оцелелите желание за завръщане по родните им места в Кавказ³⁰. Към подобен извод навеждат и данните от проведеното от османската власт през периода 1865–1874 г. преброяване на населението в Дунавския вилает, което регистрира 64 398 мюсюлмански преселници („мухаджири“) от мъжки пол на територията на вилаета³¹. Въпреки констатираните пропуски в регистрацията на преселниците³² данните от пре-

(вж. Спомени на шуменци за една отминала епоха. Интервюта и бележки на Георги Джумалиев. Част 1. Съст. Д. Стойков. Регионален исторически музей – Шумен. Библиотека „Шумен“. Т. 2. Варна, 2015, с. 17). Въпреки че в повечето случаи тези твърдения не намират подкрепа в изворовите данни, тяхното разпространение само потвърждава констатацията, че както в миналото, така и в съвременността бежанците често са обвинявани от местните жители за преносители на болести и зарази, без да се отчита, че всъщност те са изложени на най-голяма опасност при появата на епидемии поради лошите условия на живот и трудния им достъп до медицинска помощ.

³⁰ **Граф Н. П. Игнатиев.** Цит. съч., с. 95.

³¹ Окончателните резултати от проточилото се близо десетилетие преброяване на населението в Дунавския вилает са публикувани във вилаетския официоз в. „Дунав“ в края на 1874 г. (вж. Дунав, X, № 914, 06.10.1874).

³² За допуснатите пропуски в регистрацията на преселниците допринася голямата мобилност на бежанците, особено на черкезите, която силно затруднява дейността на османските преброители. В някои райони (като Софийския и Търновския санджак) преброителите са принудени да се откажат от стриктното регистриране на броя на преселниците, като за по-лесно ги причисляват към общата маса на мюсюлманското население (вж.: **Тодоров-Хиндалов, В.** Статистически данни по стопанското и икономическото положение на Дунавския вилает през 1864, 1866, 1867, 1869 и 1873 години (Новооткрити документи). – *Годишник на Народната библиотека в София за 1924–1925 г.* София, 1926, с. 210; **Плетньов, Г.** Цит. съч., с. 55; **Мучинов, В.** Черкезката колонизация в Дунавския вилает през 60-те – 70-те години на XIX в. – *Население*, 2012, № 1–2, с. 127–129).

брояването недвусмислено потвърждават тенденцията за постоянен спад в числеността на заселените в Дунавския вилает мюсюлмански бежанци от Крим и Кавказ – тенденция, за която в най-голяма степен допринасят върлуващите сред преселниците болести и епидемии, включително холерните епидемии от 1865–1867 и 1871–1873 г.

Изнесената в настоящата статия информация за сложната обстановка в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX в. показва както сериозната опасност, която крие евентуалното преплитане на бежанска и здравна криза, така и историческия опит, че с адекватни и навременни мерки от страна на управляващите (подобно на действията на ръководената от Мидхат паша администрация на Дунавския вилает по време на холерната епидемия от 1865–1867 г.) може да се излезе от аналогична ситуация с максимално минимизиране на негативните последици. Налице е обаче и обратният пример – че подценяването на ситуацията от властите (както се случва по време на епидемията от 1873 г.) може да доведе до широко разпространение на заразата и да причини значителни поражения върху здравословното състояние на жителите в засегнатите селища и райони.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи

Бланки, Ж. А. Пътуване из България през 1841 година. София, ИК „Колибри“, 2005.

Граф Н. П. Игнатиев. Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876). Т. 1: Записки (1864–1871). София, Държавна агенция „Архиви“, 2008.

Пенков, М. Турски архивни документи за черкезите в Герлово. – *Известия на Народния музей – Шумен*, 4, 1967, с. 145–157.

Тодоров-Хиндалов, В. Статистически данни по стопанското и икономическото положение на Дунавския вилает през 1864, 1866, 1867, 1869 и 1873 години (Новооткрити документи). – В: *Годишник на Народната библиотека в София за 1924–1925 г.* София, 1926, с. 181–210.

Периодичен печат

Дунав (Русчук / Русе), 1865–1877.

Турция (Цариград), 1864–1873.

Ανατολικός Αστήρ (Κωνσταντινούπολη), 1861–1877.

Спомени

Иванов, Ат. Чърти из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Сливен. – *Българско знаме*, 1885.

Славов, х. Г. Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век. Стара Загора, ИК „КОТА“, 2008.

Спомени на шуменци за една отминала епоха. Интервюта и бележки на Георги Джумалиев. Част 1. Състав. **Д. Стойков**. Регионален исторически музей – Шумен. Библиотека „Шумен“. Т. 2. Варна, Славена, 2015.

Изследвания

Ангелова, Д. Демографско развитие на българското Черноморско крайбрежие през XIX век (до 1878 г.). София, Регалия-6, 2013.

Бакърджиева, Т. На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе, Авангард принт, 2009.

Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов. Русе. Пространство и история (края на XIV век – 70-те години на XIX век). Градоустройство, инфраструктура, обекти. Русе, Авангард принт, 2001.

Белар, П. Французите във Варна в 1854 г. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 4, (Варна), 1911, с. 49–68.

Берже, А. П. Выселение горцев с Кавказа. – *Русская старина*. Т. 33, Вып. 1 (январь 1882), с. 161–176; Вып. 2 (февраль 1882), с. 337–363.

Гандев, Хр. Към изучаването на „чумавите времена“. – В: **Гандев, Хр.** *Проблеми на Българското възрождане*. София, Наука и изкуство, 1976, с. 539–543.

Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родоп. Кн. 1. 3. изд. Чепеларе, Община Чепеларе, 2002.

Димитров, Г. Холерата и пожарът във Варна през 1854 година. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 6, (Варна), 1914, с. 75–77.

Илков, Д. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, Търговска печатница, 1908. Фототип. изд. Стара Загора, Печатница „Шибилев“, 2004.

История на България. Т. 5: Българско възрождане (XVIII – средата на XIX век). София, Издателство на БАН, 1985.

История на Стара Загора. Авторски колектив: **Хр. Буюклиев, В. Вълканов, М. Димитров, В. Койчева и др.** София, Наука и изкуство, 1966.

Кендерова, С. Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. Ежедневна и ежемесечна статистика. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2015.

Керен, Ц. Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009.

Маккарти, Дж. Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани 1821–1922. София, Галик, 2010.

Манолова-Николова, Н. За холерата в Османската империя през 60-те години на XIX век (по материали от българския възрожденски печат). – В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на проф. Мария Радева*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 235–244.

Манолова-Николова, Н. Чумавите времена (1700–1850). София, ИФ-94, 2004.

Мучинов, В. Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2009.

Мучинов, В. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София, Регалия-6, 2013.

Мучинов, В. Политика на османската власт за справяне с бежанската криза в българските земи от края на 50-те и 60-те години на XIX в. – *АНАМНЕЗА*, 2013, № 4, с. 67–96 <<http://www.anamnesis.info/node/125>>.

Мучинов, В. Холерните епидемии по българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. и мерките на османската власт за ограничаване на тяхното разпространение. – *Исторически преглед*, 2020, № 3, с. 81–112.

Мучинов, В. Черкезката колонизация в Дунавския вилает през 60-те – 70-те години на XIX в. – *Население*, 2012, № 1–2, с. 125–141.

Мучинов, В. Черкезкият проблем, руската политика и Българското освобождение. – *Исторически преглед*, 2016, № 5–6, с. 5–14.

Плетньов, В., Ив. Русев. История на Варна. Т. 2: Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна, Славена, 2012.

Плетньов, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново, ИК „Витал“, 1994.

Салим, М., Ф. Юсеинова. За пътуванията по османските земи и разрешителното „мюрур тезкиреси“. – В: *„По пътя на Евлия Челеби“*. Научна конференция с международно участие, посветена на 25-годишнината от създаването на специалността „Турска филология“ в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (03–04 ноември 2017, Шумен). Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2018, с. 229–242.

Събев, О. Танцът на холерата. София, Авангард Прима, 2021.

Тодорова, М. Балканското семейство (Историческа демография на българското общество през османския период). София, Amicitia, 2002.

Шкорпил, Х. Холерата във Варна през 1829 г. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 4, (Варна), 1911, с. 107.

Щерионов, Щ. Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.). (историко-демографска характеристика). Велико Търново, Фабер, 2008.

Щерионов, Щ. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. Велико Търново, Фабер, 2012.

Щерионов, Щ., В. Мучинов. Гръцкият периодичен печат от XIX век – извор за демографската история на българските земи през Възраждането (на примера на вестник „Анатоликос астир“). София, Регалия-6, 2017.

REFERENCES

Published documents

Blanki, Ž. A. Pátuvane iz Bálgarija prez 1841 godina. Sofija, IK „Kolibri“, 2005.

Graf N. P. Ignatiev. Diplomatičeski zapiski (1864–1874). Donesenija (1865–1876). T. 1: Zapiski (1864–1871). Sofija, Dăržavna agencija „Arhivi“, 2008.

Penkov, M. Turski arhivni dokumenti za čerkezite v Gerlovo. – *Izvestija na Narodnija muzej – Šumen*, 4, 1967, s. 145–157.

Todorov-Hindalov, V. Statističeski dannii po stopanskoto i ikonomičeskoto položenie na Dunavskija vilaet prez 1864, 1866, 1867, 1869 i 1873 godini (Novootkriti dokumenti). – В: *Godišnik na Narodnata biblioteka v Sofija za 1924–1925 g.* Sofija, 1926, s. 181–210.

Periodicals

Dunav (Rusčuk / Ruse), 1865–1877.

Turcija (Carigrad), 1864–1873.

Anatolikós Astír (Konstatinoúpoli), 1861–1877.

Recollections

Ivanov, At. Čarti iz životāt i zapiski na Atanas Ivanov, bivšij učitel v Stara Zagora. Sliven. – *Bălgarsko zname*, 1885.

Slavov, h. G. Hronologičesko opisane na po-važnite i zabeležitelni sǎbitija v grad Stara Zagora v čerkovno, učilišno i obštonarodno otnošenje v XIX vek. Stara Zagora, IK „KOTA“, 2008.

Spomeni na šumenci za edna otminala epoha. Intervjuta i beležki na Georgi Džumaliev. Čast 1. Sǎstav. **D. Stojkov.** Regionalen istoričeski muzej – Šumen. Biblioteka „Šumen“. T. 2. Varna, Slavena, 2015.

Published studies

Angelova, D. Demografsko razvitie na bălgarskoto Černomorsko krajbrežie prez XIX vek (do 1878 g.). Sofija, Regalija-6, 2013.

Bakǎrdžieva, T. Na kračka pred vremeto. Dǎržavnikǎt reformator Midhat paša (1822–1884). Ruse, Avangard print, 2009.

Bakǎrdžieva, T., St. Jordanov. Ruse. Prostranstvo i istorija (kraja na XIV vek – 70-te godini na XIX vek). Gradoustrojstvo, infrastruktura, obekti. Ruse, Avangard print, 2001.

Belar, P. Francuzite vǎv Varna v 1854 g. – *Izvestija na Varnenskoto arheologičesko družestvo*, 4, (Varna), 1911, s. 49–68.

Berže, A. P. Vyselenie gorcev s Kavkaza. – *Russkaja starina*, T. 33, Vyp. 1 (janvar' 1882), s. 161–176; Vyp. 2 (fevral' 1882), s. 337–363.

Dečev, V. Minaloto na Čepelare. Prinos za istorijata na Rodopa. Kn. 1. 3. izd. Čepelare, Obština Čepelare, 2002.

Dimitrov, G. Holerata i požarāt vǎv Varna prez 1854 godina. – *Izvestija na Varnenskoto arheologičesko družestvo*, 6, (Varna), 1914, s. 75–77.

Gandev, Hr. Kǎm izučavaneto na „čumavite vremena“. – V: **Gandev, Hr.** *Problemi na Bălgarskoto vǎzraždane*. Sofija, Nauka i izkustvo, 1976, s. 539–543.

Ilkov, D. Prinos kǎm istorijata na grad Stara Zagora. Plovdiv, Tǎrgovska pečatnica, 1908. Fototip. izd. Stara Zagora, Pečatnica „Šibilev“, 2004.

Istorija na Bălgarija. T. 5: Bălgarsko vǎzraždane (XVIII – sredata na XIX vek). Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1985.

Istorija na Stara Zagora. Avtorski kolektiv: **Hr. Bujukliev, V. Vǎlkanov, M. Dimitrov, V. Kojčeva i dr.** Sofija, Nauka i izkustvo, 1966.

Kenderova, S. Bolnici za bedni i preselnici v Dunavskija vilaet. Ežednevna i ežemesečna statistika. Sofija, Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2015.

Keren, C. Evrejskata obštност v Rusčuk. Ot periferija na Osmanskata imperija do stolica na Dunavskija vilaet 1788–1878. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2009.

Makkarti, Dž. Smǎrt i izgnanie. Etničesko pročistvane na osmanskite mjusjulmani 1821–1922. Sofija, Galik, 2010.

Manolova-Nikolova, N. Čumavite vremena (1700–1850). Sofija, IF-94, 2004.

Manolova-Nikolova, N. Za holerata v Osmanskata imperija prez 60-te godini na XIX vek (po materiali ot bālgarskija vāzroždenski pečat). – V: *Poslanija na istorijata. Jubileen sbornik v čest na prof. Marija Radeva*. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2016, s. 235–244.

Mučinov, V. Čerkezkata kolonizacija v Dunavskija vilaet prez 60-te – 70-te godini na XIX v. – *Naselenie*, 2012, № 1–2, s. 125–141.

Mučinov, V. Čerkezkijat problem, ruskata politika i Bālgarskoto osvoboždenie. – *Istoričeski pregled*, 2016, № 5–6, s. 5–14.

Mučinov, V. Demografsko razvitie na Plovdivskija sandžak prez XIX vek (do 1878 g.). Disertacija za prisāždane na obrazovatelna i naučna stepen „doktor“. Sofija, 2009.

Mučinov, V. Holernite epidemii po bālgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX v. i merkite na osmanskata vlast za ograničavane na tjahnoto razprostranenie. – *Istoričeski pregled*, 2020, № 3, s. 81–112.

Mučinov, V. Migracionna politika na Osmanskata imperija v bālgarskite zemi prez XIX vek (do 1878 g.). Sofija, Regalija-6, 2013.

Mučinov, V. Politika na osmanskata vlast za spravjane s bežanskata kriza v bālgarskite zemi ot kraja na 50-te i 60-te godini na XIX v. – *ANAMNEZA*, 2013, № 4, s. 67–96. <<http://www.anamnesis.info/node/125>>.

Pletn'ov, G. Midhat paša i upravljenieto na Dunavskija vilaet. Veliko Tārnovo, IK „Vital“, 1994.

Pletn'ov, V., Iv. Rusev. Istorija na Varna. T. 2: Srednovekovie i Vāzraždane (VII v. – 1878 g.). Varna, Slavena, 2012.

Sābev, O. Tancāt na holerata. Sofija, Avangard Prima, 2021.

Salim, M., F. Juseinova. Za pātuvanijata po osmanskite zemi i razrešitelnoto „mjurur tezkiresi“. – V: „*Po pātja na Evlija Čelebi*“. Naučna konferencija s meždunarodno učastie, posvetena na 25-godišninata ot sāzdavaneto na specialnostta „Turska filologija“ v Šumenskija universitet „Episkop Konstantin Preslavski“ (03–04 noemvri 2017, Šumen). Šumen, Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 2018, s. 229–242.

Škorpil, H. Holerata vāv Varna prez 1829 g. – *Izvestija na Varnenskoto arheologičesko družestvo*, 4, (Varna), 1911, s. 107.

Šterionov, Št. Demografsko razvitie na bālgarskite zemi prez Vāzraždaneto. Veliko Tārnovo, Faber, 2012.

Šterionov, Št. Gārcite po bālgarskite zemi prez XVIII–XIX vek (do 1878 g.). (istoriko-demografska harakteristika). Veliko Tārnovo, Faber, 2008.

Šterionov, Št., V. Mučinov. Grāckijat periodičen pečat ot XIX vek – izvor za demografskata istorija na bālgarskite zemi prez Vāzraždaneto (na primera na vestnik „Anatolikos astir“). Sofija, Regalija-6, 2017.

Todorova, M. Balkanskoto semejstvo (Istoričeska demografija na bālgarskoto obštestvo prez osmanskija period). Sofija, Amicitia, 2002.

Barua, D. History of Cholera. – In: *Cholera*. Ed.: **D. Barua and W. B. Greenough**. New York, Springer Science & Business Media, 1992, pp. 1–36.

Dobрева, M. Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes). – *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama*

Merkezi Dergisi / Journal of The Center for Ottoman Studies, Ankara University, 2013, № 33, pp. 1–30.

Muchinov, V. Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s. – *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, 2, September 2016, No. 3, pp. 83–96. <<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/226241>>.

Pinson, M. Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War. – *Études balkaniques*, 1972, № 3, pp. 71–86.

Rosser-Owen, S. The First ‘Circassian Exodus’ to the Ottoman Empire (1858–1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers. Master Thesis. University of London, 2007.

ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ СПЕЦИФИКИ НА МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ В КЮСТЕНДИЛСКО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

*Щелиян Д. Щерионов**

ETHNIC AND RELIGIOUS SPECIFICS OF THE MIGRATION PROCESSES IN THE REGION OF KYUSTENDIL DURING THE REVIVAL

Shtelian D. Shterionov

Summary. The main objective of this study is to determine the ethnic and religious specifics of the migration processes that took place in the city and region of Kyustendil during the Bulgarian Revival. The analysis of the available data have allowed us to conclude that towards the end of the investigated period, the migration processes led to the first stages of the local population's homogenization. With regards to the ethnic aspect, we have observed homogenization around the Bulgarian ethnicity; with regards to the religious aspect – a homogenization around the Eastern Orthodoxy.

Keywords: historical demography, history of Kyustendil region during the Bulgarian Revival

Ключови думи: историческа демография, история на Кюстендилско през Възраждането

Въпросът за миграциите в Османската империя е един от най-сложните, включени в рамките на историко-демографското ѝ проучване. Той е съставен от множество все още дискуссионни проблеми – за вътрешните размествания, за емиграцията и имиграцията на населението, за факторите, които ги определят, за пространствената им ориентация и пр. Сред тях своето място заема и въпросът за миграционните движения на микро-ниво, в рамките на конкретни, отделно обособени региони. Тези изследвания позволяват да се установят регионалните специфики на проучваните

* Щелиян Димитров Щерионов – проф. д.и.н. – Институт за изследване на населението и човека — Българска академия на науките, имейл: shterionov@yahoo.com [Shtelian Dimitrov Shterionov – Prof., DSc – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: shterionov@yahoo.com].

процеси, като същевременно се определят тяхното място и роля в общото демографско състояние на нашите земи по това време.

В този контекст цел на настоящото изследване е установяване на етническите и религиозните специфики на миграционните процеси, протичащи в Кюстендил и прилежащите му територии през Възраждането. Нейната реализация ще се осъществи посредством разкриване на етнорелигиозните особености при пространствената насоченост на тези процеси и на факторите, които влияят върху констатираното по това време миграционно поведение на представителите на отделните етноси и религии.

Пространствената насоченост при миграциите на различните общности сред кюстендилското население през Възраждането е проследена поотделно за *вътрешната* (осъществявана в рамките на Османската империя) и *външната* миграция (ориентирана извън пределите на Империята).

Заселванията в Кюстендил следват няколко основни направления¹. Определящо сред тях е това, свързано с движението на селско население, което произхожда от селата, принадлежащи към Кюстендилска каза. Обобщаването на данните за селищата, от които приижда население в Кюстендил, налага констатацията, че в този процес участва основно българско християнско население от почти всички села в Кюстендилска каза и от редица други селища, включени в пределите на санджака.

Следващото основно направление на заселвания в Кюстендил е южното, обемащо целия диапазон на това направление – от югозапад до югоизток.

От разположените югозападно спрямо изследваното географско пространство Епир, Тесалия, Южна Албания и Южна и Западна Македония заселнически вълни започват далеч преди началото на проучваната епоха. В основата си те съставляват т.нар. арнаутско преселение, което според изследователите представлява перманентен процес на преселване, осъществявано от разноетнични православни обитатели (българи, гърци, албанци) на югозападните части на полуострова предимно към равнинните региони на страната. Това движение продължава през целия XVIII в. и независимо че от началото на XIX в. се наблюдава постепенното му затихване, негови проявления се наблюдават чак до края на изследваната епоха.

Това е посоката, по която в града през изследвания период се установява и определено количество мюсюлманско население, сред което впечатляват албанците мюсюлмани, печално прочули се със своето разбойничество.

¹ ДА – Кюстендил, ф. 269К, оп. 1, а.е. 26; Регионален исторически музей Кюстендил, отдел „Възраждане“ [по-нататък РИМ Кн В], Основен фонд [по-нататък ОФ], инв. № 287, 297, 516, Научно-спомогателен фонд [по-нататък НСФ], инв. № 167, 285, 286, 658, 660; НБКМ–БИА, К. 25, а.е. 118.

Активно в заселванията на Кюстендил и прилежащата му територия участва и население, родено в различни селища на Южна Тракия. Най-масово в този процес участва православно население от Одринско, което освен в регионалния център се заселва и в някои от околните му села.

От Цариград и малоазийските области произхожда част от установилото се в изследваната територия мюсюлманско население, което следва наложените в това отношение традиции от предходните епохи.

Другото основно направление, по което в Кюстендил се установяват заселници през разглеждания период, е северно-северозападното. Северното е ограничено по обем и включва преди всичко бивши жители на София и околните ѝ територии – основно християни, но и представители на еврейската общност. От северозапад към региона се придвижва население, обитаващо западните покрайнини на Империята. Това са преди всичко православни българи, бивши жители на Кюстендилско, които в предходните години са се изселили в тези територии².

В пространствената ориентация на изселванията, осъществявани от проучваното население, могат да се очертаят следните посоки: 1) на юг – към Беломорието, Тракия, Цариград, Мала Азия и арабските османски провинции; 2) на запад – към Скопие, Ниш и някои от останалите западни територии на Империята; 3) на североизток – най-вече към София.

В южна посока (към вътрешността на османската държава) е основното движение на изселващото се във връзка с провежданите австро-турски войни, родено и живеещо в града мюсюлманско население. И ако за част от местните мюсюлмани тази миграция има временен характер – до приключването на военните действия, то за друга то има характер на окончателно откъсване от родните огнища³.

На юг се придвижва и основна част от представители на немюсюлманската кюстендилска общност най-вече във връзка с упражняваната от тях производствена дейност⁴. Обобщените в таблица 1 данни свидетелстват,

² **Мучинов, В.** Миграционната политика на Османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). София, 2013, с. 45 и сл.; **Мучинов, В.** Софийският санджак в османската миграционна политика през 60-те – 70-те години на XIX в. – *ИПр*, 2015, № 5–6, с. 144 и сл.

³ Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1. Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). София, 1975, с. 352 и сл.; **Кийл, М.** България под османска власт. Събрани съчинения. София, 2017, с. 48 и сл.; **Akalin, D.** XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Balkanlar ve Köstendil. – In: *Yeni Türkiye: Rumeli–Balkanlar Özel Sayısı II*, 2015, с. 1674 и сл.

⁴ РИМ Кн В, НСФ, инв. № 658; **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX в. София, 1972, с. 290.

че към Цариград, Солун, Серес, Пловдив, Битоля, Велес, Одрин и др. са ориентирани над 90% от осъществяваните през разглеждания период механични движения на проучваното население. Във връзка с производствената дейност на обитаващите региона е регистрирана тяхна миграция и на север и северозапад – по посока София, Лом и Сърбия. Тя обаче е епизодична и не променя общата ориентация на изследвания миграционен поток.

Таблица 1. Разпределение на християнското население, обитаващо Кюстендил и Кюстендилско, според направленията на издадените на негови представители тескерета през 1847 и 1848 г.

(в проценти)

Години	Направление											
	Цариград	Солун	Серес	Пловдив	Битоля	Велес	Одрин	Текирдаг	Самоков	Другаде	Неуточнено	Общо
1847	61,97	8,45	–	1,41	4,23	4,23	1,41	–	1,41	12,66	4,23	100,00
1848	35,14	–	13,51	8,11	–	–	2,70	5,41	2,70	2,70	29,73	100,00
Общо	52,78	5,56	4,63	3,70	2,77	2,77	1,85	1,85	1,85	9,28	12,96	100,00

Източник: изчисления на автора по: РИМ Кн В, НСФ, инв. № 658, с. 30 и сл.

Своеобразна форма на изселване в Мала Азия и останалите азиатски и африкански провинции на Империята е принудителното заточение на немюсюлманските представители на региона, участващи в националноосвободителното движение.

В началото на изследвания период на запад се изселва част от местното българско православно население, което следва оттеглящите се австрийски отряди след поредния австро-турски военен конфликт. След като Кюстендил се обединява със Скопския санджак, а впоследствие с преминаването му под непосредственото управление на Нишкия еялет, в тази посока – към Скопие и Ниш, се насочва част от местното мюсюлманско население, ангажирано с изпълнението на различни административни функции.

В последните десетилетия на разглеждания период част от ангажираното с управленски функции местно мюсюлманско население се изселва и на север – към София, когато градът става център на санджак, към който принадлежи Кюстендилска каза.

Втората основна група миграционни движения на населението, обитаващо Кюстендил през XVIII–XIX в., са *външните*. Тяхната пространствена насоченост ще се разгледа поотделно за имиграцията и емиграцията.

Със своеобразна специфика се отличава пространствената насоченост на имиграцията, осъществявана от населението, което се установява в из-

следвания регион. Тя може да се обособи в две основни направления: 1) от север-североизток – обемащо придвижването на напускащите руските земи мюсюлмански племена; 2) от запад-северозапад – включващо заселването на нашите земи от немюсюлмани, обитатели на централно- и западноевропейските държави и от Сърбия⁵.

Имиграцията на мюсюлмански племена, бивши обитатели на руските земи, датира още от предхождащия Възраждането период. Активизация на този процес се наблюдава по време на Екатеринините войни и достига своята кулминация през 60-те години на XIX в., когато се извършва най-масовата в рамките на изследваната епоха имиграция на мюсюлманско население по нашите земи. Този процес обема разноетнично мюсюлманско население – татари, черкези, абазии, абхазци, киргизи и пр., сред което обаче доминират татарите и черкезите⁶. Те произхождат основно от севернопричерноморските територии, Кримския полуостров и Кавказ, а разселването им е повсеместно по българските земи. Около 400 татари и черкези се настаняват и в Кюстендил. При това местните жители са задължени безвъзмездно да осигуряват жилищното, продоволственото и вещевото обезпечаване на новоустановилото се население. Обстоятелство, чието съчетаване с неподлежащото на контролиране от властта поведение на заселниците, се превръща в основа за множеството конфликти на това съжителство.

През изследвания период, особено от втората четвърт на XIX в., в Кюстендил идват имигранти от някои европейски държави, както и от Сърбия, получила автономия след 1816 г.⁷ Те са привлечени най-вече от наличните в страната стопански възможности – особено в областта на търговията. Като цяло обаче броят на този тип имигранти, които остават в Кюстендил за постоянно, е доста малък. Повечето от тях се задържат в региона само до приключване на съответните им служебни или търговски ангажименти.

Различни са посоките в емиграцията на изследваното население. Две обаче са основните направления в този вид механично движение: 1) на се-

⁵ **Мучинов, В.** Българската историография за миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.). – В: **Пейковска, П., Г. Деметер** (съст.). *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (szerk.). *Emberék és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)*. София, 2018, с. 21 и сл. и цитираната там литература.

⁶ **Мучинов, В.** Цит. съч., 2013, с. 45 и сл.; **Мучинов, В.** Черкезката колонизация в Дунавския вилает през 60-те – 70-те години на XIX в. – *Население*, 2012, № 1–2, с. 131 и сл.; **Мучинов, В.** Цит. съч., 2015, с. 144 и сл.

⁷ ДА – Кюстендил, ф. 269К, оп. 1, а.е. 51, л. 3; РИМ Кн В, ОФ, инв. № 287, л. 233 и сл.

вер – към Централна и Западна Европа, към Долнодунавските княжества и Русия; и 2) на юг – по целия диапазон на това направление (от югозапад до югоизток).

Продължавайки наложената още в началните векове на османското владичество тенденция, представители на местното православно население трайно или за определен период от време (във връзка с непосредствените им ангажменти – обучение, търговска дейност и пр.) се установяват в страните от Централна и Западна Европа. Бивши жители на Кюстендил и региона се ориентират основно към големите европейски центрове – от Виена през Марсилия до Париж и Манчестър⁸. Същевременно отделни членове на изследваната общност се отправят към Сърбия, Долнодунавските княжества и Русия. Част от тях са използвали конкретния повод за пребиваването си в тези страни за включване в различни прояви на борбите за национално освобождение.

След 30-те години на XIX в. епизодично, а в края на изследвания период масово местното мюсюлманско население напуска Кюстендил, насочвайки се към останалите в пределите на Османската империя територии – Южна Македония, Беломорието, Цариград, Бурса, както и някои малоазийски и северноафрикански територии.

Върху миграционното поведение на населението, обитаващо Кюстендил през Възраждането, оказват въздействие различни *фактори*. Условно те могат да се диференцират в няколко основни групи.

Първата група фактори са от икономическо естество. Основополагащи за тях са два взаимнообвързани процеса. От една страна, това е появилият се в определени райони излишък както от ресурси, така и от производителна сила. Този процес, зародил се в края на XVII в., придобива реални измерения през XVIII и началото на XIX в. Той е характерен за цялата Османска империя, но се проявява най-отчетливо в селските планински, а и в някои от полските области⁹. Вторият, основополагащ за икономическите фактори, предизвикващи механичното движение на населението, е процесът, който отразява появилия се в отделни селища и региони недостиг от работна ръка. Характерна за този процес е потребността от съвременното му запълване, при което да се гарантира на насочените в конкретните производствени области ресурси ускорено обращение и увеличение. Именно симбиозното действие на тези два основни процеса се превръща в определящ фактор за вътрешните миграционни

⁸ ДА – Кюстендил, ф. 269К, оп. 1, а.е. 14, л. 29, а.е. 119, л. 3, 5; РИМ Кн В, ОФ, инв. № 287, л. 127, 129–132, 222 и сл.

⁹ ДА – Кюстендил, Ф. 269к, оп. 1, а.е. 44, л. 29, а.е. 119, л. 3–4; РИМ Кн В, ОФ, инв. № 287, с. 126–127, 130–132, 222; инв. № 297; НСФ, инф. № 658.

движения на немюсюлманско население от Епир, Тесалия, Македония и най-вече от планинските села на Кюстендилски санджак към Кюстендил и прилежащия му хинтерланд.

Включването на разглежданото географско пространство в международната търговия е поредният вид дейности от стопанско естество, които предизвикват преди всичко външната миграция от представители на местното православно и юдейско население.

Основните политически фактори, които влияят върху механичното движение на изследваното население, са войните, разбойническите действия и националноосвободителни борби.

Определяйки войните като фактор за миграция на проучваното население, трябва да имаме предвид, че тяхното влияние е двустранно¹⁰. Те пряко въздействат върху миграцията на населението в случаите, когато обитаваната от него територия става арена на военни действия. В такава се превръща изследваното географско пространство в началото на проучвания период във връзка с поредицата австро-турски войни. Провеждащите се в региона сражения довеждат първоначално до изселване под напора на настъпващите австрийски войски на местното турско население. Впоследствие страхът от евентуалните безчинства на завръщащите се турци се превръща в една от причините за емиграцията на част от християните, населяващи освободените по време на военните кампании територии. В последващия период, чак до Освободителната война, въздействието върху изследваното население на войните, в които участва Империята, е косвено. На проучваната територия не се водят военни действия, а регионът се използва за осигуряване на необходимите за конкретния военен поход финансови, продоволствени и вещи нужди и за преминаването на армейските корпуси. Този тип ангажименти са съпътствани с реквизиции и допълнителни данъчни тежести върху обитателите на областта и с ограничаване на местното производство. Те предизвикват значителни затруднения в изхранването им и са в основата на спорадични изселвания и емиграции на част от наличното тук православно население.

От втората половина на XVIII в. насетне, непосредствено след всяка една руско-турска война, но най-осезателно след Кримската война от 1853–1856 г. се наблюдава друг тип миграционно движение, засягащо изследваното пространство. Става въпрос за имиграцията към разглежданата територия на мюсюлманското население, обитаващо новозавладените от Руската империя земи. Процес, който е резултат най-вече от сключените следвоенни споразумения между Високата порта и руските царски правителства.

¹⁰ Кийл, М. Цит. съч., с. 48 и сл.; Akalin, D. Цит. съч., с. 1674 и сл.

Разбойническите движения са друг вид политически фактори, влияещи върху миграцията на населението, обитаващо Кюстендил през XVIII–XIX в. Става въпрос за въздействието върху изследвания процес на нашествията, осъществявани от кърджалийските и даалийските формирования, на вътрешните междубандни отношения на отцепилите се от централната власт управители, на неорганизираните разбойнически групи, на черкезките и татарските банди. При това, оценява се отражението както на тези, които действат по нашите земи и оказват непосредствено влияние върху активизирането на миграционната подвижност на местното, най-вече немюсюлманско население, така и на такива, които се осъществяват извън интересувашото ни географско пространство, но предизвикват мигриране на население по посока на изследваната територия. Като цяло те предизвикват вътрешни миграции.

Поредният фактор за механичното движение на изследваното население е участието му в националноосвободителните борби. Това движение е широкообхватно и има разнообразни проекции. От една страна, то се отнася до миграционната активност на непосредствено ангажираните в борбата срещу потисничеството православни обитатели на региона. Същевременно то обема и тези представители на немюсюлманските общности, които, без да се включват пряко в националноосвободителните движения, са засегнати от тях и са принудени да мигрират. Този тип фактор оказва въздействие и върху механичното движение на формиращите се бежански потоци, които, мигрирайки, търсят спасение от безчинствата на турските войски, настъпващи срещу въстаническите отряди. Независимо че участието на изследваното българско население в националноосвободителното движение има епизодично влияние върху миграционната му активност, то довежда до определени механични движения, които имат приоритетно вътрешномиграционен характер.

Третата основна група фактори, влияещи върху механичното движение на населението, обитаващо Кюстендил през Възраждането, са природо-географските. Плодородната земя, благоприятният климат, наличието на чиста питейна вода и лековити минерални извори, доброто местоположение, достатъчното жилищно пространство, удобните орографски характеристики на региона се превръщат във фактори за ориентирането към него на перманентни миграционни потоци¹¹.

¹¹ Ангелов, Г. Кюстендил. Кюстендил, 1900, с. 38 и сл.; Иванов, Й. Северна Македония. София, 1906, с. 172, 294; Захариев, Й. Кюстендилската котловина. София, 1963, с. 52 и сл.; Попов, К. Кюстендил под турско робство и участието на кюстендилци в националноосвободителните борби. – В: *Кюстендил и Кюстендилско*. София, 1973, с. 85 и сл.

Следващата група фактори, които въздействат върху миграционната активност на населението, обитаващо изследваната територия през Възраждането, е от демографско естество. Фактор от такъв тип естество предизвиква масовото изселване към проучвания регион на население от Тесалия, Епир и Южна и Западна Македония в края на XVIII и първата половина на XIX в. Става въпрос за т.нар. албански натиск върху разнуетничните общности от тези региони¹². Изключително високата популация сред албанците мюсюлмани през този период постепенно ограничава, а впоследствие изтласква част преди всичко от православните обитатели на въпросните райони, като определено количество от тях се насочва към интересуващата ни територия.

Последната група фактори, влияещи върху миграцията на населението, обитаващо Кюстендил през Възраждането, са социално-психологическите. Те отразяват, от една страна, възможностите за социалното развитие на хората и породеното от него различие в социалната структура на населението от различни региони, а от друга – стремежа на всеки един човек да реализира своите виждания относно жизненото си равнище и качеството в развитието на своята личност. От определящо значение в конкретния случай са образователните стремежи на отделната личност, както и желанието на всеки един човек да реализира своите виждания относно жизненото си равнище и качеството на своя живот.

Обобщавайки прегледа на етническите и религиозните специфики на миграционните движения, осъществявани през Възраждането от жителите на Кюстендил, можем да достигнем до следните изводи:

Независимо от разнопосочността на отделните видове миграционни движения, определяща е посоката юг – север. От юг към изследвания регион е ориентирано основното движение на установяващото се тук немюсюлманско население. На юг е насочено движението на напускащото областта мюсюлманско население.

Макар мотивирането на мигрантите да се осъществява от различни фактори, водещи за настаняването в региона на немюсюлманско население са тези от икономическо естество. Същевременно определящи механично-то движение на мюсюлманското население са политическите фактори.

Накрая, анализирайки обобщената в таблица 2 информация за етническата и религиозната структура на населението, обитаващо Кюстендил през Възраждането, можем да заключим, че независимо от съществуващата тук пъстра етническа и религиозна палитра се наблюдават първите наенки за постепенното хомогенизиране на местното общество. В етническо отноше-

¹² Яранов, Д. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. – *МПр*, 7, 1932, № 2–3, с. 63–118.

Таблица 2. Етническа и религиозна структура на кюстендилското население в периода 1750–1880 г.

(в проценти)

Години	Показатели									
	Етнически групи					Религиозни общности				
	Българи	Турци	Евреи	Други	Всичко	Източно-православни	Мюсюлмани	Юдеи	Други	Всичко
1750	3	70	11	16	100	4	78	11	7	100
1880	59	17	9	15	100	60	24	9	7	100

Източник: изчисления на автора по: НБКМ–БИА, К. 26, а.е. 112, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 122; К. 64, а.е. II А 3056; ф. 45, а.е. II А 433; ДА – Кюстендил, ф. 269К, оп. 1, а.е. 26, 179, 182; РИМ Кн В, ОФ, № 287; НСФ, № 167, № 285, № 286; Окончателни резултати от преброяване на населението на 1.01.1881 г. София, 1890, с. 219; **Сарафов, М.** Населението в Княжество България по трите първи преброявания. – *ПСНБКД в Средец*, 8, 1893, № 41–41, с. 775; Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). София, 1921, с. 296; **Иванов, Й.** Северна Македония. София, 1906, с. 294.

ние това се осъществява около основния – българския – етнос, а в религиозно – около основното – източноправославно – вероизповедание. Процес, чиято реализация продължава в периода след Освобождението.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив (ДА) – Кюстендил, ф. 269К, оп. 1, а.е. 14, 26, 44, 51, 119, 179, 182.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), К. 25, а.е. 118; К. 26, а.е. 112, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 122; К. 64, а.е. II А 433, а.е. II А 3056; Ф. 45, а.е. II А 433.

Регионален исторически музей (РИМ) Кюстендил, Кн В, ОФ, инв. № 287, 297, 516; Кн В, НСФ, Инв. № 167, 285, 286, 658, 660.

Публикувани документи

Окончателни резултати от преброяване на населението на 1.01.1881 г. София, 1890.

Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). София, 1921.

Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1. Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). София, 1975.

Изследвания

Ангелов, Г. Кюстендил. Кюстендил, Печатница на бр. Г. Дюлгероци, 1900.

Захариов, Й. Кюстендилската котловина. София, Издателство на Българската академия на науките (БАН), 1963.

Иванов, Й. Северна Македония. София, 1906.

Кийл, М. България под османска власт. Събрани съчинения. София, Издателска къща „Трендил“, 2017.

Мучинов, В. Българската историография за миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.). – В: **Пейковска, П., Г. Деметер** (съст.). *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.)* / **Peukovska, P., G. Demeter** (szerk.). *Emberék és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)*. София, 2018, с. 17–31.

Мучинов, В. Миграционната политика на Османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). София, Регалия-6, 2013.

Мучинов, В. Софийският санджак в османската миграционна политика през 60-те – 70-те години на XIX в. – *Исторически преглед*, 2015, № 5–6, с. 144–158.

Мучинов, В. Черкезката колонизация в Дунавския вилает през 60-те – 70-те години на XIX в. – *Население*, 2012, № 1–2, с. 125–141.

Попов, К. Кюстендил под турско робство и участието на кюстендилци в националноосвободителните борби. – В: *Кюстендил и Кюстендилско*. София, Отечествон фронт, 1973.

Сарафов, М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество (ПСнБКД)* в Средец, 8, 1893, № 41–41, с. 709–804.

Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. София, Наука и изкуство, 1972.

Яранов, Д. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. – *Македонски преглед (МПр)*, 7, 1932, № 2–3, с. 63–118.

REFERENCES

Archives

Dărzaven arhiv (DA) – Kjustendil, f. 269K, op. 1, a.e. 14, 26, 44, 51, 119, 179, 182.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ – Bălgarski istoričeski arhiv (NBKM – BIA), K. 25, a.e. 118; K. 26, a.e. 112, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 122; K. 64, a.e. II A 433, a.e. II A 3056; F. 45, a.e. II A 433.

Regionalen istoričeski muzej (RIM) Kjustendil, Kn V, OF, inv. № 287, 297, 516; Kn V, NSF, Inv. № 167, 285, 286, 658, 660.

Published documents

Čuždi pätepiši za Balkanite. T. 1. Frenski pätepiši za Balkanite (XV–XVIII v.). Sofija, 1975.

Okončatelni rezultati ot prebrojavane na naselenieto na 1.01.1881 g. Sofija, 1890.

Spisäk na naselenite mesta v Carstvo Bălgarija ot Osvoboždenieto (1879) do 1910 godina (sравnitelen istoriko-etnografski pregled). Sofija, 1921.

Published studies

Angelov, G. Kjustendil. Kjustendil, Pečatnica na br. G. Djulgerovi, 1900.

Ivanov, J. Severna Makedonija. Sofija, 1906.

Jaranov, D. Preselničesko dviženie na bălgari ot Makedonija i Albanija kăm iztočnite bălgarski zemi prez XV do XIX v. – *Makedonski pregled (MPr)*, 7, 1932, № 2–3, s. 63–118.

Kijl, M. Bălgarija pod osmanska vlast. Săbrani săčinenija. Sofija, Izdatelska kăšta „Trendil“, 2017.

Mučinov, V. Bălgarskata istoriografija za migracionnite dviženija meždu bălgarskite zemi i Sărbija prez XIX v. (do 1878 g.). – V: **Pejkovska, P., G. Demeter** (săst.). *Migracii na hora i idei v Bălgarija i Ungarija (XIX–XXI v.) / Peykovska, P., G. Demeter* (szerk.). *Emberék és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)*. Sofija, 2018, s. 17–31.

Mučinov, V. Čerkezkata kolonizacija v Dunavskija vilaet prez 60-te – 70-te godini na XIX v. – *Naselenie*, 2012, № 1–2, s. 125–141.

Mučinov, V. Migracionnata politika na Osmanskata imperija v bălgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.). Sofija, Regalija-6, 2013.

Mučinov, V. Sofijskijat sandžak v osmanskata migracionna politika prez 60-te – 70-te godini na XIX v. – *Istoričeski pregled*, 2015, № 5–6, s. 144–158.

Popov, K. Kjustendil pod tursko robstvo i učastieto na kjustendilci v nacionalnoosvoboditelnite borbi. – V: *Kjustendil i Kjustendilsko*. Sofija, Otečestven front, 1973.

Sarafov, M. Naselenieto v Knjažestvo Bălgarija po trite părvi prebrojavanija. – *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo (PSpBKD) v Sredec*, 8, 1893, № 41–41, s. 709–804.

Todorov, N. Balkanskijat grad XV–XIX vek. Sofija, Nauka i izkustvo, 1972.

Zahariev, J. Kjustendilskata kotlovina. Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite (BAN), 1963.

Akalin, D. XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Balkanlar ve Köstendil. – *Yeni Türkiye: Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı II*, 67, 2015, p. 1674–1694.

АВСТРИЙСКИ ВЛИЯНИЯ В ГРАДСКАТА МУЗИКАЛНА КУЛТУРА НА РУМЪНСКИТЕ КНЯЖЕСТВА (1821–1859)*

*Александра Миланова***

AUSTRIAN INFLUENCES ON THE URBAN MUSIC CULTURE OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES (1821–1859)

Alexandra Milanova

Summary. In musicology, the first half of the 19th century is traditionally defined as the triumph of Romanticism. The period is of great importance for the development of musical art as romantic music reached its apogee. It also marked a specific migration process from Western and Central Europe (Vienna, Milan, Venice, and Prague) to the European Southeast. A similar phenomenon is also observed in the Danubian Principalities where European (mostly Austrian) influences in the urban musical culture became an integral part of the long and profound process of political, economic and social transformation of Wallachia and Moldavia.

In this context, the present article examines the impact of the Habsburg Monarchy on Romanian music development in the first half of the 19th century. Particular attention has been given to Austrian composers and musicians who took up temporary or permanent residence in the Danubian provinces. Their work brought about a radical shift in the cultural paradigm that had an effect upon the entire spectrum of musical life in the Principalities of Wallachia and Moldavia.

Keywords: Romanian Principalities, Austrian Empire, influences, urban music culture

Ключови думи: Румънски княжества, Австрийска империя, влияния, градска музикална култура

* Настоящият текст е резултат от изпълнението на проект „Европейски влияния в модерната градска музикална култура на Балканите. Библиографско изследване“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, Договор № КП-06-M40/1 от 10.12.2019 г.

** Александра Миланова – гл. ас. д-р – Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, имейл: alexandra.milanova@balkanstudies.bg [Alexandra Milanova – Chief Assist. Prof., PhD – Institute of Balkan Studies and Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: alexandra.milanova@balkanstudies.bg].

В процеса на модернизация на Дунавските княжества, който от началото на XIX в. е изключително интензивен, връзките със Западна Европа непрекъснато се разширяват, а западноевропейските влияния все по-отчетливо се проявяват в различни сфери на общественния живот. От една страна, се повишава интересът към западните стоки, което довежда до бързо нарастване на потреблението и значително увеличаване на вноса. Налице е реорганизация на занаятите и поява на нови професии, индустриализация и въвеждане на светско образование. От друга страна, се възприемат нови социални и културни модели, привнесени от румънските студенти, които следват в чужбина, и се поставя началото на динамичен музикален живот от европейски тип.

Съвсем естествено, взаимоотношенията с другите романски народи и култури са по-тесни и по-интензивни. Западните езици – като френски, немски и италиански – постепенно заменят преподаването на гръцки и славянски език. Драстично се увеличава броят на преведените произведения от чужди (главно френски) автори. Появяват се и първите читални, частично ръководени от библиотекари от немски произход. По отношение на румънския език, чието изучаване в училищата е въведено през XVIII в., той претърпява сериозни промени, свързани със заемаването на редица думи от френски и италиански¹.

Всичко това се случва в контекста на отношенията между Великите сили, които на свой ред претърпяват значителни трансформации. Съгласно клаузите на Одринския мирен договор (1829), който слага край на руско-турската война от 1828–1829 г., Дунавските княжества получават широка автономия под османски сюзеренитет и руска закрила. Започва провеждането на съществени реформи, заложили в т.нар. Органически регламент (1831–1832), които създават благоприятни условия за бързо развитие на румънските градове, на свободната търговия и на модерната градска култура².

След изтеглянето на руските войски от Влахия и Молдова процесът на вестернизация се ускорява, направляван от младите боляри и интелектуалци, получили образование на Запад. Икономическите и културните промени се съчетават с обединителните движения и в крайна сметка довеждат до фактическото сливане на двете княжества през 1859 г., до издигането на чуждестранен монарх от династията Хоенцолерн-Зигмаринген (крал Карол I) и

¹ **Vintilă-Ghițulescu, C.** Constructing a New Identity: Romanian Aristocrats between Oriental Heritage and Western Prestige. – In: **Vintilă-Ghițulescu, C.** (ed.). *From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognitions in the Balkans (16th–19th Centuries)*. Cambridge, 2011, p. 108.

² **Gheorghijă, N.** Military Bands in the Romanian Principalities between 1821 and 1878. – *Nineteenth-Century Music Review*, 14, 2017, (Cambridge), pp. 367–368.

до постигането на независимост от Високата порта през 1877 г. На този фон връзките със Западна Европа преминават през няколко етапа: от ентузиазирано, но все пак избирателно усвояване на всичко „френско“, „италианско“ или „австрийско“ до критична асимилация, адаптирана към местните специфики, която излиза на преден план през 40-те и 50-те години на XIX в.

Хронологическата рамка на настоящото изследване обхваща периода от въстанието на Тудор Владимиреску срещу фанариотското управление (1821) до обединението на Влахия и Молдова през 1859 г. Това е първата, „пионерска“ фаза на усилено развитие и преход от източен към западен модел във всички сфери на живота, включително и в музиката. Точно тогава в Румънските княжества пристигат редица чуждестранни композитори и музиканти (предимно от Хабсбургската монархия), поканени от представители на местната аристокрация или напуснали родината си по собствено желание в търсене на благоприятни условия за работа и добро заплащане.

* * *

Известно е, че музиканти от Западна и Централна Европа посещават Букурещ още преди началото на XIX в. Швейцарският историк Йозеф Франц Сулцер отбелязва, че заради влечението си към западната музика Александър Ипсиланти отправя молба към управителя на Брашов да наеме музиканти за образованието на децата му по „европейска музика“³. Споменават се имената на италиански и австрийски музиканти в двора на княза. Освен това инструменталисти от Виена изнасят концерти в частни домове, като този на известния румънски писател, фолклорист, етнограф и музиколог Теодор Бурада⁴.

³ Cosma, O. L. *Hronicul muzicii românești*. Vol. 3. București, 1974, p. 178.

⁴ Теодор Бурада (1839–1923) е една от централните фигури в културния живот на Яш през XIX в. Завършва Консерваторията в Яш и Париж. През 1878 г. е избран за член на Румънската академия и така става първият музикант, достигнал до тази престижна позиция. Той е автор на книгите „O călătorie în Dobrogea“ [„Пътешествие в Добруджа“] (1880) – първото монографично изследване на румънския фолклор, двутомната „Istoria teatrului în Moldova“ [„История на театъра в Молдова“] (1915, 1922), „Cântice populare de la românii din Basarabia, Bucovina, Istria, Macedonia și România, culese și aranjate pentru piano de Teodor Burada“ [„Народни песни на румънците от Бесарабия, Буковина, Истрия, Македония и Румъния, събрани и аранжирани за пиано от Теодор Бурада“] (1916), „Muzica populară la români“ [„Румънска народна музика“] (1919) и др. Т. Бурада е редактор на „Dicționar musical“ [„Музикален речник“] (1862–1875) – първия румънски речник на музикалните термини (срв.: Cosma, V. T. T. Burada. – In: Root, D. L. (ed.). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Oxford, 2001, pp. 51–52; Vasile, V. Teodor Burada, ctitor al muzicologiei românești (1839–1923). – *Revista Muzica*, 2010, Nr. 2, pp. 145–160.

През 30-те години на XIX в. присъствието на чуждестранни музиканти в Букурещ и Яш значително нараства. По това време много популярни са музикалният ансамбъл на Едуард Крейбиг (1830), трупата на братя Фуру (1831), музикантите на Теодор Мюлер (1833–1835) и немската група Цимерман (1835–1836)⁵. В същото време бързо се увеличава броят на музикалните творби от румънски композитори, получили образованието си във Виена. Сред тях са Александру Флехтенмахер (1823–1898), Едуард Вахман (1836–1908) и др.⁶

Два са факторите с определящо значение за развитието на модерната румънска музика, които превръщат Виена във важен център за Дунавските княжества. Това са производството на висококачествени музикални инструменти и големият брой печатници, специализирани в издаването на партитури. През XIX в. подобно на много други места в Европа пианото се превръща в съществен елемент от интериора на домовете на румънските аристократи. Поръчвани във Виена, музикалните инструменти са пренасяни с каруци по пътищата из Карпатите, за да достигнат до къщите на заможните румънци.

Що се отнася до музикалните произведения на румънски автори, отпечатани във Виена, особено внимание заслужават няколко издания. Най-напред, това са псалмите на румънски език от Макарие Йеромонахул, издадени от печатницата на арменските монаси мехитаристи през 1821 и 1828 г. Следват четири книги с фолклорни танци и мелодии за пиано от Йохан Андреас Вахман, публикувани в периода 1847–1857 г. Това са: *Roumania. Recueil de Danses et d'Airs valaques* [„Румъния. Колекция от влашки танци и ефири“] (Wien: H. F. Muller, o. J.), *Bouquet de mélodies valaques originales* [„Букет от автентични влашки мелодии“] (Wien: H. F. Müller), *L'echo de la Valachie [Klänge aus der Walachei]* [„Отзвук от Влахия“] (Wien: H. F. Müller's Witwe, o. J.), *Les Bords du Danube. Chansons et Danses Roumaines* [„Береговете на Дунава. Румънски песни и танци“] (Wien: Wessely & Bussing, ehem. H. F. Müller's Witwe, o. J.). Накрая, но не и по значение, се нарежда *National overture Moldova* [„Национална увертюра Молдова“] (Wien: Wegerlin, 1856) от Александру Флехтенмахер⁷.

⁵ Ion, N. D. București. In căutarea micului Paris. București, 2003, p. 69.

⁶ Preda-Schimek, H. Entre Orient et Occident: de l'hétérogénéité de la pratique musicale dans les salons roumains vers 1830. – In: Bechtel, D., X. Galmiche (eds.). *Lieux communs de la multiculturalité urbaine en Europe Centrale*. Paris, 2009, p. 30.

⁷ Sandu-Dediu, V. The Beginnings of Romanian Composition: Between Nationalism and the Obsession with Synchronizing with the West. – *Nineteenth-Century Music Review*, 14, 2017, (Cambridge), pp. 315–317.

В средата на XIX в. във Виена са издадени още няколко музикални творби – макар и не на румънски композитори, но вдъхновени от румънския фолклор. Това са: *Trois airs valaques* [„Три влашки мелодии“] (Wien: SA Spina, с. 1848) от Леополд Майер, *Airs nationaux roumains* [„Румънски национални мелодии“] (Wien: Pietro Mechetti quantum Carlo, 1850) от Хайнрих Ерлих и *Douze airs nationaux roumains* [„Дванадесет румънски национални мелодии“] (Heft I–IV, Leopold, Ed. Charles Wild, Lodz: H. W. Kallenbach, о. J.) от Карл Микули⁸.

През този период често се случва по време на своите гастроли в Източна Европа чуждестранните композитори и музиканти да прекарат известно време в Дунавските княжества, където да изнесат определен брой концерти. Досегът с румънската народна музика и желанието да се свържат по-тясно с публиката подтиква чужденците да вплетат елементи от местния фолклор в своите творби. Немският виолончелист Бернард Ромберг например има няколко изяви в Румънските княжества на път за Русия (през 1806–1807 г. и по-късно през 1812 г.), които стават повод за написването на „Капричио за виолончело“ с молдовски и влашки мотиви⁹.

Ференц Лист – известният унгарски композитор и пианист, роден в Австрийската империя, е на гастрол във Влахия и Молдова, продължил от ноември 1846 до януари 1847 г. По време на своята обиколка той изнася деветнадесет концерта в банкетни зали и дворци в Темешвар (Тимишоара), Лугож, Арад, Херманщат (Сибиу), Клаузенбург (Клуж-Напока), Аюд, Букурещ и Яш. Тези музикални събития са посрещани от местното население с огромен ентузиазъм. Дори самото пристигане на Лист е възприемано като събитие на най-високо ниво. На площада пред катедралата в Тимишоара например е издигната триумфална арка, върху която е поставен надпис „Добре дошъл, Ференц Лист“. „Публиката го приветстваше и се отнасяше с него като с крал. Самият пианист беше изумен.“¹⁰ Повечето концерти, които Лист изнася в Дунавските княжества, са благотворителни. Той дарява възнаграждението си на бедните или на местни музикални асоциации¹¹.

⁸ Preda-Schimek, H. Privates Musizieren aus interkultureller Sicht. Ein Untersuchungsentwurf zu Wien und Bukarest der 1830er bis 1850er Jahre. – In: *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa. Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Universität Leipzig*, Heft 12. Leipzig, 2008, p. 209.

⁹ Preda-Schimek, H. Musical Ties of the Romanian Principalities with Austria between 1821 and 1859. – *Spaces of Identity: Tradition, Cultural Boundaries and Identity Formation in Central Europe and Beyond*, 7, 2007, No. 2, (Toronto), pp. 104–105.

¹⁰ Bălan, Th. Franz Liszt. București, 1963, p. 359.

¹¹ Пак там, с. 361.

През януари 1847 г. Ференц Лист е в Яш, където изнася три концерта – на 18, 21 и 24 януари. Репертоарът на музикалните му изяви включва увертюра от операта „Вилхелм Тел“ на Джоакино Росини, „Покана за танц“ (оп. 56) от Карл Мария фон Вебер, мотиви от операта „Сомнамбула“ на Винченцо Белини, „Фантазия за пиано и оркестър по тема от Бетовен“, както и неговия „Голям хроматичен галоп“. По същото време гостуващият музикант има изключителната възможност да присъства на изпълнение на „Национална увертюра Молдова“ на Александру Флехтенмахер, дирижирана от самия композитор. Това произведение силно впечатлява Лист и затова е включено в програмата на третия му концерт в Яш, състоял се на 24 януари 1847 г.¹² Местните фолклорни мелодии стават своеобразен лайтмотив в три произведения на унгарския композитор – „Румънска рапсодия“, „Унгарска рапсодия № 9 (Молдовски хора)“ и „Унгарска рапсодия № 2“¹³.

Няколко месеца след гастролата на Ференц Лист във Влахия и Молдова редица дунавски градове са посетени от още един забележителен композитор – Йохан Щраус-син. През късната есен на 1847 г. 23-годишният виенчанин и неговият оркестър посещават Пресбург (дн. Братислава), Пеща, Темешвар (Тимишоара), Нойзац (Нови Сад), Семлин (Земун), Панчево, Белград, Лугож, Клаузенбург (Клуж-Напока), Херманщат (Сибиу), Кронщат (Брашов) и накрая Букурещ, където имат три изключително успешни музикални събития. Предвидено е музикантите да изнесат концерт и в Яш, но той не се състои, вероятно заради вълненията от 1848 г.¹⁴ По време на това турне Йохан Щраус-син композира два кадрили с румънски фолклорни мелодии – *Annika-Quadrille* (оп. 53) и *Marien-Quadrille*, посветен на Мария Вакареску, втората съпруга на влашкия княз Джордже Бибеску, а също и потпурите¹⁵ „Звуци от Влахия“ (*Klänge aus der Wallachei*) (оп. 39)¹⁶. Музикалните творби се радват на изключителна популярност във Влахия и Молдова както преди, така и след обединението на двете княжества през 1859 г.

Първото издание на *Marien-Quadrille* за пиано се появява на 2 юни 1848 г. от издателя на Йохан Щраус-син във Виена (H. F. Muller, o. J.). Мал-

¹² Пак там, с. 421–423.

¹³ Preda-Schimek, H. Цит. съч., 2007, с. 105.

¹⁴ Става въпрос за инцидента в австрийското консулство в Букурещ. По време на посещението на Йохан Щраус-син в града австрийските преселници организират протест срещу Метерних, в който участва и самият композитор.

¹⁵ Потпури – сбирка от популярни откъси от едно или повече музикални произведения.

¹⁶ Taruskin, R. The Oxford History of Western Music. Vol. 3: The Nineteenth Century. Oxford, 2005, p. 162.

ко по-късно е обявено, че „правилни копия“ на оркестровия материал за кадрила също са налични в печатницата. Изглежда, че този вариант на музикалното произведение за оркестър не е оцелял или поне до днес не е открито нито едно негово копие¹⁷.

Освен изявите на вече споменатите европейски композитори през разглеждания период концерти в Букурещ изнасят множество виенски пианисти. Сред тях са Франц Еркел (през 1830 г.), Антон Арнщайн (през 1850 г.), Зигмунд Талберг (през 1852 г.), Леополд Майер (през 1857 г.) и др.¹⁸

Всичко това свидетелства, че мнозинството чуждестранни музиканти във Влахия и Молдова пристигат от Австрийската империя. Всъщност през първата половина на XIX в. Виена „изнася“ по-скоро изпълнители, отколкото музика. Франц Ружицки, Елена Асачи, Йозеф Хефнер, Едуард Хюбш, Йохан Андреас Вахман и Лудвиг Вист се раждат и учат „в града на музиката“, но след това заминават за Влахия и Молдова, където остават до края на живота си. Случаят с Хайнрих Ерлих е малко по-различен. Роден и израснал във Виена, той присъства в румънския музикален живот в продължение на осем години (1842–1850), след което отива в Лондон и завършва своя жизнен път в Берлин¹⁹.

Какви обаче са причините, отвели тези музиканти в Дунавските княжества?

Нает, за да създаде малък камерен ансамбъл, Франц Ружицки (1785–1860?) отива в Букурещ заедно с баща си и двамата си братя Карл и Георг. Когато през 1813 г. музикалната трупа се разпада, той се премества в Яш и остава там до смъртта си. Работи като пианист и частен учител по музика. През 1830 г. започва да ръководи градския военен оркестър²⁰.

Елена Асачи (1789–1877), родена Елеонора Тейбер, е дъщеря на капелмайстора от виенския двор Антон Тейбер. Тя се премества в Букурещ малко преди 1817 г., за да работи като гувернантка в дома на княз Михай Стурдза. Около 1826 г. Елеонора (Елена) Тейбер се омъжва за писателя Джордже Асачи (1788–1869), виенски възпитаник и един от видните румънски интелектуалци на XIX в. По същото време тя става професор в Консерваторията в Яш, където от 1827 до 1863 г. преподава пиано и композиция.

¹⁷ Пак там, с. 175.

¹⁸ Първият симфоничен оркестър е създаден чак през 1866 г., а постоянен оркестър в Букурещ има от 1868 г. За сравнение, първият български оркестър е основан през 1851 г. в Шумен от унгареца Михай Шафран.

¹⁹ **Lajosi, Kr. K.** *Opera and Nineteenth-Century Nation-Building: The (Re)Sounding Voice of Nationalism*. PhD thesis, Amsterdam: Amsterdam Institute for Humanities Research (AIHR), 2008, p. 253.

²⁰ **Cosma, V.** *Lexiconul muzicienilor români*. București, 1970, p. 389.

Често изнася рецитали, придружава румънски и чуждестранни музиканти на гастроли в Молдова. Елена Асачи адаптира музиката на Винченцо Белини, Гаспар Спонтини, Даниел Обер, Джузепе Верди, Саверио МеркадANTE и други известни европейски композитори за редица румънски пиеси. Тя композира първите вокално-инструментални молдовски творби с елементи от виенската музикална школа²¹.

Роден в Хабсбургската монархия във фамилията Естерхази, Йозеф Хефнер (1795–1865) отива в Яш през 1826 г. като професор по музика и пиано. През 1830 г. той замества Франц Ружицки и дирижира яшката сухопътна охрана (военна фанфара), за която създава голям брой произведения. Йозеф Хефнер живее в Яш до края на живота си. Синът му Джордже става генерал в румънската армия²².

Едуард Хюбш (1833–1894) е наричан „баща на румънската армейска музика“²³. През 1867 г. военното министерство на Кралство Румъния въвежда длъжността „генерален инспектор на военната музика“. На тази позиция е назначен капитан Едуард Хюбш. Докато заема този пост (1867–1894), в организацията и дейността на военните оркестри настъпват редица подобрения. Осигурен им е нов (по-висок) статут в армията и са въведени специални разпоредби за маршируващите оркестри. През 1880 г. Едуард Хюбш е назначен за диригент в Народния театър в Букурещ, където работи до 1893 г. През този период той пише музиката на *Imnul Regal* [„Кралския химн“] – националният химн на Румъния в периода от 1881 г. до абдикацията на последния румънски крал Михай I на 30 декември 1947 г.²⁴

Йохан Андреас Вахман (1807–1863), известен като Йон/Йоан Андрей Вахман, е един от най-влиятелните и продуктивни австрийски композитори в Дунавските княжества. Той отива в Букурещ, за да бъде диригент на театралната трупа на Теодор Мюлер в Темешвар (Тимишоара). Работи и като учител. Успоредно с тези дейности Йохан Вахман композира музика във всички „модерни“ през първата половина на XIX в. жанрове. Той е автор на оперите „Бракониер“, „Замфира“ и „Михай Храбрый“, на водевила „Триумф на любовта“, на много оперети, вокално-симфонични творби и хорови пиеси. През 1835 г. Йохан Вахман поставя началото на музикалното образование в Букурещ. Той основава първата школа за вокална и инструментална музика, където преподава до 1837 г. В периода 1846–1850 г. е

²¹ **Sadie, J. A., R. Samuel.** The Norton/Grove Dictionary of Women Composers. New York, 1994, p. 173.

²² **Cosma, V.** Цит. съч., 1970, с. 154–155.

²³ Пак там, с. 462.

²⁴ Пак там, с. 463.

учител в прочутия колеж „Св. Сава“, а между 1852 и 1855 г. е директор на Народния театър в Букурещ. През декември 1864 г. по инициатива на Йохан Вахман и Лудвиг Вист е създадена Букурещката консерватория, чийто пръв директор е именно Вахман²⁵.

Лудвиг Вист (1819–1889) е роден във Виена, където завършва Консерваторията. През 1838 г. е поканен от влашкия княз Александру II Гика в Букурещ, за да реорганизира и ръководи придворния оркестър. Когато през 1845 г. ангажиментът му приключва, австриецът последователно става първи цигулар в Италианската опера (1844–1860) и Румънската филхармония (1868–1877), диригент в Народния театър (1860–1880) и учител по цигулка в Консерваторията в Букурещ (1864–1889), на която е съосновател. В продължение на повече от три десетилетия Лудвиг Вист е най-уважаваният и обичан диригент в Букурещ²⁶.

Очевидно е, че представените в статията композитори и музиканти са изключително активни и оказват огромно влияние в развитието на модерната румънска музика. Причините за този феномен са много и разнообразни. През 30-те и 40-те години на XIX в. във Влахия и Молдова има недостиг на квалифицирани и опитни музиканти, а музикални образователни институции едва започват да се появяват. В тази несигурна ситуация се отправя призив към музиканти от всички области – в ансамбълната работа, в преподаването, като соло изпълнители или капелмайстори, като композитори, от които се очаква да пишат музика за най-различни поводи. Тези музиканти със сигурност са притежавали, ако не сериозен професионален опит, то безспорен талант и достатъчно ресурси, за да отговорят на многобройните изисквания на румънската публика. Натоварени с най-различни дейности и високи обществени очаквания, те натрупват значителен опит и придобиват умения като изпълнители, диригенти, композитори и/или преподаватели.

Наред с влиянието, което имат върху развитието на модерната градска музикална култура във Влахия и Молдова, австрийските композитори и музиканти се интегрират изключително добре в румънското общество. „Те са чужденци само по произход, тъй като в сърцето си са повече румънци, отколкото много от местните. Силно обичат страната, в която живеят, и поддържат музикалното ѝ богатство. Всички техни творби са ярко доказателство за румънския им дух.“²⁷

След 1860 г. контактите с Хабсбургската монархия се развиват в обратна посока. Докато в предходния период австрийските музиканти са тези,

²⁵ Lajosi, K. K. Цит. съч., с. 105.

²⁶ Ion, N. D. București. In căutarea micului Paris. București, 2003, p. 65.

²⁷ Roșca, I. De prin București. Muzica la sfârșit și început de secol, 1882–1904. București, 1987, p. 188.

които отиват във Влахия и Молдова в търсене на работа, от втората половина на XIX в. талантливи румънски творци емигрират във Виена, за да усъвършенстват уменията си, а някои от тях – като Евсевий Мандичевски и Джордже Енеску, успяват да направят там блестяща кариера.

Австрийските композитори и музиканти, които живеят и творят във Влахия и Молдова, не са организирана група. Дори напротив. Те работят самостоятелно, установяват се в Дунавските княжества с временни ангажименти, но остават за продължителен период от време (някои дори до края на живота си) и имат решаваща роля за еволюцията на местната музика. Една голяма част от тяхната дейност е свързана със събиране и публикуване на фолклорни мелодии, композиране на химни, маршове и опери с румънски народни мотиви. Австрийските музикални дейци са съпричастни към националната кауза и желанието за обединение на двете княжества, постигнато на 24 януари 1859 г. Румънската музикология определя тези творци като „румънски предсъюзни композитори“ и ги признава за пионери в модерната градска музикална култура. Нещо повече, безспорен е приносът на австрийските композитори и музиканти за по-нататъшното развитие на музиката в Кралство Румъния, което без техния професионализъм и постоянство би било, ако не невъзможно, то изключително трудно.

REFERENCES

Published studies

Bălan, Th. Franz Liszt. București: Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor din R.P.R., 1963.

Cosma, O. L. Hronicul muzicii românești. Vol. 3. București, Editura Muzicală, 1975.

Cosma, V. Burada, Teodor T. – In: **Root, D. L.** (ed.). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

Cosma, V. Lexiconul muzicienilor români. București, Editura Muzicală, 1970.

Gheorghită, N. Military Bands in the Romanian Principalities between 1821 and 1878. – *Nineteenth-Century Music Review*, 14, 2017, (Cambridge, Cambridge University Press), pp. 367–389.

Ion, N. D. București. In căutarea micului Paris. București, Tritonic, 2003.

Lajosi, K. K. Opera and Nineteenth-Century Nation-Building: The (Re)Sounding Voice of Nationalism. PhD thesis. Amsterdam, Amsterdam Institute for Humanities Research (AIHR), 2008.

Preda-Schimek, H. Entre Orient et Occident: de l'hétérogénéité de la pratique musicale dans les salons roumains vers 1830. – In: **Bechtel, D. and X. Galmiche** (eds.). *Lieux communs de la multiculturalité urbaine en Europe Centrale*. Paris, Université de Paris Sorbonne, 2009, pp. 29–41.

Preda-Schimek, H. Musical Ties of the Romanian Principalities with Austria between 1821 and 1859. – *Spaces of Identity: Tradition, Cultural Boundaries and Identity Formation in Central Europe and Beyond*, 7, 2007, No. 2, (Toronto, York University Press), pp. 101–114.

Preda-Schimek, H. Privates Musizieren aus interkultureller Sicht. Ein Untersuchungsentwurf zu Wien und Bukarest der 1830er bis 1850er Jahre. – In: *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa. Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Universität Leipzig*, Heft 12. Leipzig, 2008, pp. 193–209.

Roșca, Iuliu. De prin București. Muzica la sfârșit și început de secol, 1882–1904. București, Editura Muzicală, 1987.

Sadie, J. A. and Rh. Samuel. The Norton/Grove Dictionary of Women Composers. New York, W.W. Norton, 1994.

Sandu-Dediu, V. The Beginnings of Romanian Composition: Between Nationalism and the Obsession with Synchronizing with the West. – *Nineteenth-Century Music Review*, 14, 2017, (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 315–337.

Taruskin, R. The Oxford History of Western Music. Vol. 3: The Nineteenth Century. Oxford, Oxford University Press, 2005.

Vintilă-Ghițulescu, C. Constructing a New Identity: Romanian Aristocrats between Oriental Heritage and Western Prestige. – In: **Vintilă-Ghițulescu, C.** (ed.). *From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognitions in the Balkans (16th – 19th Centuries)*. Cambridge, Cambridge Scholars, 2011, pp. 104–128.

СТУДЕНТСКАТА МИГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИТЕ В АВСТРО-УНГАРИЯ (1879–1918)*

*Румяна Ил. Преишленова***

STUDENT MIGRATION OF THE BULGARIANS IN AUSTRIA-HUNGARY (1879–1918)

Roumiana Il. Preshlenova

Summary. The article explores student migration as a specific form of short-term migration with great social impact in late 19th and early 20th centuries. It presents registered Bulgarians in institutes of higher education in Austria-Hungary from the establishment of the first Bulgarian government to the end of the First World War (1879–1918). The study is based on the personal forms of students, official statistical data and unpublished primary sources. The dynamics of the student flow during this period are analyzed as well as the factors which determined it.

Keywords: Austria-Hungary, students, migration, Bulgarians

Ключови думи: Австро-Унгария, студенти, миграция, българи

Австро-Унгария има особено място в образователната миграция на българите и в процесите на социални трансформации от последната трета на XIX в. В географско отношение тя е най-близката Велика сила. Още от XVII в. нататък взаимният стокообмен и удобните комуникации по Дунав, суша и море благоприятстват създаването на търговски колонии от гърци, румънци, сърби, българи, евреи, арменци на територията на Хабсбургската монархия. Виена, Кронщат/Брашов и Сибиу (в Трансилвания), Буда и Триест са средищата, където се установяват поданиците на Османската импе-

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Румяна Илиева Преишленова – проф. д-р – Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ – Българска академия на науките, имейл: roumiana.preshlenova@balkanstudies.bg [Roumiana Ilieva Preshlenova – Prof., PhD – Institute of Balkan Studies and Center of Thracology “Prof. Alexander Fol” – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: roumiana.preshlenova@balkanstudies.bg].

рия и изграждат мрежа от делови партньори и родственици, обслужваща стокообмена, но и по-непосредственото общуване. Столицата Виена, подслонила „малките Балкани“, е най-значимото сред тях¹. Тя се утвърждава като център на книгоиздаването на всички народи от Югоизточна Европа. Там през 1850–1851 г. Иван Добровски издава списание „Мирозрение“ – за образование, просвещение и литературни връзки с другите славянски народи, а Георги Живков, по-късно министър на народното просвещение, издава в средата на 60-те години на XIX в. първото илюстрирано детско списание на български език „Книжовен имот“. С отпечатването на 107 книги във виенски печатници между 1861 и 1878 г. най-активен сред българите е Христо Г. Данов². През Възраждането българската емигрантска колония в австро-унгарската столица е по-малобройна от тези в Цариград, Одеса, Николаев, Букурещ, Браила. Приносът ѝ в духовното обновление и борбите за национална независимост обаче е безспорен. С координиращите, посреднически и благотворителни функции в културно-образователната и в дипломатическата сфера в защита на националните интереси виенската българска колония заема достойно място в българската история. Тя създава Българско (културно-просветно) дружество „Напредък“ във Виена за поддържане на учителски кандидати от българска народност (1869–1892), което издържа ученици и студенти. През 1875 г. дружеството наброява 29 действителни и 142 спомагателни членове, а капиталът му възлиза на

¹ По въпроса за връзките между Хабсбургската монархия и българите има множество публикации, сред които основни са изследвания като: **Паскалева, В.** Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII–XIX в. (социално-икономически аспекти). София, Издателство на БАН, 1986; **Паскалева, В.** Средна Европа и културно-просветното развитие на българите през Възраждането. – *ИПР*, 1981, № 3, с. 114–136; **Paskaleva, V.** Bulgarische Studenten und Schüler in Mitteleuropa in den vierziger bis siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts. – In: **Plaschka, R. G., K. Mack** (Hg.). *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987, S. 57–66; **Панова, Сн.** Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996; **Велики, К.** За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – *ИПР*, 1959, № 6, с. 61–76; **Gavrilova, R.** Die Rolle Mitteleuropas für die Europäisierung des bulgarischen städtischen Lebens im 19. Jahrhundert. – In: **Heppner, H., R. Preshlenova** (Hg.). *Die Bulgaren und Europa von der Nationalen Wiedergeburt bis zur Gegenwart*. Sofia, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften “Prof. M. Drinov“, 1999, S. 27–51.

² **Danova, N.** Ivan Dobrovski à Vienne (Contribution à l’histoire de Vienne en tant que centre politique et culturel des peuples balkaniques au XIXe siècle). – *Études balkaniques*, 2003, № 2, pp. 3–45.

12 000 флорина. През Виена минават пратеници, защитаващи българската кауза пред Великите сили, там те получават упътвания и помощ. Виенските българи предоставят съдействие, пари за път или храна и на лишени от средства българчета, опитващи се да продължат образованието си в Европа в последните десетилетия на Възраждането. По молба на Марин Дринов, Христо и Евлоги Георгиеви, Васил Д. Стоянов, братя Гешови, Найден Геров и др. те посрещат и настаняват български младежи в учебни заведения в различни градове на Хабсбургската монархия, най-вече във Виена, Прага и Загреб. Сава Паница и Григор Начович се грижат за стипендиантите на Добродетелната дружина и на Маринчо Бенли в Букурещ, които им изпращат необходимите за това средства. Те дават информации за издръжката на обучаващите се, привеждат в учебните заведения дължимите суми, поддържат контакти с техните настойници. Сред „обгрижваните“ са Стоян Данев, Иван Хр. Гешов, Константин Стоилов, Димитър Андреев, Недялка Цанкова и др.³

Така Австро-Унгария от последната трета на XIX в. нататък е първата европейска държава, в която по суша и по Дунав отиват или през която минават българите, които отиват на „Запад“. Неслучайно Алеко Константинов избира за място на началния сблъсък на легендарния си герой Бай Ганьо с цивилизацията тъкмо Виена, символ на изисканост и модерност. За българите години наред тя е синоним на Европа – богата, превъзхождаща, живееща по други правила, изтънчена, респектираща, но в същото време приемаща и отворена.

Дипломатията на Хабсбургската монархия оценява потребността на българите от висше образование, неотменимо условие за общественото им развитие в духа на новото време. В края на XIX и началото на XX в. тя умело превръща зачитането ѝ във важна съставка на своята балканска политика. В донесенията си в началото на 70-те години на XIX в. посланикът на Дуалистичната монархия в Цариград граф Ференц Зичи обръща внимание на значението, което има образованието за българите: „По брой и организираност българите превъзхождат всички други християнски народи под скиптъра на султана. Те ги превъзхождат по работливост, издръжливост и способност да се образуват и поради това са призвани в по-близко или по-далечно бъдеще да излязат от незначителната роля, отредена им от турско-

³ Стателова, Ел. Биография на българския дух (Родът Паница). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 31–33, 51–53, 57. По сведения на покойния вече Дими Паница (разговорът беше проведен през 2008 г.) архивът на Дружество „Напредък“ е унищожен по време на бомбардировките на Виена през Втората световна война, когато е разрушена къщата на дядо му, Сава Паница, касиер на дружеството.

то потисничество. Стремехът на българите към напредък и образование е очевиден и който им предостави средства да задоволят този благороден стремеж, ще си осигури с това най-сигурно тяхната привързаност и благодарност⁴.

Тъкмо стремехът на българите към добро образование мотивира и Феликс Каниц, известния австро-унгарски пътешественик, географ, археолог, етнограф и художник, добре запознат с българските условия в резултат на своите пътувания из Дунавска България и Балкана в периода 1860–1876 г. По негова инициатива и под негово ръководство австро-унгарското Външно министерство осъществява от 1874 до 1883 г. акция, която има за цел да се приемат и образуват във Виена за гимназиални учители двадесет млади българи, а финансирането е осигурено от Ориенталския музей. Тази ангажираност на Каниц, подкрепата му за освободителните борби на българите и популяризирането им в Европа го превръщат в своеобразен „консул на българите във Виена“⁵.

Създадените традиционни връзки с Австро-Унгария я нареждат сред най-важните образователни средища за българите и след Освобождението, доколкото за висшето и специалното си образование те в продължение на десетилетия остават зависими от външния свят въпреки усилията за изграждане на собствени професионални училища и университет. Най-притегателна за тях е Виена, която в края на XIX и началото на XX в. преживява забележителен разцвет като културно и научно средище, оставяйки неподражаема следа в историята. Духовният ѝ живот е белязан от сецесиона в живописа, архитектурата и приложните изкуства; функционализма в архитектурата; психоанализата, излизаща далеч извън обсега на психиатрията; феноменологията и позитивизма във философията; австрийската школа в политикономията, да не говорим за музиката и Виенската школа в славистиката. Към тази Виена в края на XIX и началото на XX в. проявяват интерес много млади българи. Други предпочитат масовата култура в задушевните виенски локали.

⁴ Граф Зичи в Цариград до граф Андраши, Виена, 6.X.1874. – В: *Документи за българската история*. 5. *Документи за новата история на българския народ из виенските държавни архиви 1830–1877*. Събрал Петър Ников. Под ред. на Стоян Романски. Ч. 1. София, Издателство на БАН, 1948, с. 172–174.

⁵ **Фехер, Г.** Феликс Каниц – живот, пътувания и научно дело. [София], Издателство на БАН, 1936, с. 80; **Преиленова, Р.** Феликс Филипп Каниц и школовање младих Бугара у Бечу. – В: **Костић, Ђ.** (ур.). *Слике са Балкана Феликса Каница*. Београд, 2011, с. 206–217 [**Preishlenova, R.** Felix Philipp Kanitz und die Ausbildung junger Bulgaren in Wien. – In: **Kostić, Đ.** (Hg.). *Balkanbilder von Felix Kanitz*. Belgrad, Народни музеј у Београд, 2011, S. 193–205].

До началото на Първата световна война между България и Австро-Унгария не се сключва тайна политическа конвенция като тази на Сърбия с Дуалистичната монархия от 1881 г. или таен съюзен договор като този на Румъния от 1883 г. Въпреки това на Балканите, които кратко и точно са определени от австро-унгарския външен министър Гюла Андраши като заден двор на Дуалистичната монархия, България заема важно място. В прогнозите и планове за развитието на региона австро-унгарската дипломация многократно предрича на българите решаваща роля, историческа мисия или просто велико бъдеще⁶, особено по време на Балканските войни и на Първата световна война. Вероятно заради това австро-унгарското Външно министерство проявява изключително благосклонно отношение към българите, желаещи да се образуват в Австро-Унгария. В архивите му не са открити откази на молбите за следване във висшите учебни заведения, в различни курсове, работилници, болници и пр. дори тогава, когато поради големия наплив на младежи се налагат ограничения за броя на обучаващите се чужденци⁷.

Спонтанната личностна и групова преориентация от балкански и руски предимно към европейски учебни заведения е подкрепена от целенасочената политика на българските правителства с отпускането на държавни стипендии. Една четвърт от стипендиантите на Министерство на народното просвещение (МНП) през 1879–1909 г. се обучават в Австро-Унгария⁸. Броят им е съизмерим с този на сръбските държавни стипендианти и специализанти от 1883 до 1906 г. (545 души), изпратени предимно в Австро-Унгария и Германия, по-малко във Франция и Русия. Също така по брой на легализираните придобити дипломи за висше образование на българи след 1 януари 1898 г. Дуалистичната монархия се нарежда на трето място с 272 дипломи след Франция с 318 и Швейцария с 305 дипломи, но пред Германия с 225, Русия със 185, Белгия със 162 дипломи⁹.

Пълният брой на българските младежи и девойки, следвали във висшите учебни заведения на Австро-Унгария през 1879–1918 г., засега не

⁶ **Прешленова, Р.** Австро-Унгария и Балканите, 1878–1912. София, 2017.

⁷ По-подробно вж. **Прешленова, Р.** По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879–1918 г.). София, Парадигма, 2008.

⁸ Изчислено въз основа на данните в Списък на всичките стипендианти изпратени от Министерството на Просветата в университетите и висшите специални училища в странство от 1879 г. до днес (изготвен от Г. Рачев). – В: *Архив на Министерството на Народното Просвещение*, II, кн. I. *Изложение за дейността на Министерството на Народното Просвещение в Царство България*. София, 1910, с. 476–502.

⁹ **Прешленова, Р.** Цит. съч., 2008, с. 61.

може да се посочи абсолютно точно поради няколко причини. Установяването на българските студенти в архивите на всички висши учебни заведения, много от които след разпадането на Хабсбургската монархия са на територията на няколко държави – Чехия, Словакия, Хърватия, Полша, Унгария, Румъния, Италия, Украйна – не е по силите на един човек и е невъзможно в рамките на един краткосрочен проект. За целта се изисква продължителна работа на екип от изследователи. Студентските формуляри, т.нар. национали, само на Виенския университет за времето 1879–1918 г. са хиляди томове. Поради това детайлно са проучени архивите на висшите учебни заведения в двата най-важни образователни центъра в съвременна Австрия – Виена и Грац. Това са местата, където е следвала огромната част от българските младежи и девойки, насочили се към западната половина на Дуалистичната монархия. Те съставляват ядрото на българския студентски поток в Австро-Унгария и са достатъчно представителна извадка за целите на социално-историческо проучване. Настоящият анализ се основава на данните за българските студенти, установени при проучването на първичния изворов материал¹⁰.

Най-важен образователен център в Австро-Унгария през разглеждания период е нейната столица. Тогава във Виена има десет висши учебни заведения: Виенски университет, Висше техническо училище, Търговска академия, Експортна академия, Консерватория – преименувана през 1909 г. в Академия за музика и театрално изкуство, Висше земеделско училище, Висше ветеринарно училище, Художествена академия, Техническа военна академия, Дипломатическа академия. Във всички, с изключение на последната, до Първата световна война се обучават българи. В Грац по същото време съществуват Университет „Карл Франценс“ и Висше техническо училище, а българи следват и в двете учебни заведения. Обхванати са българските студенти, установени в архивите на изброените учебни заведения, записвани задължително от администрацията в каталозите или попълнили лично формуляр за записване за всеки семестър. Така са включени практически всички категории административно регистрирани младежи и девойки – редовни и извънредни слушатели, специализанти и посетители (фреквентанти). Стотици български младежи и девойки посещават средни специални училища и курсове, които нямат статут на висше училище. Те по дефиниция остават извън кръга на това проучване, макар да е известно, че Виенският педагогиум или Училището за художествени занаяти в австро-унгарската столица през разглеждания период привличат мнозина българи.

¹⁰ По-подробно вж. пак там.

Важно е също така да се направи следното уточнение. В изследването за българските студенти в Австро-Унгария е приложено разширено тълкуване на понятието, а именно като хора, които: 1. Имат българско гражданство. 2. Името им е характерно за българската именна система. 3. Родени са и живеят в България. 4. Посочили са български като свой майчин език. 5. Посочили са селище в България като постоянно местожителство на свой родител. Така то се разпростира и върху етнически българи, родени или живеещи извън границите на Княжество/Царство България и Източна Румелия до 1885 г. В изследването са включени българи, останали в пределите на Османската империя (главно от Македония и Тракия), макар официалната статистика да приема за турски поданици младежи и девойки, родени на територията на Османската империя или с постоянно местожителство там. От гледна точка на настоящото изследване те влизат в обсега му, ако са посочили български като майчин език или по друг начин са изразили българска национална идентичност, например като са се определили като българи. Включени са и български студенти от Бесарабия, от българските колонии в Австро-Унгария и Румъния. Понятието „български студенти“ обхваща и представители на етническите малцинства в България като евреи, гърци и арменци, както и синове и дъщери на чужденци, трайно установили се в страната.

Между 1879 и 1918 г. общият брой на българските студенти във висшите цивилни учебни заведения на Виена е 770. Някои са регистрирани в две висши училища или в два факултета на университета, затова „чисто“ те са 753 души. Ако към тях се добавят и следвалите във висши военни училища, общият им брой е кръгло 1000 души. Това очертава Виена като предпочитан образователен център за българите до Първата световна война. Най-вероятно тяхната група надминава тези във всички останали европейски университетски градове, което може да се потвърди от бъдещи детайлни проучвания.

Във Виенския университет според личните формуляри за вписване на студентите през периода 1879–1918 г. са установени 487 българи. По факултети те се разпределят, както следва: 253 студенти и 33 специализанти следват в Медицинския факултет; 150 души са записани във Философския факултет, от които 79 са фармацевти; 50 души са в Юридическия факултет; един студент учи в Теологическия факултет. Те съставляват кръгло половината от всички български студенти във висшите учебни заведения във Виена през разглеждания период. На второ място се нарежда Висшето техническо училище (ВТУ), където следват 114 души. По официални данни от началото на XX в. българите са най-многобройната група от Балканите във ВТУ във Виена, където те често превишават дори студентите от редица провинции на Дуалистичната монархия, като Залцбург, Гьорц и Градишка, Истрия, Тирол, Форарлберг. По-многобройна от тях сред чуж-

дестранните студенти в това учебно заведение е само групата от Русия, което едва ли е изненадващо предвид броя на населението на Руската империя¹¹. По-компактна е групата на българите в Търговската академия – 77 души, и в Консерваторията – 49 души. Те са сравнително малко във Висшето земеделско училище – 25 души, в Експортната академия – 20 души, във Висшето ветеринарно училище – 6 души, и в Художествената академия – 6 души.

При проучването за периода 1879–1918 г. в Грац са установени общо 192 българи, от които 126 следват в Университета. Заслужава да се отбележи, че те са два пъти повече от българите, записани в Московския университет през значително по-дългия период 1862–1914 г., като през част от него руският цар и други институции в Русия отпускат стипендии за обучението им. Броят им е впечатляващ и в балкански мащаб – българските студенти съставляват половината от контингента на чужденците от Югоизточна Европа, вписани между 1867 и 1914 г. в почетната книга за студентите на Университета в Грац, т.нар. *Matrikelbuch*, които са общо 250 души¹².

Значителният брой на българските студенти, изучаващи медицина и фармация, има своите дълбоки корени във възрожденската традиция, когато около половината от висшистите са лекари и фармацевти. Към това следва да се добавят поне още два съществени фактора – високото реноме на медицинското образование в Австрия, западната половина на Дуалистичната монархия, което привлича младежи и девойки от цял свят, както и обещаващите перспективи за професионална реализация в условията на изграждащото се медицинско дело в България. За разлика от политиката, журналистиката и адвокатурата в медицината и фармацията са решаващи не толкова талантът и личностните качества, колкото доброто и системно образование. Аналогично е разпределението на румънските студенти по специалности. Във Виенския университет те са най-много в Медицинския факултет, следвани от тези във Философския факултет и теолозите¹³.

¹¹ **Neuwirth, J.** Die k. k. Technische Hochschule in Wien 1815–1915. Wien, in Kommission bei Gerold, 1915, S. 646.

¹² **Heppner, H.** Die Rolle und Bedeutung der Grazer Universität für die Studentenschaft aus Südosteuropa 1867–1914. – In: **Plaschka, R. G., K. Mack** (Hg.). *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1983, S. 290–291.

¹³ **Siupiur, El.** Intellectual, elite, clase politice moderne în Sud-Estul european. Secolul XIX. București, Domino R, 2004, pp. 258–308; **Mândruț, St.** Die rumänische Intelligenz und die Wiener Universität (1867–1918). Allgemeine Betrachtungen. – *Revue Romaine d'Histoire*, 34, 1995, № 1–2, pp. 97–107.

Доколкото все пак има различие, то се отнася до факта, че последната група практически липсва сред българските студенти. Единственият установен българин в Теологическия факултет се регистрира само за два семестъра през 1910–1911 г., като това става след завършване на обучението му в Консерваторията във Виена. Още по-интересен е фактът, че в него той посещава само лекции по история и теория на педагогиката.

Забележителното академично присъствие на българи във ВТУ във Виена и Грац може да се приеме за разчупване на възрожденската традиция по отношение на ориентацията на младежите. За разлика от равностметката за българската интелигенция до 1878 г., когато само около 90 души са следвали инженерни специалности, а нацията „има“ само един недипломиран архитект¹⁴, след Освобождението се отбелязва видим пробив в това отношение. Сред дипломантите на ВТУ във Виена се открояват Юрдан Миланов и Георги Фингов, завършили с отличие съответно през 1893 и 1898 г. Отличник е и Иван Несторов, завършил през 1884 г., автор на планировката на Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. В навечерието на Първата световна война Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството признава 78 правоспособни архитекти, 70 от които са българи, завършили престижни европейски училища, деветима от които във Виена. В списъка имената на виенските възпитаници Христо Василев, Христо Ковачевски, Димитър Коев, Никола Костов, Ангел Леонкев, Юрдан Миланов, Хараламби Тодоров, Георги Фингов, Никола Юруков стоят до името на световноизвестния виенски архитект Фридрих Грюнангер, така както достойно стоят една до друга и творбите им.

Българските девойки съставляват една от водещите групи сред чуждестранните студентки във Виенския университет. Те са повече от идващите от САЩ, Италия, Швейцария, да не говорим за балканските страни, и са наравно представени с германките от допускането на жени до университетското образование в Австрия през 1897 г. до началото на Първата световна война през 1914 г.¹⁵ След това числеността им дори се увеличава. Първата българска студентка по медицина е записана през 1911 г. Относителният дял на жените е 18% от всички български медици, следвали там между 1911 и 1918 г.

Разпределението по специалности отразява спецификата на догонващото социално и икономическо развитие на България след 1878 г. При об-

¹⁴ **Генчев, Н.** Българската възрожденска интелигенция. София, Издателство „Д-р Петър Берон“, 1991.

¹⁵ **Heindl, W. M. Tichy.** „Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...“. Frauen an der Universität Wien (ab 1897). Wien, Universitätsverlag, 1993, S. 130.

щия дефицит на специалисти с висше образование в българското общество практически няма професия, в която да е налице пренасищане. Поради това за българите привлекателността на дадена специалност зависи преди всичко от нейния социален престиж, от перспективите за нейната доходност и от условията за бъдеща работа. Преобладаващото дребно и средно земевладение при слабо развито кооперативно дело до Първата световна война и политиката на поощряване на местната индустрия в България правят „аграрните“ специалности по-малко перспективни и привлекателни. Затова пък динамичното развитие на градовете, превърнали се в двигател на модернизационните процеси и място за активен икономически и културен обмен, предлага добри възможности за реализация на всички останали професии. Особено привлекателна е медицината. Само за едно десетилетие, между 1887 и 1896 г., броят на болничните заведения, лекарите, фелдшерите, аптеките и построените специални болнични сгради се увеличава повече от два пъти. Създаването на Висшето училище също предлага възможности за добро кариерно развитие. За това време университетските преподаватели се увеличават пет пъти¹⁶. Тези данни сами по себе си говорят достатъчно красноречиво за растящите възможности за реализация на специалистите с висше образование в престижни професии.

Висшите училища в Австро-Унгария изискват като задължително условие за прием завършено гимназиално образование с матура. Логично броят на дипломиращите се български зрелостници се увеличава прогресивно в процеса на развитие на гимназиалните училища в България, защото българите, учещи в австрийски средни училища, са сравнително малко. Така броят на потенциалните български студенти в Дуалистичната монархия в края на 80-те години на XIX в., когато в България има едва няколко пълни гимназии, е неколkokратно по-малък от този след две десетилетия. Това обяснява и чувствителното увеличение на броя на българските младежи и девойки, записани да следват във висшите учебни заведения във Виена и Грац от 90-те години на XIX в. Абсолютния си максимум техният брой достига в навечерието на Балканските войни и на Първата световна война, когато във висшите учебни заведения само във Виена учат между 80 и 100 българи.

Големите обществени катаклизми засягат и висшето образование. Избухването на Балканската война, приемана като война за национално обединение, привлича много от следващите в чужбина българи като доброволци в армията. Виена става неформално сборно място, откъдето те заедно тръгват към София. В репортаж от 8 октомври 1912 г. се казва:

¹⁶ Доклад до Н. Ц. В. Българския Княз Фердинанд I от Министерския съвет. София, 1898, с. 13, 17.

„Снощи пристигнаха тук 72 български доброволци, идващи от Швейцария. Отидоха в българската легация, откъдето си взеха знамето, и оттам отидоха на гарата, пеейки патриотични песни. Изпратени бяха от пълномощния министър г-н Салабашев и много други лица. Доброволците с песни вдигнаха на ръце г-н Салабашев. В 10 часа и 20 минути вечерта доброволците, към които се присъединиха и други, всичко около 250 души, заминаха за София всред овации от съотечествениците им.“¹⁷

Избухването на Първата световна война се отразява още по-чувствително на потока от български студенти, при това нееднозначно. Намалява общият брой на студентите в Австро-Унгария с около две трети, в армията са мобилизирани много преподаватели и студенти, а учащите се от вражески държави нямат достъп до страната, включително до образователни институции. Броят на следващите мъже рязко намалява, докато този на студентките расте. Освен това университетите и висшите училища търпят множество ограничения. Бюджетът на Виенския университет е съкратен наполовина. Някои от помещенията и аудиториите се превръщат в лазарети и военни болници. Намесата на България в Първата световна война като съюзник на Германия и Австро-Унгария през 1915 г. значително променя отношенията между София и Виена. Образованието е една от областите, в които австро-унгарски дипломати, аристократи, висши държавни чиновници, професори, стопански и културни дейци търсят по-тясно сътрудничество с новите балкански съюзници България и Турция. Първите улеснения са насочени към деца на български военнослужещи, настанени за обучение във Военното училище в Мериш-Вайскирхен. В него през 1917 г. са приети 15, а през 1918 г. – още 13 българи. Средствата за тяхното обучение предоставя Дружеството за Ориента. Предвижда се дъщери на български офицери да бъдат настанени в два специални института във Виена и в Йоденбург, които подготвят офицерски дъщери за учителки. Привличането на повече български студенти е силен акцент в патетично писмо на австрийския министър на образованието барон д-р Макс Хусарек фон Хенлайн до австро-унгарското Външно министерство от 5 юни 1917 г. В него той предлага за тях във Виена да се създаде общежитие (конвикт), управлявано от австрийски кураториум. Проектът според него е важен за културните и политическите отношения, но и за стопанското сближаване на двете страни. Виенската дипломация го обсъжда с австро-

¹⁷ Райчевски, Ст. България в световните хроники 1912–1925. Т. 1. София, Български бестселър, 2004, с. 29.

унгарското Военно министерство, с Дружеството за Ориента и отвъдморските територии и деловите кръгове и на 24 ноември 1917 г. се създава Австрийско сдружение за изграждане и поддръжка на общежитие за български студенти във Виена. В него се включват видни личности като министър д-р Йозеф Мария Бернрайтер, принц Франц фон Лихтенщайн, граф Леополд Берхтолд фон Унгаршиц, д-р Рихард Вайскирхнер (тогава кмет на Виена), инж. Вилхелм Кестранек (главен директор на Пражкото дружество за черна металургия), Филип Брох (директор на *Allgemeine Verkehrsbank*). В кураториума влизат по двама представители на Външно-то, Образователното и Търговското министерство и по един представител на правителството на Долна Австрия и на Община Виена. Сред направените дарения са висши аристократи, включително император Карл I, водещи банки в Монархията, включително банкерската къща Ротшилд, едри индустриалци. С така събраната сума, към която се добавя извънредна дотация от австро-унгарското Външно министерство и от Виенската община, сдружението успява да купи още в началото на 1918 г. представителна триетажна сграда с 2000 м² градина в един от престижните квартали на Виена, „Дьоблинг“, за 25 до 30 студенти, само младежи. Общежитието за български студенти във Виена предлага безплатно подслон, обяд и вечеря. Дружеството за изграждане и поддръжка на общежитието за български студенти препоръчва в него да бъдат настанени младежи, разпределени относително равномерно по специалности¹⁸. Българското правителство е поканено да подпомогне обзавеждането на сградата с 25 000 крони, а за издръжката да отпуска по 10 000–15 000 крони годишно. Тези суми са оценени от пълномощния пратеник във Виена Андрей Тошев като скромно участие¹⁹. Основаването на конвикта за български студенти е най-голямата реализирана акция на Австро-Унгария в нейната балканска образователна политика. От гледна точка на българите това е жест, какъвто не им е засвидетелстван от друга европейска столица, макар той несъмнено да преследва политически ефект. Конвиктът има и пропагандна цел като противовес на мероприятията, които Германия разгръща в Турция по същото време в много по-големи мащаби.

Общежитието за български студенти продължава да съществува след Първата световна война и има одобрението на виенското гражданство²⁰,

¹⁸ Прешленова, Р. Цит. съч., 2008. Сред дарителите е и цар Фердинанд (ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 658, л. 3–13, 22).

¹⁹ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а. е. 633, л. 96.

²⁰ Popova, K. Die bulgarischen Studenten in Wien, 1918–1944. – In: Choliolčev, Hr., K. Mack, A. Suppan (Hg.). *Bulgarisch-österreichische Beziehungen 1878–1996 (Miscelanea Bulgarica, 12)*. Wien, 1998, S. 78.

макар да изпитва сериозни затруднения в резултат на следвоенната криза. Тежки последици за съществуването му има обстоятелството, че много от членовете на Дружеството за изграждане и поддръжка на общежитие за български студенти, осигурили големи суми за него, се оказват на територията на други държави след разпадането на Дуалистичната монархия. Българското правителство проявява разбиране към тези затруднения и в края на септември 1921 г. изпраща на конвикта във Виена от бюджетните си средства 15 000 лв. за издръжка на български семинар там²¹.

Семейната среда, финансови съображения, родствените връзки и познанствата, особено с градинари около Виена и Грац, несъмнено имат значение за избора на двата града като място за следване. Някои българи обаче попадат там случайно, както свидетелства личната история на една българска лекарка: „Растях, а кръстницата ми казваше: „Ти ми носиш името, ще ми вземеш и професията“. ... Но аз си представях, че ще отида да уча във Франция, учех френски с голяма любов, за да следвам, както кръстница в Париж. Войната беше започнала и следването във Франция беше невъзможно, тогава – реших да отида в Италия, записах се на интензивен курс по италиански. Но минавайки на път за Алианс Франсез, виждам на Министерството на просветата обява, че се разрешава само следване в Германия. Тогава баща ми каза, поне да е Австрия, и така се избра Виена“²².

Както и в други образователни центрове, българските студенти основават свои сдружения като Българското академично дружество „Балкан“ (регистрирано през 1892 г.) и Дружество на българските техници във Виена (създадено през 1911 г.). По закон те са политически неутрални, макар да развиват културно-просветна дейност с изразен патриотичен характер. Някои от тях се докосват и до културния живот на приемащото общество. Студентите във Виена например се превръщат постепенно в специална категория от населението на града. От 1911 г. до началото на Първата световна война Дружеството на приятелите на музиката организира за тях веднъж или два пъти годишно академични концерти с първокласна програма. Класически концерти със свободен достъп за студенти организира и Концертна дирекция Гутман. От април 1917 г. по височайше нареждане в събота в Бургтеатър се организират вечерни представления, на които учащите се в средните и висшите училища са поканени като гости на императора.

²¹ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а. е. 633, л. 43–46.

²² Спомени на д-р Захаринка Ст., авг. 1995, непубликувани (цит. по: **Попова, Кр.** „Баща ми беше пощенският раздавач в селото...“ – В: *Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите*. Благоевград, ЮЗУ „Неофит Рилски“, 1997, с. 215).

Много българи първоначално имат проблеми с немския език, но с течение на времето ги преодоляват. Успехът им традиционно е над средния за курса и това е трайно впечатление у преподавателите. Някои от тях живеят в недоимък, ако се съди по многократните прекъсвания на следването заради неплатена такса за обучение. За това свидетелстват и молби за материално подпомагане на изпаднали в мизерия студенти, съхранявани в архива на българското дипломатическо представителство. Най-скъпо и продължително е следването на медицина. Неслучайно само сред медиците има такива, които в началото на обучението си или през цялото време живеят в хотел, а двама имат адрес в най-централната част на Виена, на „Грабен“, в непосредствена близост до императорския дворец Хофбург. Такива студенти присъстват и в романа на Хаймито фон Додерер *Die Strudlhofstiege*²³, който пише: „Такива румънци и българи винаги е имало във Виена, най-често около Университета или Музикалната академия. Хората бяха свикнали с тях, с начина им на говорене, в който все повече се налагаше австрийският, с буйните им перчеми над челото. Обикновено живееха във вили в най-хубавите квартали на града, защото всички тези млади господа от Букурещ или София бяха заможни или имаха заможни бащи. Оставаха чужденци, на които от родината постоянно пращаха огромни пакети с национални вкусотии“. Често ги споменава в дневника си и Тома Васильов, учител в родния си град Тетевен, впоследствие съдебен секретар и главен секретар в Министерство на вътрешните работи. През 1887–1908 г. той нееднократно се лекува в австрийски курорти или минава през Виена на път за друга европейска страна. Сред българските студенти е и брат му Никола, хирург на специализация във Виенския университет²⁴. Дневникът му създава впечатлението, че е обичайно да се срещнат българи във Виена.

През разглеждания период в Австро-Унгария безспорно следват предимно младежи и девойки от заможни семейства, особено в специалността медицина, във ВТУ, в Търговската и Експортната академия. Едва 10% от българските студенти във Виена и Грац получават държавна стипендия, най-често от 250 крони месечно. Нерядко тя покрива само част от годините на следване, а не цялото обучение. Също така нисък е делът на онези, които получават еднократни помощи от българската държава – 3%. Трима

²³ **Doderer, H. von.** Die Strudlhofstiege oder Melzer und die Tiefe der Jahre. Wien, Luckmann, 1951.

²⁴ **Васильов, Т.** Живот и спомени. София, Придворна печатница, 1938. Във формуляра си във Виенския университет брат му се е записал като Никола Василиев.

студенти имат общинска стипендия (един от тях е стипендиант на сефардска община). Това е впечатляваща промяна в сравнение със социалния профил на семействата, от които произхожда българската възрожденска интелигенция – повече от половината нейни представители произлизат от средите на образовани българи, предимно учители и свещеници²⁵. И все пак делът на финансово подпомогнатите български студенти в Австро-Унгария е по-висок от този в Софийския университет, където до Първата световна война стипендиантите рядко надминават 1% от общия брой на следващите там²⁶. С други думи, държавното финансиране на обучението в чуждестранни висши учебни заведения не е основният фактор за студентската миграция. Огромната част от студентския поток, насочил се към Австро-Унгария през 1879–1918 г., се формира в резултат на потребностите и преди всичко на порасналото благосъстояние на част от българското общество, доколкото Дуалистичната монархия, за разлика от Русия, не води политика на привличане на български младежи и девойки чрез отпускане на стипендии. Това е безспорно доказателство, че за българските младежи и девойки потребността от интензивно научно и културно общуване е по-силна от склонността към материално облагодетелстване. Обучението им във висшите училища в Хабсбургската империя може да се разглежда и като резултат на растящата мобилност на населението въобще. Разбира се, може да се направи и по-генерализиращо заключение. Като краткотрайна форма на миграция следването във висшите училища в чужбина има безспорно значение за усвояването на нови стандарти и за създаването на трайни – положителни или отрицателни – нагласи както към външния свят, така и към собствената социална среда.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176К, оп. 3, а.е. 658; ф. 177К, оп. 1, а.е. 633.

Публикувани документи

Доклад до Н. Ц. В. Българския Княз Фердинанд I от Министерския съвет. София, 1898.

²⁵ Генчев, Н. Цит. съч.

²⁶ По-подробно вж. **Presheleva, R.** State, Society and the Educated Elite in Bulgaria, 1878–1918. – In: **Bieber, F., H. Heppner** (eds.). *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe [Transkulturelle Forschungen an den Österreich-Bibliotheken im Ausland, Bd. 11]*. Wien u.a., Lit Verlag, 2015, S. 13–23.

Документи за българската история. 5. Документи за новата история на българския народ из виенските държавни архиви 1830–1877. Ч. 1. Събрал **Петър Ников**. Под ред. на *Стоян Романски*. София, Издателство на БАН, 1948.

Списък на всичките стипендианти изпратени от Министерството на Просвещението в университетите и висшите специални училища в странство от 1879 г. до днес (изготвен от Г. Рачев). – В: *Архив на Министерството на Народното Просвещение, II, кн. I. Изложение за дейността на Министерството на Народното Просвещение в Царство България*. София, 1910, с. 476–502.

Neuwirth, J. Die k. k. Technische Hochschule in Wien 1815–1915. Wien, in Kommission bei Gerold, 1915.

Спомени

Васильов, Т. Живот и спомени. София, Придворна печатница, 1938.

Doderer, H. von. Die Strudlhofstiege oder Melzer und die Tiefe der Jahre. Wien, Luckmann, 1951.

Изследвания

Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – *Исторически преглед*, 1959, № 6, с. 61–76.

Генчев, Н. Българската възрожденска интелигенция. София, Издателство „Д-р Петър Берон“, 1991.

Панова, Сн. Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996.

Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII–XIX в. (социално-икономически аспекти). София, Издателство на БАН, 1986.

Паскалева, В. Средна Европа и културно-просветното развитие на българите през Възраждането. – *Исторически преглед*, 1981, № 3, с. 114–136.

Попова, Кр. „Баща ми беше пощенският раздавач в селото...“ – В: *Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите*. Благоевград, ЮЗУ „Неофит Рилски“, 1997.

Прешленова, Р. Австро-Унгария и Балканите, 1878–1912. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017.

Прешленова, Р. По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879–1918 г.). София, Парадигма, 2008.

Прешленова, Р. Феликс Филипп Каниц и школовање младих Бугара у Бечу. – В: **Костић, Ђ.** (ур.). *Слике са Балкана Феликса Каница*. Београд, 2011, с. 206–217 [Prashlenova, R. Felix Philipp Kanitz und die Ausbildung junger Bulgaren in Wien. – In: **Kostić, Đ.** (Hg.). *Balkanbilder von Felix Kanitz*. Belgrad, 2011, S. 193–205].

Райчевски, Ст. България в световните хроники 1912–1925. Т. 1. София, Български бестселър, 2004.

Стателова, Ел. Биография на българския дух (Родът Паница). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997.

Фехер, Г. Феликс Каниц – живот, пътувания и научно дело. [София], Издателство на БАН, 1936.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен архив (CDA), f. 176K, op. 3, a.e. 658; f. 177K, op. 1, a.e. 633.

Published documents

Doklad do N. C. V. Bългарskija Knjaz Ferdinand I ot Ministerskija sãvet. Sofija, 1898.

Dokumenti za bãlgarskata istorija. 5. Dokumenti za novata istorija na bãlgarskija narod iz vienskite dържавni arhivi 1830–1877. Č. 1. Sãbral **Petър Nikov**. Pod red. na *Stojan Romanski*. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1948.

Spisãk na vsičkite stipendijanti izpratени ot Ministerstvoto na Prosvetata v universitetite i visšite specialni učišta v stranstvo ot 1879 g. do dnes (izgotven ot G. Račev). – V: *Arhiv na Ministerstvoto na Narodnoto Prosveštenie, II, kn. I. Izloženie za dejatelnostta na Ministerstvoto na Narodnoto Prosveštenie v Carstvo Bãlgarija*. Sofija, 1910, s. 476–502.

Neuwirth, J. Die k. k. Technische Hochschule in Wien 1815–1915. Wien, in Kommission bei Gerold, 1915.

Recollections

Doderer, H. von. Die Strudlhofstiege oder Melzer und die Tiefe der Jahre. Wien, Luckmann, 1951.

Vasil'ov, T. Život i spomeni. Sofija, Pridvorna pečatnica, 1938.

Published studies

Fehér, G. Feliks Kanic – život, pãtuvanija i naučno delo. [Sofija], Izdatelstvo na BAN, 1936.

Genčev, H. Bãlgarskata vãzroždenska inteligencija. Sofija, Izdatelstvo „D-r Petър Beron“, 1991.

Panova, Sn. Bãlgarski tãrgovski kompanii na avstrijskija pazar prez XVIII v. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1996.

Paskaleva, V. Sredna Evropa i kulturno-prosvetnoto razvitie na bãlgarite prez Vãzraždãneto. – *Istoričeski pregled*, 1981, № 3, s. 114–136.

Paskaleva, V. Sredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII–XIX v. (socialno-ikonomičeski aspekti). Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1986.

Popova, Kr. „Bašta mi beše poštenskijat razdavač v seloto...“ – V: *Predci i predteči, mitove i utopii na Balkanite*. Blagoevgrad, JuZU „Neofit Rilski“, 1997.

Prešlenova, R. Avstro-Ungarija i Balkanite, 1878–1912. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2017.

Prešlenova, R. Feliks Filip Kanic i školovanje mladih Bugara u Beču. – V: **Kostić, Đ.** (ur.). *Slike sa Balkana Feliksa Kanica*. Beograd, 2011, s. 206–217 [Prešlenova, R. Felix Philipp Kanitz und die Ausbildung junger Bulgaren in Wien. – In: **Kostić, Đ.** (Hg.). *Balkanbilder von Felix Kanitz*. Belgrad, 2011, S. 193–205].

Prešlenova, P. Po pãtištata na evropeizma. Visšeto obrazovanie v Avstro-Ungarija i bãlgarite (1879–1918 g.). Sofija, Paradigma, 2008.

Rajčevski, St. Bălgarija v svetovnite hroniki 1912–1925. T. 1. Sofija, Bălgarski bestselăr, 2004.

Statelova, El. Biografija na bălgarskija duh (Rodăt Panica). Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1997.

Veliki, K. Za tărgovijata na bălgarskite gradove s Avstrija v kraja na XVIII i načaloto na XIX v. – *Istoričeski pregled*, 1959, № 6, s. 61–76.

Danova, N. Ivan Dobrovski à Vienne (Contribution à l'histoire de Vienne en tant que centre politique et culturel des peuples balkaniques au XIXe siècle). – *Études balkaniques*, 2003, № 2, pp. 3–45.

Gavrilova, R. Die Rolle Mitteleuropas für die Europäisierung des bulgarischen städtischen Lebens im 19. Jahrhundert. – In: **Heppner, H., R. Preshlenova** (Hg.). *Die Bulgaren und Europa von der Nationalen Wiedergeburt bis zur Gegenwart*. Sofia, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften “Prof. M. Drinov”, 1999, S. 27–51.

Heindl, W., M. Tichy. “Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...”. Frauen an der Universität Wien (ab 1897). Wien, Universitätsverlag, 1993.

Heppner, H. Die Rolle und Bedeutung der Grazer Universität für die Studentenschaft aus Südosteuropa 1867–1914. – In: **Plaschka, R. G., K. Mack** (Hg.). *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1983.

Mândruț, St. Die rumänische Intelligenz und die Wiener Universität (1867–1918). Allgemeine Betrachtungen. – *Revue Romaine d'Histoire*, 34, 1995, № 1–2.

Paskaleva, V. Bulgarische Studenten und Schüler in Mitteleuropa in den vierziger bis siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts. – In: **Plaschka, R. G., K. Mack** (Hg.). *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987.

Popova, K. Die bulgarischen Studenten in Wien, 1918–1944. – In: **Choliolčev, Hr., K. Mack, A. Suppan** (Hg.). *Bulgarisch-österreichische Beziehungen 1878–1996 (Miscelanea Bulgarica, 12)*. Wien, 1998.

Preshlenova, R. State, Society and the Educated Elite in Bulgaria, 1878–1918. – In: **Bieber, F., H. Heppner** (eds.). *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe [Transkulturelle Forschungen an den Österreich-Bibliotheken im Ausland. Bd. 11]*. Wien u.a., Lit Verlag, 2015.

Siupiu, El. Intelectuali, elite, clase politice moderne în Sud-Estul european. Secolul XIX. București, Domino R, 2004.

**ОФИЦИАЛНИТЕ ОБЯВИ В ЕКЗАРХИЙСКИЯ
ВЕСТНИК „НОВИНИ“ („ВЕСТИ“, „ГЛАС“)
КАТО ИЗВОР ЗА ТРУДОВАТА МИГРАЦИЯ
НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ
(1890–1912)**

*Станислава Стойчева**

**THE OFFICIAL ANNOUNCEMENTS IN THE EXARCHATE
NEWSPAPER “NOVINI” (“VESTI”, “GLAS”) AS A SOURCE
FOR THE LABOR MIGRATION OF THE BULGARIAN
POPULATION IN MACEDONIA (1890–1912)**

Stanislava Stoytcheva

Summary. The study is dedicated to the advertisements published in the newspaper “Novini” (“Vesti”, “Glas”) [“News”] between 1890 and 1912, as a specific source of information about labor migration (*gurbet*) of the Bulgarian population in the Late Ottoman Macedonia. The newspaper “Novini” was a printed organ of the Bulgarian Exarchate – the only legal Bulgarian institution in the Ottoman Empire during the period under review. The aim of the study is to trace the main characteristics of official announcements and to reveal the specifics of the statistical information they provide. Five groups of announcements have been tracked: subpoenas in divorce cases; resolutions and communications on divorce cases; announcements relating to missing persons; obituaries and public thanks for donations made.

Summonses allow to make statistical sampling by region for a specific date or period. They are of great informative value as they provide a variety of data on migrant workers (exact name, place of residence and domicile, residence abroad, length of absence from home, etc.). The announcements concerning public gratitude for donations are also subject to statistical processing, but their content provides the opportunity to make more specific samples by settlements. Here the donations collected by the Bulgarian labor migrants to America are to be mentioned. The announcements of missing people and the obituaries are in small numbers in the newspaper and due to their sporadic and personal nature it is difficult to derive any numerical parameters. However, they provide valuable information on trends in the process of labor migration and its social significance. Having analyzed the above-mentioned sources, it is concluded that they confirm and supplement the

* Станислава Стойчева – гл. ас. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: stanislava_stoytcheva@yahoo.com [Stanislava Stoytcheva – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: stanislava_stoytcheva@yahoo.com].

data on the seasonal labor migration of the Bulgarian population in Macedonia, presented in the statistical documents of the Bulgarian Exarchate from the period under review and in other sources.

Keywords: statistics, Late Ottoman Empire, Bulgarian Exarchate, Bulgarian population, Macedonia, seasonal labor migration, gurbet, newspaper, subpoenas, obituaries, public gratitude, donations, missing persons

Ключови думи: статистика, късна Османска империя, българска Екзархия, българско население, Македония, сезонна трудова миграция, гурбет, вестник, призовки, некролози, публична благодарност, дарения, изчезнали хора

Настоящото изследване е посветено на един неизползван тип исторически извори за трудовата миграция (т.нар. гурбетчийство) на македонските българи¹, каквито са официалните обяви в периодичния печат. Те допълват съществуващата архивна документална база и историописа по темата. Отделни разновидности на официалните обяви са използвани в научната литература като доказателство за различни аспекти от дейността на българските институции в Македония. До момента обаче самите обявления не са изучавани като самостоятелен и достоверен исторически извор за трудовата миграция на българското население. Изключение правят съдебните призовки, които частично са въведени в научна употреба². Затова целта

¹ За това и за по-ранната литература по въпроса вж.: **Стойчева, Ст.** Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904–1912 г.). – В: **Пейковска, П., Г. Деметер** (съст.). *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (szerk.). *Emberék és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (eds.). *Migration of People and Ideas in Bulgaria and Hungary, 19th–21st Centuries*. (Publications of the Bulgarian-Hungarian History Commission, Vol. 4). София, 2018, с. 172–235; **Стойчева, Ст.** Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – *МПр*, 30, 2007, № 4, с. 47–76; **Стойчева, Ст.** Гурбетчийството от Охридска каза към 1907 г. По статистически данни на Екзархията. – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков*. София, 2008, с. 187–203. Напоследък темата за гурбетчийството в Америка се засяга от **Кайчев, Н.** Трудовите миграции на българите от Югозападна Македония в началото на XX в. – *Балкани*, 6, 2017, 2, с. 43–48; **Кайчев, Н.** Социодемографски особености на с. Черешница, Костурско в началото на XX в. – В: *Българският език. Древен, съвременен, единен*. София, 2018, с. 85–95.

² **Stoytcheva, St.** The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian Population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912). – In: **Peykovska, P., G. Demeter** (eds.). *Regions, Borders, Identities in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries. Collected Studies*. Sofia – Budapest, 2013, pp. 89–95.

на настоящото изследване е да се изтъкнат основните характеристики на официалните обяви в периодичния печат с оглед на статистическата информация, която те предоставят за трудовата миграция.

Трудовата миграция на мъжете е важен фактор в социално-икономическото развитие на българското общество в Македония в края XIX – началото на XX в. Гурбетчийството започва да има определяща роля след Илинденско-Преображенското въстание (1903) и особено в Югозападна Македония, където то се превръща в основен поминък на българското население. През първото десетилетие на XX в. в някои от тези райони (Охридско, Стружко, Ресенско, Преспанско, битолския Демир Хисар и др.) до една трета от мъжкото българско население се отправя на гурбет, или това са до 15% от всички българи (фиг. 1). Не по-различно е в Дебърско, Кичевско, Леринско и Костурско, където статистическите данни за броя на гурбетчиите са сходни. През 1909 г. българите гурбетчи от селските райони на Кичевска каза съставят близо 33% от мъжете, или 16,5% от всички българи, а към 1910–1911 г. в Костурска епархия те възлизат на 13,4% от всички българи екзархисти в епархията³. На практика още от края на XIX в. в

Фиг. 1. Разпространение на гурбетчийството в Югозападна Македония (Охридско-Преспанска епархия), 1906–1907 г.

Източници: ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 295, л. 95–106; а.е. 297, л. 157–201; Стойчева, Ст. Цит. съч., 2007; Стойчева, Ст. Цит. съч., 2008.

³ Стойчева, Ст. Българската Екзархия за етнодемографския облик на Македония (1908–1912). – В: *Независимостта на България 1908 – поглед от XXI век*. София, 2010, с. 311.

Югозападна Македония съществуват отделни селища, а и цели области, в които женското население преобладава именно поради пребиваването на мъжете по печалба в чужбина⁴. Те се завръщат периодично у дома, понякога ежегодно или през по-голям времеви интервал, а нерядко отсъстват с десетилетия. Гурбетчиите се отправят към други краища на Османската империя или извън нея – в България, Румъния, Америка и другаде, където могат да изкарат средства за препитание на семействата си.

Изворите

Вниманието ми бе привлечено от екзархийския печатен орган в Европейска Турция в. „Новини“ („Вести“, „Глас“) по няколко причини. На първо място, това е българският вестник, издаван най-продължително в Империята през разглеждания период – цели двадесет и три години (1890–1912). През това време той сменя три имена, за да продължи съществуването и мисията си. Няма сериозни хиатуси в издаването му и течението му може да се проследи в цялост⁵. Същевременно това е и най-тиражираният български вестник в Европейска Турция⁶. Негови абонати са всички български екзархийски учители, които са задължени от Екзархията да получават вестника, а в навечерието на Балканската война (1912) „задължителни абонати“ стават и всички български енорийски свещеници в Империята и в България. Разбира се, абонати са и подведомствените на Екзархията органи в Македония (митрополии, архиерейски наместничества и общини), а също така училищните и други библиотеки, както и интелигентите и будни българи. Това позволява да се състави относително пълна представа по изучавания проблем, което не би било възможно на базата на другите български вестници и списания, издавани в Османската империя (например вестниците „Отечество“, „Единство“, „Конституционна заря“, „Народна воля“, сп. „Културно единство“ и др.), най-вече поради тяхното ограничено съществуване (предимно в Хюриетските години, 1908–1912), значително по-малкия тираж и партийната насоченост на някои от тях. Тук трябва да се отбележи обстоятелството, че и на техните страници се отпечатват обяви и реклами. Те са значително по-малко от тези в екзархийския вестник и

⁴ Пак там, с. 310–311.

⁵ Срв. Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. 2 (Н–Я). София, 1966, с. 77.

⁶ За българския периодичен печат в Македония през периода вж. **Стойчева, Ст.** Аспекти на грамотността на българското население в Македония (1878–1912). – *МПр*, 38, 2015, № 2, с. 60–62.

имат предимно комерсиален характер⁷. По-важното обаче е, че в споменатите по-напред вестници не се поместват официалните обявления, давани от единствената през изучавания период легална българска организация в Османската империя – Екзархията, която представлява и защитава българския миллет⁸ там.

Във в. „Новини“ („Вести“, „Глас“) се публикуват официални обяви на самата Екзархия и нейните подведомствени органи в Македония (митрополиците, общините и архиерейските наместничества), както и на българските училища в Империята. Същевременно е значителен и делът на частните и комерсиалните обявления, давани във вестника по различни поводи от обществения и личния живот (фиг. 2). Всички обяви намират място на последната страница на вестника – четвърта или осма в зависимост от неговия обем, който се променя с течение на времето. По изключение някои обяви се отпечатват и на предпоследната страница (трета или седма), а повечето официални обяви на Екзархията се поместват на главната първа страница. Всички обяви са платени, като цената им варира съобразно икономическия контекст, презумпцията за достъпност на вестника и отварянето му към по-широка аудитория. От 1890 г. до октомври 1898 г. (I–VIII година на вестника) цената за обява възлиза на 1 грош за Османската империя (20 стотинки за България) на ред за първа публикация и наполовина (по 20 пари или 10 стотинки на ред) за всяко следващо отпечатване⁹. От края на октомври 1898 г. насетне заедно с промененото наименование и нова програма на вестника таксата за обявления на четвърта страница също е променена и вече възлиза на 8 пари (5 стотинки) на дума за първо обнародване и наполовина за всяко следващо¹⁰. Поради настъпилите финансови затруднения пред вестника редакцията му вече задължително събира таксите за обявите в предплата. Този размер и начин на събиране на таксата се запазват до последния брой на вестника през 1912 г.¹¹ Същевременно от началото на 1901 г. за някои специфични обяви

⁷ Например в солунския вестник „Отечество“ в брой се отпечатват до 15–16 предимно комерсиални обяви и реклами, по-рядко на първа страница – венчални и годишни обяви, некролози – по изключение. В сп. „Културно единство“ намират място до 20–21 рекламни обявления в брой, а също и „Явна благодарност“ с комерсиална цел (срв.: Отечество, I, № 13, 9.04.1909, № 14, 10.04.1909, № 32, 10.06.1909, № 34, 17.06.1909, № 40, 8.07.1909, № 43, 18.07.1909, № 45, 25.07.1909; Културно единство, I, № 6, 15.12.1908, № 7–8, 15.01.1909, № 9, 1.02.1909, и др.).

⁸ Миллет – етнорелигиозна група в Османската империя.

⁹ Новини, I, № 1, 17.09.1890.

¹⁰ Вести, IX, № 1, 23.10.1898.

¹¹ Пак там, XXIII, № 18, 11.10.1912.

Фиг. 2. Видове обяви в екзархийския вестник „Новини“, 1890–1912 г.

(годежни и сватбени), изискващи по-тържествено оформление, се въвеждат други цени (15 гроша или 3 лева)¹².

Сред публикуваните в екзархийския вестник обяви се открояват пет типа, които визират българските трудови мигранти (гурбетчии): 1) съдебни призовки по бракоразводни дела, 2) резолюции и съобщения по бракоразводни дела, 3) обяви, отнасящи се за изчезнали лица, 4) некролози и 5) публични благодарности (или „Явна благодарност“, както е озаглавена рубриката във вестника). Те се обнародват нееднократно – според желанието и финансовите възможности на подателя. Единствено за призовките Екзархията определя те да се публикуват трикратно и това се спазва стриктно от митрополиите, наместничествата и общините в Европейска Турция¹³. Откриват се обаче и изключения от правилото. Някои призовки се отпечатват само по един-два пъти, а други – по четири и повече, т.е. и в този случай публикацията се свежда до финансовите възможности на съответната екзархийска институция, която е издала призовката. Поради това всички обяви в настоящото изследване се цитират и предават по първата

¹² Пак там, XI, № 25, 2.03.1901.

¹³ Правилник за воденето подведомствените на духовните съдилища дела. София, 1897, с. 11.

им публикация във вестника. На същия принцип се проследява и техният брой. Разбира се, в случаите на липса на съответния брой обявата се предава по първата налична и следваща в хронологичен ред публикация.

1. Съдебните призовки

1.1. Численост, географско разпределение и характеристика

През първите години от съществуването на в. „Новини“ („Вести“, „Глас“) съдебните призовки са рядкост. Обаче от края на XIX в. и до 1912 г. включително се оказва, че последната страница на немалко броеве вече е изпълнена с такива известия. Обикновено се публикуват по две-три различни призовки в брой, но през първото десетилетие на XX в. не е изключение да се обнародват вече по четири, пет и шест призовки в един брой. Така за двадесет и трите години „живот“ на вестника на неговата последна страница са отпечатани общо 603 съдебни призовки, издадени от българските митрополии, архиерейски наместничества и общини в Европейска Турция¹⁴. Призовката се отнася само до едно лице; общият брой на призованите обаче е 607 души, защото в началото на 90-те години на XIX в. са отпечатани – вероятно по финансови причини – три „двойни призовки“ от Охридско-Преспанска митрополия, чиито текстове засягат по двама призовани, без връзка помежду им¹⁵. През следващото столетие „двойните призовки“ са изключение – открива се само една такава от българската община в гр. Костур (дн. Кастория, Гърция)¹⁶. В настоящото изследване упоменатите в „двойните призовки“ лица са взети под внимание като отделно призовани.

Географското разпределение на изучаваните призовки показва, че за Одринска Тракия и Цариградско се отнасят само 39 на брой¹⁷, или 6,5%

¹⁴ При предварителната публикация на част от данните бе работено с непълна статистическа извадка, включваща 479 призовки от Македония (вж. **Stoytcheva, St.** Цит. съч., 2013, с. 91).

¹⁵ Новини, II, № 66, 15.05.1892, № 81, 7.07.1892; III, № 32, 15.01.1893.

¹⁶ Вести, XIV, № 50, 18.05.1904.

¹⁷ За Одринска Тракия и Цариградско: Новини, II, № 37, 31.01.1892; V, № 5, 7.10.1894, № 36, 31.01.1895, № 79, 4.07.1895 (две призовки); VI, № 98, 27.09.1896; VII, № 55, 29.04.1897; Вести, IX, № 27, 5.02.1899, № 43, 2.04.1899, № 52, 7.05.1899; X, № 14, 17.12.1899, № 20, 14.01.1900, № 25, 1.02.1900, № 37, 14.03.1900, № 47, 21.04.1900, № 96, 10.10.1900; XI, № 2, 31.10.1900, № 71, 14.08.1901; XII, № 3, 4.12.1901, № 17, 25.01.1902, № 22, 12.02.1902; XIII, № 25, 18.02.1903; XIV, № 46, 4.05.1904; XV, № 74, 9.08.1905; XVII, № 13, 15.12.1906; XVIII, № 35, 26.02.1908; XIX, № 40, 28.12.1908, № 48, 16.01.1909, № 71, 4.03.1909; XX, № 16, 9.10.1909; XXI, № 56, 18.01.1911; XXII, № 61, 25.08.1912; XXIII, № 18, 11.10.1912; Глас, I, № 2, 14.10.1910, № 11, 4.11.1911, № 43, 1.03.1912, № 52, 22.03.1912, № 74, 15.05.1912.

от всички (фиг. 3а). Дори в една от издадените от българска институция в Тракия става дума за българин от Македония – Павел Атанасов от с. Цакони, Костурско, оженен в гр. Гюмюрджина (дн. Комотини, Гърция)¹⁸. Конкретно за Македония се отнасят 564 призовки, или над 90% от всички публикувани във вестника (фиг. 3а). Те засягат предимно мъжкия пол – 543 призовки и 547 призовани мъже. Чрез вестника са призовани само 21 българки от Македония¹⁹, което е под 4% от всички, отнасящи се за този район (фиг. 3б). Освен това „женските призовки“ не могат да се свържат с трудова миграция и имат друг характер²⁰. В тях най-често става дума за бягство

Фиг. 3. Географско разпределение на призовките и разпределение на призовките от Македония по пол на призованото лице.

¹⁸ Делото е заведено по месторождението на ищцата и призовката е издадена от тамошната българска община (Вести, XX, № 16, 9.10.1909).

¹⁹ Призовани жени: Новини, III, № 67, 21.05.1893; Вести, IX, № 83, 24.08.1899; X, № 11, 7.12.1899, № 18, 4.01.1900; XIII, № 39, 11.04.1903 (две призовки), XIV, № 11, 23.12.1903; XV, № 52, 24.05.1905; XVII, № 84, 28.08.1907; XVIII, № 2, 30.10.1907; XIX, № 43, 5.01.1909, № 63, 18.02.1909, № 76, 16.03.1909; XXI, № 117, 25.06.1911; XXII, № 22, 1.11.1911, № 36, 3.12.1911, № 37, 6.12.1911; Глас, I, № 12, 6.11.1910, № 73, 12.05.1912, № 82, 2.06.1912, № 86, 12.06.1912.

²⁰ Например: през 1892 г. Божия Георгиева, родом от с. Кресна, Мелнишка епархия, и омъжена в с. Сърбиново (дн. Брежани), Неврокопска епархия, избягала за трети път от дома на съпруга си и от една година се скитала по селото си и серските села; през 1909 г. Донка Томова, родом от гр. Крушево и преселена в гр. Битоля, напуснала „по престъпен начин“ дома си и заминала през Скопие за Цетина или Белград; през 1911 г. Крисанда Божкова, родом от гр. Дойран, избягала от съпруга си в с. Боймица (дн. Аксиуполи, Гърция), Гевгелийско, с някаква театрална труппа (Новини, III, № 67, 21.05.1893; Вести, XIX, № 63, 18.02.1909; XXI, № 117, 25.06.1911). Особено показателно е делото на призованата чрез вестника Яна Георгиева от с. Кърджево, Горноджумайско, която в края на 1899 г. избягала от омразния си и малък на възраст съпруг в Дупнишко, България. Съдебният протокол по последното е категоричен, че не става въпрос за трудова миграция на жената (ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 21–22; Вести, X, № 18, 4.01.1900).

от нежелан съпруг, за домашно насилие и други подобни причини, но не и за слугинство или аргатство²¹. Поради това „женските призовки“ не са обект на настоящото изследване.

Анализираните тук призовки са свързани изключително с мъжкото гурбетчийство сред българите в Македония и неговите последствия. Те се отнасят единствено за бракоразводни дела²². Чрез вестника се призовават само лица, които не могат да бъдат издирени от българските духовни власти в Османската империя по друг начин – нито чрез митрополията в България, нито чрез консулства в чужбина (респ. чрез МВРИ). В този случай в. „Новини“ („Вести“, „Глас“) има същата роля като „Държавен вестник“ в България. Призовките са съобразени с начина на призоваване на страните, практикувани от Българската екзархия през изучавания период било то в Османската империя, било то в България. Той е ясно регламентиран в екзархийския „Правилник за водение на подведомствените на духовните съдилища дела“ (по-нататък в текста означаван само като „Правилник“), глава IV, чл. 34–46²³.

Характерът на делата, по които се издават призовки, е ясно изразен в бракоразводните ведомости, водени от всички български митрополии в Македония по това време²⁴. Сравняването на конкретните призовки с тях показва, че тук става дума за дела по чл. 187, т. 1 от Екзархийския устав, който постановява развод при четиригодишното отсъствие на мъжа (с известно или неизвестно местожителство), без последният да се грижи за прехраната на семейството си²⁵. Например от Пелагонийска (Битолска) епархия разводите на официално призованите чрез вестника Ристе Велев, Илия Карадаков, Петър Чакширлиев, Конс Конев, Тодор Хр. Чутуков, Ангел Стойков Пунтев, Димитър Стефанов, Стоян Симонов, Михаил Йотов и др. са поста-

²¹ Една от призовките визира жена, отказала да изостави професията си заради семейството – актрисата от Варненския театър Ефросина Николова (ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 56–57; ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 102; Вести, XXII, № 22, 1.11.1911).

²² Изключение правят отделни призовки за развод на годеници (съгласно църковния закон те се считат за бракоразводни), например този на Стоян Силянов и Кръстана Попнаумова от с. Глобочица, Охридско (Новини, III, № 77, 15.06.1893).

²³ Правилник за водението..., с. 10–12.

²⁴ За този тип ведомости вж.: **Стойчева, Ст.** Състояние на българското семейство в Източна Македония според екзархийската статистическа документация. – *Известия на Исторически музей – Кюстендил*, 16 (2008), 2010, с. 217–235; **Стойчева, Ст.** Българското семейство в Македония на границата между две столетия: аспекти на кризата (1897–1902). – *ИБИД*, 41, 2011, с. 289–314.

²⁵ Екзархийският устав приспособен в Княжеството. София, 1904, с. 44.

новени поради продължителното им странстване и „безпечност“²⁶. Сходна картина се очертава и при съпоставка с ведомостите от другите епархии. Потвърждение, че в призовките става въпрос именно за гурбетчии, дава и сравняването с протоколните книги и документи по бракоразводни дела на две от големите митрополии в Македония, Охридско-Преспанската и Неврокопската²⁷. Почти всички призовки от Неврокопска епархия от началото на XX в. се припокриват със съответната протоколна книга в митрополията от 1905–1912 г. Че става въпрос именно за гурбетчийство, конкретно се указва и в някои от призовките. Например Наки Келешов от с. Дебрец (дн. Анарахи, Гърция), Кайлярско, „забегнал по печалба в чужбина“, а Георги Кръстев Трендов от с. Калапот (дн. Панорама, Гърция), Драмско, „заминал за печалба в Румъния“²⁸. В друга група призовки се отбелязват пък обстоятелствата в подкрепа на чл. 187, т. 1 от Екзархийския устав, по който явно се търси развод. Така през 1902 г. Наумче Колев от с. Арменско (дн. Алона, Гърция), Леринско, „забегнал в странство, като оставил жена си на улицата“; Георги Янчев Печиярев от гр. Прилеп пък „през време на отсъствието си из града никак не се погрижил за материалната поддръжка на съпругата си“; Иван Росомански от с. Неготино, Тиквешко, оставил съпругата си „с дребна челяд“ и т.н.²⁹ Особено обстоятелствена е призовка от Велес, в която четем: „...че съпругът ѝ Гйшош Т. Чурев из с. Ораовец (Велешко), живущ от 4 г. насам в Ямбол, не ѝ пращал никакви средства за прехрана, че не изпълнил обещанието си, дадено през последний м. февруарий на Ямболското Архиерейско Наместничество, че през март ще ѝ проводи пари и през миналий септемврий още дойде да се прибере и, че най-сетне, не отговарял на писмата, които тя му пишела“³⁰.

Известна част от призовките не визират гурбетчии, а безотговорни съпрузи, напуснали дома или пък бегълци по политически причини. Това може да се установи със сигурност, когато има известни податки в текста на самата призовка. Например в 1903 г. Коста Найденов Дардов (родом от с. Бегнице, Тиквешко), надничар в гр. Прилеп, живущ и оженен там, е издирван чрез призовка, защото „забегнал“ от жена си и се върнал в родното си село³¹. През същата година друг мъж, Никола Стоянов от с. Тросково,

²⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 174, л. 114; а.е. 232, л. 156, срв. Новини, VIII, № 6, 25.10.1897, № 18, 6.12.1897, № 41, 27.03.1898, № 58, 29.05.1898, № 72, 17.07.1898; Вести, XI, № 22, 26.01.1901.

²⁷ ЦДА, КМФ–23М, Инв. № 830/31 (ДАРСМ – Скопие, ф. 494 Охридска българска митрополия – Охрид, 1901, Дело IV); ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 7.

²⁸ Вести, XVII, № 22, 19.01.1907.

²⁹ Пак там, XII, № 12, 8.01.1902, № 17, 25.01.1902; XIV, № 10, 19.12.1903.

³⁰ Новини, III, № 21, 1.12.1892.

³¹ Вести, XIII, № 99, 7.11.1903.

Горноджумайско, пък най-безскрупулно окрал съпругата си и избягал някъде в Солунско с мома от същото село³². Че не става въпрос за отсъствие по печалба в странство, може да се установи и ако за това има податки в други документални източници. Такива единични случаи се откриват в района на Горноджумайското архиерейско наместничество от Неврокопска епархия³³. Краткото отсъствие на мъжа от дома (в рамките на няколко месеца) също навежда на мисълта, че тук не става въпрос за трудова миграция, но това не може да се изведе като сигурен показател. И тъй като не е възможно да се уточни броят на случаите и призовките, които не се отнасят за гурбетчий (ако и те да са малко), то те също са включени в общата извадка, използвана за целите на изследването.

1.2. Информативност на съдебните призовки

Призовките са стандартни еднотипни документи. През първите четири годишнини на вестника те са публикувани под заглавие „Обявление“; затова се губят сред другите обявления на последната му страница и не са ясно разпознаваеми от читателя като официално съдебно уведомление. От есента на 1894 г. насетне се появява заглавието „Призовка“, но и в следващите няколко години все още се срещат призовки, отпечатани като „Обявление“, „Обява“ или пък „Покана“. Единични призовки, озаглавени „Покана“, са обнародвани и през първото десетилетие на XX в. При значителна част от призовките под заглавието е даден и пореден номер (№), който представлява номер на изходящото писмо, с което тя е изпратена до редакцията. Това е добре проследимо при документите, изхождащи от Охридско-Преспанска митрополия. Според Екзархийския правилник (гл. IV, чл. 35) призовката се подписва от главния писар към съответния епархийски духовен съвет и върху нея се слага печатът на съвета. В българските епархии в Македония тази практика се прилага в малко по-друга форма, но в съответствие с духа на екзархийските разпоредби. Най-често призовките са подписани „от канцеларията“ или „писалището“ на съответната митрополия, наместничество или община; някои от по-ранно време са с подписа на общинския председател – икон. Стоян Гайгуров в гр. Мелник, свещ. Костандин Попничов (Попников) и свещ. Спас Игуменов в гр. Прилеп и др. Призовките от Велешка митрополия пък са подписвани от митрополийския секретар – П. Д. Чочков, йеро-

³² Пак там, XIII, № 33, 18.03.1903.

³³ Например официално призованите Ангел Ст. Календерски и Иван Константинов (Вести, XVIII, № 60, 27.05.1908, № 63, 6.06.1908) избягали в България по причини, различни от трудовата миграция – първият, след като спорил с жена си и я бил, а вторият, след като бил и ограбил жена си (ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 2, л. 61–62).

дякон Георги Шуманов, Бано М. Кушов (Кушев), което от своя страна носи информация за поредността на заемалите поста (постоянно или временно) и най-общо казано, за кадровия потенциал в тази митрополия. По подобен начин и в гр. Прилеп някои от призовките са подписвани от дякон Григорий К. Алексиев в качеството му на общински секретар. Накрая в призовката изрично се посочва срокът, в който трябва да се яви призованото лице в духовния съд (епархийски, казалийски) или да отговори писмено по делото. Според Екзархийския правилник това трябва да стане в срок от три месеца след последната публикация на призовката (гл. IV, чл. 42). Към това постановление се придържат повечето от българските митрополии в Македония, но от наличните призовки е видно, че по места има отклонения. Срокът за явяване на ответника може да тече и от първото обнародване на съответната призовка. Същевременно самият срок за явяване може да бъде намален до един-два месеца (30, 31, 45, 60, 61 дни) от публикацията. Обикновено такива по-къси срокове са характерни за призовки от началото на 90-те години на XIX в., т.е. преди въвеждането на Екзархийския правилник. Но и след това се регистрират подобни намалени срокове. Крайният срок за явяване на ответника може да бъде означен и като точна дата – ден, месец, година. Накрая, в някои призовки, каквито са тези от Велешка епархия, се отбелязва и номерът на съдебното дело, по което е призована страната.

За разлика от бракоразводните ведомости и протоколните книги призовките предоставят само основна информация за страните по делото. За сравнение: в бракоразводните ведомости са налични пълни сведения за лицата (три имена, възраст, месторождение, националност, вероизповедание, занятие, грамотност, семейно положение, продължителност на брака, брой и имена на децата и др.), събирани още със започването на делото. В призовките тази обширна информация е съкратена до няколко основни данни, отпечатани така, както са подадени от изходящата институция, а именно име и занятие на гурбетчията, неговото местожителство, месторождение и местопребиваване в чужбина, срокът на отсъствието му от дома. Данните за съпругата са значително по-малко.

Обикновено в призовката се отбелязват две имена – личното име на мъжа, а също бащиното или фамилията. Дали обаче става въпрос за бащино име, или фамилия, не навсякъде може да се уточни³⁴. В по-редки случаи

³⁴ Например Митре Г. Бадалов от с. Октиси, Стружко, е вписан в призовката само с лично име и фамилия, а в бракоразводната ведомост на Охридско-Преспанска митрополия – с трите си имена; Йонче Талев Кузманов от с. Лиорека, Ресенско, пък е вписан с три имена в призовката, а само с лично и бащино име във ведомостта (ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 232, л. 122, а. е. 326, л. 22; Вести, X, № 99, 20.10.1900; XVI, № 62, 20.06.1906).

в призовките се дават и трите имена на гурбетчията и тогава бащиното може да бъде изписано съкратено. Друг път като фамилия е давано и прозвище, основаващо се на родното място на лицето (Лесковчанец, Дреновчанец, Карабунишанец, Дисански и пр.), или прякор (напр. Боримечка)³⁵.

В призовките обикновено не се отбелязва занятието на отсъстващото лице, но в някои от тях то е записано и всъщност свидетелства за социалния профил на гурбетчията. Сред изброените професии известно предимство имат наемните работници (аргати, надничари) и дялгерите³⁶. Срещаме също кафеджия, фурниджия, „шекерджия в пиацата“, берберин, „птицопродавач“ в София, калайджия, воденичар и др.³⁷

Посочва се също точното местожителство на отсъстващото лице по населено място и епархия, а в големите епархии и по кази и нахии³⁸. Месторождението е отбелязвано по-рядко. Като цяло селищните и административно-териториалните наименования са предадени точно в призовките с изключение на отделни публикации, в които се откриват неточни изписвания, вероятно допуснати при набирането на броя от словослагателя. Данните за местожителството на гурбетчиите очертават географските параметри на трудовата миграция (фиг. 4). Разбираемо, отбелязаните в призовките райони съвпадат с тези части от Македония, където гурбетчийството е основен поминък на населението. Това е добре видно от призовките от Охридско-Преспанска епархия, в които се споменават лица от такива гурбетчийски райони като Охридско, Стружко, Ресенско (Горна Преспа), Преспанско, Гяват кол, Демирхисарско и Крушовско. Към 1907 г. в тази епархия от Охридска каза гурбетчии дават две трети от всички села, в Ресенско – близо седем осми от селата, а в областта Гяват кол и в Преспанско – почти всички³⁹. Наименованията на повечето от тези селища се срещат в призовките (фиг. 4). Много рядко се срещат призовки от най-южните части на епархията (районите на Воденското и Леринското архиерейско

³⁵ Новини, V, № 25, 16.12.1894, № 29, 3.01.1895; Вести, XXI, № 106, 31.05.1911; Глас, I, № 79, 26.05.1912.

³⁶ Вести, IX, № 71, 13.07.1899, № 75, 27.07.1899; XII, № 17, 25.01.1902, № 23, 15.02.1902; XIII, № 61, 27.06.1903.

³⁷ Новини, IV, № 32, 14.01.1894; Вести, X, № 56, 23.05.1900; XII, № 17, 25.01.1902, № 49, 24.05.1902; XIII, № 95, 24.10.1903; XV, № 8, 7.12.1904; Глас, I, № 84, 7.06.1912.

³⁸ Каза – административно-териториална единица в Османската империя, равнозначна на българската околия. Подразделя се на нахии (равн. на общини) (вж. **Стойчева, Ст.** Административно-териториално устройство на Македония (1879–1912). – *МПр*, 42, 2019, № 4, с. 69–71).

³⁹ За конкретните селища и числеността на излизащите от тях гурбетчии вж.: **Стойчева, Ст.** Цит. съч., 2007, с. 53, 55–56, 58–59, 61; **Стойчева, Ст.** Цит. съч., 2008, с. 188, 191–193.

наместничество). „Географията“ на тези от Скопска епархия също съвпада с районите със засилено гурбетчийство и особено добре тук се очертава Тетовско (вкл. Гостиварско). Подобно и в Дебърско-Кичевската епархия се отбелязват редица селища от Кичевско, Дебърско и Реканско. Характерни са и призовките от Леринско и Костурско, които показват именно районите и селищата, засегнати от трудовата миграция в Америка (фиг. 4)⁴⁰. Да добавим още, че нерядко в няколко различни призовки срещаме лица родом от едно и също селище – не само градове, а и села.

Фиг. 4. Местожителство/месторождение на гурбетчиите по райони и основни селища

⁴⁰ Срв. списъка на селищата у **Трайков, В.** Македония в българската диаспора. – МПр, 24, 2001 № 4, с. 39–40.

Данните за месторождението и местожителството на ответника са особено показателни за вътрешната миграция на българското население в Македония през изучавания период. Те показват именно етапите на тази миграция под влияние на икономическия фактор (фиг. 5). Най-напред от селото към близкия град – най-често това е казалийският център. Този процес е добре регистриран в Пелагонийска (Битолска) епархия, където българи от битолските села или от другаде от епархията се преселват във вилаетския център гр. Битоля. Например Тане Кръстев от с. Секирени, Иван Тасев от с. Кръстофор, Петър Атанасов от с. Гнеотино и Сотир Богоев от леринското село Бух (дн. Акритас, Гърция) са преселени в гр. Битоля⁴¹. Преселвания се регистрират и в другия град в епархията, Прилеп⁴². Подобни миграции към централния град се отбелязват и в други райони от Македония – в градовете Велес⁴³, Струга и Охрид⁴⁴. В някои случаи се подчертава, че от това преселване е минало много време и че въпросните лица отдавна са градски

Фиг. 5. Модели на миграция при гурбетчиите

⁴¹ Вести, IX, № 71, 13.07.1899; XVI, № 100, 31.11.1906; XXII, № 33, 26.11.1911; Глас, I, № 32, 4.02.1912, № 67, 28.04.1912.

⁴² Вести, XVII, № 11, 8.12.1906; Глас, I, № 79, 26.05.1912.

⁴³ Пак там, XI, № 46, 18.05.1901; XIV, № 97, 29.10.1904; XVI, № 19, 17.01.1906.

⁴⁴ Новини, VII, № 13, 22.11.1896; Вести, X, № 86, 5.09.1900; XXI, № 28, 11.11.1910.

жители. Друг път се уточнява, че е преселено цялото семейство. После вече заселените в областния град лица предприемат нова миграция към още по-голямо селище – към имперската столица Цариград или към най-големия град в Македония тогава, Солун. Този миграционен път е очертан в призовката на Димитър Ангелев Нече от 1894 г. Той е родом от прилепското село Бонче и е преселен в гр. Прилеп, а впоследствие се премества в гр. Солун, където е калайджия⁴⁵. Подобно преселване осъществява и Атанас Иванов (родом от гр. Велес) в гр. Солун, където е берберин, но след това заминава в неизвестно направление⁴⁶. През 1904 г. той е издирван от съпругата си, родена в гр. Прилеп и също преселена в мегаполиса. Както ще стане дума по-долу при анализа на данните за адресите по местоживее, част от призовките предоставят данни и за вътрешна трудовата миграция, осъществявана към по-далечни дестинации в границите на Османската империя – Мала Азия, Света гора и големите градски центрове.

Като се вземат за основа данните за месторождението и местожителството, става видим още един тип вътрешна миграция на българските мъже – домозетството⁴⁷. При него икономическият фактор също има роля, но не се отнася за трудова миграция в същинския ѝ смисъл. Така в призовката на Христо Николов от с. Сурович (дн. Аминдео, Гърция), Леринско, е уточнено, че той е домозет в с. Зелениче (дн. Склитро, Гърция), а в тази на Зоте Фотиров от Гостиварско – че е „прибран като домозет“ в с. Тресонче, Дебърско⁴⁸.

Важно сведение в текста на призовката е отбелязването на местопребиваването в чужбина. Обикновено се посочва само държавата. Географският ареал, очертан от призовките, се свежда основно до балканските страни – България, Румъния и Сърбия. (Тук е нужно да уточним, че трудовата миграция на македонските българи в свободна България се явява външна миграция, доколкото те напускат пределите на Османската империя. Същевременно тази миграция може да се разглежда и като вътрешна, защото се осъществява в рамките на българското землище.) Отбелязват се също така гурбетчии в Австро-Унгария, Германия, Русия и Америка, като последната дестинация става особено популярна след Илинденско-Преображенското въстание (1903).

Понякога в призовката се дава и по-точен адрес, включващ името на града, т.е. тук се очертават основните градове в странство, където има български колонии от трудови мигранти (работници, дюлгери, градинари, бо-

⁴⁵ Пак там, IV, № 32, 14.01.1894.

⁴⁶ Вести, XV, № 7, 3.12.1904.

⁴⁷ Домозет, домазет – приведен зет; зет, който живее в дома на родителите на жена си.

⁴⁸ Вести, XVII, № 95, 5.10.1907; XIX, № 13, 24.10.1908.

заджи, хлебари) (фиг. 6). Разбираемо е най-голям диапазон от населени места, където пребивават български гурбетчии от Македония, да се открива в Румъния, която е тяхно традиционно направление в края на XIX и началото на XX в. Там са регистрирани двадесетина града и отделно още някои по-малки населени места (села, железопътни гари)⁴⁹. Когато става въпрос за по-неизвестни за екзархийските органи дестинации – било в близка Румъния, или в далечна Америка, то те са предавани в призовките така, както е получена информацията за тях. Затова в призовките има неточности (например даден окръг е написан за град). По-рядко освен страната и селището се отбелязва и кварталът, където живее лицето. Например Христо Стефанов Лекоски от с. Царедвор, Ресенско, и Тасе Иованов Лесковчанец от с. Подмочани, Ресенско, пребивават в Цариград – първият в кв. „Ченгелкьой“, а вторият – в кв. „Еюб Султан“⁵⁰. По-пълни адреси се откриват и при гурбетчиите в Румъния. Така Димитър Наумов от с. Цер, Демирхисарско (Битолска каза), пребивава в Румъния на адрес „Турну Мъгуреле, пиаца „Сгара Симичня“; Димитър Стоянов от с. Велмей, Охридско, отговаря на адрес в гр. Плоещ: „Dimitre Christoff“, „cartjmar“ (кръчмар)⁵¹. Ако местопребиваването на лицето не може да се установи, се употребяват по-обща формулировки като: „забегнал в странство“, „забегнал с неизвестно местожителство“, „понастоящем с неизвестно местожителство“, „живуш, неизвестно где“, „живуш в странство с неизвестно местожителство“. В отделни случаи пък се отбелязва, че съответният мъж е „забегнал през граница“, като се има предвид границата с България⁵². Последната формулировка обаче е по-характерна за призовките от Одринска Тракия.

Съществува и група призовки, които отразяват настъпила промяна в местопребиваването на гурбетчиите (фиг. 5). Понякога става въпрос за изгубване на „следите“ на въпросното лице – до определено време то е пребивавало на известна локация, а след това е в неизвестност. Например: Змейко Митков от с. Големо Церско, Демирхисарско (Битолска каза), „забегнал преди 11 години в странство, а от една година с неизвестно местожителство“; Георги Андрев Койчески от с. Сопотница, също Демирхисарско, „преди 12 год. напуснал жена си и заминал за България, а от 4 години насам с неизвестно местожителство“; Тале Радев (Фузев) от с. Избища, Ресенско, „заминал преди 8 години за Румъния, а от 4 години с неизвестно местопребиваване“⁵³. Друг път се отнася за промяна в дестинацията на

⁴⁹ Пак там, X, № 14, 17.12.1899; XII, № 17, 25.01.1902.

⁵⁰ Пак там, XVIII, № 58, 20.05.1908; XXI, № 106, 31.05.1911.

⁵¹ Пак там, XI, № 17, 9.01.1901, № 70, 10.08.1901.

⁵² Новини, V, № 19, 25.11.1894.

⁵³ Вести, XIV, № 5, 2.12.1903; XVII, № 3, 10.11.1906, № 96, 9.10.1907.

Фиг. 6. Местопребиваване на гурбетчиите по основни държави и градове

Източници: за Румъния: Новини, V, № 29, 3.01.1895, № 49, 17.03.1895; VI, № 74, 2.07.1896; VII, № 34, 11.02.1897; VIII, № 58, 29.05.1898, № 72, 17.07.1898, № 76, 31.7.1898; Вести, X, № 56, 23.05.1900, № 99, 20.10.1900; XI, № 17, 9.01.1901, № 70, 10.08.1901; XII, № 11, 4.01.1902, № 28, 5.03.1902, № 44, 7.05.1902, № 59, 28.06.1902; XIII, № 61, 27.06.1903, № 100, 11.11.1903; XIV, № 11, 23.12.1903, № 94, 19.10.1904; XV, № 53, 27.05.1905; XVI, № 38, 24.03.1906, № 46, 25.04.1906; XVII, № 19, 9.01.1907; XVIII, № 99, 19.09.1908; XX, № 15, 7.10.1909, XXII, № 44, 22.12.1911; за България: Новини, II, № 102, 18.09.1892; III, № 21, 1.12.1892, № 93, 19.08.1893; VII, № 93, 9.09.1897; Вести, XIII, № 95, 24.10.1903; XVI, № 45, 21.04.1906; XIX, № 10, 17.10.1908; XX, № 101, 8.05.1910; XXI, № 112, 14.06.1911; Глас, I, № 104, 24.07.1912; за Сърбия: Новини, IV, № 81, 5.07.1894; V, № 29, 3.01.1895; VII, № 34, 11.02.1897, № 50, 8.04.1897; Вести, XVIII, № 57, 16.05.1908; XIX, № 13, 24.10.1908; за Русия: Вести, XVIII, № 99, 19.09.1908; XX, № 137, 31.07.1910; за Австро-Унгария: Вести, X, № 76, 1.08.1900; за Африка: Вести, XIV, № 86, 21.09.1904; за Америка: Вести, XIX, № 16, 31.10.1908; XX, № 22, 23.10.1909.

гурбетчията или до определено време той е пребивавал в дадена държава, а след това е заминал по печалба другаде. Така от призовката на Яне Лазаров Гьорески от с. Дърмени, Ресенско, се разбира, че той отсъства в продължение на тринадесет години, през четири от които е пребивавал в Цариград, а след това е напуснал столицата и е отишъл „неизвестно къде“⁵⁴. Подобно Георги Трайков от с. Модрища, Поречко (Кичевска каза), „преди 10 години заминал за Румъния, а оттам забегнал другаде с неизвестно местожителство“⁵⁵. При други гурбетчии вече е известна новата дестинация, по която поемат. Например Илия Наумов от с. Вранещица, Кичевско, гурбетува първоначално в гр. Белград, Сърбия, а оттам се прехвърля в Австро-Унгария⁵⁶. Фоте Стоянов от с. Търсие (дн. Тривуно, Гърция), Леринско, „заминал преди седем години в странство, по-рано в България, а после в Америка“⁵⁷. Конкретно в Леринско и Костурско последното не е рядкост през първото десетилетие на XX в. и особено след 1903 г., когато традиционните дестинации на тамошните гурбетчии се променят в полза на Америка.

Срокът на отсъствието на лицето от дома също задължително се споменава в призовката. Обичайно той се отразява в години, но в отделни призовки е в месеци или се посочва точната дата на напускането на дома. Когато продължителността на отсъствието е неизвестна, това също се отбелязва. Откриват се и формулировки от типа на: „няколко години“, „заминал отдавна“, „живуц от няколко години насам в [указано местонахождение]“⁵⁸.

Данните за съпругите на гурбетчиите, поместени в призовките, основно се ограничават до техните две имена и местожителство и/или месторождение. В отделни случаи е отбелязвано и името на жената по рождение (по баща). Често обаче в публикациите липсва част от тази информация и се отбелязва само малкото име на жената или че го търси съпругата му, без да се споменава нейното име. В по-редки случаи се отбелязва статутът на жената – дали мъжът е издирван от „първобрачната (т.е. омъжена в първи брак) му съпруга“, от „законната му съпруга“ и други подобни формулировки. Тези определения целят допълнително да обосноват сериозността и законността на иска на тъжителката. Срещат се в призовките само от отделни епархии, най-често от Охридско-Преспанската, Пелагонийската и Дебърско-Кичевската.

⁵⁴ Пак там, XV, № 7, 3.12.1904.

⁵⁵ Пак там, XVII, № 93, 28.09.1907.

⁵⁶ Пак там, XXI, № 41, 11.12.1910.

⁵⁷ Глас, I, № 10, 2.11.1910.

⁵⁸ Вести, IX, № 62, 11.06.1899; XV, № 95, 21.10.1905; XVI, № 39, 28.03.1906, № 69, 14.07.1906.

1.3. Количествен анализ на съдебните призовки

Информацията, съдържаща се в съдебните призовки на гурбетчиите, се поддава на статистическа обработка, чийто анализ да разкрие нови моменти от интересуващата ни трудова миграция. Разпределението на призованите лица по епархии (фиг. 7, 8) показва, че най-голям дял заемат тези от втората по големина епархия в Македония, Охридско-Преспанската – те са 140 на брой, или малко над една четвърт (25,6%) от всички. Следват тези от Скопска епархия – 106 (19,4%); Пелагонийска епархия – 93 (17,0%) и Дебърско-Кичевска епархия с 63 случая (11,5%). Делът на призованите лица от останалите епархии е значително по-малък (от 24 до 1 призовка от епархия), а от Сярска епархия въобще няма публикувани призовки. Това разпределение не съвпада с подредбата на епархиите по големина, а е следствие от два фактора – равнището на бракоразводите и разпространението на гурбетчийството във всяка от тях. Именно в епархиите от Югозападна Македония е най-значим процентът на разводите по икономически причини (включително поради дългогодишно отсъствие на мъжа по гурбет)⁵⁹.

Фиг. 7. Разпределение на призованите лица (брой случаи) по епархии

⁵⁹ Стойчева, Ст. Цит. съч., 2007, с. 70–71; Stoytcheva, St. Цит. съч., 2013, с. 90–91.

Фиг. 8. Процентно разпределение на призованите лица (случаи) по епархии

Извадката, основаваща се на данните за последното известно местонахождение на гурбетчијата и общата продължителност на неговото отсъствие, показва с оглед на всички епархии в Македонија, че повеќе от половината гурбетчијии (57,8%) са с неизвестно местопребивавање (фиг. 9), малко над една пета от тях (21,2%) се намират в Румъния; пребиваващите в други държави са значително по-слабо представени, но тук се открояват тези в България (6,5%) и в Америка (5,3%); в Сърбия са едва 3,5% от всички, в Австро-Унгарија – 1,8%; по под половин процент поотделно заемат гурбетчиите в Русия, Германия и другаре; делът на гурбетчиите, работещи в рамките на Османската империя, съставя 3,1%. Може да се обобщи, че 96,9% от случаите в извадката се отнасят за външна (извън границите на Империята) трудова миграция.

Фиг. 9. Местопребивавање на гурбетчиите

Внимание привличат две групи гурбетчии, застъпени в извадката – вътрешните трудови мигранти и работниците в Америка. Що се отнася до работещите в границите на Османската империя (фиг. 10), то това са преди всичко гурбетчии в Цариград, родом от ресенските села Царедвор, Дърмени и Подмочани – общо шестима⁶⁰. Тук трябва да се отбележи, че именно българите от Ресенско и като цяло от Преспанско имат трайно и сериозно присъствие в османската столица, където упражняват предимно градинарския занаят. С местопребиваване в Мала Азия са 17,6% от гурбетчиите и там призовките показват работници от Костурско, всички от с. Дъмбени (дн. Дендрохори, Гърция)⁶¹. Това е традиционна дестинация за костурските българи. В гр. Солун са 11,7% от случаите, или това са само двама гурбетчии, а в други градове (Корча, Драма) – по един⁶². Накрая се отбелязват също две традиционни дестинации, най-вече за българите от Източна и Югоизточна Македония, като Света гора и Йерусалим. Там виждаме да пребивават работници от Струмишка епархия⁶³. По отношение на трудовата миграция към Америка (фиг. 11), то призовките показват, че тамошните гурбетчии произхождат предимно от Леринска епархия (34,5%), следвани от тези от Пелагонийска епархия (24,1%). Регистрираните гурбетчии в Америка от другите епархии варират в рамките на 3,5% (Охрид-

Фиг. 10. Разпределение на вътрешните трудови мигранти по местопребиваване

⁶⁰ Вести, XI, № 13, 22.12.1900; XIII, № 17, 21.01.1903; XV, № 7, 3.12.1904, № 95, 21.10.1905; XVIII, № 58, 20.05.1908; XXI, № 106, 31.05.1911.

⁶¹ Вести, XVI, № 7, 2.12.1905, № 39, 28.03.1906; XX, № 112, 3.06.1910.

⁶² Новини, IV, № 32, 14.01.1894; VII, № 64, 30.05.1897; Вести, XII, № 49, 24.05.1902; Глас, I, № 67, 28.04.1912.

⁶³ Вести, XVII, № 81, 17.08.1907; XVIII, № 32, 15.02.1908.

Фиг. 11. Разпределение на гурбетчиите в Америка по епархии според месторождението

ско-Преспанска и Струмишка епархия) – 13,8% (Скопска епархия)⁶⁴. Това разпределение като цяло съответства на характера на трудовата миграция в Новия свят, където пребивават най-вече българи от силно засегнатите през въстаническите години райони в Югоизточна Македония и особено от Леринско и Битолско.

Данните за продължителността на отсъствието на гурбетчиите показват, че само в малко над една пета от случаите (20,7%, или 113 случая) тя не е известна. От разпределението по петилетки е видно, че при под една трета от тях (30,7%) гурбетчията отсъства до четири години включително, а при около две пети (39,3%) фиксираното отсъствие е от 5 до 9 години (фиг. 12). По-продължителните отсъствия в рамките на 10–14, 15–19 и 20+ години са слабо застъпени и представляват 9,3%. Голямата част от тях са на преспанските и ресенските гурбетчии в Цариград, при които твърде продължителното пребиваване в странство или в столицата е начало на усядането им там. Детайлното разпределение на случаите по години внася известно уточнение (фиг. 13). Фиксираната в призовките продължителност на отсъствие варира от един месец до 20 години. Например Иван Недев от гр. Охрид, живущ в махалата Кошища, и Дончо Янов Джуманов от с. Ресо-

⁶⁴ Пак там, XVI, № 54, 23.05.1906; XIX, № 16, 31.10.1908, № 32–33, 8.12.1908; XX, № 16, 9.10.1909, № 22, 23.10.1909, № 45, 16.12.1909, № 58, 20.01.1910, № 64, 3.02.1910, № 82, 17.03.1910, № 104, 15.05.1910, № 122, 26.06.1910, № 133, 22.07.1910; XXI, № 48, 30.12.1910, № 68, 1.03.1911, № 99, 14.05.1911, № 104, 26.05.1911, № 108, 4.06.1911, № 144, 27.08.1911; XXII, № 26, 10.11.1911, № 39, 10.12.1911, № 55, 11.08.1912; Глас, I, № 8, 28.10.1910, № 15, 12.02.1911, № 25, 19.01.1912, № 26, 21.01.1912, № 44, 3.03.1912, № 64, 21.04.1912, № 79, 26.05.1912, № 82, 2.06.1912.

во, Тиквешко, отсъстват от дома си само в продължение на по един месец⁶⁵. Митре Ангелев Бубачев от с. Вранища, Стружко, пребивава в продължение на двадесет години в гр. Гюргево, Румъния, а Цветко Петров от гр. Велес – двадесет години в гр. Ямбол, България⁶⁶. Графиката добре илюстрира динамиката на случаите в тези времеви рамки. Преобладаващо е отсъствието до 10 (най-често четири, шест и седем) години. Следователно тук се спазва и дори надвишава установеният от Екзархийския устав срок (четири годи-

Фиг. 12. Продължителност на отсъствието на гурбетчиата

Фиг. 13. Разпределение на случаите по продължителност на отсъствие на гурбетчиите в години, 1892–1912 г.

⁶⁵ Вести, XV, № 10, 17.12.1904; XXI, №. 9, 21.09.1910.

⁶⁶ Новини, III, № 93, 19.08.1893; Вести, XVII, № 19, 9.01.1907.

ни), след който може да бъде заведено дело и постановен бракоразвод. Същевременно големият брой на издадени призовки (респективно заведени дела) при отсъствие на мъжа за по-малко от четири години свидетелства и за желанието на жените да получат по-рано развод. Водещата причина за това най-често е икономическата несигурност, в която те са оставени, и необходимостта да потърсят прехраната си в ново семейство. Нерядко такива съпруги са и напъждани от мъжовите роднини като ненужно гърло за изхранване.

В този контекст несъмнен интерес представлява продължителността на пребиването на гурбетчиите в Америка (фиг. 14, 15), доколкото тази дестинация на трудовите мигранти е трудно преодолявана и не позволява ежегодно завръщане у дома. От призовките е видно, че най-краткотрайното регистрирано пребиваване в Америка е това на Велян Николов от гр. Прилеп с продължителност само пет месеца, а най-дълговременното (девет години) е това на Стоян Колев от с. Конопница, Кривопаланско⁶⁷. Извадката показва, че пребиваванията в рамките на 0–4 и 5–9 години имат много близко процентно представяне, като значително нарастване се наблюдава между третата и шестата година. С други думи, това са относително кратки срокове на отсъствие от дома, което е обяснимо с времевите граници на българското гурбетчийство в Америка в началото на XX в. Въз основа на годината на издаване на призовките и продължителността на отсъствието на дадения гурбетчия може да се определи годината на неговото заминаване зад океана. Извадката ясно показва, че над две пети от мигрантите

Фиг. 14. Продължителност на отсъствието на гурбетчиите в Америка

⁶⁷ Вести, XIX, № 32–33, 8.12.1908; XXII, № 55, 11.08.1912.

Фиг. 15. Година на заминаване на гурбетчиите в Америка

(11 случая) са заминали с първата масова гурбетчийска вълна в Америка през 1904–1905 г., а още близо толкова (10 случая) – през 1906–1908 г., в пика на „американската мечта“. Ако се съди по месторождението на призованите, то това са основно българи от Леринско и Костурско. Разбира се, регистрират се и по-ранни и по-късни заминавания – към 1899 и 1902 г., т.е. преди началото на засиления миграционен процес и във времето на неговото известно уталожване през 1910–1912 г. В почти всички от тях присъстват гурбетчии от други райони в Македония – Прилепско, Велешко, Кавадарско, Кривопаланско.

2. Резолюции и съобщения на решенията по бракоразводни дела

Даването на такъв тип обяви във вестника не е практика на българските институции в Македония. Общо съобщенията и резолюциите по бракоразводни дела, публикувани във вестника, са осем на брой, едно от тях се отнася за жена в неизвестност⁶⁸. Всички са от периода 1899–1903 г., отпечатани са еднократно и изхождат главно от Велешкия епархийски духовен съвет (респективно Велешка митрополия), само две са от Охридско-Преспанска митрополия. Отнасят се преди всичко за гурбетчии.

⁶⁸ Пак там, IX, № 81, 17.08.1899, № 90, 17.09.1899; X, № 24, 28.01.1900; XI, № 54, 15.06.1901; XII, № 27, 1.03.1902; XIII, № 39, 11.04.1903, № 42, 22.04.1903, № 57, 13.06.1903.

В резолюцията се дават пълните данни за гражданското състояние на страните, така както са записани в окончателния протокол по делото и бракоразводното решение. Всъщност тя представлява препис от протокола. Разликата между данните, поместени в една призовка, и в резолюцията по делото на съответното лице се илюстрира добре от публикуваните през 1899 г. във вестника документи по делото на един велесчанин. В призовката се казва: „Велеската Българска Митрополия призовава Панче Иванов Чайлев, сега с неизвестно местожителство, да се яви лично в съдебното заседание на Епархийския Смесен Съвет при същата Митрополия на 2-ий Август т.г. в два часа по турски заранта, за да отговаря по заведеното срещу него от първобрачната му съпруга Фета П.[оп] Георгиева от гр. Велес дело за бракоразвод“⁶⁹. В резолюцията вече гражданското състояние на страните е предадено в детайли: „[...] Панче Ишов Чайлев, родом от гр. Велес, българин, православен, турски поданик, на възраст около четиридесет години, грамотен, по занятие кожухар и Фета п.[оп] Георгиева, родом от същия град, българка, православна, турска поданица, тридесет и пет годишна, домакиня, грамотна, бракосъчетани преди осемнадесет години с благословението на Св. Българска православна църква...“⁷⁰. Сравнението с бракоразводната ведомост на Велешка митрополия за 1898 г. показва, че всички изнесени данни в резолюцията съвпадат с изключение на бащино-то име мъжа, което е характерно за района – Игнов⁷¹. То е сгрешено както в резолюцията, така и в отпечатаната по-рано призовка. Също така във ведомостта неговата професия е записана по турски като „кюркчия“, а в резолюцията наименованието е заменено с българското „кожухар“. Това явно е направено още на място в митрополията. От гореизложения пример е видно, че (като се изключат някои печатни грешки) изложените в публикации данни са достоверни.

За разлика от резолюциите в съобщенията по бракоразводни дела подробните данни за лицата се пропускат. Отбелязват се името, месторождението/местожителството и местопребиваването на адресата, както и съответните данни за съпругата му – това са почти същите данни като тези в призовките, но акцентът им е върху решенията по делото и мотивите за тях съгласно Екзархийския устав. Това е и целта на публикацията – да се съобщи решението на заинтересованата страна, която не е била издирена. Съобщенията във вестника преобладават пред резолюциите (първите са шест на брой, а вторите са две), явно поради по-кратката форма, а следователно и по-малката такса за публикуване.

⁶⁹ Пак там, IX, № 53, 11.05.1899.

⁷⁰ Пак там, IX, № 90, 17.09.1899.

⁷¹ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 174, л. 117.

3. Обяви за изчезнали лица

Този тип обяви са озаглавявани просто „Обявление“, а по-рядко „Търси се“, „Изгубен човек“ и др. Те са малко на брой – общо двадесетина в цялото течение на вестника, предимно от края на XIX в. Обявите във вестника са подавани лично от роднини, търсещи изчезнал син, брат, или чрез посредник. Подател от името на семейството е българската митрополия, архиерейско наместничество, община или някое авторитетно лице в местното общество (търговец, бакалин)⁷². В обявите се дава информация за името, възрастта, външните белези на изчезналото лице, за това къде се е отправило и с каква цел, кога е изчезнало. В обява от 20 юни 1893 г. е поместено следното описание: „Известявами от с. Обидим (Неврокопско), че имам изгубен момък през 1889 г. на име Атанас Вельов Дзинков, сиво-ок, среден на бой, смешлив, на изглед среден, 20 годишен“⁷³. Или това са данни, явно сходни с отбелязаните в нюфуското тескере (т.е. удостоверението за самоличност) на изчезналия.

Най-често се издирват лица, отишли на гурбет в България, Румъния, Цариград, Мала Азия и другаде или в неизвестно направление. Това е ясно указано в обявите. Подобно на призовките и в някои обяви за изчезнали лица се откриват сведения за вторично придвижване на лицето от една дестинация в друга⁷⁴. В някои случаи следите им се губят тъкмо след подобно преместване⁷⁵. Две обяви от 1892 г. са показателни за характера на документите. В първата от тях четем: „Търси се господин Васил Тегов от с. Белотинци (Неврокопско), който подир смъртта на покойния си баща излязъл в странство за печалба. Той оставил жена с две женски и едно мъжко деца. Има вече 7 години от как е излязъл; подирното му виждане преди четири години е било в Измир. Като не може да се изкажат мъчнотиите на тази жена след загубата на мъжа ѝ, моля, Господа Читатели, в името на човешината, който е видял или чул за местопребиваването на този човек, нека обади направо или чрез в. „Новини“⁷⁶. С втората обява се издирват сведения за братята Евтимий и Констандин Ставрови от с. Ливадица, Неврокопско, чиито родители ги очакват. В текста е подчертано: „Стана 15 години как печелят по България и не се връщат назад. С нетърпение очаквами слух за тях“⁷⁷.

⁷² Новини, II, № 9, 22.10.1891; Вести, XI, № 45, 15.05.1901; XX, № 78, 8.03.1910; Глас, I, № 93, 28.06.1912.

⁷³ Новини, III, № 85, 23.07.1893.

⁷⁴ Вести, XII, № 38, 9.04.1902.

⁷⁵ Новини, V, № 6, 11.10.1894; VIII, № 4, 18.10.1897; Вести, XX, № 85, 24.03.1910.

⁷⁶ Новини, II, № 40, 11.02.1892.

⁷⁷ Пак там.

И двете обяви са написани и подадени от съселяни, ученици в четвърти клас на Сярската българска педагогическа гимназия по това време – К. Вълков и К. Атанасов. За това, че става въпрос за изчезнали гурбетчии, се указва и в ред други обяви. През 1894 г. Иван Родонов от неврокопското село Кремен търси от властите и духовенството в с. Лясковец, Великотърновско, информация за сина си Никола, който отишъл там „да работи, за да изкарва насъщния си хляб“. През 1898 г. е издирван Симо Мандиев от гр. Ресен, 20-годишен, заминал четири години преди това за Румъния по печалба⁷⁸. Обявите за изчезнали лица от началото на XX в. са сходни и се отнасят предимно за гурбетчии в Румъния и България⁷⁹. В навечерието на Балканската война вече се появяват и обяви за изчезнали гурбетчии в Америка. Така през 1909 г. родителите на Петър Георгиев Гюрджиклиев от с. Гюрджик, Драмско, го издирват. Той пребивава в Америка (в градовете Мадисон и Сейнт Луис) от пет години, но от две и половина години е в неизвестност⁸⁰. Година по-късно е издирван и Януш Георев от с. Неготино, Тиквешко, който е в Америка от три години, но от година също е в неизвестност⁸¹. Някои от тези обяви имат пряка връзка със съдебните призовки и заедно двата документа очертават евентуалните последици за издирвания и неговото семейство. Показателни в това отношение са публикуваните документи за гурбетчията Пандо Кръстинов от с. Шулино, Мала Преспа⁸². Той е издирван от роднините си през май 1911 г. От обявата във вестника стават известни всички обстоятелства около пребиваването му в гр. Сейнт Луис, боледуването му и препятствията при потеглянето му за дома 10 месеца по-късно. По обратния път следите му се загубват в Белград. Тъй като той така и не се завръща, в края на същата година съпругата му вече завежда бракоразводно дело и е издадена призовка, отпечатана във вестника.

4. Некролозите

За периода от 1890 до 1912 г. във вестника са публикувани над 800 стандартни некролога, без да се броят официалните посмъртни материали от Екзархията за църковни и обществени дейци. Голямата част от тях се отнасят за Македония. Отпечатаните във вестника некролози показват както социално значимите групи в българското общество (дейците за на-

⁷⁸ Пак там, V, № 19, 25.11.1894; VIII, № 23, 24.12.1897, № 72, 17.07.1898.

⁷⁹ Вести, XI, № 87, 9.10.1901; XIX, № 31, 5.12.1908; XXI, № 97, 10.05.1911.

⁸⁰ Пак там, XX, № 48, 23.12.1909.

⁸¹ Пак там, XXI, № 78, 8.03.1910.

⁸² Пак там, XXI, № 104, 26.05.1911; XXII, № 26, 10.11.1911.

родна просвета и църква, благодетелите, интелигенцията)⁸³, така и обикновените българи в тяхната скръб. Съвсем незначителна част от некролозите обаче могат пряко да се свържат с трудовата миграция на българското население. Те са еднотипни документи, придаващи на скръбта определени рамки – предоставят информация за починалото лице (име, пол, възраст, занятие, заслуги в народното дело (ако има такива), обстоятелства около смъртта и погребението), изброяват се опечалените (роднини, близки и приятели на покойния). Затова те са и специфичен генеалогичен извор⁸⁴. Разбира се, не във всички некролози се отбелязва целият диапазон от посочените по-горе данни и техният подбор зависи от желанието на подателя. Косвена ретроспективна информация за трудовата миграция съдържат немалко некролози за лица, починали далеч от родното си място⁸⁵, но пряко за гурбета на българското население в Македония свидетелстват няколко групи некролози:

○ Едните са на българи, работещи в границите на Османската империя и съответно с данни за вътрешната трудова миграция – в Цариград например, а някои вече и преселени там. Особено място тук заемат ресенчани в столицата – Атанас Тр. Лъомчев от гр. Ресен; Ставре Г. Савев от с. Янковец, Ресенско; Андрея Проиков от гр. Ресен, прекарал четиридесет години в квартал „Пера“; дядо Вельо Милошов от гр. Ресен, на 94 години, протомайстор на Цариградския градинарски еснаф и др.⁸⁶ Сред тях се откроява едно свещеническо семейство с корени в Ресенско и неразривно свързано с родния край – това на свещеник Наум Поптрайчев от с. Царедвор и служащ в българската църква „Св. Стефан“ в Цариград. Само за две години (1893–1894) семейството загубва четирима от своите членове – дъщерята Славка (завършила V клас в българската Битолска девическа гимназия) и сина Димитър (в VI клас на българската Солунска мъжка гимназия), презвитера Екатерина Попнаумова и дядото свещ. Трайче Попнаумов⁸⁷. Освен подробности от биографията на покойните некролозите свидетелстват за раздвоеността на бащата между родното му място и местоназначението му

⁸³ Срв. Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Съст. Р. Радкова, Т. Радков, Д. Гоцева. Т. 1. София, 2003, с. 14 и сл.

⁸⁴ **Веков, М.** Посмъртните материали като генеалогичен извор. – *Родознание/ Genealogia*, 22, 2017, № 3–4, с. 13–25.

⁸⁵ Новини, V, № 31, 13.01.1895; VIII, № 18, 6.12.1897; Вести, X, № 29, 15.02.1900; XVII, № 79, 10.08.1907; XVIII, № 50, 22.04.1908; XXII, № 55, 11.08.1912.

⁸⁶ Новини, I, № 29, 11.04.1891; III, № 95, 27.08.1893; IV, № 6, 8.10.1893, № 23, 7.12.1893, № 26, 17.12.1893; Вести, X, № 55, 19.05.1900; XI, № 10, 28.11.1900.

⁸⁷ Новини, III, № 30, 5.01.1893, № 45, 2.03.1893, № 82, 13.07.1893; IV, № 21, 30.11.1893, № 83, 15.07.1894.

в столицата – двама от членовете на семейството умират в с. Царедвор и двама в Цариград. През изучавания период е добре проследима и групата на костурчани в османската столица: Константин В. Чимишов, роден в с. Зелениче (дн. Склитро, Гърция); Киро Патера, на 72 години, от с. Загоричани (дн. Василиада, Гърция), протомайстор на Цариградския млекарски еснаф; Георги Ф. Папайовчев от с. Косинец (дн. Йеропиги, Гърция) и др.⁸⁸ Некролозите във вестника регистрират и лица от Дебърско и Тетовско, мъже и жени, също имащи традиционно присъствие в Цариград⁸⁹. Поради твърде малко налични некролози са мъчно забележими вътрешните трудови мигранти (и техните семейства) в гр. Солун. Един от малкото е този на Гюргя Стаматова-Божковска, родена в с. Заборгие (дн. Заборие, Албания), Дебърско, и починала в Солун⁹⁰, който представя значителната колония дебърчани в града. Друг некролог пък е за дойранчанеца Митуш Хаджигеоргиев, който живял тридесет години в Солун, но се върнал да почине в родния си град⁹¹.

○ Друга група представляват некролозите на гурбетчии, в чийто текст пряко е указано тяхното занятие, колко време и къде са били на гурбет, при какви обстоятелства са починали. Като цяло тези документи очертават нерадостните страни на печалбарството в чужбина. Показателен е общият некролог на Георги Димитров (на 17 години) и Георги Петров (на 33 години), и двамата родом от с. Белица, Кичевско⁹². В края на 1895 г. те загинали отровени от изпарения при работата си като хлебари във фурна в с. Сестримо, Татарпазарджишко (дн. Пазарджик, България), единият на място, а другият – в татарпазарджишката болница. Също така от текста на некролога става ясно, че двамата покойници са били на гурбет заедно с родните си. Некрологът на един свещенически син, Владимир Попниколов (на 19 години) от с. Зърновца, Кочанско, пък показва, че дори лица с добро образование и възможности отиват по печалба в странство, за да подпомогнат семейството си⁹³. В документа изрично се отбелязва, че покойният е получил първо основно образование в селското училище, след което е завършил двукласното училище в гр. Кочани и учел в българското Скопско педагогическо училище, т.е. предполага се, че ще бъде учител. Но „подир малко напусна родното си място и отиде на чужбина, дето от големи лише-

⁸⁸ Новини, II, № 32, 14.01.1892; Вести, XII, № 17, 25.01.1902; XVII, № 43, 3.04.1907.

⁸⁹ Новини, II, № 61, 28.04.1892; XVIII, № 69, 27.06.1908, № 71, 4.07.1908.

⁹⁰ Вести, XV, № 37, 29.03.1905.

⁹¹ Новини, IV, № 90, 9.08.1894.

⁹² Пак там, VI, № 30, 9.01.1896.

⁹³ Вести, XI, № 75, 28.08.1901.

ния сполетва го неизцеримата болест охтика, която го немилостиво завлече в хладната земя⁹⁴. Друг гурбетчия, Владимир Христов (на 23 години) от гр. Кичево също намира смъртта си след боледуване в гр. Кралево, Румъния⁹⁵. Документите разкриват също и ефекта от трудовата миграция за личностното развитие, разширяването на собствения мироглед на гурбетчиите и как това рефлектира в родното му място. Показателен в този смисъл е некрологът на Божко Кузманов, 68-годишен, от с. Вруток, Гостиварско (в Тетовска каза)⁹⁶. Той „странствал“ в продължение на петдесет и пет години, излизайки на гурбет 13-годишен и прекарвайки почти целия си съзнателен живот далеч от родното село. Развита му в това време функционална грамотност е отразена в документа – „по причина на житейската му опитност придобита през 55 годишно странствование, той е служил за съветник на своите съселяни, у които се е ползувал с най-голямо уважение“⁹⁷. Същият некролог дава информация и за влиянието на гурбетчийството в странство върху именуването на децата в семейството на покойния. Тук ясно се вижда внасянето на чуждестранни имена отвън в един район с характерна и традиционна именна система, какъвто е Гостиварско⁹⁸.

○ Некролозите на гурбетчии, починали в Америка, са също ясно обособена група със свои специфики. Такива скръбни обяви се появяват в пика на гурбетчийството на българските мъже зад океана, към 1906–1912 г.⁹⁹ Данните за възрастта, месторождението и занятието на починалите в Америка отговарят на възрастовия и социалния профил на гурбетчиите от Югозападна Македония (Леринско, Костурско)¹⁰⁰. Документите указват гурбетчии, работещи в различни краища на Северна Америка (САЩ, Канада) – градовете Торонто и Чикаго, щатите Орегон и Аризона и др. Особеното тук е, че във вестника се отпечатват и по два некролога за един и същ трудов мигрант – един от семейството му и друг оттам, където е починал. Обикновено некрологът, изпратен до редакцията от

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ Пак там, XVI, № 9, 9.12.1905.

⁹⁶ Новини, VII, № 99, 30.09.1897.

⁹⁷ Пак там.

⁹⁸ Вж. **Стойчева, Ст.** Енорийските регистри като извор за демографското и социално състояние на българското население в Македония (началото на XX в.). – В: *Архиви и история: взаимодействия, перспективи. Сборник доклади от национален семинар. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 16–17 октомври 2019.* Съст. А. С. Кочанкова. София, 2020, с. 71.

⁹⁹ Вести, XVII, № 1, 3.11.1906; XVIII, № 22, 11.01.1908; XIX, № 70, 2.03.1909, № 76, 16.03.1909; XXI, № 84, 7.04.1911.

¹⁰⁰ Вж. **Стойчева, Ст.** Цит. съч., 2018, с. 181–188.

Америка, се публикува еднократно. Последният е подписан и подаден от „опечалените съотечественици“ в странство, които намират такъв бърз начин да изпратят скръбната вест до дома на починалия. Например през 1908 г. съотечествениците на Христо Милев Савев от с. Рамне, Охридско, известяват роднините му за смъртта му в чикагската болница¹⁰¹. Нерядко семейството разбира със закъснение за сполетялото ги нещастие, както виждаме от некролога на Митре В. Кирков (на 19 години) от с. Бабчор (дн. Вапсори, Гърция), Костурско, починал в Палмър, Орегон¹⁰². От този некролог проличава и една особеност на гурбетчийството в Америка – че младежът трябва да се ожени или сгоди, преди да замине, а понякога дори е сгодяван и в негово отсъствие¹⁰³. Характерни са и формулировките на причините за смъртта на работниците в Новия свят. Те обикновено са свързани с непосилния труд и злополуки във фабрики, мини, по строежа на пътища и въобще с лошите условия на емигрантския живот. В некролога на споменатия по-горе Христо Савев четем: „Болестта, от която легна, парализиран в лявата половина на цялото тяло, бе добита от силна настинка в тукашната фабрика за желязо, където един ден бе принуден да работи необикновено усилено. Ето още една жертва, която дава охридско в ужасните американски фабрики!“. Два отделни некролога на трагично починалия в гр. Торонто Григор В. Шпатов (на 27 години), родом от с. Загоричани, Костурско, дават семейството му в Османската империя и роднините и другарите му в Америка¹⁰⁴. Между данните за възрастта му, обстоятелствата около смъртта му (усложнения след прерязване на пръст с машина) и погребението му няма значими разлики. Но „американският некролог“ предоставя много повече данни за биографията на покойния с характеристиката „отличния ни роднина, другар и патриот“. Той е бил участник в Илинденско-Преображенското въстание и основател на загоричанското братство „Св. Илия“ в Торонто. Подобно и в друг некролог, на Григор Траянов от гр. Воден (дн. Едеса, Гърция), починал сгазен от трамваен вагон в гр. Гери, изтъкват неговите заслуги като общественик и деец на „Българска матица“¹⁰⁵ в Америка¹⁰⁶.

○ Специфична група представляват некролозите на учители. Излаганата в тях информация съответства на тази от учителските некролози,

¹⁰¹ Вести, XVIII, № 22, 11.01.1908.

¹⁰² Пак там, XXI, № 84, 7.04.1911.

¹⁰³ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2095, л. 3; ф. 246К, оп. 1, а.е. 439, л. 223.

¹⁰⁴ Вести, XIX, № 70, 2.03.1909, № 76, 16.03.1909.

¹⁰⁵ „Българска матица“ – българска обществено-културна организация в Османската империя.

¹⁰⁶ Глас, I, № 40, 23.02.1912.

публикувани през XIX в.¹⁰⁷ Те съдържат характеристика на просветителя с оглед на неговата мисия и качества, подчертава се тежката загуба за българското общество в Македония. Некролозите също така дават сведения за учителската мобилност през изучавания период. Защото екзархийските учители и учителки в Македония зависят от назначението си от Екзархията в определено селище и рядкост са тези, които остават да преподават в родното си място. С други думи, тук става въпрос за трудова миграция, на пръв поглед различна от гурбетчийството, но не с по-малка социална значимост. Обикновено некролозите са подавани във вестника от семейството на покойника и/или от колегите му („другарите учители“), което ще рече, че рядко има по два и повече некролога за едно и също лице.

Могат да се определят две (да ги наречем) подгрупи учителски некролози, засягащи пряко трудовата миграция: учители, починали на местоназначението си, далеч от родното място; и учители, в чиито некролози се поместват данни за преназначаването им от едно място в друго. Преди всичко тук виждаме прояви на вътрешна трудова миграция в рамките на Османската империя, което, естествено, е с оглед екзархийското им назначаване. От друга страна, се отбелязват и учители, дошли от България (напр. Андрей Стоянов), и такива, които учителстват там (напр. Павлина Мацанова), което пък е външна миграция. Подобно на обикновените гурбетчии и в тези некролози като причина за смъртта виждаме болести, свързани с недоимък, недобро медицинско обслужване и епидемии – тиф, менингит, туберкулоза (или „охтика“), стомашни болести. Паметният списък¹⁰⁸ включва едни от най-изявените български учители и учителки по това вре-

¹⁰⁷ Срв. **Васева, В.** Некрологи и сообщения о смерти как аксиологический источник. – *Славянский мир в третьем тысячелетии*, 10, (Москва), 2015, с. 122–123.

¹⁰⁸ Учители: Андрей Шапков от Ресенско, у-л в Солун; Иван Игн. Златков, у-л в българската мъжка Солунска гимназия; Прокоп Илиев от Неврокоп, у-л в с. Г. и Д. Порой; Нако Силянов от Скопие, у-л в българската Духовна семинария в Цариград; Андрей Стоянов от Габрово, гл. у-л в Енидже Вардар; Иван Лимончев от Охрид, у-л в Костур; Димитър Битраков от гр. Охрид, у-л в Солун; Александър Г. Чакъров от гр. Струга и др. (Новини, II, № 60, 24.04.1892; V, № 50, 21.03.1895, № 59, 25.04.1895; VI, № 22, 5.12.1895; VIII, № 91, 25.09.1898; Вести, IX, № 2, 30.10.1898, № 48, 23.04.1899, № 52, 7.05.1899; XI, № 94, 2.11.1901; XVIII, № 75, 18.07.1908, № 79, 29.07.1908; XIX, № 22, 14.11.1908; XX, № 50, 1.01.1910, № 68, 12.02.1910; Глас, I, № 19, 22.02.1911). Учителки: Магдалина Георгиева от Гевгели; Фания Нурева Кавалджиева от Охрид, у-ка в Струмица; Елена Стоилова от с. Баня (Разложко), у-ка в Скопие; Константина Ан. Хаджова от Струга, у-ка в Битоля; Слутана Христова от Емборе, у-ка в с. Палеор; Павлина Мацанова от Велес, у-ка в България и др. (Вести, IX, № 25, 26.01.1899; XII, № 90, 15.10.1902; XVI, № 54, 23.05.1906, № 61, 16.06.1906; XVII, № 38, 16.03.1907; XVIII, № 59, 23.05.1908; XXI, № 51, 6.01.1911).

ме, преподавали в най-добрите български училища в Османската империя. Тъкмо некролозите на учителки предоставят сведения за женската трудова миграция. Показателен е некрологът на Павлина Ив. Мацанова от гр. Велес, възпитаничка на Солунската девическа гимназия. След завършването си тя учителствала три години в Македония и седем години в България, в Новозагорска околия, като през 1908 г. е издържала държавен изпит, за да подобри положението си¹⁰⁹.

5. Публичната („явна“) благодарност

Дарителството и въобще благотворителността са устойчиви прояви на македонските българи не само в края на XIX – първото десетилетие на XX в., но и по-късно¹¹⁰. Затова и най-голямата група обяви във вестника са публичните, или „явните“ благодарности. Почти във всеки излязъл негов брой се срещат по една или няколко такива обяви. В тях частни лица и обществени институции благодарят на дарители, дали по нещо за укрепване на народното дело по различни поводи (смърт на роднина, сватба и др.) или просто от родолюбиви подбуди. Сред гурбетчиите също има традиция да подаряват парична сума на църквата и/или училището при завръщането си у дома. Също така група гурбетчии, живущи другаде в Империята, да събират колективно дарение за нуждите на родното си място. В този тип обяви се изброяват дарителите, сумите и адресата на дарението. През 1906 г. голяма група българи от югозападния град Хрупища (дн. Аргос Орестикон, Гърция), работещи и живущи далеч от родното си място – в гр. Драма, даряват на новооткрития български параклис „Св. Безсребърници“ вещи и одеяния на стойност 1439 гроша¹¹¹. През 1910 г. тетовчани в Цариград също събират немалка сума в полза на новостроящата се българска църква в гр. Тетово¹¹². Сред изброените суми, поименно дарени, виждаме и огромни – от порядъка на над 100 т. л. Дарения за родното място се правят и само от едно лице, преселено и/или работещо другаде. Например през 1899 г. Лазар Д. Кънзафиров от гр. Лерин (дн. Флорина, Гърция), живущ от петнадесет години в Цариград и председател на пожарна дружина в столицата, прави щедро даре-

¹⁰⁹ Вести, XXI, № 51, 6.01.1911.

¹¹⁰ Лельова, Р. Българските градски общини в Македония, 1878–1903. София, 2016, с. 241; Гоцева, Д., Р. Стоянова. Благотворителността като изява на самоопределението на македонските българи и на единството на българската нация. – *МПр*, 40, 2017, № 4, с. 49–69.

¹¹¹ Вести, XVI, № 43, 14.04.1906.

¹¹² Пак там, XX, № 112, 3.06.1910.

ние от църковна утвар и одежди за църквата „Св. Панталеймон“ в родния му град¹¹³. Някои от тези волни пожертвования са твърде необходими, особено непосредствено след въстаническите години (1902–1903). Така в самото начало на 1904 г. стружанинът Коста П. Кленков, живущ в Руж де Веде (вер. Рошиори де Веде), Румъния, изпраща седем наполеона за бедните в родния му град, който жест е даден за пример на другите стружани в странство¹¹⁴. Единични дарения от лица, вече заселени в България (в градовете София, Плевен, Оряхово), виждаме за родните им места – Крива Паланка, Просечен (дн. Просоцани, Гърция), Емборе¹¹⁵. Също и от българи, особено костурчани, живущи в Цариград¹¹⁶.

Във вестника обявите в рубрика „Явна благодарност“ започват да „набират сила“ през втората половина на първото десетилетие на XX в. във връзка с трудовата миграция в Америка. Откроява се една тяхна добре оформена тематична група, отнасяща се за дарения от българските гурбетчии. Текстовете им следват установения модел: указват се целта, за която са събрани средствата, общият размер на събраната сума, дава се поименен списък на дарителите и се отбелязва размерът на конкретно даренията от всеки средства (в грошове или долари). Когато дарителите са родом от различни места, се отбелязва и тяхното месторождение. Инициативата за събиране на средства може да произтича от самите работници в Америка. Например в края на 1907 г. двадесет гурбетчии от градовете Тетово и Гостивар и тамошните села, работещи в гр. Кливланд, събират 550 златни гроша за гостиварската църква „Св. Димитър“¹¹⁷. Дарителството на българските работници в Америка може и да е в отговор на „покана“ или „позив“ за помощ, отправена им от родното място. Такива обяви публикуват или изпращат българската Леринска митрополия, архиерейските наместничества в градовете Гумендже (дн. Гумениса, Гърция) и Тетово, църковно-училищното настоятелство в с. Дренок, Дебърско, и др.¹¹⁸ Въпреки всичките си лишения на поканите се отзовават немалко българи: леринчани, работещи в Хамилтън и Торенти, за новостроящото се българско училище с пансион в гр. Лерин; гурбетчии, установени в Спрингфийлд, Охайо, и родом от Гумендженско, Леринско и Воденско в помощ на строежа на българско училище в гр. Гумендже (списъкът е публикуван в рубриката „Народът за своите

¹¹³ Пак там, IX, № 66, 25.06.1899.

¹¹⁴ Пак там, XIV, № 15, 13.01.1904.

¹¹⁵ Пак там, XVII, № 55, 18.05.1907, № 75, 27.07.1907; XIX, № 7, 10.10.1908, № 28, 26.11.1908; Глас, I, № 31, 2.02.1912.

¹¹⁶ Глас, I, № 84, 7.06.1912.

¹¹⁷ Вести, XVIII, № 18, 25.12.1907.

¹¹⁸ Глас, I, № 66, 26.04.1912; № 83, 5.06.1912, № 91, 23.06.1912, № 97, 7.07.1912.

църкви и училища“); българските работници от шест тетовски села в Сейнт Луис в помощ на лешочкия манастир „Св. Атанасий“; работниците от с. Острово, Воденско (дн. Арниса, Гърция), за новото училище в селото им; прилепчани в Чикаго, Джонстън, Йънгстаун и Стилтън за новостроящото се училище в гр. Прилеп¹¹⁹. Суми са събирани с увереността, че ще се спомогне и осигури най-добро бъдеще на децата, оставени у дома: „По такъв начин крехките детски организми за идущата година ще се радват на широки и светли стаи, отговарящи на изискванията на хигиената“, четем в една от благодарностите¹²⁰.

Въз основа на данните в разглежданите обяви може да се определят приблизителният поименен кръг на емигрантите от дадено селище и техните финансови възможности. Тук подчертавам приблизителен кръг на емигрантите, тъй като не трябва да се пренебрегва фактът, че не всички от тях имат възможност да дарят. Също така се проследява и кръгът на дарителите, когато те са родом от различни населени места. Показателни в този смисъл са списъците на гурбетчий дарители от Леринско. Така през 1907 г. за закупуване на място за българско училище в с. Сурович (или Суровичево – дн. Аминдео, Гърция) изпращат пари 62 български гурбетчий¹²¹. Това число трябва да се приеме условно, тъй като в списъка под една фамилия явно има няколко души от едно семейство („Бр.[атя] Антонови“, „Бр.[атя] Хр. Гешкови“, „Бр.[атя] х.[аджи] Диневи“ и др.). В този смисъл списъкът разкрива в детайли гурбетчийството в Америка, където заедно пребивават по няколко мъже от дадена фамилия. Близко една трета от гурбетчиите (32,3%) са от едноименното село, а голямата част от дарителите произхождат от други селища в района – 11,3%, или седем души, са от с. Росен (дн. Ситария, Гърция); шест души (9,6%) са от с. Острово (дн. Арниса), Воденско; по четирима – от селата Екши Су (или Горно Върбени – дн. Ксино Неро), Пътеле (дн. Агиос Пантелеймонас), Цереово (дн. Клиди), трима – от с. Мокрени (дн. Варико) и т.н.¹²² (фиг. 16а) – това са 17 селища, включително с. Сурович и гр. Лерин. Общо събраната сума възлиза на 172 долара и 25 цента (в публикацията сборът е сгрешен), като над две трети от нея (118 долара и 25 цента) е събрана от емигрантите от заинтересуваното с. Сурович. Персоналните пожертвования варират от

¹¹⁹ Пак там, I, № 66, 26.04.1912, № 101, 17.07.1912; Вести, XXI, № 11, 25.09.1910, № 74, 15.03.1911, № 84, 7.04.1911; XXII, № 51, 2.08.1912.

¹²⁰ Вести, XXI, № 56, 18.01.1911.

¹²¹ Пак там, XVIII, № 3, 2.11.1907.

¹²² Дъмбени (дн. Дендрохори), Айтос (дн. Аетос), Ракита (дн. Олимпиада), Баница (дн. Веви), Зелениче (дн. Склитро), Емборе (дн. Емборио), Воцарани (дн. Мелити), Сребърно (дн. Аспрогия) и Чеган (дн. Агиос Атанасиос).

Фиг. 16. Статистика на дарителите (а) и дарените суми (б) за закупуване място за училище в с. Сурович, 1907 г.

25 цента до 20 долара, но девет десети от тях са малки – в рамките на 25 цента – 5 долара. Най-щедрите лични пожертвования са направени от суровичани (фиг. 16б).

Четири години по-късно, през 1911 г., в гр. Индианаполис е съставена комисия за „вътрешната направа“ на училището в друго село – споменатото по-напред с. Екши Су¹²³. Статистическата обработка на документа показва малко по-различна картина от предходния пример. От обявата разбираме, че тук са се отзовали най-малко 143 души, доколкото има отбелязани толкова конкретни имена. В три от случаите обаче под една фамилия са вписани по няколко лица (отново „Братя [фамилия]“), затова посоченото число гурбетчии приемаме за условно. Около три четвърти (71,3%, или 102 души) от всички тях са от с. Екши Су (фиг. 17а). Останалите 28,7% (41 души) от извадката произхождат от леринските села Зелениче (25 души), Сурович (8 души), Цереово (6 души), Баница (1 човек) и един човек от Любетина (дн. Педино, Гърция). В документа не фигурира общата стойност на събраната сума, но е показана стойността на всяко лично дарение. Оттам се разбира, че гурбетчиите са събрали всичко 662 долара, от тях 582 долара (87,9%) са предоставени от мъже, чието родно място е получател на дарението. Конкретно личните дарения варират от един до 50 долара, като девет десети от дарителите са дали суми до 5 долара (фиг. 17б). Същевременно близо половината от дарителите са дали по 5 долара и всички те са от с. Екши Су. По-големите суми в рамките на 10–50 долара са също от лица от това село. Всички дарители, които не са родом от с. Екши Су, са

¹²³ Вести, XXI, № 56, 18.01.1911.

Фиг. 17. Статистика на дарителите по месторождение (а) и размер на дарените суми (б) за училището в с. Екши Су, 1911 г.

се ограничили в скромни суми в рамките на един-два долара. От казаното дотук разбираемо проличава личната заинтересованост на гурбетчиите за съдбата на селото си, но също така и желанието на лица, родом от съседни места, да подпомогнат културното развитие в родното място.

Трети модел на даряване, проследим статистически, се вижда, когато целта на дарението не е свързана с родното място на гурбетчиите. Едно от даренията за строежа на българска болница в гр. Солун е показателно в това отношение¹²⁴. През 1911 г. седемдесет и шест души, родом главно от Югозападна Македония (градовете Прилеп, Крушово, Битоля, Ресен, Охрид, селата Пещани, Волино, Климешани, Вишни в Охридска каза и др.), събират помощи за тази кауза в общ размер от 52 долара и 40 цента, както е указано в документа (фиг. 18, 19)¹²⁵. От списъка се вижда, че персонално дарените суми са малки – от 5 цента до 2 долара. Преобладаващата част от дарителите са пожертвали от спестяванията си под един долар, като почти половината (47,4%) от всички са дали от 25 до 50 цента, а още 11,8% (9 души) са дарили под 20 цента (фиг. 19). Средното дарение възлиза на 68 цента и тази сума се определя именно от големия брой персонални дарения под един долар. С други думи, даряват се малки суми от всеки гурбетчия поотделно, но на призова се отзовават множество българи и се събира по-голяма сума. Тук, както и в дадените по-напред примери, малката сума на личното дарение се обвързва с пестеливия начин на живот на

¹²⁴ „Позив“ към дарителите е публикуван през 1909 г. във в. „Отечество“ (I, № 40, 8.07.1909).

¹²⁵ Фонд за българска болница в Солун. – *Вести*, XXI, № 68, 1.03.1911, с. 4.

българските гурбетчии в Америка, които буквално гладуват, за да съберат бързо необходимите им средства и да се завърнат у дома¹²⁶. В този смисъл дарителството за строежа на училища, църкви и други благородни каузи у дома е проява на особена щедрост и национална ангажираност от страна на българи в далечна страна, живеещи в оскъдица.

Фиг. 18. Процентно разпределение на дарените суми за строежа на българска болница в Солун, 1911 г.

Фиг. 19. Дарения на гурбетчии от Югозападна Македония в Америка за строежа на българска болница в Солун, 1911 г.

¹²⁶ Петров, Г. Емигрантското движение за Америка в Македония. – *Културно единство*, I, № 7–8, 15.01.1909, с. 4.

* * *

В заключение може да се отбележи, че обявите в екзархийския вестник „Новини“ („Вести“, „Глас“) са ценен източник на информация относно трудовата миграция на македонските българи. Съдебните призовки позволяват съставянето на статистически извадки по епархии и отделни райони към определена дата или в развитие за определен период. Те имат голяма информативна стойност, тъй като предоставят разнообразни лични данни за трудовите мигранти, както и за изходните точки и дестинациите на тяхната миграция, за продължителността на отсъствието им. Това обаче трябва да се постави в контекста на обстоятелството, че призовките не предоставят информация за всички трудови мигранти от Македония, а само за малка и специфична група от тях – намиращите се в бракоразводен процес именно поради дългогодишното си отсъствие от дома, без да се грижат за прехраната на семейството си. На статистическа обработка подлежат и обявите от типа „явна благодарност“, но при тях се предполагат по-дефинирани и конкретни извадки по селища. Тук се очертават спецификите на дарителството по различни поводи и как целта, за която се събират парични помощи, оказва влияние върху техния размер. Сред тази група обяви най-голям интерес представляват даренията, събирани от българските гурбетчии в Америка. Обявите за изчезнали хора и некролозите са малко на брой във вестника и поради спорадичния си и личен характер трудно позволяват извеждането на количествени параметри. Те обаче дават информация за тенденциите в процеса на трудова миграция и за социалното ѝ значение. В тези категории обяви отново изпъкват свързаните с трудовата миграция на българските мъже в Америка. Като цяло може да се обобщи, че разгледаните в настоящото изследване извори потвърждават и по-важното – допълват сведенията за гурбетчийството от разглеждания период в Македония, известни от статистическата документация на Българската екзархия от края на XIX и особено от началото на XX в.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив – Благоевград (ДА – Благоевград), ф. 49К; ф. 198К.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176К, оп. 1, а.е. 2095; ф. 246К, оп. 1, а.е. 174, 232, 295, 297, 326, 439; КМФ 23М, Инв. № 830/31.

Публикувани документи

Екзархийский устав приспособен в Княжеството. София, 1904.

Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Съст. **Р. Радкова, Т. Радков, Д. Гоцева**. Т. 1. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2003.

Правилник за водението подведомствените на духовните съдилища дела. София, 1897.

Периодичен печат

- Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. 2 (Н–Я). София, Наука и изкуство, 1966.
Вести (Цариград), 1898–1912 г.
Глас (Цариград), 1910–1912 г.
Културно единство (Солун), 1908–1909 г.
Новини (Цариград), 1890–1898 г.
Отечество (Солун), 1909 г.

Изследвания

Васева, В. Некрологи и сообщения о смерти как аксиологический источник. – *Славянский мир в третьем тысячелетии*, 10, (Москва), 2015, с. 119–129.

Веков, М. Посмъртните материали като генеалогичен извор. – *Родознание/ Genealogia*, 22, 2017, № 3–4, с. 13–25.

Гоцева, Д., Р. Стоянова. Благотворителността като изява на самоопределението на македонските българи и на единството на българската нация. – *Македонски преглед*, 40, 2017, № 4, с. 49–70.

Кайчев, Н. Трудовите миграции на българите от Югозападна Македония в началото на XX в. – *Балкани*, 6, 2017, 2, с. 43–48.

Кайчев, Н. Социодемографски особености на с. Черешница, Костурско в началото на XX в. – В: *Българският език. Древен, съвременен, единен*. София, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН, МНИ, 2018, с. 85–95.

Лельова, Р. Българските градски общини в Македония, 1878–1903. София, Гутенберг, 2016.

Петров, Г. Емигрантското движение за Америка в Македония. – *Културно единство*, I, № 7–8, 15.01.1909, с. 3–6.

Стойчева, Ст. Административно-териториално устройство на Македония (1879–1912). – *Македонски преглед*, 42, 2019, № 4, с. 67–92.

Стойчева, Ст. Аспекти на грамотността на българското население в Македония (1878–1912). – *Македонски преглед*, 38, 2015, № 2, с. 53–78.

Стойчева, Ст. Българската Екзархия за етнодемографския облик на Македония (1908–1912). – В: *Независимостта на България 1908 – поглед от XXI век*. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2010, с. 290–316.

Стойчева, Ст. Българското семейство в Македония на границата между две столетия: аспекти на кризата (1897–1902). – *Известия на Българското историческо дружество (ИБИД)*, 41, 2011, с. 289–314 <http://www-old.ihist.bas.bg/archiv_doc_info/Izvestiya-BID_T41.pdf>.

Стойчева, Ст. Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – *Македонски преглед*, 30, 2007, № 4, с. 47–76.

Стойчева, Ст. Гурбетчийството от Охридска каза към 1907 г. По статистически данни на Екзархията. – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков*. София, Тангра-ТанНакРа, 2008, с. 187–203.

Стойчева, Ст. Енорийските регистри като извор за демографското и социално състояние на българското население в Македония (началото на XX в.). – В: *Архиви и история: взаимодействия, перспективи. Сборник доклади от национален семинар. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 16–17 октомври 2019.* Съст. **А. С. Кочанкова.** София, Херон Прес, 2020, с. 65–72.

Стойчева, Ст. Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904–1912 г.). – В: **Пейковска, П., Г. Деметер** (съст.). *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (szerk.). *Emberék és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (eds.). *Migration of People and Ideas in Bulgaria and Hungary, 19th–21st Centuries. (Publications of the Bulgarian-Hungarian History Commision, Vol. 4).* София, Парадигма, 2018, с. 172–235.

Стойчева, Ст. Състояние на българското семейство в Източна Македония според екзархийската статистическа документация. – *Известия на Исторически музей – Кюстендил*, 16 (2008), 2010, с. 217–235.

Трайков, В. Македония в българската диаспора. – *Македонски преглед*, 24, 2001, № 4, с. 33–60.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен arhiv (CDA), f. 176K; f. 246K, op. 1, a.e. 174, 232, 295, 297, 326, 439; KMF 23M, Inv. № 830/31.

Dържавен arhiv – Blagoevgrad (DA – Blagoevgrad), f. 49K; f. 198K.

Published documents

Ekzarhijskij ustav prisposoben v Knjažestvoto. Sofija, 1904.

Posmърtni materiali za bълgarski vърroždenski dejci. Sърst. **R. Radkova, T. Radkov, D. Goceva.** T. 1. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2003.

Pravilnik za vodenieto podvedomstvenite na duhovnite sърdiliša dela. Sofija, 1897.

Periodicals

Bълgarski periodičen pečat 1844–1944. Anotiran bibliografski ukazatel. T. 2 (N–Ja). Sofija, Nauka i izkustvo, 1966.

Glas (Carigrad), 1910–1912 g.

Kulturno edinstvo (Solun), 1908–1909 g.

Novini (Carigrad), 1890–1898 g.

Otečestvo (Solun), 1909 g.

Vesti (Carigrad), 1898–1912 g.

Published studies

Goceva, D., R. Stojanova. Blagotvoritelnostta kato izjava na samoopredelenieto na makedonskite bълgari i na edinstvoto na bълgarskata nacija. – *Makedonski prегled*, 40, 2017, № 4, s. 49–70.

Kajčev, N. Sociodemografski osobenosti na s. Čerešnica, Kostursko v naćaloto na XX v. – V: *Bălgarskijat ezik. Dreven, săvremenen, edinen*. Sofija, Institut za bălgarski ezik „Prof. Ljubomir Andrejćin“, BAN, MNI, 2018, s. 85–95.

Kajčev, N. Trudovite migracii na bălgarite ot Jugozapadna Makedonija v naćaloto na XX v. – *Balkani*, 6, 2017, № 2, s. 43–48.

Lel'ova, R. Bălgarskite gradski obštini v Makedonija, 1878–1903. Sofija, Gutenberg, 2016.

Petrov, G. Emigrantskoto dviženie za Amerika v Makedonija. – *Kulturno edinstvo*, I, № 7–8, 15.01.1909, s. 3–6.

Stojćeva, St. Administrativno-teritorialno ustrojstvo na Makedonija (1879–1912). – *Makedonski pregled*, 42, 2019, № 4, s. 67–92.

Stojćeva, St. Aspekti na gramotnošta na bălgarskoto naselenie v Makedonija (1878–1912). – *Makedonski pregled*, 38, 2015, № 2, s. 53–78.

Stojćeva, St. Bălgarskata Ekzarhija za etnodemografskija oblik na Makedonija (1908–1912). – V: *Nezavisimostta na Bălgarija 1908 – pogled ot XXI vek*. Sofija, Institut za istorićeski izsledvanija pri BAN, 2010, s. 290–316.

Stojćeva, St. Bălgarskoto semejstvo v Makedonija na granicata meždū dve stoletija: aspekti na krizata (1897–1902). – *Izvestija na Bălgarskoto istorićesko druženstvo (IBID)*, 41, 2011, s. 289–314 <http://www-old.ihist.bas.bg/archiv_doc_info/Izvestiya-BID_T41.pdf>.

Stojćeva, St. Enorijskite registri kato izvor za demografskoto i socialno săstojanie na bălgarskoto naselenie v Makedonija (naćaloto na XX v.). – V: *Arhivi i istorija: vzaimodejstvija, perspektivi. Sbornik dokladi ot nacionalen seminar*. Sofija, SU „Sv. Kliment Ohridski“, 16–17 oktombri 2019. Săst. **A. S. Koćankova**. Sofija, Heron Pres, 2020, s. 65–72.

Stojćeva, St. Gurbetćijstvoto kato faktor v razvitiето na bălgarskoto naselenie v Bitolsko i Prespa v naćaloto na XX v. – *Makedonski pregled*, 30, 2007, № 4, s. 47–76.

Stojćeva, St. Gurbetćijstvoto ot Ohridska kaza kăm 1907 g. Po statistićeski danni na Ekzarhijata. – V: *Istorijata – profesija i sădba. V ćest na ćlen-korespondent d.i.n. Georgi Markov*. Sofija, Tangra-TanNakRa, 2008, s. 187–203.

Stojćeva, St. Migracionni procesi sred bălgarskoto naselenie v Makedonija po danni na Ekzarhijata: aspekti i statistika (1904–1912 g.). – V: **Pejkovska, P., G. Demeter** (săst.). *Migracii na hora i idei v Bălgarija i Ungarija (XIX–XXI v.)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (szerk.). *Emberek és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19.–21. század)* / **Peykovska, P., G. Demeter** (eds.). *Migration of People and Ideas in Bulgaria and Hungary, 19th–21st Centuries. (Publications of the Bulgarian-Hungarian History Commission, Vol. 4)*. Sofija, Paradigma, 2018, s. 172–235.

Stojćeva, St. Săstojanie na bălgarskoto semejstvo v Iztoćna Makedonija spored ekzarhijskata statistićeska dokumentacija. – *Izvestija na Istorićeski muzej – Kjustendil*, 16 (2008), 2010, s. 217–235.

Trajkov, V. Makedonija v bălgarskata diaspora. – *Makedonski pregled*, 24, 2001, № 4, s. 33–60.

Vaseva, V. Nekrologi i soobšenija o smerti kak aksiologićeskij istoćnik. – *Slavjanskij mir v tret'em tysjaćeletii*, 10, (Moskva), 2015, s. 119–129.

Vekov, M. Posmărtnite materiali kato genealogićen izvor. – *Rodoznanie/ Genealogia*, 22, 2017, № 3–4, s. 13–25.

Stoytcheva, St. The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian Population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912). – In: **Peykovska, P., G. Demeter** (eds.). *Regions, Borders, Identities in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries. Collected Studies*. Sofia – Budapest, Institute of History, RCH, HAS, Институт за исторически изследвания – БАН, 2013, pp. 89–95.

ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА МЕЖДУ *ЕТНО-* И *ИНТЕР-* НАЦИОНАЛИЗМА: БЪЛГАРИТЕ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СЛЕД МЛАДОТУРСКИЯ ПРЕВРАТ*

*Зорка Първанова***

POLITICAL CULTURE BETWEEN *ETHNO-* AND *INTER-NATIONALISM*: BULGARIANS IN THE POLITICAL LIFE OF THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE YOUNG TURK COUP

Zorka Parvanova

Summary. The Second Constitutional Regime in the Ottoman Empire, born after the Young Turk Coup in July 1908, created relatively liberal conditions for political life and the emergence of the first modern for its time party organizations. The short-lived existence of the new Bulgarian parties and their unsatisfactory results in the parliamentary elections provoked a sharp debate even among the contemporaries and participants in the events on the issue of the political maturity of the Bulgarians and the adequacy of their reaction to the changed situation in the Empire. The article examines these problems in the context of the two main lines – ethno-cultural nationalism and internationalism, which marked the programs and social activity of revolutionaries, ideologues and party functionaries, representing the Bulgarian political leadership. They left a specific trace in the Ottoman reality during this period including by ideas and practices imported from the political life of the Bulgarian state.

Keywords: Young Turk Regime, Bulgarians, political culture

Ключови думи: Младотурски режим, българи, политическа култура

Въпросът за политическата култура като проявление на т.нар. от социалната антропология политико-културна идентичност, отнесен към българите в Османската империя по време на Втория конституционен ре-

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Зорка Първанова – доц. д-р – Институт за балканистика с център по тракология – Българска академия на науките, имейл: zorka.parvanova@balkanstudies.bg [Zorka Parvanova – Assoc. Prof., PhD – Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: zorka.parvanova@balkanstudies.bg].

жим, занимава още съвременниците на събитията и процесите след Младотурския преврат¹. В поредица от статии, в които полемизира с български социалисти върху характера на новия режим в Турция, един от ярките лидери на Вътрешната македоно-одринска революционна организация Христо Матов специално се спира на темата за политическата зрялост на българите в Империята в условията на конституционно-парламентарното управление². На твърдението на Кр. Раковски, че „македонското население се показва неподготвено за новите промени“, Матов отговаря: „Наопаку даже. По време на хуриета... ако имаше някой елемент в Македония и изобщо в Турция да се отличи с културно политическа дейност, това бяха българите, организирани в клубове и федеративна група. А ако не можаха да напреднат и ако пропаднаха и клубисти, и федератисти, дължи се на „турските промени“³.

Дефинирането на политико-културната идентичност като начин, по който индивидите интерпретират заобикалящата ги политическа среда и формират възприятията си за властта въз основа на опита, извлечен от участието си в колективните решения на общността, поражда няколко въпроса. Първият е за какви промени в политическата среда всъщност става дума. Без съмнение, възстановяването на османската Конституция от 1876 г. е повече символичен израз на идеята за политическа свобода, за премахване на Абдулхамидовия автократизъм и за отварянето на Империята към западноевропейския либерален модел, т.е. по-скоро е заявка за бъдещи преобразования⁴. Не може да се отрече обаче, че младотурската акция от лятото на 1908 г., независимо дали ще бъде етикирана като преврат или революция, провокира непосредствено непознати за Империята явления. За разлика от елитарния характер на Танзимата през XIX в. реформаторската вълна през 1908 г. върви от периферията и по-точно от европейските вилаети към центъра. Османисткият проект, макар и отдавна познат, вече има амбицията да консолидира и немюсюлманските общности с ясно заявената претенция да ги превърне от обект в субект на реформите. Когато се говори за изненад-

¹ За определението и интерпретацията на понятието *политико-културна идентичност* вж. **Preston, P. W.** Political/Cultural Identity. Citizens and Nation in a Global Era. SAGE Publishing, 1997, p. 1.

² **Матов, Хр.** Писма за Македония. Отговор на г. Я. Сакъзов. София: Печатница Георги М. Чомонев, 1910; **Матов, Хр.** Впечатленията от Македония на д-р Кр. Раковски. София: Печатница П. Глушков, 1911.

³ **Матов, Хр.** Цит. съч., с. 4–5.

⁴ **Hanioglu, M. S.** Preparation for a Revolution. The Young Turks 1902–1908. Oxford, Oxford University Press, 2001; **Zürcher, E. J.** The Young Turks Legacy and National Building. From the Ottoman Empire to Attaturk's Turkey. London, I.B. Tauris, 2012.

ващия характер на събитията около 11/24 юли, обикновено се има предвид лекотата, с която младотурското движение налага възстановяването на Конституцията. Всъщност това, което силно впечатлява външния свят, е не толкова мобилизацията на османската армия под знамената на комитетите „Единство и прогрес“, колкото фактът, че младотурците успяват да увлекат разнородното градско население, сепарирано и капсулирано в етнорелигиозните си общности, да провокират неவிжданo в Империята оживление на обществения живот в левантийската все още среда на големите градски центрове⁵.

Какви са предизвикателствата пред българите? Със сигурност не са гръмко прокламираните от младотурците принципи за свобода, равноправие и управление, основано на народния суверенитет – все идеи, дълбоко залегнали в българските национални програми още от времето на Възраждането. За първи път обаче българите са изправени така драматично пред въпроса възможно ли е да постигнат тези идеали в рамките на държава, макар и реформирана, но възприемана в течение на столетия като чужда, враждебна и потискаща. За разлика от гърците и албанците, сред които има ясно изразени консервативни и дори конформистки среди, със сериозни икономически позиции и традиционно свързани с османските управленски структури, относително еднородното в социално отношение българско население остава с незначително представителство в имперската администрация, което подхранва неговите демократични нагласи, дълбоко вкорененото недоверие към османската държава и силните сепаратистки стремежи. Припознаването на Вътрешната революционна организация не само като паралелна власт, но често и като единствен авторитет, особено в селските райони на Македония и Одринско, затвърждава усещането за неизбежното им отделяне от Империята като единствено приемлива алтернатива.

Въпреки това, увлечени от общата атмосфера в Европейска Турция, правилно разчели благоприятната за младотурците международна конюнктура, безусловно повярвали или пък с известни съмнения в искрените им намерения, българите подкрепят новия режим още от първите му дни – общинари, учители, войводи и четници са сред дефилиращите и дори сред ораторите по време на т.нар. конституционни тържества⁶. Това, което стимулира политическата активност в средите на различните националности, е надеждата за фактическото им овластяване чрез адекватно представителство във всички органи на управление. Гърците например съзират в новите

⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 116, л. 122; а.е. 117, л. 116; НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 34, л. 1–4; а.е. 9, л. 17–26.

⁶ Македония, XXI, № 52, 8.08.1908, с. 3.

условия възможност да трансформират традиционните си икономически и културни преимущества в политическа власт, която да изравни позициите им с тези на турците в имперски мащаб⁷. Въпреки мимолетно появилото се искане за български министър в османското правителство политическите амбиции на българите остават регионални, свързани преди всичко с македонските вилаети, където очакват да „осребрят“ влиянието и авторитета на Вътрешната революционна организация, нескрито ухажвана през първите седмици след преврата от младотурците⁸.

При ясно очерталия се градски характер на новия политически живот бързата реакция на ВМОРО да насочи кадровия си потенциал към големите градски центрове затвърждава усещането на българите, че именно тя е политическият субект, който и при новите условия ще представлява и гарантира техните интереси и права. Въпреки че юлските събития активизират по-широки обществени среди, първите български инициативи препотвърждават респекта към политическото лидерство на революционерите. Вътрешната организация обаче влиза в легалното си политическо битие с цялото сложно наследство от идейно-организационни разделения и личностни конфликти, които след Младотурския преврат се канализират по линия на *етнокултурния национализъм* и *интернационализма*. Първото общобългарско събрание в Солун преминава под знака на острия дебат между представителите на т.нар. левица и десница в революционното движение дали българите да изхождат главно от националните си интереси, или да обединят усилия с всички демократични сили в Империята за радикални социални и политически преобразования⁹. Фактът, че само няколко дни по-късно солунчани поемат инициативата за създаването на национален конституционен клуб, с която поставят началото на мащабно партийно строителство в Македония и Одринско, е показателен за доминиращите политически нагласи в българската общност¹⁰.

Що се отнася до интернационализма на „левицата“, въпросът за корените, мотивацията, проявленията и носителите на тези идеи трудно може

⁷ Boura, C. The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908–1918). – In: Gondicas, D., C. Issavi (eds.). *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*. Princeton U.P., 1999, pp. 193–206. Kechriotis, V. Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or Just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution. – *Études balkaniques*, (Institut d' Études Balkaniques & Centre de Thracologie, Académie Bulgare des Sciences), 2005, № 1, pp. 51–71.

⁸ Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 5. Писма. София, Български писател, 1979, с. 99.

⁹ ЦДА, ф. 331К, оп.1, а.е. 249, л. 2–3.

¹⁰ Пак там, ф. 176К, оп. 2, а.е. 142, л. 2.

да получи еднозначен отговор. Тактическите и чисто теоретични маневри за наднационална интерпретация на автономистките програми и за интернационализирането на Вътрешната революционна организация още от началото на XX в., както и разочарованието от непоследователната политика на българската държава, олицетворявана от монарха (особено по време на въстанието през 1903 г.), създават благоприятна почва за силен левичарски наплив в редиците и идеологията на движението¹¹. Легитимирането му не само като идейно течение на страниците на македоно-одринския печат в България, но и като организационно крило до голяма степен е резултат от стремежа на част от революционните лидери (Яне Сандански и Христо Чернопеев в Серски и Струмишки революционен окръг) да аргументират принципно по-скоро личните си конфликти с другите ръководители на ВМОРО¹². Това обяснява факта, че опитите за обединение след 11/24 юли пропадат поради отказа на Сандански да приеме програмата на другото крило като „твърде националистическа“, но единственото поставено от него условие в отговор е изключването от организацията на яркия му противник Петко Пенчев¹³.

Важното в случая е трансформацията на „лявото течение“ в промладотурско още преди и особено след преврата. Младотурската политическа платформа е пропагандирана на страниците на в. „Одрински глас“ преди всичко от дейците на Съюз „Пролетарий“ (т.нар. анархо-либерали) – Ангел Томов (главен редактор), Павел Делирадев, Никола Стайнов, Никола Харлаков, които през този период се включват активно в македоно-одринското движение в България. Съмненията в ефективността на националното революционно действие след разгрома на въстанието през 1903 г. създават благоприятна почва за лансиране на идеите за приоритета на културно-икономическите форми за еманципация на българското население в Империята. Ярък изразител на тази линия става Антон Страшимиров, който определя искането за автономия като противоречащо на икономическите (пазарни) интереси на македоно-одринските българи и апелира Вътрешната организация да пренесе дейността си от планинските села към градските центрове с една активна „културна работа“¹⁴.

Прокламирането на новия конституционен режим, последвалото оживление в обществения живот и приповдигнатата атмосфера в градовете на

¹¹ Македоно-одрински преглед, I, № 19, 1.03.1906; № 20, 10.03.1906; № 21, 20.03.1906; № 22, 1.04.1906; № 23, 10.04.1906.

¹² Първо открито писмо на Серски революционен окръг. – В: *Македонската революционна организация и българските правителства*. София, 1908, с. 1–16.

¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 112, л. 68.

¹⁴ Илинден, II, № 38, 18.04.1908, с. 3.

Европейска Турция през първите седмици след преврата като че ли потвърждават правотата на тези идеи. Наред с многобройните младотурски лидери, албански дейци и гръцки политически фигури, завърнали се в Империята, за да се включат в предстоящата предизборна надпревара за Османския парламент, в първата вълна на отпавилите се към Солун българи са именно „левите идеолози“ на македоно-одринското движение, повечето от които впрочем за първи път влизат в досег с османската действителност. Заедно с Яне Сандански и Христо Чернопеев те получават не само изключително радушен прием от страна на Централния комитет „Единство и прогрес“, но и трибуна за широко пропагандиране на своите възгледи.

В условията на относително либерален политически живот потребността от периодични печатни издания като ефективен инструмент за информирание и възпитаване на адекватна на новата ситуация политическа култура неизбежно излиза като приоритет за българския обществен елит в Империята¹⁵. Усилията на Симеон Радев, пристигнал в Солун десетина дни след преврата, за да започне издаването на седмичник на български и френски език, са продължени през следващите две години от друг журналист и активен деец на емигрантското македоно-одринско движение – Никола Наумов. По същото време екзархийският училищен инспектор Анастас Наумов също лансира идеята за български вестник в Солун, но с неимоверни трудности успява да издаде само няколко броя от в. „Нов живот“ в Цариград¹⁶. Мимолетна е появата и на в. „Напред“ с редактор Светослав Добрев въпреки специално изпратената за целта печатница в Битоля от България. Под претекст, че собственикът не отговаря на изисквания от османското законодателство възрастов ценз, вестникът е спрял от местните власти¹⁷. Не се увенчава с успех и опитът на Георги Ацев, екзархийски служител в митрополията в Скопие, да намери средства за българско печатно издание в града.

Лишени от възможността да използват лостовете на периодичния печат, българите в много градове се ориентират към други форми за информирание и политически дебат. Създадените със съвместните усилия на екзархийските общини и местните революционни комитети т.нар. конституционни комисии във връзка с участието на българските градски общности в мероприятията около прокламирането на конституционно-парламен-

¹⁵ До Младотурския преврат единственият български вестник, който се разпространява легално сред българите в Империята, е екзархийският „Вести“ (вж. **Симеон-нов, Ст.** Българският периодичен печат на Македония. – В: *Сборник Солун*. София, Печатница „Художник“, 1934, с. 239).

¹⁶ НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 34, л. 1–4.

¹⁷ ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е.1256, л. 26; ф. 176К, оп. 2, а.е.140, л. 315.

тарното управление се превръщат в платформа за разисквания и дискусии. Десетина дни след преврата се появяват първите български дружества с просветно-политически характер, които организират публични събрания, лекции и сказки по общообразователни или актуални политически въпроси с активното участие на местната учителска интелигенция¹⁸. Тези форуми, които събират представители на различни социални среди с по-консервативни или по-радикални политически възгледи, свързани с Българската екзархия и/или с Вътрешната революционната организация, но обединени от националната идея, подготвят почвата за появата на първата българска политическа партия в Османската империя. Освен формираните от ВМОРО в течение на повече от десетилетие политически нагласи на българите не без значение за бурното партийно строителство е респектът към нейните войводи, които участват в учредяването на клубовете по места, особено по селата на Битолски и Скопски вилает¹⁹.

За разлика от своите опоненти, които не успяват да се наложат с печатен орган, представителите на „левицата“ в революционната организация не срещат трудности било от финансов, или от административен характер и печелят видимо предимство на полето на печатната пропаганда. До края на 1908 г. в Солун се появяват и излизат редовно, очевидно не без подкрепата на Комитета „Единство и прогрес“, в. „Конституционна заря“ (ред. Димо Хаджидимов), в. „Единство“ (собственик Христо Чернопеев) и сп. „Културно единство“ (ред. Антон Страшимиров). Макар и обединени от промладотурската си линия, те отразяват сложната и твърде противоречива трансформация на познатите до преврата левичарски идеи.

Далеч от първите емоционално приповдигнати изявления на Яне Сандански и Павел Делирадев за революционния епохален характер на промените в. „Конституционна заря“ определя събитията около 11/24 юли като „политически преврат“, който поставя само началото на продължителен процес на държавно и икономическо обновление, изискващ обединените усилия на „всички революционни фактори“. В същото време вестникът изрично подчертава: „Ние сме българи преди всичко и представляваме интересите на българското население в Македония и Одринско“²⁰. Първият програмен документ на „левицата“ след преврата (Проекто-програма на МОРО) отразява тази политическа линия, която извежда на преден план

¹⁸ Първанов, Г. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове (юли–септември 1908 г.). – *Векове*, (София, Българско историческо дружество), 1982, № 6, с. 8.

¹⁹ НБКМ–БИА, ф. 808, а.е. 467, л. 412–421 (Поппетров, Ср. Една обикола по нашенско).

²⁰ Конституционна заря, I, № 1, 8.08.1908, с. 1.

идеите за единодействие на прогресивните сили от всички националности, без обаче да ги противопоставя на националния принцип²¹. Включването на искането за областно самоуправление на Македония и Одринско, което по настояване на Христо Матов вече е влязло в Устава на Българските конституционни клубове, дава основание програмните платформи на двете течения да се считат за сходни.

Въпреки това представителите на „левицата“ се противопоставят остро на инициативата за създаването на конституционните клубове. „Ябълката на раздора“ се оказва въпросът за монопола на революционната организация върху политическия живот на българите в Империята. „Конституционна заря“ обяснява тази позиция с твърдението, че клубовете се формират от пасивната до Младотурския преврат българска интелигенция с цел да изместят Вътрешната организация²². Заради подкрепата си за новата партийна формация ръководството на ВМОРО (т.нар. централисти или десница) е обвинено в политическо двуличие. Грубото противодействие на серските и струмишките войводи срещу създаването на български конституционни клубове в тези райони, често съпроводено със заплахи за физическа саморазправа, по правило е аргументирано именно с подобни твърдения.

Тези факти илюстрират пренасянето на твърде устойчивия „харамийски“ рефлекс в „хуриетския“ политически живот и в същото време поражда въпроса доколко разбираеми и приемливи са за българите в Империята левите интернационалистически идеи. Дейците от идейния кръг около редакциите на в. „Конституционна заря“, а по-късно и на в. „Единство“, макар и свързани с македоно-одринското емигрантско движение, идват в Солун с представите и убежденията си, формирани в България в различна социална и политическа среда. Както и преди Младотурския преврат, когато отзвукът от острата идейна полемика между двете течения в София достига до Македония и Одринско единствено като противопоставяне на едни срещу други революционни окръзи и сблъсък между превържениците на лидерите им, пренесеният вече в Солун теоретичен политически дебат е не по-малко далечен за местните българи.

През първите два месеца след Младотурския преврат амбициите на „левицата“ да доминира в политическия живот на българите в Империята постепенно губят почва, а разнобоят в редиците ѝ се задълбочава. Усилията на Сандански да запази независимостта и боевия потенциал на революционната организация в неговия район създават напрежение в отноше-

²¹ Билярски, Ц. Документи на Македоно-Одринската революционна организация. – *Известия на Държавните архиви*, 54, (София, УИ „Св. Климент Охридски“), 1987, с. 82–92.

²² Конституционна заря, I, № 8, 29.08.1908, с. 2–3.

нията му с младотурците, а главният редактор на „Конституционна заря“ Д. Хаджидимов се завръща в България²³. В същото време групата на „пролетарците“, легитимирана вече от лидера на Струмишки революционен окръг Хр. Чернопеев, не само не е разколебана в интернационалните си убеждения, но промладотурската линия на издавания от тях в. „Единство“ придобива ясно изразен конформистки уклон. Създадената през 1909 г. Народно-федеративна партия като продукт на конюнктурен компромис между левите теоретици и революционните практики, изчерпал се през 1910 г. с изключването на Яне Сандански и излизането на Христо Чернопеев в нелегалност, остава малобройна и с анемична политическа дейност²⁴. Дори в крайно промладотурските си проявления българският интернационализъм принципно се разминава с османистката доктрина на „Единство и прогрес“, поради което идеята за общоимперска федеративна партия не получава подкрепата на младотурските комитети, а не успява да извоюва позиции и сред другите националности.

След забраната на националните политически организации в Империята дебатът между привържениците на двете линии се пренася в България. В споменатата по-горе публикация за впечатленията му от Македония през 1910 г. Кр. Раковски отбелязва с нескрита изненада, че на въпроса виждат ли българите промяна, получавал неизменния отговор „Турчино си е турчин“. Обяснението му за тези нагласи е разочарование в резултат от преувеличените надежди, породени от „една дълга националистична пропаганда“ и очакването българските войски да им донесат, ако не присъединение към България, то поне автономия; от привычката да очакват всичко от България, която пречи на политическата им инициатива; от запазената „конспиративност“ в поведението, която прави невъзможно „да се възпита едно обществено мнение“²⁵. Като отхвърля категорично тези обвинения, Христо Матов подчертава: „...не е имало нужда от специална националистична пропаганда. Достатъчно е било те да са българи, каквито са си в същност“. Причините за краткотрайния живот на двете български партии според него трябва да се търсят само и единствено в политиката на новия режим, който се стреми не към еманципирането, а към фактическото претопяване на различните националности. И заключава: „Утре да се почувстват в Македония действително свободни, пак българите там ще изпъкнат като най-подготвен елемент“²⁶.

²³ Пак там, № 11, 22.09.1908, с. 1–2; ЦДА, ф. 526К, оп. 1, а.е. 1210, л. 1.

²⁴ Първанов, Г. Народно-федеративната партия в националноосвободителното движение. – *Векове*, (София, Българско историческо дружество), 1989, № 3, с. 31–40.

²⁵ Матов, Хр. Цит. съч., с. 5–6.

²⁶ Пак там, с. 6–7.

Един обективен анализ може само да потвърди оценките на Матов за политическата активност и зрялост на българите, които създават най-масовата и модерна за времето си партия в Европейска Турция, излизат с разгърнати програмни документи за реформиране на османската управленска система, излъчват ярко политическо лидерство в лицето на революционери, идеолози, партийни строители. Общоприетото искане за областно самоуправление обаче остава основният маркер за доминиращите нагласи и представи, че само териториално-политическото им обособяване може да гарантира реално националните им интереси и права. Без съмнение, българските интернационалисти оставят своя следа в политическия живот на Империята, но преди всичко с формирането на първите, макар и твърде слаби, социалистички и профсъюзни формации. Що се отнася до т.нар. отоманизъм, чиято мимолетна проява по време на парламентарните избори през 1912 г. се свързва вече с бивши клубни дейци (кръга около Панчо Дорев), той отразява по-скоро лични амбиции, отколкото принципи политически убеждения с траен отпечатък върху българския модел на политическо поведение, който си остава изцяло обусловен от етнокултурния национализъм. Това отчасти обяснява относителната обособеност на българския в рамките на общоимперския политически живот, неумелата коалиционна тактика по време на избори и в парламентарната им дейност, които обаче не променят факта, че налагането на младотурската османистка концепция изчерпва условията за активна политическа изява не само на българите, но и на всички нетурски общности в Империята.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), ф. 317, ф. 808.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176К, ф. 3К, ф. 526К.

Публикувани документи

Биярски, Ц. Документи на Макодоно-Одринската революционна организация. – *Известия на Държавните архиви*, 54, (София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“), 1987.

Първо открито писмо на Серски революционен окръг. – В: *Македонската революционна организация и българските правителства*. София, 1908, с. 1–16.

Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 5. Писма. София, Български писател, 1979.

Периодичен печат

Илинден (София), II, № 38, 18 април 1908.

Конституционна заря (Солун), I, № 1, 8 август 1908; № 8, 29 август 1908; № 11, 22 септември 1908.

Македония (София), XXI, № 52, 8 август 1908 г.

Македоно-одрински преглед (София), I, № 19, 1 март 1906; № 20, 10 март 1906; № 21, 20 март 1906; № 22, 1 април 1906; № 23, 10 април 1906.

Изследвания

Матов, Хр. Впечатленията от Македония на д-р Кр. Раковски. София, Печатница П. Глушков, 1911.

Матов, Хр. Писма за Македония. Отговор на г. Я. Сакъзов. София, Печатница Георги М. Чомонев, 1910.

Първанов, Г. Народно-федеративната партия в националноосвободителното движение. – *Векове*, (София, Българско историческо дружество), 1989, № 3.

Първанов, Г. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове (юли–септември 1908 г.). – *Векове*, (София, Българско историческо дружество), 1982, № 6.

Симеонов, Ст. Българският периодичен печат на Македония. – В: *Сборник Солун*. София, Печатница „Художник“, 1934.

REFERENCES

Archives

Centralen dāržaven arhiv (CDA), f. 176K, f. 3K, f. 526K.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ – Bālgarski istoričeski arhiv (NBKM – BIA), f. 317, f. 808.

Published documents

Biļjarski, C. Dokumenti na Makodono-Odrinskata revoljucionna organizacija. – *Izvestija na Dāržavnite arhivi*, 54, (Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“), 1987.

Javorov, P. K. Sābrani sāčinenija. T. 5. Pisma. Sofija, Bālgarski pisatel, 1979.

Pārvo otrkrito pismo na Serski revoljucionen okrāg. – V: *Makedonskata revoljucionna organizacija i bālgarskite pravitelstva*. Sofija, 1908, s. 1–16.

Periodicals

Ilinden (Sofija), II, № 38, 18 april 1908.

Konstitucionna zarja (Solun), I, № 1, 8 avgust 1908; № 8, 29 avgust 1908; № 11, 22 septemvri 1908.

Makedonija (Sofija), XXI, № 52, 8 avgust 1908 g.

Makedono-odriniski pregled (Sofija), I, № 19, 1 mart 1906; № 20, 10 mart 1906; № 21, 20 mart 1906; № 22, 1 april 1906; № 23, 10 april 1906.

Published studies

Matov, Hr. Pisma za Makedonija. Otgovor na g. Ja. Sakāzov. Sofija, Pečatnica Georgi M. Čomonev, 1910.

Matov, Hr. Vpečatlenijata ot Makedonija na d-r Kr. Rakovski. Sofija, Pečatnica P. Gluškov, 1911.

Pärvanov, G. Narodno-federativnata partija v nacionalnoosvoboditelното движе-
ние. – *Vekove*, (Sofija, Bălgarsko istoričesko družestvo), 1989, № 3.

Pärvanov, G. Săzdavane na Săjuza na bălgarskite konstitucionni klubove (juli-
septemvri 1908 g.). – *Vekove*, (Sofija, Bălgarsko istoričesko družestvo), 1982, № 6.

Simeonov, St. Bălgarskijat periodičen pečat na Makedonija. – V: *Sbornik Solun*.
Sofija, Pečatnica „Hudožnik“, 1934.

Boura, C. The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament
(1908–1918). – In: **Gondicas, D., C. Issavi** (eds.). *Ottoman Greeks in the Age of Nati-
onalism*. Princeton U.P., 1999, pp. 193–206.

Hanioğlu, M. Ş. Preparation for a Revolution. The Young Turks 1902–1908.
Oxford, Oxford University Press, 2001.

Kechriotis, V. Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or Just Greeks? Theories of Co-
existence in the Aftermath of the Young Turk Revolution. – *Études balkaniques*, (Insti-
tut d’Études Balkaniques & Centre de Thracologie, Académie Bulgare des Sciences),
2005, № 1, pp. 51–71.

Preston, P. W. Political/Cultural Identity. Citizens and Nation in a Global Era.
SAGE Publishing, 1997.

Zürcher, E. J. The Young Turks Legacy and National Building. From the Ottoman
Empire to Attaturk’s Turkey. London, I. B. Tauris, 2012.

ЕПИСТОЛАРНА ВЯРА.
ЙОСИФ АЛОАТИ
(1857–1933)*

*Невена Димитрова***

EPISTOLAR FAITH.
JOSEPH ALLOATTI
(1857–1933)

Nevena Dimitrova

Summary. The text is dedicated to the life and deeds of Father Joseph Alloatti: a member of the Lazarites. Together with his sister Eurosia he established the unique community of the sisters of Eucharist. The main focus in this article is the epistolary heritage from Father Alloatti, that could be read in his letters to the sisters, as well as in the work of the catholic community of Eastern rite in Bulgaria.

Keywords: Joseph Alloatti, Community of sisters of Eucharist, Catholics of Eastern rite

Ключови думи: Йосиф Алоати, Общност на евхаристинките, католици от източен обряд

Във време на пандемия и принудителна изолация желанието за общуване и общение сякаш е по-силно от всякога. Странно е, че изпитанията, които ни поднася 2020 г. за някои представляват начин на живот. Именно затруднената комуникация по парадоксален начин доказва, че човек сам поставя границите, условностите в общуването, че стремежът към единение и причастяване не се умалява от външни обстоятелства и пречки. Както Църквата като място не от този свят е призвана да дава мир в размирни времена,

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Невена Димитрова – гл. ас. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: nevenaddimitrova@gmail.com [Nevena Dimitrova – Chief Assist. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: nevenaddimitrova@gmail.com].

така и другият се проявява, когато човек е сам, принуден да е без другите, той намира път към себе си чрез търсенето и откриването на другия.

Вярата, макар да е несподелим интимен диалогичен акт, в крайна сметка има за цел общението в Христа и нейната съобщимост е основополагаща изобщо за съществуването на диалог. Ето защо писмената култура, която ни е завещал отец Алоати, има особено висока стойност. Християнинът, който винаги има пред очите си вече написан текст, чийто живот започва и завършва с Писанията, преоткрива себе си и вярата си чрез откровението на Словото.

Отец Алоати е роден на 20 юли 1857 г. във Виластелоне, Торино, Италия. Той е първороден син на многодетно семейство, дало на Църквата двама свещеници лазаристи и две монахини.

През 1877 г., едва двадесетгодишен, Йосиф постъпва в новициата на отците мисионери на св. Викенти от Паола. На 24 септември 1882 г. той е ръкоположен за свещеник и е изпратен в Солун, където пристига през октомври с.г. Там се включва активно в дейността на отците лазаристи. В малката мисия на Източната католическа църква в Македония и България става движеща сила. Като енорийски свещеник по селата споделя скромния и мизерен живот на своите енориаши. За няколко месеца научава местния език, приема източния обряд, става всичко за всички, за да спечели всички.

Болезнено ревнуван от духовното невежество на народа, което се проявява при богослуженията и особено към Светото причастие, отец Йосиф молитвено търси просветление от Бога. На 25 август 1884 г., докато моли Кръстния път в Солунската църква, при четвъртото спиране, е озарен от извънредната благодат да основе Общество от местни сестри, които да се грижат за бедния и изоставен Исус Евхаристия в душите и в църквите.

На 21 април 1889 г. заедно с родната си сестра Еврозия Алоати основава Монашеската общност на сестрите евхаристинки. На тази млада духовна общност той най-вече посвещава духовните и физическите си сили и способности, като им предава харизмата, която е получил.

Отец Йосиф е човек на молитвата, строг аскет, ревностен проповедник и изповедник, духовен баща не само за своите дъщери – евхаристинки, но и за верните, и за свещениците. Той е ерудиран автор и поет. Остава повече от 8000 страници ситно изписани ръкописи на български и италиански език: богословски трудове, наръчници, около 400 поетични творби, сценки, писма и др., които са голямо богатство, завещано ни от този велик, но все още почти непознат мисионер.

Поради влошено здравословно състояние отец Йосиф с мъка напуска София, където вече са установени сестрите евхаристинки, и се завръща в манастира при своите събратя в Киери, Италия. На 27 март 1933 г. тихо напуска земния свят и се завръща в Дома на Отца.

В анализите на отците лазаристи¹ от 1933 г. о. Емил Казо, който добре познава о. Йосиф, дава за него следното свидетелство:

„Може да се каже, че основаното от него Общество беше най-голямата му грижа в живота и че беше се отдал на него с всичкото си сърце, с всичката си преданост, като всеки петнадесет дни кръстосваше селата, където беше настанено Обществото, за да изповядва сестрите, да ги насърчава, да си даде лично сметка за положението. Понеже той беше почти сам да ръководи всичко, и многобройните пътешествия трябваше да се извършват на кон – може да се има представа, каква голяма и трудна работа беше това за него.

Той беше мисионер в пълния смисъл на думата. Дълги години, за да работи за разнасяне на благата вест из Македония, той се бе отдал на най-трудна апостолска дейност, каквато може да си представи човек. За да се разбере това, трябва да се знае крайната бедност на тия македонски села: няма легла, и трябва да се лежи на рогозки на земята; никакви столове, и трябва да седи на възглавница и така седнал да се храни човек, понеже масата не е нищо друго освен една софра, около която седят мисионерът и цялото му семейство. А ястието е било най-примитивно: обикновен черен хляб, блюдо зеленчук, особено боб, и това е всичко... Не знам дали друг мисионер е водил по-героически от неговия живот. За него не съществуваше тялото, нямаше разлика между добро и лошо ястие. Като ставаше от трапезата не можеше да каже какво е ял, защото не обръщаше внимание върху яденето... О. Йосиф беше истински монах, който вършеше духовните си упражнения сред селските самоти... Дните си прекарваше в молитва и четене, той беше много опитен пътеводител в аскетическия живот... Апостолска ревност, строгост в живота, живо и нежно благочестие – това са трите големи добродетели, които са го напътствали през целия му живот... радваше се, че знае френски език, защото, както казва самия той – повече се поддавал на духовитост от италианския“.

Сестра Небесна Мусева говори за дълбоката вяра на о. Алоати: „В молитвата си о. Йосиф беше тъй прибран и унесен в Бога, като че говореше с Него лице с лице, и както сърцето му подсказваше. Говореше с Бога като с най-интимен приятел... С нетърпение го чакахме да дойде от Солун и казвахме: О. Йосиф ще ни разпали душата за Св. Причастие“².

Предаността му към Бога го вдъхновява да си представя Твореца във всичко. На 18 януари 1908 г. той пише на майка си: „Господ благоволи да ни посети тази година по всички начини, с мизерия, но и с изобилни по-

¹ Драгов, Хр. Ив. Добротворното дело на отец Иосиф Алоати и на сестра Еврозия Алоати, основатели на Обществото на сестрите евхаристинки (по случай 50-годишнината от основаването на делото (Солун, 1889 – София, 1931). София, 1939, с. 330.

² Пак там, с. 333.

мощи и милостини... с болести, грижи, страдания от всякакъв вид...³. Някои от сестрите се разболяват или умират през време на войните и тогава о. Йосиф пише на о. Лобри в писмо от 17 май 1921 г. „Аз давам кураж, но и мене това много ме наскърбява и човешки погледнато, ме кара да мисля: какво ли ще стане с това малко Общество, ако продължава все така?“.

В друго писмо до своите близки о. Йосиф продължава мислите си: „Когато Бог създава едно дело, никога не го изоставя, защото винаги ще има кой да върши делото Му, дори когато първите дейци ще липсват“⁴. На 18 декември 1891 г. той пише на домашните си: „За делото на евхаристинките се грижи вече Божието Провидение, което го създаде, развива и поддържа в нуждите му – затова колкото по-малко има от нашето, толкова повече има от Неговото, а където е Неговото, няма нужда от нашето, освен ако с нашето искаме да разрушим Неговото“⁵.

На 21 април 1917 г. той записва в бележника си: „Днес, събота, 21 април 1917 г., англо-френските войски разрушиха нашето селце Палюрци, къщата на евхаристинките и параклиса на Св. Богородица Утешителка. Остава още неразрушен домашният параклис на сестрите – Господ дал, Господ взел, да бъде Божието Име благословено!“⁶.

На 20 декември 1890 г. той споделя с близките си: „Първото средство, което ще ни помогне за спасението на българите, както и на целия Изток, ще бъде Светата Евхаристия... Да се стараем да бъде познат, обичан, обожаван Иисус в Св. Евхаристия“⁷.

Завещаните трудове на о. Алоати, както беше отбелязано, наброяват над 8000 страници ръкописи. Освен че е зает с работата си към Общността на сестрите евхаристинки и със своята апостолическа дейност в македонските села, той посвещава свободното си време на писане на книги. Негово дело е биографията на сестра Еврозия – негова сестра и съоснователка на Общността на евхаристинките.

Част от произведенията му са, както следва:

„Panis vivus“ („Жив хляб“), т.е. Иисус като жертва, храна и живот на християнската душа; текстът е изложен в диалогична форма като разговор между душата и Иисус;

„Via, veritas et vita“ („Път, истина и живот“), т.е. Христос като водач на християнската душа; тази книга представлява диалог на пишещия с Христос;

³ Пак там.

⁴ Пак там, с. 334.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там, с. 335.

„Lux Mundi“ („Светлината на света“), т.е. Иисус като образец на Божествен учител, могъщ в думите и делата;

„Homo Dei“ (Божия човек) – размишления върху свещеника, служител на Иисус Христос, относно външните качества на свещеника, които го правят изряден, полезен и необходим за обществото; вътрешните му качества, формирането му като човек, християнин и свещеник; и действията му: да бъде пастир на душите, да ги ръководи и подкрепя;

„Mese di Maria“ („Месецът на Пресвета Богородица“), издадена на италиански език в Торино;

„Беседи за сестрите евхаристинки“, „Размишления за всеки ден през годината и празниците“ и „Духовни упражнения“ – и трите в ръкопис.

Освен зает с духовна работа, о. Алоати е деен служител и в ордена на лазаристите, под чието покровителство по-късно създава и Общността на сестрите Евхаристинки.

През есента на 1877 г. 20-годишният младеж постъпва в новицията на отците лазаристи в Киери, близо до Торино. Далеч от света и от неговите прелести, Йосиф има възможност да се съсредоточи в себе си и да изработи програма за бъдещия си мисионерски живот. В дните на изпитанието на послушник той написва девиза, който решава да следва през целия си живот: „Да обичам, да страдам, да правя всичко за Бога – това е единственото ми възжелание, едничкият ми копнеж“⁸. Изпращат го като мисионер в Солун⁹. Поради обстоятелствата, които заварва тук, о. Йосиф решава да научи български и да приеме източния обряд, като се откаже от западния завинаги. През 1883 г. той получава разрешение от Рим и от настоятеля на

⁸ Пак там, с. 58.

⁹ О. Бонети, настоятел на лазаристите в Солун през 1867 г. се заема с идеята за създаване на българско католическо учебно заведение и занаятчийска школа – Зейтинлик, завършен през 1885 г. Има два отдела – единият осигурява богословско и средно образование, подобно на учебната програма на екзархийската гимназия в Солун „Св. св. Кирил и Методий“, а в другия се изучават практически занаяти. Училището е открито през 1886 г. с 57 ученици, 11 в занаятчийския отдел, където се учат шивачество, общарство, дърводелство, готвачество и градинарство. Учебната програма е като в българските училища с изучаване специално на френски език. Преподаването също е на френски език. Училището разполага с четирима френски преподаватели, двама италианци, един българин и един поляк. Гимназията в Зейтинлика просъществува до 1914 г. (вж. повече на www.solunbg.org, посетен на 5.06.2020).

лазаристите в Париж да приеме източен обряд¹⁰. Своите впечатления от простотата и невежеството на пасомите той излага в писмата си, но започва на местна земя да изучава български и с добросърдечието си спечелва доверието на хората, които го именуват по-късно Йосиф Палюрски, отказвайки да приемат, че всъщност е италианец, а не българин. В писмата си до френския консул започва да се подписва като Йосиф Алоди, знак за побългаряването му според проф. Рая Заимова¹¹.

Сестра Максимилиана, настоятелка на сестрите евхаристинки, сподели, че когато през 1984 г. по време на образованието си в Рим посетила Торино и попитала за о. Йосиф сред събратята му дали са чували и могат ли да разкажат нещо за него, никой не знаел нищо. В един момент един доста възрастен свещеник дочул разговора и възкликнал: „il bulgaro“, и започнал да описва как о. Йосиф ходел с брада, с източни одежди, поклоните, които е правел... О. Йосиф носи източно облекло и спазва източния обряд през целия си живот, като намира в него особено очарование.

Вдъхновен от местата из Македония, където проповядвал и св. ап. Павел, о. Йосиф с огромна енергия започва ограмотителното и просветното си дело. Той си спомня за надписа „На непознатия Бог“ от Атина: „Религиозно и материално аз станах българин до ноктите на краката и ръцете си“, казва той¹².

По време на кръстния път на 25 август 1884 г. на четвъртата спирка той получава видение, че трябва да основе манастир, посветен на Евхаристията: „Стоях унесен повече от час, и се вдигнах просветен, подкрепен, уверен, че Бог иска едно ново общество от сестри, които, посветени на Тайнствения Исус, под покровителството на Дева Мария, да се наричат Евхаристинки; да имат за началница сестра ми Еврозия и чрез училища и други средства да се стараят да наставляват децата и доближаващите се до тях невежи християни във вярата, като най-вече ги запознават с Исуса Евхаристия...“. На едно място той заявява, че именно в Евхаристията ставаме едно и това е една от причините да посвети новото общество от монахини на Евхаристийния Исус. На 9/21 април 1889 г., Великден, когато съвпадат католическата и православната Пасха, о. Йосиф служи в първата къща, където се помещават сестрите, и я преименува на „Евхаристически дом на Пренепорочното Зачатие“ (става дума за св. Богородица Лурдска,

¹⁰ Еленков, И. Католическата църква от източен обряд в България от времето на нейното учредяване с присъединението на част от българския народ към Рим през 1860 г. до средата на XX в. София, 2000, с. 333.

¹¹ Histoire de la mission Lazariste de Macédoine (1839–1939) par Arthur Droulez C. M. Texte publié par les soins de Raïa Zaimova. Istanbul, 2018, p. 12.

¹² Пак там, с. 88; Драгов, Хр. Ив. Цит. съч., с. 99.

към която о. Йосиф питае голяма почит. Пещерата със статуята ѝ винаги присъства при евхаристинките от създаването им). Словото на о. Йосиф е за достойнството на Мариините дъщери и за особената им набожност към Богородица Лурдска.

Обиколките на селата в Македония и писмата, в които о. Йосиф съобщава своите впечатления и преживявания, представляват основен източник на информация за живота на евхаристийната общност и нейното съприкосновение с местните традиции, обичаи, начин на живот. О. Алоати споделя с неособен възторг за църковните порядки и нивото на грамотност на местното население. Мисията, с която се заема и на която посвещава живота си, е огромяване и възпитаване на християнските жители в тази част от Балканите. Почти всичко, което знаем за широката дейност на този неуморен, енергичен просвещенец, дължим на писменото наследство, което сам той е оставил във вид на кореспонденция. Назовах феномена „епистоларна вяра“ поради особената значимост, която той придобива – особено в настоящите дни – като начин на споделяне, оставане в човешкостта, съхраняване на хуманното и недопускане на злото. По този начин отец Йосиф завещава платформа за общуване и форма на общение, чиято крайна цел е перихоретичното единство на изток и запад не просто в място и време, но и в реализирана духовна дейност и същностно постигане на смислен живот в Христа.

БИБЛИОГРАФИЯ

Драгов, Хр. Ив. Добротворното дело на отец Иосиф Алоати и на сестра Евразия Алоати, основатели на Обществото на сестрите евхаристинки (по случай 50-годишнината от основаването на делото (Солун, 1889 – София, 1931). София, 1939.

Еленков, И. Католическата църква от източен обряд в България от времето на нейното учредяване с присъединението на част от българския народ към Рим през 1860 г. до средата на XX в. София, 2000.

REFERENCES

Dragov, Hr. Iv. Dobrotvornoto delo na otec Iosif Aloati i na sestra Evrozija Aloati, osnovатели na Obštestvoto na sestrite evharistinki (po slučaj 50-godišnina от osnovavaneto na deloto (Solun, 1889 – Sofija, 1931). Sofija, 1939.

Elenkov, I. Katoličeskata carkva ot iztočen obrjad v Bălgarija ot vremeto na nejnoto učredjavane s prisăedinenieto na čast ot bălgarskija narod kăm Rim prez 1860 g. do sredata na XX v. Sofija, 2000.

Histoire de la mission Lazariste de Macédoine (1839–1939) par **Arthur Droulez C. M.** Texte publié par les soins de Raïa Zaimova. Istanbul, 2018.

Отец Йосиф Алоати като млад свещеник.
Сн. Н. Димитрова

Последната снимка на отец Алоати (днес окачена на стената
в приемната на манастира на сестрите евхаристинки
на ул. „Монтевидео“ № 8 в София).
Сн. Н. Димитрова

Сестра Максимилиана от Общността на сестрите
евхаристинки пред изложбата, разказвайки за историята
на монашеската общност и нейните основатели.

Сн. Н. Димитрова

**МИРНИЯТ ЖИВОТ В ЗАПАДНА ТРАКИЯ
ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА МЕСТНИТЕ БЪЛГАРИ
(1913–1919)***

*Мария Маркова***

**THE PEACEFUL LIFE IN WESTERN THRACE
THROUGH THE VIEW
OF THE LOCAL BULGARIANS
(1913–1919)**

Maria Markova

Summary. In this article I analyze the life under Bulgarian government in Western Thrace by using the “look from underneath” of part of the local Bulgarians from the villages. I try to reveal this period of time and topic, which are less investigated by historians and anthropologists but can fit well into researches regarding the village (cultural and social dynamics, anthropology) and the urbanization processes. I focus my work on the contemporary view of well-known Bulgarian authors, whose standpoints I comment on in parallel with information coming from archival records and field research materials that have not been scientifically interpreted as of this moment.

Until their exile to Bulgaria during the summer and early autumn of 1913 the majority of the Bulgarians in Western Thrace lived in the rural areas. At the end of that same year when the area became a part of Bulgaria again, they went back to it, so that they could live again in their native villages. They settled there either in their own villages or in former Turkish or Greek ones. Many of them were not able to restore their previous means of livelihood and looked for help from the official institutions regarding land and material support. In the analyzed materials information can be found on the huge difficulties, hunger, separated families, life without fathers and men, supporting by hard (even female and child) labor, relying on their own familial structures. These shared memories of the individual life events are elements of the Bulgarians from the rural areas

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Мария Маркова – доц. д-р – Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: maria.markova@iefem.bas.bg [Maria Markova – Assoc. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: maria.markova@iefem.bas.bg].

of Western Thrace's collective memory of their life in the motherland under Bulgarian control.

Keywords: Bulgarians, Western Thrace, villages, memory, identity (national, regional, local)

Ключови думи: българи, Западна Тракия, села, памет, идентичност (национална, регионална, локална)

Проблемът за селото и неговото пространствено трансформиране има различни измерения. Едно от тях е темата за мирния живот в Западна Тракия през 1913–1919 г., пречупена през спомените на българите от тукашните селски райони. Посочената област обхваща земите между южните склонове на Родопите, Егейското крайбрежие и устията на реките Марица и Места. Периодът на настоящото изследване се съсредоточава върху времето, когато Западна Тракия е част от територията на България. Българското управление в областта започва на 9 ноември 1912 г., прекъсва през лятото и ранната есен на следващата година и е възобновено на 8 октомври 1913 г. съгласно клаузите на Цариградския договор (16/29 септември 1913 г.). На 15 октомври 1919 г. българските власти предават управлението на Западна Тракия на окупационните френски войски, а според чл. 48 от Ньойския мирен договор (27 ноември 1919 г.) областта преминава под временно съвместно управление на съюзниците от Съглашението (Антантата).

Проучването на тази тема през посочения период и в конкретната област има своите особености. Основните български изследвания на Западна Тракия са исторически и са направени от началото (Стою Шишков, Любомир Милетич, Анастас Разбойников и др.) до края на XX в. (Стайко Трифонов). По-старите проучвания търсят обосноваването на българското присъствие в областта и през тази призма разглеждат официалните исторически извори, етнологичните и антропологичните данни. В разработките си Ст. Трифонов акцентира върху историческата последователност на събитията, официалните документи, работата на държавните институции, част от последиците върху българите от Западна Тракия.

В този текст се опитвам да осветля не официалните документи, а „погледа отдолу“ на местните хора за преживяванията им в родните места. Затова към анализите от по-старите трактовки добавям и съвременен кръг от научни съчинения, свързан с изследванията на паметта, на връзките на културата ѝ с историята, политиките към миналото и властта.

За понятието „култура на паметта“ възприемам една от най-използваните дефиниции: хетерогенна амалгама, резултат от взаимодействие и сблъсък на макро- и микрониво между доминиращата национална памет и паметните потоци и местата на памет на различни групи; амалгама, в която тече динамичен и постоянен процес на включване и изключване на

това, което трябва да се помни¹. Имам предвид още характеристиките на модерната национална институционализирана памет (разбирана като основа за колективната идентичност): властови отношения на включване и изключване, постигане на споделени памет и забравата², налагане на дадена колективна памет като легитимна и хегемонна при създаването на въобразената общност на нацията³. Посочвам и подчертаваните тесни връзки между културата на паметта, историята и политиките към миналото и паметта, при които водещите интереси на социалните (политическите) актьори решават какво и как да се помни⁴.

В тези изследователски рамки поставям темата за живота на българите от селските райони на Западна Тракия през 1913–1919 г. В текста се опитвам да съпоставя информацията от изследванията на вече посочените български автори с конкретни части от архивирани спомени, които до момента не са научно интерпретирани. Най-важните моменти на тези материали обхващат няколко проблемни кръга – завръщането от „Стара“ България в родната територия, компактното движение на семейни и родствени групи в селските региони на областта с цел установяване и взаимно подпомагане, преживяването на огромни трудности, живота в семействата без мъже, индивидуалното справяне с възникналите проблеми. В текста използвам част от похватите на историческата етнология като работа с архивни материали, анализирани чрез автобиографичния подход.

Самите архивирани материали произхождат от неофициални лични спомени на българи от селските региони на Западна Тракия, заселили се в Кърджали през 20-те години на XX в. Те се съхраняват във фондовете на Териториална дирекция „Държавен архив“ в града. На практика тези спомени представят „погледа отдолу“ на една конкретна „група по памет“ (по определението на Пиер Нора)⁵, очертават и колективната рамка на паметта ѝ за съответния исторически период. В тях са отразени преживените и осмислени исторически събития и жизненият опит на отделните индивиди. Чрез тях може да се проникне през ъгъл, различен от официалния в същността на историческото познание (обществени механизми, структури,

¹ Вж. напр. **Лулева, А.** Увод. – В: *Българският XX в.* София, 2013, с. 9.

² **Асман, Я.** Културната памет. София, 2001; **Misztal, B.** *Theories of Social Remembering.* Open University Press, 2003.

³ **Confino, A.** *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method.* – *American Historical Review*, Dec., 1997, pp. 1399–1400.

⁴ **Olick, J. K.** *Collective Memory: The Two Cultures.* – *Sociological Theory*, 17, 1999, No 3, pp. 333–348; **Pine, Fr., D. Kaneff, H. Haukanes** (eds.). *Memory, Politics and Religion. The Past Meets the Present in Europe.* Münster, 2004.

⁵ **Нора, П.** Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“.* София, 1997, с. 233–234.

взаимовръзки), да се очертае как „отдолу“ се възприемат политиките към миналото и хегемонната историческа версия, каква е динамиката на културата на паметта. Именно от тази позиция се опитвам донякъде да осветля период и тема, които са по-слабо проучени от историци и антрополози, но могат да се вместят в изследванията на селото (културни и социални динамики, антропология) и урбанизационните процеси.

В края на 1913 г. България вече е претърпяла първата си национална катастрофа, сключила е мирните договори след Междусъюзническата война и е възобновила управлението си в Западна Тракия. От този момент в областта пристигат хиляди българи. Те са основно бежанци, включително от Източна Тракия, Македония и Добруджа, които властта настанява тук⁶. Към всички тях държавата провежда обща политика и хората получават частична помощ. Най-напред е организирано масовото им изпращане към областта. Това действие на правителството се оценява още от съвременниците като прибързано, поставило бежанците непосредствено след бягството и изгнанието в нова критична ситуация на оцеляване през зимата, с лошо организирана или напълно липсваща помощ от държавата. Оценката се споделя изцяло от Ст. Трифонов⁷. Не е случайно, че в областта се появяват нови проблеми, свързани и с изхранването на хората. Държавата насочва основната си помощ към подслоняването и осигуряването на възможности за препитание на местните българи. Процесите се контролират от комисиите по настаняването на бежанците. На места те са успешни, другаде – незадоволителни, а редица примери в това отношение посочва Ст. Трифонов⁸.

Пространственото позициониране

До бягството си през лятото и ранната есен на 1913 г. повечето от българите от Западна Тракия живеят в местните селски райони. Затова, когато след няколко месеца се завръщат с намерението да останат тук завинаги, те се отправят към родните си селища, чието пространство схващат като част от представата си за „своето“. Реалностите, с които се сблъскват, обаче са други.

В резултат на бягството и завръщането през 1913 г. се случва преочертаване на добре познатите зони на старото териториално присъствие в

⁶ Пак там.

⁷ **Трифонов, Ст.** Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. София, 1992, с. 187–188.

⁸ Пак там, с. 189–194, 200–202.

областта, а границите често се нарушават. Ст. Трифонов и Ан. Разбойников сочат, че много от местните турци, гърци и *гъркомани* (в Дедеагачко, Софлийско, Ксантийско) се преместват или изселват, а техните места бързо се заемат от прииждащите българи⁹.

В селските райони някои части от старата българска жизнена зона са запазени – това са селища, които изобщо не са напускани (например Кушланли) или в които се завръщат собствените им жители (например Чадърли). Проучените архивни материали показват, че преобладаващата част от българите се стремят да се установят в добре познатите територии на собствените стари села. Този стремеж е изключително силен. Ако близките са разделени, те най-напред се търсят и след като се намерят, веднага поемат към мястото, където са живели, като използват и най-малката възможност да останат в него. С други думи, ако събирането на близките е първият съществен момент от завръщането, то вторият е тръгването към старото село. Разговорите ми с много хора през годините показват, че посоченият стремеж не трябва да се схваща като белег от идентичността само на тази част от хората от Западна Тракия, които след пристигането си в България се установяват в Кърджали. По-скоро това желание е типично изобщо за българите от изследваната област. Те възприемат като част от представата за „своето“ именно пространството на родното, старото село. Завръщането на едно такова „място на памет“ (по определението на П. Нора)¹⁰ е безспорно свързано с усещането за непрекъснатост на делничния живот и най-вероятно създава у хората чувство за нормалност¹¹. Показателно е, че от много разкази става ясно как този начин на действие се следва при най-малката възможност. Дори когато знаят, че селището е унищожено, а жилището – полуразрушено, хората пак се стремят към тях, защото ги възприемат като „свои“ и свързани с техните предци.

В края на 1913 г. съществена част от старото българско жизнено пространство в селските региони е опожарена или разграбена. В тези случаи завръщащите се бежанци бързо разбират, че животът в собствените им села е невъзможен: *„Намерихме нашето село изгоряно до основи. Всичко разграбено. Убити хора из селото и из балкана много. Не можехме вече*

⁹ Пак там, с. 203–204; **Разбойников, Ан.** Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София, 1999, с. 235.

¹⁰ **Нора, П.** Места на памет. Т. 1. София, 2005.

¹¹ Сравни с Ив. Петрова, която пише, че в някои от личните спомени за началото на комунизма в България животът се тематизира чрез континуитета във всекидневието (**Петрова, И.** Култура на паметта в съвременните автобиографични разкази. – В: *Българският XX век.* София, 2013, с. 86–87).

да живеем там, още повече като знаем, че поминъкът ни беше тежък“ (с. Манастир, Гюмюрджинско)¹². „Когато се завърнахме в родното си село, то беше изгоряно и опустошено от турския башибозук“ (с. Съчанли, Гюмюрджинско)¹³. „Отново се върнахме в с. Съчанли – какво ще намерим, то изгоряло „до основи“, къде ще се запреш.“¹⁴ „Намерихме селото изгорено из основи, заедно с кочините и свинете“ (с. Голям Дервент, Софлийско)¹⁵. „В тяхно отсъствие е ограбена покъщината, добитъка и са опожарени къщите. След завръщането си те наново са си построили жилище“ (с. Доган Хисар, Дедеагачко)¹⁶. „Намерихме къщите напълно ограбени от башибозука“ (с. Еникьой, Дедеагачко)¹⁷. „Тръгнахме към нашето село Казлар. Там всички къщи почти бяха изгорени. От нашата къща беше останала малка част.“¹⁸

В част от тези случаи властта активно се включва в процеса на преотчертаване на старите етнически пространства. Тя настанява българите предимно в бивши турски и гръцки села, а понякога и в земи, които до края на 1913 г. са пустеещи. В проучените архивни материали се описва навлизането основно в турските села. „Българската власт ни настани в полските турски села, от където беше избягало турското население“ (с. Манастир, Гюмюрджинско)¹⁹. „Държавата ни назначи по турските села, кой по обори, плевни и къщи“ (с. Съчанли, Гюмюрджинско)²⁰. Понякога се отбелязва, че тук българите се самонастаняват: „Тогавя отидохме по турските села, някои си избягали и къщите им празни и ние се заселихме в тези къщи. В тези къщи живяхме 5–6 години, докато дойде Франция и нашите се изтеглиха. След това дойдоха турците и нас пак ни изгониха. Три години седяхме без покрив в едни колиби, направени от шума с дребни деца и за какво беше тая работа“ (с. Съчанли, Гюмюрджинско)²¹. Мъж,

¹² ДА – Кърджали, спомен [по-нататък съкр.: сп.] № 706, л. 5.

¹³ Пак там, сп. № 89, л. 1.

¹⁴ Пак там, сп. № 395, л. 4.

¹⁵ Пак там, сп. № 216, л. 7.

¹⁶ Пак там, сп. № 738, л. 1.

¹⁷ Пак там, сп. № 353, л. 1.

¹⁸ Пак там, сп. № 342, л. 4–5.

¹⁹ Пак там, сп. № 706, л. 5.

²⁰ Пак там, сп. № 89, л. 12.

²¹ Пак там, сп. № 395, л. 4, 5. Конкретен пример за такова турско село е Козлубекир. Според Д. Шалапатов (Шалапатов, Д. След век – отново по кървавия път на спасението Манастир – Сачанли – Доганхисар – Дедеагач. – В: *Сборник Тракия*. Т. 8. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2018, с. 30–31) след 1913 г. в него се заселват най-много сачанлийци, построяват си църква, на която монтират спасената камбана от стария храм в селото си.

роден в с. Юсуик, разказва как след завръщането в Беломорието „останахме в с. Шипчи, което преди това е било турско село“²².

Навлизането на българите в селата с турско население вероятно се среща неприязнено от самите турци. Разглеждан от тяхна позиция, процесът е опит да бъдат изместени от собствените им жизнени зони и затова, напълно естествено, предизвиква страха и съпротивата им. Ст. Трифонов отбелязва, че през април 1914 г. турското население от Гюмюрджинска околия се обявява открито „срещу настаняването на бежанците в този край“, като отправя към централната власт „оплаквания и дори заплахи“, че ще въстане „с оръжие в ръка“²³. В този смисъл е интересна информацията от проучените материали, че в турските села се настаняват и част от българите, които са най-пострадали от насилието през 1913 г. и чиито селища са силно засегнати или унищожени. От гледна точка на българите драматизмът на ситуацията се състои в принудата, макар и временно, да живеят в турското жизнено пространство с насилниците си и дори да са финансово зависими от тях (обстоятелство, върху което ще се спра по-надолу). В резултат на това конфликтите между българи и турци бързо се задълбочават. Ст. Трифонов пише, че на места има преки сблъсъци, които са толкова сериозни, че се намесва централната власт²⁴. Интересен разказ за подобни събития оставя жена, чието семейство е от Солунско и е заселено в Есикьой, Гюмюрджинско. *„И така ние се заселихме в Есикьой. Селото беше голямо. Имаше около 500 къщи. Но и тук турците и войната не ни дадоха покой. В селото започнаха да стават отново безредици. Турците нахлуваха с разбойнически орди и грабваха момите, потурчваха ги, убиваха. Отново започнахме да сме наищрек и при първия сигнал да бягаме извън селото и да се връщаме, когато е отминала опасността. Нашата къща беше в ниското и хората от високата част на селото идваха у нас да се скрият. Шрапнели падаха в двора. Спомням си, че много обичахме да ходим с другарки, за да берем горски циклами. Но веднъж видяхме отрязана човешка глава и повече не посмяхме да отидем в полето и в гората сами“*²⁵.

Като цяло изместването на българското жизнено пространство към старите турски и гръцки зони или към нови селища не е тенденция, която българите от Западна Тракия търсят и толерират. Престоят си в чужди селища те приемат като временен и по-късно често напускат тези места. За развитието на процеса не е маловажна и ролята на институциите, които чрез

²² Гарена, К. Етнически и религиозни взаимодействия в Одринска Тракия и Източните Родопи. Кърджали, 2004, с. 68.

²³ Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 190.

²⁴ Пак там, с. 201–202.

²⁵ ДА – Кърджали, сп. № 600, л. 3.

действията си подпомагат или възпрепятстват настаняването в областта. Обобщението на основната информация, която се съдържа в проучените архивни материали показва, че стремежът на българите от Западна Тракия е да останат в старите си обживени селища. Спомените за завръщане в собственото място са важна част от паметта на хората за живота в родната област през 1913–1919 г.²⁶

Производството, препитанието и средствата за преживяване

В края на 1913 г. ситуацията в Западна Тракия е потресаваща. Емоционални описания на хора, които тънат в „морални терзания, глад и мизерия“, оставя Л. Милетич²⁷. Върху разрухата в българските села обширно се спира Ан. Разбойников²⁸. Ст. Трифонов пише: „Областта беше покрита с хиляди пресни гробове на избити българи и десетки разрушени и опожарени села. По-голямата част от прокудените бежанци все още скитаха без подслон и препитание из старите предели на България“²⁹.

Използваните архивни спомени предоставят почти идентичен разказ за тежките условия на живот. В селата си бежанците заварват хаос от разграбени и опожарени къщи, липса на покъщнина, дрехи, домашни животни... *„Като избягахме, оставихме единадесет свине, но турците ги избили, останали три, но и те така подивели, та човек не може да се приближи до тях. Имахме и триста глави дребен добитък, около десетина – едър. Всичко бе задигнато и опожарено“* (с. Голям Дервент, Софлийско)³⁰. *„Влезнахме в село като уйна от кучетата. Повече от сто и петдесет кокошки хвърчаха по дърветата. Кряскат, отидохме на мястото дето*

²⁶ Този стремеж ясно се откроява и в разказите на част от българите, които през 20-те години на XX в. се заселват в Хасково и които са публикувани от С. Лазаров (Лазаров, С. Из миналото на родния край. Село Мерхамли, Софлийска околия, Западна Тракия. – В: *Сборник Тракия*. Т. 5. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2012, с. 48–66) и К. Бакърджиев (Бакърджиев, К. Д-р Кирил Бакърджиев и откъси от неговата трилогия „Доганхисар – градец“ (от Капитан Петко Войвода, 1913–1923 г.). – В: *Сборник Тракия*. Т. 7. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2016, с. 192–255).

²⁷ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 2013, с. 322, 326–327.

²⁸ Разбойников, Ан. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 114.

²⁹ Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 76–77.

³⁰ ДА – Кърджали, сп. № 216, л. 7.

бяха сякани с брадви – всички парцали с кръв, кости и глави изядени от кучета, три месеца без стопани на самоиздръжка. Жените почнаха да събират коя калпак, пояси, грижи. Аз отсъствах, не видях повече. Ходих с група войници и цивилни на Белчовата воденица, разковахме десния край на улука с вързани усти, изкарахме четири души от улука и ги заровихме в една черница. Най-тежките дни на робство“ (с. Бадома, Дедеагачко)³¹. „Хората които общо притежаваха 18 хил. овце и кози, около 1000 говеда – коне, катъри, магарета, мулета, покъщнина, дикани, казани, бакъри, грънци и паници, всичко това беше ограбено. Тия села, които преди бяха български, после станаха турски“ (с. Каяджик, Димотишко)³².

В края на 1913 – началото на 1914 г. материалното състояние на българите от селските райони на Западна Тракия е отчайващо. Някогашното им щастие и заможност са заменени от песимизъм, страшна бедност и тежък труд: „Завърналите се българи се заеха с извозването на снопите, които бяха ожънали и складирани на кръсници, а и времето отиде доста хубаво и макар по простия начин на вършитба успяха да приберат житото“ (с. Караачкьой, Гюмюрджинско)³³. Чест спътник на хората е гладът: „Завръщайки се в нашето село Еникьой родителите ми са намерили, а и други наши съселяни много от житата не увършани и благодарение на това жито което е увършано са могли да изхранят до известно време семейството ни. Но са били години пак на глад и мизерия, тъй като цялото ни имуществото е било заграбено от турците“ (с. Еникьой, Дедеагачко)³⁴; „Българският народ с копаня и с ечемичен хляб и със сол заживя нов живот. Ако говори човек подборно за един ден не може изговори всички теглила“ (с. Бадома, Дедеагачко)³⁵. Някои информатори са родени именно в тези трудни години и разказват, че отглеждането им е било особено тежко: „Аз съм роден точно тогава, когато са нямали ни покъщнина, ни дрехи и са се чудели с какво да ме облекат, защото къщите са били опожарени от турския башибозук“ (с. Шапчи, Гюмюрджинско)³⁶. Преобладаващата част от хората установяват, че напълно са загубили средствата си за производство и препитание, а в областта владее извънредно голяма „скъпотия“.

³¹ Пак там, сп. № 121, л. 14–15.

³² Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 200, л. 14.

³³ Пак там, сп. № 93, л. 2.

³⁴ Пак там, сп. № 66, л. 2; сп. № 67, л. 2.

³⁵ Пак там, сп. № 121, л. 15. Някои информатори посочват като паралелна причина за глада действията на турската армия, която, преди да се оттегли към Одрин и Турция, изгаря казармите и продоволствията си (с. Съчанли, Гюмюрджинско – пак там, сп. № 89, л. 1, 12, 13).

³⁶ Пак там, сп. № 350, л. 1.

Попадали в тази ситуация, българите от селата са принудени да търсят помощ за настаняване и прехрана и да разчитат на нея. Разрешаването на двата актуални и основни въпроса – получаването на земя и материалното подпомагане – би трябвало да зависи главно от официалните институции, тъй като е пряко свързано с държавната политика. Но българските власти невинаги се справят по най-сполучливия начин с проблемите, още повече че търсенето и намирането на решения не всякога зависи само от тях, за което подробно говори Ст. Трифонов³⁷. Така много от завърналите се българи не успяват бързо да възстановят домашните си стопанства и са лишени от основната си възможност да се самоиздържат в тежката ситуация³⁸.

Разкази за държавно подпомагане се откриват само в част от проучените архивни материали. Информаторка от с. Дърмица, Солунско, разказва как при заселването им в обезлюденото село Есикьой, Гюмюрджинско, властите им дали земя, кола и добитък за ползване³⁹. Респондент от с. Съчанли, Гюмюрджинско, си спомня: *„Държавата ни отпусна заем средства да си купим по един чифт волове за две къщи (семейства) и така се препитавахме“*⁴⁰. През 1946–1947 г., бежанците, установили се в с. Гледка, Кърджалийска околия (дн. квартал на Кърджали), пишат: *„Държавата ни е подпомогнала доколкото това е било по силите ѝ“*⁴¹. Вече цитираният мъж от с. Юсуик говори за ролята на друга институция – *комитета*: *„като поседяхме 1 месец в с. Шипчи започнаха да ни дават безплатно от комитета, даваха ни платове, обувки и други“*; *„през зимата се хранехме с това, което ни даваше комитета и така презимувахме, понеже беше купонна система“*⁴². В този случай не се разбира коя точно институция се визира под названието „комитета“ – дали това е Комисията за настаняване на бежанците в Западна Тракия, изградена от държавата, или е организация от типа на тракийската.

Много от завърналите се българи, за които финансовото подпомагане от държавата е крайно недостатъчно, прибегват до един от старите пътища за решаване на проблемите – търсене на препитание при турците. Ст. Трифонов сочи, че част от жителите на ксантийските села Габрово и Еникьой,

³⁷ Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 256–257, 261.

³⁸ Поддържането на домашното стопанство е устойчива тенденция и в съвременността. Към него често прибегват членове на общности, които продължително време живеят в кризисни периоди. Дори и днес тук, на Балканите, и конкретно при българите, това е една от най-динамичните стратегии за справяне с бедността и дефицита.

³⁹ ДА – Кърджали, сп. № 600, л. 3.

⁴⁰ Пак там, сп. 89, л. 12.

⁴¹ Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 243, л. 10.

⁴² Гарена, К. Цит. съч., с. 68.

които не получават земя от държавата, са принудени „да се сдружават с турци и да работят техните ниви“ и че „така се даде възможност на различни аги и бейове, стопани на огромни пространства земя, да експлоатират бежанците, като ги превръщаха в свои чифлигари“⁴³. Към подобни изводи за ситуацията на места в Гюмюрджинско води и информацията от някои архивни спомени: *„Взехме под наем чужди ниви от турците. Хората станали работници на турците колкото да не са гладни“* (с. Съчанли, Гюмюрджинско)⁴⁴. В турско село е бил пастирче и мъжът от с. Юсуик, а в друго майка му копае царевича⁴⁵.

Трудовата миграция при турците е стара и добре позната стратегия за българите от селските региони на Западна Тракия, но в края на 1913 г. в нея все по-силно се отразяват измеренията на представите за националното, докато значението на традиционното (включително начините на препитание) постепенно избледнява. Причините за промените са свързани с налагащото се сравнение с местните турци, които за разлика от българите запазват благосъстоянието и почти всичките си икономически лостове, но същевременно са националната група, от която произхождат основните насилници над българите от лятото на 1913 г. От тази позиция става ясно защо в проучените спомени търсенето на препитание при турците и икономическата зависимост от тях през 1913–1919 г. се схваща като израз на крайно отчаяние и безизходица, породена от глада и мизерията.

При завръщането си в селата на Тракия българите заварват преочертани жизнени пространства и променени материални реалности. Спомените за преживените огромни трудности, за самостоятелното справяне с тях без очакването на каквато и да помощ, за търсенето на препитание отново при турците са елементи от паметта им, превърнали се в емблема на регионалната и локалната им идентичност. В същото време те показват същността на един от най-устойчивите пътища за справяне с лишенията, дефицита и кризите в селото, в които основно значение имат семейно-родствените кръгове.

Преобладаващият образ на местния българин от селските общности

Проучените материали индиректно показват, че най-важното за българите в селата е оцеляването на семейството.

Съществен белег от регионалното и локалното самоопределение на техните групи е споменът за разделените по време на бягството семейства.

⁴³ Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 211–212.

⁴⁴ ДА – Кърджали, сп. № 89, л. 1, 12, 13.

⁴⁵ Гарена, К. Цит. съч., с. 68–70.

Голяма част от проучените материали съдържат информации за изгубени близки и роднини. В тези случаи драмата е огромна и тя веднага задейства естествения стремеж на хората да се намерят и съберат. Откриването става най-често в родните места или при общи близки. Ето един подобен материал: *„От една моя леля, с която се видяхме, разбрах, че майка ми е наблизо. Започнах да я търся. Намерихме се в с. Баятлъ, близо до Гюмюрджина. Като се видяхме, майка започна да плаче. Тръгнахме към нашето село Казлар“*⁴⁶.

Важна част от тази група спомени са разказите за изгубените деца. В началото на българското управление много от тях са събрани и настанени в казармите в Гюмюрджина, където има и части от българската армия. Такъв е случаят и с посочената жена от с. Казлар. По време на бягството тя е дете, спасена е от гърци и по-късно заедно с други деца е оставена в турски чифлик. *„Карахме я много тежко. Имаше много работа. Един ден като отивахме за вода на реката видяхме, че на моста има много български войници. Те ни разпитаха какви сме, откъде сме. После няколко от тях дойдоха с нас. Убиха турчина. Откараха ни към техните казарми. Там ни нахраниха. Имаше и други като нас. Раздадоха ни купони за храна и хляб.“*⁴⁷ Мъжът от с. Юсуик разказва как брат му е намерен в същите казарми. *„Майка се научи, че в Гюмюрджина има деца загубени в Балкана и отива в казармата. Пита има ли намерени деца. Има, казал ѝ войника, почакай, защото сега се хранят. Като се нахранили и излизат, дежурния съобщава, че чака жена за деца. Брат ми и той излиза вижда майка и се хвърля на врата ѝ. Намерил си и кравата, войниците я гледали и когато майка ми си го взема, взема го заедно с кравата. Облечен е с войнишки дрехи, ботуши. Зачислен е бил към един войник, който се грижел за него.“*⁴⁸

Характерно за семействата в селските райони в Западна Тракия от изследвания период е, че структурите им често са сериозно увредени. В тях няма мъже в трудоспособна възраст – в много случаи те са наскоро загинали или работят извън селото. Особеността е посочена още от съвременниците на събитията и се коментира от Ст. Трифонов така: *„В малко семейства имаше работоспособни мъжки ръце. Много бащи и синове паднаха покосени от турски или гръцки куршум, гинеха по зажданите в Солун и на други места или ‘служеха’ като войници в армиите на Гърция и Сърбия“*⁴⁹. Потвърждение на информацията има и в спомени на българи от с. Доганхисар, Дедеагачко, заселили се в гр. Хасково и цитирани от К. Ба-

⁴⁶ ДА – Кърджали, сп. № 342, л. 4–5.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Гарена, К. Цит. съч., с. 68.

⁴⁹ Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 187–188.

кърджиев, които сочат, че новият живот в областта започва при „липса на членове на семейството – през къща по две черни забрадки“⁵⁰. В част от проучените архивни материали се откриват аналогични сведения: „*А баща ми от ходене по къра, гладен и жаден, се поболя и след някой месец почина. Останахме без баща, без къща... Нямахме си нищо, бяхме голи и боси*“ (с. Голям Дервент, Софлийско)⁵¹. Посочва се и че рядко в семействата има и по-възрастни хора. Мъж от с. Съчанли обяснява как, след като тръгнали да търсят препитание, за да се спасят от глада, в селото „*останаха стари баби и стари дядовци, които не могат да бягат, но и нямаше кой да им донесе нищо за ядене. Тогава те се принудиха да ядат котета и така измряли от глад*“ (с. Съчанли, Гюмюрджинско)⁵². Респондент от с. Шапчи разказва: „*къщите са били опожарени от турския башибозук и останалите в селата болни и старци са били изклани като добитък*“ (с. Шапчи, Гюмюрджинско)⁵³.

Най-общо българските домакинства в селските райони на Тракия включват жените и децата. И именно върху тях ляга традиционната социална роля на мъжете, свързана с издръжката на домакинствата в конкретната ситуация. За да печелят средства, те са принудени да приемат буквално всякаква работа. Респондентка разказва за живота в с. Казлар след завръщането: „*Заживяхме наново. Беше много трудно. Майка се разболя и легна на легло. Всичко остана на мене. Трябваше аз да работя и изкарвам хляба. Бях на 12 години*“⁵⁴. Към подобни изводи навежда и информацията на мъжа от с. Юсуик: „*Кравата я продадохме на войниците, защото нямаше никакви пари, нямаше какво да ядем. Давахме сол на турците, те ни даваха брашно. Кравата войниците я заклаха и на нас ни дадоха главата, шкембето и червата*“⁵⁵.

Темите за глада, женския и детския труд и липсата на мъже, чрез които се издържат семействата, са основни и преплитачи се в разказа на жена, пристигнала в Гюмюрджинско през 1913 г. от с. Дърмица, Солунско: „*И така ние се заселихме в Есикьой. Там живяхме пет години. Аз вече имам спомени от там. Помня, че баща ми беше все войник в Гюмюрджина, а също и чичо ми. Ние, две семейства – нашето и на чинка ми, бяхме само жени и работехме всичко. Особено по-големите. Селото беше голямо. Имаше около 500 къщи. Но и тук турците и войната не ни дадоха покой.*

⁵⁰ Бакърджиев, К. Цит. съч., с. 236.

⁵¹ ДА – Кърджали, сп. № 216, л. 7, 8.

⁵² Пак там, сп. № 89, л. 1, 12, 13.

⁵³ Пак там, сп. № 350, л. 1.

⁵⁴ Пак там, сп. № 342, л. 5.

⁵⁵ Гарена, К. Цит. съч., с. 68–70.

Беше глад. На една седмица ни даваха по 1 кг царевица. Майка ми и чинка ми ходеха на воденицата, за да събират царевица от остатъците при меленето. Един ден отидох с тях и на отиване щях да се удавя в реката Сушица и за да ме спасят майка ми и чинка ми разсипаха всичката с мъка и унижение събирана храна – царевица“⁵⁶.

От приведените материали ясно се вижда, че основната поведенческа стратегия, която българинът от Западна Тракия следва, за да оцелее през 1913–1919 г., е самостоятелното справяне с проблемите и при възможност опиране върху собствените семейни, родствени, приятелски и професионални общности. Капсулацията в семейната среда и в най-тесния роднински кръг, опирането върху семейната солидарност, дистанцирането от новите герои на системите са едни от най-устойчивите пътища, следвани и в други исторически периоди от различни човешки групи. Те са типични за времена на кризи и големи социални и политически преходи⁵⁷. Именно с цел взаимно подпомагане при завръщането си в селата на Западна Тракия българите се стремят да се съберат в старите си села, движат се в сравнително големи семейно-родствени общности и по всякакъв начин се опитват да запазят социалната си компактност. В преобладаващата част от случаите те разчитат на себе си, семействата и родовете си, а помощта на държавата остава с второстепенно значение за тях.

И така, по време на мирния живот в родния си край през 1913–1919 г. българинът от селските региони на Западна Тракия води тежък и гладен живот. Информацията от архивните материали показва, че основните спомени за този период са за силния стремеж за завръщане в старото село, преживените огромни трудности по време на мирния живот в него, търсенето на препитание при турците, компактното движение на цели общности с цел взаимопомощ, живота в домакинства на жените и децата, необходимостта от самостоятелно справяне с проблемите.

Начинът, по който в много от проучените спомени се говори за коментираното време, има някои особености. Най-характерната сред тях е беглото споменаване или дори липсата на информация за подпомагането от държавата или самостоятелното справяне със ситуацията, сами по себе

⁵⁶ ДА – Кърджали, сп. № 600, л. 3.

⁵⁷ Един такъв пример е смяната на държавното управление след 9 септември 1944 г. и началото на комунистическия режим. Тогава посочената стратегия често се среща и в последните години нерядко е обект на научен коментар, например от А. Лулева (Лулева, А. „Но бяхме млади та не го чувствахме това толкоз“. Тематизиране на младостта в автобиографичните разкази. – В: *И настъпи време за промяна*. София, 2008, с. 186–203), Ив. Петрова (Петрова, Ив. Култура на паметта в съвременните автобиографични разкази. – В: *Българският XX в.* София, 2013, с. 90–102).

си основни белези на периода. Без да се спирам върху причините за това очевидно премълчаване или прикриване на факти, ще отбележа, че такъв „поглед отдолу“ осветява историческото познание от ъгъл, различен от официалния, показва как част от българите от Западна Тракия включват и изключват от спомените си това, което трябва да се помни, доколко възприемат хегемонната историческа версия, каква е динамиката на културата на паметта им.

Прикритите или премълчаните спомени безспорно се включват в процеса на изграждане на националната памет, като оспорват отделни нейни елементи, както пише Барбара Мистъл⁵⁸. В тях прозират отношенията с доминантната версия на властта за миналото (по Фуко), влиянието на официалната политика към историята, конфликтът между тях и индивидуалната и семейната памет, за които говорят Джефри Олик⁵⁹ и други изследователи⁶⁰. И още – тези общи характеристики от спомените на част от българите от селските райони на Западна Тракия за мирния им живот в областта през 1913–1919 г. са комплексът от собствените им образи и разкази, който създава и поддържа единството им, установява граници между тях и другите, осигурява им идентичност (регионална, локална, родова, семейна) и кодиране на общността и е част от груповото им самоосъзнаване. Не на последно място, спомените за живота в родната област през 1913–1919 г. са част и от знанията за общото героично и достойно минало на предците, от процеса на обгръщането им в ореола на мъченичеството.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив – Кърджали (ДА – Кърджали), Спомени № 66, 67, 89, 93, 121, 216, 342, 350, 353, 395, 600, 706, 738; ф. 271К, оп. 1, а.е. 200, 243.

Публикувани документи

Асман, Я. Културната памет. София, Планета 3, 2001.

Бакърджиев, К. Д-р Кирил Бакърджиев и откъси от неговата трилогия „Доганхисар – градец“ (от Капитан Петко Войвода, 1913–1923 г.). – В: *Сборник Тракия*. Т. 7. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2016, с. 192–255.

Гарена, К. Етнически и религиозни взаимодействия в Одринска Тракия и Източните Родопи (Пастирско изследване върху две неизвестни сведения за етни-

⁵⁸ **Misztal, B.** Цит. съч.

⁵⁹ **Olick, J. K.** Цит. съч., с. 333–348.

⁶⁰ **Pine, Fr., D. Kaneff, H. Haukanes** (eds.). Цит. съч.

чески взаимодействия в разорена Тракия и тяхното отражение върху религиозния бит на тракийските бежанци). Кърджали, Родопи-Кърджали, 2004.

Лазаров, С. Из миналото на родния край. Село Мерхамли, Софлийска околия, Западна Тракия. – В: *Сборник Тракия*. Т. 5. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2012, с. 48–66.

Лулева, А. „Но бяхме млади та не го чувствахме това толкоз“. Тематизиране на младостта в автобиографичните разкази. – В: *И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX–XX в.* София, 2008, с. 186–203.

Лулева, А. Увод. – В: *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София, 2013, с. 7–16.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, Издателство „Захарий Стоянов“, 2013.

Нора, П. Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“*. София, 1997, с. 233–237.

Нора, П. Места на памет. Т. 1. София, Дом на науките за човека и обществото, 2005.

Петрова, Ив. Култура на паметта в съвременните автобиографични разкази. – В: *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София, 2013, с. 90–102.

Разбойников, Ан. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 93–116.

Разбойников, Ан. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София, Карина М, 1999.

Трифонов, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. София, Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 1992.

Шалапатов, Д. След век – отново по кървавия път на спасението Манастир – Сачанли – Доганхисар – Дедеагач. – В: *Сборник Тракия*. Т. 8. Хасково, Тракийски научен институт, филиал Хасково, 2018, с. 30–35.

REFERENCES

Archives

Däržaven arhiv – Kărdžali (DA – Kărdžali), Spomeni № 66, 67, 89, 93, 121, 216, 342, № 350, 353, 395, 600, 706, 738; f. 271K, op. 1, a.e. 200; op. 1, a.e. 243.

Published documents

Asman, Ja. Kulturnata pamet. Sofija, Planeta 3, 2001.

Bakărdžiev, K. D-r Kiril Bakărdžiev i otkăsi ot negovata trilogija „Doganhisar – gradec“ (ot Kapitan Petko Vojvoda, 1913–1923 g.). – V: *Sbornik Trakija*. Т. 7. Haskovo, Trakijski naučen institut, filial Haskovo, 2016, s. 192–255.

Garena, K. Etničeski i religiozni vzaimodejstvija v Odrinska Trakija i Iztočnite Rodopi (Pastirsko izsledvane vărhu dve neizvestni svedenija za etničeski vzaimodejstvija v razorena Trakija i tjàhnoto otkraženie vărhu religioznija bit na trakijskite bežanci). Kărdžali, Rodopi-Kărdžali, 2004.

Lazarov, S. Iz minaloto na rodnija kraj. Selo Merhamli, Soflijska okolija, Zapadna Trakija. – V: *Sbornik Trakija*. T. 5. Haskovo, Trakijski naučen institut, filial Haskovo, 2012, s. 48–66.

Luleva, A. „No bjahme mladi ta ne go čuvstvahme tova tolkoz“. Tematizirane na mladostta v avtobiografičnite razkazi. – V: *I nastăpi vreme za promjana. Obrazovanie i văzpitanie v Bălgarija XIX–XX v.* Sofija, 2008, s. 186–203.

Luleva, A. Uvod. – V: *Bălgarskijat XX vek. Kolektivna pamet i nacionalna identičnost*. Sofija, 2013, s. 7–16.

Miletič, L. Razorenieto na trakijskrite bălgari prez 1913 godina. Sofija, Izdatelstvo „Zaharij Stojanov“, 2013.

Nora, P. Kolektivnata pamet. – V: *Duhăt na „Anali“*. Sofija, 1997, s. 233–237.

Nora, P. Mesta na pamet. T. 1. Sofija, Dom na naukite za čoveka i obštествoto, 2005.

Petrova, Iv. Kultura na pametta v săvremennite avtobiografični razkazi. – V: *Bălgarskijat XX vek. Kolektivna pamet i nacionalna identičnost*. Sofija, 2013, s. 90–102.

Razbojnikov, An. Iz borbite na bălgarite v Maronijska eparhija za priznavane na bălgarski cărkovno-učilištni obštini i bălgarska narodnost v Zapadna Trakija. – *Izvestija na Trakijskija naučen institut*, 1, 1965, s. 93–116.

Razbojnikov, An. Naselenieto na Južna Trakija s ogled narodnostnitate otnošenija v 1830, 1878, 1912 i 1920 godina. Sofija, Karina M, 1999.

Šalapatov, D. Sled vek – otnovo po kărvavija păt na spasenieto Manastir – Sačanli – Doganhisar – Dedeagač. – V: *Sbornik Trakija*. T. 8. Haskovo, Trakijski naučen institut, filial Haskovo, 2018, s. 30–35.

Trifonov, St. Trakija. Administrativna uredba, političeski i stopanski život, 1912–1915. Sofija, Trakijska fondacija „Kapitan Petko vojvoda“, 1992.

Confino, A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. – *American Historical Review*, Dec., 1997, pp. 1386–1403.

Misztal, B. Theories of Social Remembering, Theorizing Society Series Maidenhead. Open University Press, 2003.

Olick, J. K. Collective Memory: The Two Cultures. – *Sociological Theory*, Vol. 17, 1999, No. 3, pp. 333–348.

Pine, Fr., D. Kaneff, H. Haukanes (eds.). Memory, Politics and Religion. The Past Meets the Present in Europe. Münster, Lit Verlag, 2004.

КОНЦЕПЦИИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ БЕЖАНСКИ ВЪПРОС В КОНТЕКСТА НА СЪЗДАВАНЕТО НА ЗАКОНА ЗА СЕЛСКОСТОПАНСКО НАСТАНЯВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ ПРЕЗ 1926 ГОДИНА*

*Борис Боев***

CONCEPTS FOR RESOLVING THE BULGARIAN REFUGEE ISSUE IN THE CONTEXT OF THE CREATION OF THE LAW ON AGRICULTURAL ACCOMMODATION OF REFUGEES (1926)

Boris Boev

Summary. The article aims at researching and summarizing the concepts for resolving the Bulgarian refugee issue in the context of the creation of the 1926 Law on the Agricultural Accommodation of Refugees (LAAR) by means of the UN loan. In this connection the position of Andrey Lyapchev's government (as an initiator of LAAR) and the concept behind its position have been clarified. The standpoints of the parliamentary groups which took part in the discussions on the Draft Law and the aspects in which their concepts for resolving the refugee issue coincided with (respectively differed from) those of the government have also been presented. The study is based on the source analysis of the National Assembly of Bulgaria's Stenographic Diaries. The latter reflect the motives for the establishment of the LAAR, as well as the concepts of the leading political parties – ruling and opposition ones – for resolving the Bulgarian refugee issue in the mid-1920s.

Keywords: Bulgarian refugee issue, 1926, National Assembly of Bulgaria, parliamentary groups, legislation, government of Andrey Lyapchev

Ключови думи: български бежански въпрос, 1926 г., Народно събрание, парламентарно представени групи, законодателство, правителство на Андрей Ляпчев

След края на Първата световна война и особено през 20-те години на XX в. българският бежански въпрос – като едно от най-тежките проявления на втората национална катастрофа – се поставя с цялата си острота

* Настоящото изследване се реализира с финансовото съдействие на Национална програма „Млади учени и постдокторанти“.

** Борис Боев – гл. ас. д-р – Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, имейл: borisboev84@gmail.com [Boris Boev – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: borisboev84@gmail.com].

за разрешаване от страна на българската държава и общество. В рамките на най-висшия държавен орган – Народното събрание, на няколко пъти се провеждат разширени обсъждания, посветени на съдбата на българите бежанци. Първата голяма парламентарна дискусия се състои през ноември 1920 г., когато се разисква земеделският проект на закона за тяхното заселване и за осигуряването на поминъка им (ЗЗБОП¹). През юли 1924 г. сговористкото правителство на Александър Цанков във връзка с предложенията за изменение и допълнение на този закон инициира ново широко обсъждане в Народното събрание. И в двата случая се сблъскват концепциите за временно настаняване на бежанците (с перспектива скоро те да се върнат по родните места) или пък за постоянното им устройване в пределите на Третото българско царство, като надделява последната. Въпреки гласувания закон, широките обсъждания, последвалите изменения и допълнения бежанският въпрос остава неразрешен и към 1926 г., когато на власт идва второто сговористко правителство, този път начело с Андрей Ляпчев. Още в началото на своя мандат кабинетът успява да издейства международен заем (т.нар. Бежански заем) от западни банки. Целта е с осигурените средства да се пристъпи към ефективно настаняване на прогонените от родните им места в Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини българи и да се облекчи тежката им съдба на бежанци. Във връзка със сключения заем правителството на Андрей Ляпчев пристъпва към създаването на нов специален Закон за селскостопанско настаняване на бежанците (ЗССНБ) чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите (ОН). Въпреки немалкото изследвания както за управлението на Ляпчев (Д. Косев, Р. Първанова, Г. Наумов, В. Божинов и др.)², така и за бежанския въпрос между двете световни войни (Т. Косатев, Г. В. Димитров, Д. Вачков, П. Пейковска и др.)³ въпросът за вижданията на различните

¹ Закон за заселването на бежанците и обезпечаване на поминъка им.

² **Косев, Д.** Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев. София, 1995; **Първанова, Р.** Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931). – *ИПр*, 1994–1995, № 3, с. 19–49; **Наумов, Г.** Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. София, 2004; **Божинов, В.** Андрей Ляпчев. София, 2006.

³ **Косатев, Т.** Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *ИПр*, 1975, № 2, с. 57–69; **Косатев, Т.** Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *ИИИ*, 26, 1983, с. 44–79; **Димитров, Г. В.** Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – *ИПр*, 1979, № 1, с. 50–68; **Димитров, Г. В.** Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, 1985; **Вачков, Д.** Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: *Национална научна конференция „Българските бежанци в Бургас и региона 1878–1945 г.“. Бургас,*

парламентарно представени партии, стоящи зад направата на този закон през 1926 г., остават в най-добрия случай само бегло засегнати, маркирани, но не разкрити в дълбочина. Затова основна цел на настоящото изследване е да се проучат и анализират концепциите за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването на Закона за селскостопанско настаняване на бежанците чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите. Задачите, разрешаването на които ще осигури постигането на целта на изследването, са: 1) да се изясни позицията на правителството на Андрей Ляпчев (като инициатор на ЗССНБ) и схващанията, които стоят зад нея; 2) да се представят възгледите на парламентарните групи, които взимат участие в обсъжданията по законопроекта за ЗССНБ, за разрешаване на бежанския въпрос и по какво те съвпадат или се различават от тези на второто сговористко правителство. Неговата документална база са стенографските дневници на Народното събрание, отразяващи мотивите за създаването на ЗССНБ, както и разбиранията на водещите политически партии – управляващи и опозиционни – по разглеждания въпрос. Хронологическите му граници „покриват“ по-малко от месец – от момента на внасяне на законопроекта за ЗССНБ за обсъждане в Народното събрание на 16 ноември 1926 г.⁴ до окончателното му гласуване на трето четене на 9 декември 1926 г.⁵

Необходимо е още да кажем как разбираме две от основните понятия, с които боравим в настоящия текст. Едното е „концепция за определена политика“, което възприемаме, следвайки формулировката на М. Александров, като „система от възгледи относно съдържанието, принципите и основните направления на съответната политика, които отразяват представите на управляващите за най-ефективното ѝ реализиране“⁶. Другото понятие е „бежанци“, което разбираме така, както е дефинирано в член 4 на самия ЗССНБ, а именно „всички лица от българска народност из Македония, Тракия, Добруджа и от Западните покрайнини, отстъпени на Югославия,

27–29.09.2017. В. Търново, Фабер, 2018, с. 62–73; **Щерионов, Щ., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров.** Мерки за преодоляване на демографските проблеми, съществуващи в България през периода 1879–1989 г. – В: *Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България*. Т. 6. София, 2018, с. 241–257; **Пейковска, П.** Демографски аспекти на миграциите в България, 1912–1944 г. София, 2019, с. 44–55; **Peykovska, P.** War and Migration in Bulgaria from 1912 to 1926: The Refugee Inflows in the Light of Census Data. – *BHR*, 2017, No. 1–2, pp. 218–259.

⁴ Стенографски дневници, 21 ОНС, IV РС, 7 3, 16.11.1926, с. 56.

⁵ Пак там, 21 3, 9.12.1926, с. 241–242.

⁶ **Александров, М.** Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 г. София, 2017, с. 20.

както и тия от Мала Азия, които са се преселили в пределите на Царството, вследствие политическите събития, настъпили в тия области след 1912 г. и които се намират днес в България...“⁷.

* * *

Мотивите за създаването на законопроекта са изложени накратко от министър-председателя Андрей Ляпчев при внасянето му за обсъждане в Народното събрание⁸. От тях става ясно, че приложеният „законопроект по службата за настаняване бежанците в България“ е „възприет“ от Министерски съвет с протокол № 90 от 12 ноември 1926 г.⁹ въз основа на два документа:

– чл. VI от протокола на Обществото на народите от 8 септември 1926 г., който задължава българското правителство да създаде организация за подходящо използване на заема, като обедини в една дирекция всичките съществуващи дотогава служби и организации за бежанците, и това да стане, като се съгласува с комисаря на Обществото на народите¹⁰, изпратен да следи за правилното изразходване на отпуснатия заем;

– чл. 4 от Закона за одобряване протокола на Обществото на народите от 8 септември 1926 г. относно главните условия за заема, който българското правителство ще сключи за настаняване на българите бежанци в България и за използване на аванса от 400 000 английски лири за същата цел. По силата на този член се възлага на Министерския съвет да организира (в съгласие с Комисаря) службата по настаняване на бежанците в България¹¹.

Министър-председателят Андрей Ляпчев допълва и развива мотивите към законопроекта в своите изказвания в хода на второто и третото четене в Народното събрание. Особено важна е речта му от 24 ноември 1926 г.¹² На първо място, той изтъква, че предишните правителства (на Александър Стамболийски и Александър Цанков) са положили „всички възможни грижи“ по този въпрос и само липсата на „нужните средства“ (очевидно финансови) не са позволили неговото окончателно разрешаване. Прави

⁷ ДВ, № 213, 18.12.1926.

⁸ Приложения към стенографските дневници, 21 ОНС, IV РС, 1926/1927, т. I, с. 22.

⁹ ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а. е. 5215, л. 2.

¹⁰ ДВ, № 160, 15.10.1926.

¹¹ Пак там.

¹² Стенографски дневници, 21 ОНС, IV РС, 12 3, 24.11.1926, с. 120–124.

впечатление, че въпреки възможността да нападне своите предшественици (и по-специално противниците си от БЗНС) премиерът Ляпчев успява да надмогне партийните боричкания по тази тема и да демонстрира национален и държавнически подход, да потърси това, което обединява привържениците от различните политически течения, а не това, което ги разделя. На практика министър-председателят отчита като заслуга на своя кабинет преди всичко обстоятелството, че е успял да издейства (посредством Бежанския заем) необходимите парични средства за окончателното разрешаване на въпроса за настаняването на бежанците българи. Той подчертава, че именно заемът поражда необходимостта от съставянето на нов закон за тяхното настаняване. Именно такава „финансова инжекция“ би спомогнала законите и правилниците към тях да не останат голи пожелания, а да се материализират в действителна помощ по настаняване и обезпечаване на поминъка на бежанците.

На второ място, без да отрича, че има и други нуждаещи се социални групи, А. Ляпчев подчертава, че като изпаднали в особено тежко положение българските бежанци се нуждаят от най-спешна подкрепа. Според него местните безимотни и малоимотни хора „не са съвсем безпомощни“, осигуряването на земя за тях може да се отсрочи, а и те по-лесно могат да намерят работа за препитание. Докато „тези, които са дошли от вън, които са съвсем чужди, те не могат да намерят работа“: ето защо „трябва да се действа бързо“ и за целта да се учреди (и според предписанията на ООН) специална институция – дирекция за настаняването им, която да се занимава преимуществено с уреждането на техните проблеми (и да не се разсейва с други грижи).

Третият важен момент в концепцията на Ляпчевото правителство е от новия закон (както личи и от името му) да се възползват само бежанците българи – земеделци. Признава се, че „една доста значителна част“ от тях, „със занятия изключително градски, които нямат никакво съприкосновение със земеделските стопанства, остават извън грижите на този законопроект“. Очевидно е предпочетен принципът „по-добре по-малко, но по-добре“, т.е. да се подпомогне настаняването и осигуряването на поминъка само на преобладаващата група изселници, но качествено, вместо символична и силно размита подкрепа „за всички“. Всъщност това е наложено по настояване на ООН във връзка с условията по Бежанския заем. Самият А. Ляпчев не скрива „тази непълнота“ в законопроекта и изтъква, че неговите министри Атанас Буров (на външните работи и изповеданията) и Владимир Моллов (на финансите) все пак са направили опит да пледират пред ООН за отпускане на средства и за бежанците в градовете, но без успех.

От цялостната позиция на министър-председателя А. Ляпчев личи, че в своята концепция той търси компромис между стремежа на прави-

телството да разреши бежанския въпрос (оценен като първостепенен за българската държава в този момент) и поставените от страна на ОН (във връзка с отпуснатия заем) условия, невинаги справедливи и разбираеми за българското общество, а и от самите прокуденици.

Опозиционните депутати от XXI ОНС не са толкова склонни на компромис с изискванията на ОН, колкото е сговористкото правителство и подкрепящото го парламентарно мнозинство. Още на първо четене мнозина от тях (включително сговористи, както и социалдемократи, радикали и демократи) в своите пространни речи проявяват недоволство от начина, по който Ляпчев подхожда към разрешаването на бежанския въпрос в рамките на ЗССНБ.

Най-много депутати – четирима, се изказват от името на управляващата партия Демократически сговор. Прави впечатление обаче, че трима от тях също не възприемат правителствената концепция, а я подлагат на всестранина критика.

Широко е засегната темата за външния фактор – първо в хода на появата, а впоследствие и при задълбочаването на бежанския въпрос. В изказването си д-р Владимир Руменов¹³ изтъква, че българското „бежанство“ е „в най-силната си степен“ след „последните войни“. Проблемът е, че то обикновено се появява по време на войни, докато в българския случай е на лице и след войните, чиито мирни договори, вместо да внесат „мир и спокойствие в населението“, създават „ново бежанство“. След като косвено обвинява Великите сили за пораждането на бежанския въпрос, Вл. Руменов също изразява несъгласие с намесата на ОН в написването на ЗССНБ и в замисъла, който стои зад него. Проблемът е, че „този закон не се прави от нас“, а е нагоден по онези осем точки от протокола на Обществото на народите, от който са взети „буквално много постановления и само са перифразирани тук“¹⁴. Както Великите сили са диктували на победена България мирния договор от 1919 г., така и сега чрез ОН се „диктуват всякакви условия“, а „ние сме победени, ще ги приемем и ги приемаме“. Заключение на Вл. Руменов е, че новият законопроект оставя впечатлението да е „писан не от българин“ за разлика от приетия по време на земеделското управление ЗЗБОП („писан от българин, който чувства, който съзнава що е бежанство, що е бежански въпрос“). Сходно мнение изказва и сговористкият депутат Иван Каранджулов¹⁵. Според него този законопроект „не е от обикновените“, защото изпълнителната власт, която го представлява, „не е съвършено свободна“, а и защото в него има постановления, които „са

¹³ Пак там, 10 З, 19.11.1926, с. 89–95.

¹⁴ Пак там, с. 92.

¹⁵ Пак там, 12 З, 24.11.1926, с. 113–116.

наложени от вън¹⁶. Така част от сговористите отправят упрек (макар и не директно) към собственото си правителство за поддаване на външен натиск и за измяна на националните интереси.

Сговористки депутати реагират особено остро срещу законовото изискване бежанците да подписват декларация за българско поданство и срещу забраната те да се настаняват и оземляват на разстояние по-малко от 50 км до българските граници. Според Сребрен Поппетров¹⁷ тези постановления са „колкото смешни, толкова и излишни“. Той е наясно, че те са „вмъкнати в законопроекта по силата на някакви протоколи, държани в ОН“. Заради противонародния характер на тези постановления Ср. Поппетров заклеймява ОН, че не е Общество на народите, а „общество на правителствата“. Сговористкият депутат обръща внимание, че ако се спази изискването за 50-те километра, вътрешността на България няма как да осигури необходимата земя за настаняване на изселниците. По същия начин стои въпросът и с декларациите за българско поданство, които се изискват именно от хора, напуснали родните си места поради „високо народностно съзнание“. Според Ср. Поппетров външните инициатори на тези „глупави и неоснователни“ разпоредби търсят с какво да оскърбят България, с какво да я обидят, да я затруднят. Иван Каранджулов реагира остро срещу декларациите за българско поданство и ги смята за оскърбителни: *„Самият факт, че дойдоха тук, голи, боси, децата им гладни, повечето измряха, никакви пакости не са причинявали, говори, че те са добри българи. Ако не искаха да бъдат добри българи, те щяха да останат там да робуват. Как така? Ще им се дадат пари, за да станат тепърва добри българи!“*¹⁸ А Владимир Руменов ги оценява като „насилие върху чувствата на един народ“ и че наложеното от ОН решение представлява по същество „едно отрицание на това, че то работи за общия мир“. В заключение сговористкият депутат предупреждава, че мир настъпва само тогава, когато „с хората се отнасяш с добро, с любов, а не с насилие“. Насилието, което е извършено и се върши по отношение на бежанците, няма да създаде мир. У тях се култивира мисълта, че „на насилието с насилие ще се отговаря“¹⁹.

Следващият пункт във вижданията на Ляпчевото правителство, по които тази своеобразна вътрешносговористка опозиция начело с Руменов, Петров и Каранджулов изразява несъгласие, се отнася до самото заглавие на законопроекта и произтичащите от него противоречия. Д-р Вл. Руменов обръща внимание, че „селскостопанско настаняване“ означава да се игно-

¹⁶ Пак там, с. 113.

¹⁷ Пак там, 11 3, 23.11.1926, с. 109–111.

¹⁸ Пак там, 12 3, 24.11.1926, с. 115.

¹⁹ Пак там, 10 3, 19.11.1926, с. 95.

рира една голяма част от „бежанците“, която живее в градовете и чийто поминък не е селскостопанската дейност. Сговористкият депутат изразява разочарованието си, че концепцията, залегнала в предлагания законопроект, по същество не води до цялостно разрешаване на бежанския въпрос. Вл. Руменов изтъква, че след войните в другите страни навсякъде бежанците са настанени, докато в България това население „мре по улиците, по стъгдите и мегданите, гладно и жадно“; на прокудениците се гледа като на военнопленници, които като че ли се арестуват на границата от стражарите, има дори случаи, когато те са третираны „по-лошо от животни“. Подчертава се, че на „инородните бежанци“ (руси, арменци) държавата помага повече, отколкото на собствените си сънародници. Вл. Руменов няма нищо против бежанци земеделци да бъдат настанявани по селата, но не е съгласен да се пренебрегват от страна на държавата онези, които са се установили в градовете. Затова той е и срещу отмяната на предходния Закон (ЗЗБОП) от 1920 г. (чл. 82), която допълнително би лишила преждеспоменатите от държавна помощ. Ив. Каранджулов подкрепя позицията на своя колега. Той е на мнение, че от названието на Закона следва да отпадне „селскостопанско“ и да остане само „Закон за настаняване на бежанците“. По такъв начин ще бъде удовлетворено и градското бежанско население. Според него тази позиция може да бъде защитена и пред ОН, тъй като представата за град в България и в Западна Европа се различава съществено²⁰. Той изтъква, че „на Запад“ разликата между града и селото не е такава, каквато е в България, където „градът не е в строгия смисъл на думата град, а има и нещо селско“. Тук може да се каже, че град (съобразно западното разбиране) е само столицата София, „макар и не свършено напълно“, а също така – Пловдив и Русе. Но в другите малки градове редом с градското има и селско население; повечето от жителите на малките български градове се занимават и със селски стопанства, и със занаяти, „има си нивата, има си лозето, има си ливадичката, но има си и някой занаят“. Следователно и на бежанското население в градовете би трябвало да му се помогне със средствата на заема, „без с това да се наруши планът“²¹.

Друг важен въпрос, поставен в законопроекта, по който има разминаване между вижданията на А. Ляпчев и вътрешноговористката опозиция, е дали трябва земята, отпускана на бежанците, да им се продава по пазарни цени. Вл. Руменов е категорично против. Според него държавата не трябва да се държи като „банкерска кантора, която мисли само да получи своите

²⁰ По-подробно вж. **Пейковска, П.** Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: количествени измерения. – *ИПр*, 75, 2020, № 1, с. 95–97.

²¹ Стенографски дневници, 21 ОНС, IV РС, 12 3, 24.11.1926, с. 114.

дивиденди, своите лихви“, а напротив – длъжна е „да подкрепи гражданите, които ще ѝ носят блага“. Без да го споменава направо, всъщност Вл. Руменов призовава земята да им се предоставя на преференциални цени и при изгодни условия по отношение размера на лихвите и срока на изплащане. Той отбелязва, че те не са имигранти, „не са дошли да търсят плантации, от които да се обогатяват“, и че ако не са държали на българското си име и са се подчинили на сръбската или гръцката власт, е можело „да имат и ниви, и двуетажни и триетажни къщи, и много богати да бъдат, а не сега да стоят и да мрат във вагоните“. Вл. Руменов смята, че щом тези наши сънародници не са се преселили с цел материално преуспяване, е редно и държавата да не гледа на тях като обект за извличане на печалби.

Съществен е и проблемът, повдигнат от вътрешногговористката опозиция относно участието на самите бежанци в органите по настаняване. Според Вл. Руменов проблемите им не могат да бъдат правилно решени, нито пък службите в периферията биха функционирали „без търкане“, без да съдействат и те. Той е против „най-горе, в центъра ... да стоят само хора, които нямат абсолютно нищо общо“ с тях. Това би довело до настаняването им „по шаблон“ и въобще да се върши така, както се постъпва с военнопленници. Сговористкият депутат предлага при Главната дирекция да се създаде специален съвет, състоящ се от представители на бежанските организации, които да поемат известна отговорност за всичко, което се разпорежда. При разрешаването на по-сложни и противоречиви въпроси по настаняването бежанците ще са по-склонни да се подчинят на своите представители, отколкото на държавните чиновници.

Последният немаловажен въпрос, поставен от вътрешногговористката опозиция, е свързан с ръководството на околийските комисии. Вл. Руменов е против да ги оглавяват околийските началници, защото те са политически лица, а „бежанският въпрос не бива да се решава от хора, които се занимават с местна политика“. Според него те би следвало да се ръководят от мирови съдии, тъй като „съдиите у нас са признати за хора независими, хора, които изпълняват законите“. За разлика от тях околийските началници няма как да не слушат партиите си, „да не удовлетворяват своите партизани ... да не развращава бежанците с партизанство (а те са още невинни)“.

Критични към законопроекта са и представителите на социалдемократите в парламента. Асен Господинов²² и Цочо Братанов²³ се изказват както по въпроси, поставени от вътрешногговористката опозиция, така и по други, все още неразгледани аспекти от критиката на правителствената концепция за настаняване и осигуряване на поминъка на българските

²² Пак там, 10 3, 19.11.1926, с. 95–100.

²³ Пак там, 11 3, 23.11.1926, с. 105–108.

бежанци. Асен Господинов също критикува забраната за заселването им в 50-километровата зона от границата. Той пресмята, че ако стриктно се спазва това ограничение, ще се наложи те да бъдат настанявани „в Балкана, там, [където] населението е лишено от най-минималното количество земя за своето прехранване“. Присъединявайки се към призива за по-активното им участие в организацията по заселването (защото самите те най-добре познават нуждите си), социалдемократическият депутат призовава да се създаде „един голям съвет“, в който да бъдат представени всички категории бежанци. Той изразява притеснението си, че земята, предоставяна на преселниците, ще трябва да се заплаща по пазарни цени, и предвижда, че това може да се превърне в „едно ново робство“ за тях. А. Господинов засяга и темата за държавния бюрократизъм при настаняването им, като приканва към по-строги наказателни санкции в случаи на „нерадение“, „нехайство“ и „обструиране“ от страна на чиновниците.

В критиката си спрямо правителствената концепция социалдемократите не подминават и големия въпрос защо законопроектът предвижда помощ само за бежанците земеделци, а занаятчиите от града не само не получават обещаната подкрепа, но дори се отменя предходният закон (ЗЗБОП), чрез който последните все още биха могли да разчитат на държавна закрила. А. Господинов подозира, че чрез подкрепата си само за бежанците земеделци правителството цели да насърчи аполитичността сред тях, която според него и без това е по-често срещана именно сред преселниците в селата, което обаче оценява като „криво направена“ сметка на властта. Той може би най-ясно успява да прозре главното, което разграничава правителствената концепция за подкрепата само на част от бежанците от виждането на опозицията в парламента да се окаже помощ на всички като цяло.

На свой ред Цочо Братанов разглежда въпроса откъде може да се осигури необходимата земя както за бежанците, така и за останалите малоимотни българи. За всички тях общо са нужни 4 200 000 дка земя, от които 1 320 000 дка – за преселниците. По изчисления на социалдемократическия депутат към тогавашния момент е било възможно да се осигурят 3 300 000 дка – 1 млн. от пасбища, 1,5 млн. – от гори, 300 000 дка – от пресушаване на блатата, и от изселилите се тукашни гърци и турци – около 500 000 дка. Във връзка с тези данни Ц. Братанов обръща внимание на какво „страшно, ужасно разграбване“ са били подложени през годините след Освобождението пасбищата, които тогава се явяват един от основните източници на земя за бежанците земеделци: докато през 1892 г. те възлизат на близо 18 млн. дка, то към 1926 г. вече са едва малко над 4 млн. дка. При това по места общините използват различни способности да докажат, че нямат свободна земя за българските преселници: общинските мери се отделят за училища, дворни места, гробища и пр. и по този начин се сигнализира, че макар и с осигурени парични средства, настаняването им може

да се провали поради недостиг на земя – по обективни и (за съжаление) по субективни причини. Според Ц. Братанов конфликтът между преселници и местни се дължи на предложението от страна на правителството бежанците да бъдат отделени от останалите нуждаещи се от земя българи, безземлени и малоземлени. Затова и той се противопоставя на този „сепаратизъм“ (както го нарича). Според него безземлените и малоземлените българи с право биха възразили, че земята, пазена с годините от техните бащи и деди, сега се отчуждава и раздава „на тези, които са дошли от друго място“²⁴. Представителят на БРСДП се противопоставя на основната идея в законопроекта – създаването на специална дирекция за настаняване на бежанците. Той се опасява, че голяма част („непременно 50%“) от заема „ще бъде изяден“ за новата институция и така предоставената финансова помощ „няма да изиграе своята роля, а ще послужи на някого само да уреди своето благополучие“. По същество социалдемократът Ц. Братанов предлага вместо това да се насочат усилията към реформиране и разширяване на досега съществуващото отделение за настаняване на бежанците в Дирекцията за трудовите земеделски стопанства. Той подлага на остра критика бюрократичния подход при формирането на новата дирекция, подчертавайки, че законопроектът за нейното създаване се доминира от административни разпореждания, говори се за директори, поддиректори, комисии, но никъде не се казва дали в тази дирекция ще влезе поне един човек, който „има хабер от селско стопанство“. Като че ли работата на комисиите ще бъде само когато идват бежанци, „просто с входящи и изходящи номера да ги разпределят“²⁵.

Позицията на Радикалната партия по законопроекта за ЗССНБ изразява депутатът Христо Киселов²⁶, който също се присъединява към колегите си от опозицията, несъгласни с пренебрегването на „бежанците от градски произход“ – занаятчийи, дребни търговци и др., 25 000 души (от общо 35 000 бежански семейства). Той счита, че няма икономическа логика в това квалифицирани работници занаятчийи да се прехвърлят (по силата на новия законопроект) към неквалифициран селскостопански труд. Ето защо според представителя на Радикалната партия в интерес на самите бежанци и в интерес на икономическото развитие на страната е да се запазят тези квалифицирани работници и те да се трудят „там, за където са най-добре подготвени“. Или занаятчийите бежанци следва да бъдат поставени „на равна нога“ със земеделците. Той открива противоречие и при наглед справедливото разпределение на земята: не смята за правилно 6–7-членно

²⁴ Пак там, с. 106.

²⁵ Пак там, с. 107.

²⁶ Пак там, с. 101–105.

семејство, чиито членове са предимно малолетни и нетрудоспособни лица, да получава еднакво количество земя със семејство, състоящо се само от мъж и жена, и затова предлага за основа на разпределението на земята да се взема не само семејството като цяло, но и броят на неговите членове. Що се отнася до пазарните цени, по които да се изплаща раздаваната земя, Хр. Киселов смята, че както размерът на плащанията, така и срокът, след който те да започнат, следва да бъдат поносими, т.е. под пазарните; а срокът, след който преселниците да започнат да изплащат дължимите суми, да се увеличи от 2 на 5 години; в противен случай съществува заплахата както да не се съберат никакви пари, така и да се създаде „повод за опасни обществени прояви“. Възможно е бежанците да станат „предмет на партизанска демагогия“, от тях да се вербува „партийна клиентела, като пред избори ще им се обещаваат отстрочки на плащанията, намаление или премахане на тия плащания“. Специално по отношение на бежанците от Източна Тракия Хр. Киселов е категорично против да се изисква от тях да плащат за предоставените им имоти на изселили се турци, при положение че техните собствени имоти са били конфискувани именно от турската държава, без каквато и да е причинна компенсация.

В своето изказване депутатът от Радикалната партия поставя и два по-обща въпроса относно българските бежанци. Единият засяга набирането на служителите в новата дирекция по настаняването: тъй като са ѝ нужни не „всевъзможни таланти“ – в Закона да има изрично посочени изискванията за „ценз и компетентност“ (на агроном, на архитект, на инженер, счетоводител и пр.); иначе тя е заплашена да се превърне в „едно бюро за настаняване на партизани и политически приятели“. Другият по-общ въпрос е алтернативната (спрямо предлаганата от правителството на Ляпчев) концепция за окончателно разрешаване на бежанския въпрос чрез осигуряване на малцинствените права за българите под чужда власт. Той застъпва позицията, че трябва да се даде възможност на сънародниците, останали в границите на други държави, „да живеят като хора“. А това означава да се дадат „минимални културни права на нашите меншества в чуждите държави“, за да могат те „да се отдадат на мирен труд“ в тях²⁷.

Независимо от декларираните критики и несъгласия радикалите се обявяват в подкрепа на ЗСРНБ, защото „всяка мярка, която цели да намали страданията на нещастните бежанци, намира нашето одобрение“.

Последен по реда на изказванията получава правото да изрази становище представителят на Демократическата партия Стоян Лазов²⁸. Тракиец по произход, той поставя акцент върху проблема за настаняването на

²⁷ Пак там, с. 105.

²⁸ Пак там, с. 108–109.

бежанците от Източна Тракия, обявявайки се против изискването те да плащат за земята, предоставена им от държавата, и призовавайки да се допусне това единствено изключение. Защото с договора за приятелство с Турция и приложения към него протокол (подписан през 1925 г.) българската държава фактически ги лишава от всякакви права (на собственост, на финансова компенсация) над техните имоти в родните места, от които са насилствено изгонени. Според Ст. Лазов се е случило „нещо уникално“: две държави, за да уредят междудържавните си отношения, са решили да пожертват интересите на своите поданици, забърквайки се в частно-правните отношения на хората – „нещо, което е едно варварство от юридическо, от морално и от много други гледища“²⁹. Освен това, ако за бежанците от другите краища все още има надежда да се уреди въпросът с техните изоставени имоти, то за тези от Източна Тракия са загубени всякакви възможности. От друга страна, те ще бъдат настанявани на държавна земя, конфискувана от изселилите се от България турци, и няма да има нужда да се харчат пари от предоставения международен заем по предварителното облагородяване на раздаваните парцели.

Ст. Лазов подкрепя становището комисиите за настаняване на бежанците по места да се оглавяват (по примера на записаното в Закона за трудовите земеделски стопанства) от мирови съдии. Според него околийските началници са неподходящи за подобна длъжност поради опасността от извършване на злоупотреби в името на личен интерес. Той дава за пример многото случаи, в които околийският началник, готвейки се да става народен представител, забавя настаняването на бежанците само за да не направи „някоя неприятност на своите приятели в това или онова село“³⁰. Ето защо демократите настояват за по-големи наказания в случай на злоупотреби по прилагането на ЗСНБ, особено ако се установи, че те се повтарят и потретват, и по такъв начин глобите се оказват недостатъчни.

Критикувайки правителствената концепция законопроектът да се сведе само до селскостопанското настаняване на бежанците, Ст. Лазов споделя мнението, че така озаглавен, ЗСНБ може да се изтълкува като изискващ те да бъдат настанявани само в селата, при положение че биха могли да се занимават със земеделие и в много градове. Съответно той предлага да се направи разграничение между селско и земеделско настаняване; смята последното за по-точен израз, защото предполага практикуване не само в селата, а и в градовете; и настоява законопроектът да се преименува на Закон за земеделско настаняване на бежанците или на Закон за настаняване на земеделците бежанци.

²⁹ Пак там, с. 108.

³⁰ Пак там, с. 109.

От взелите участие в дискусиата депутати единственият, който защитава (частично, по някои основни въпроси) законопроекта и правителствената концепция, стояща зад него, е сговористът Димитър Янев³¹. За разлика от министър-председателя той напада остро опитите за законодателно разрешаване на бежанския въпрос от предишните правителства и е на мнение, че техните закони са „случайни“ и „непълни“. Д. Янев обяснява това с констатацията, че „бежанският въпрос не е достатъчно ясен за цяла България“, защото прокудениците са настанени преимуществено само в 3–4 окръга (Бургаски, Хасковски, Петрички, Кърджалийски). Оттук произтича грешката да се гледа на него не като „един държавен въпрос“, а като такъв, засягащ единствено самите преселници. По изчисления на Д. Янев бежанците са повече от 10% от населението на България и е на мнение, че не може българската държава да изостави един такъв голям брой български граждани в ръцете на „разни организации“, без да се погрижи за уреждането на тяхното положение. Новото според сговористкия депутат е обстоятелството, че вече е налице „едно съзнание в правителството за важността на тоя въпрос“, чийто израз от страна на изпълнителната власт е инициативата ѝ чрез ЗСНБ да формира специална централизирана организация (дирекция) за тяхното настаняване. Целта е така да се преодолее хаосът с бежанците, за които към момента отговарят 4–5 различни отделения от различни министерства (на вътрешните работи, на земеделието и дори на външните работи).

Сговористкият депутат отхвърля предложенията за широко участие на самите бежанци в дирекцията по настаняването им или чрез създаването на специален съвет от техни представители при директора. Въпреки по-голямата възможност да се допуснат грешки единоначалието има тази положителна страна, че води до „абсолютно необходимото“ в случая бързо решаване на проблемите, а и пречи да се размива отговорността при ръководството на дирекцията. Все пак не трябва да се отхвърля напълно участието на бежанците – то може да се осигури под формата на съвещателен орган, който (за разлика от директора) да не носи отговорност за решенията и дейността по настаняването им.

Д. Янев не приема идеята начело на комисиите по места да се назначават мирови съдии (вместо околийски началници), тъй като те са твърде заети с основната си работа. Той отхвърля реалността на заплахите от „партийност“ и „партизанство“, които според опозицията могат да съпътстват работата на околийските началници.

И този сговористки депутат обаче признава, че в законопроекта има твърде много проблемни места, срещу които той открито възразява. На

³¹ Пак там, 12 3, 24.11.1926, с. 116–120.

първо място, Д. Янев не възприема идеята на чл. 65, според която вече настанени от години бежанци могат да бъдат изселвани (поради нередности при настаняването им) на нови места и дори да им се налага да плащат обезщетение. Това той оценява като „една грамадна грешка“ и предлага този член да отпадне от законопроекта, защото, вместо да допринесе за разрешаването, може да доведе до задълбочаването на и без друго сложния бежански въпрос.

Също така Д. Янев се присъединява към критиците на идеята по новия закон земята да се плаща от бежанците по пазарни цени, при положение че само преди две години (по Закона за трудовите земеделски стопанства) земята им се е давала на цена 50% от пазарната ѝ стойност.

По въпроса за българското поданство Д. Янев е на мнение, че от тях не следва да се изисква нещо повече от това да попълват декларации при влизане в страната. А ангажимент те и за в бъдеще да се считат български поданици, не може да се поема, „защото не може да се изпълни“.

Сговористкият депутат критикува идеята доставката на добитък и семена за преселниците да става през Земеделската банка. Той дава примери за това, че чрез тази институция на бежанците ще струва по-скъпо да се снабдят с необходимото, отколкото директно от пазара.

Д. Янев призовава да се преодолее несправедливостта спрямо българите бежанци от Източна Тракия. За целта предлага подобно на бежанците от Гърция те също да получат облигации за изоставените имоти в родните им места.

Не на последно място, депутатът от Демократическия сговор също се противопоставя на отмяната на ЗЗБОП с аргументи, сходни на тези на колегите си от опозицията.

В заключение Д. Янев отново се връща на значението на ЗССНБ като начин за разрешаването на бежанския въпрос въобще. Според него наличието на специфична категория бежанско население, отделено от останалите български граждани, представлява постоянна вътрешна опасност, „един постоянен контингент хора, изложени на разни вътрешни политически рискове“. Той подчертава, че българският парламент „носи дълг да отстрани тази опасност за държавата“, да разреши този голям социален въпрос. Д. Янев е на мнение, че българските бежанци „не трябва да бъдат вече бежанци в България, а трябва да бъдат вече само български граждани“.

Последен в дискусията по първото четене на законопроекта за ЗССНБ с право да защити правителствената концепция се изказва министър-председателят Андрей Ляпчев³². В конструктивен стил той отговаря на голяма част от критиките на опозицията.

³² Пак там, с. 120–123.

По дебата „околийски началници или мирови съдии“ Ляпчев защитава избора на околийските началници и гарантира, че срещу опасенията от „партизанство“ и злоупотреби той ще осъществява пряк надзор върху тяхната дейност в комисиите по настаняването.

Министър-председателят приема като основателна критиката, че градските бежанци не са обект на законопроекта, но намеква, че това не зависи от него, а от кредиторите по Бежанския заем. По този повод той напомня (както се спомена вече по-горе в изложението), че пред Съвета на ОН министрите Ат. Буров и Вл. Моллов са обърнали внимание върху „тази непълнота“ и са се опитали (очевидно неуспешно) да осигурят допълнителни финансови средства за подкрепа на бежанците и извън селата. Признава, че все още не е твърдо решено дали законът да е за селскостопанско, или за земеделско настаняване (както предлагат от опозицията).

Друг въпрос, който премиерът обещава да бъде допълнително разгледан, е този за бежанците от Източна Тракия, но не се пояснява какви варианти има за решаването му.

А. Ляпчев отделя специално внимание и на толкова дискутираните декларации за българско поданство, които ще се изискват от преселниците. Той разяснява, че никой не може да спре впоследствие когото и да било от бежанците да се откаже от поданството си, но с това автоматически ще се прекратява държавната помощ по ЗССНБ за съответното лице.

По другия оспорван член в законопроекта, очевидно вмъкнат под натиск откъм – за 50-километровите зони до границите, в които се забранява настаняването на бежанци, – е отбелязано, че ще важи само за бъдещи случаи, но „и дума не може да става, щото онези, които там са се настанили, някой да ги бута“.

Относно възраженията срещу предоставяне на земя по пазарни цени министър-председателят разяснява, че тук съвсем не става дума да се правят печалби на гърба на сънародниците, тъй като всъщност осигурената за тях земя е придобита по цени, по-високи от пазарните.

Отхвърлени са критиките срещу изселването на вече настанили се бежанци. А. Ляпчев успокоява депутатите, че всъщност става въпрос за едва 6–7 случая в един окръг, а не за масово явление.

Министър-председателят не е съгласен с опасенията, че добитъкът и семената, закупувани с посредничеството на Земеделската банка, ще излизат на бежанците по-скъпо, отколкото ако ги взимат директно от свободния пазар. Според него именно Земеделската банка се предвижда да бъде надежден гарант срещу възможни злоупотреби, а също така и да може да изисква и оказва контрол върху качеството на продаваните продукти.

Накрая А. Ляпчев дава разяснения и относно критиките срещу отмяната на ЗЗБОП. Той обещава чл. 82 от ЗССНБ да бъде редактиран така, че

старият закон да се отмени не напълно, а само доколкото влиза в противоречие с новия.

По време на второто четене на законопроекта за селскостопанското настаняване на бежанците (проведено на 7–8 декември 1926 г.) се стига до не по-малко оживени дискусии (съобразно застъпваните концепции) по отделните членове от ЗССНБ.

И сега особено активна е вътрешногговористката опозиция. На първо място, тя предлага промени в чл. 4³³. Не се одобрява определението за това кои лица са бежанци. Според Вл. Руменов в ЗЗБОП е дадена по-добра дефиниция. В нея се отбелязва, че бежанците „принудено“ напускат родните си места. В новия законопроект тази дума липсва. Бежанците вече просто „са се преселили ... вследствие политическите събития“, което предполага, че тяхната миграция не е принудена, а доброволна. Ето защо се предлага да се върне дефиницията от ЗЗБОП. По подобен начин се критикува записаното в чл. 4, че Западните покрайнини са „отстъпени“ на Югославия, което също може да се тълкува като доброволен акт от страна на българската държава. Всъщност, както подчертава Ив. Каранджулов, Западните покрайнини са „завладени“ от Югославия. Разглеждайки този член от законопроекта, вътрешногговористката опозиция отново се връща на въпроса за изискването бежанците да попълват декларации за българско поданство. Ив. Каранджулов отхвърля твърденията, че става въпрос за „фраза без значение“. Той търси обяснение в политиката на Обществото на народите, което като че ли иска да се отърве от задължението да приложи клаузите за правата на малцинствата. Вероятно за ОН българските бежанци са „една голяма въпросителна“, „едно постоянно живо зло“. Според Ив. Каранджулов Обществото на народите се опитва да подкупи българските изселници (срещу едно възнаграждение, което „не е в пълния смисъл на думата възнаграждение, защото е един заем, който те ще платят заедно с лихвите“), „та да млъкнат, да не претендират за никакви права“, да се считат изключително български поданици, „да не се считат, че са македонци и да не се признават никакви права на Македония“. Фактически с това изказване се отправя обвинение към ОН, че се стреми да официализира етническото прочистване на българите в Егейска и Вардарска Македония.

По чл. 36 вътрешногговористката опозиция (Ср. Поппетров) предлага да се отпусна повече земя на онези бежански семейства, които приютяват просещи и скитащи възрастни хора, също прокудени от родните си места³⁴. Това е едно от малкото предложения по законопроекта, които са

³³ Пак там, 19 3, 7.12.1926, с. 210–211.

³⁴ Пак там, с. 221.

възприети от правителството³⁵. Друго подобно предложение на Ср. Поппетров, одобрено от А. Ляпчев, е Главната дирекция на железниците да подпомага с безплатен превоз не само настаняващите се бежанци (чл. 46), но и тези, които са принудени по климатични, стопански и други причини да напуснат първоначалните си обиталища и да се преместят другаде³⁶. Вътрешногговористката опозиция отново засяга въпроси, вече поставени на първо четене, но без да ги обогати с нови концептуални предложения и аргументи.

Същевременно по-активно при обсъжданията този път се включват представителите на Демократическата партия. Никола Мушанов също взима отношение по въпроса за 50-километровата забрана³⁷. Той я окачествява като „едно вмешателство във вътрешната уредба на нашата държава“. Ударът е не само материален (затруднява осигуряването на земя за бежанците), но и морален, защото на България фактически се забранява да ги настанява там, където желае. Мушанов не спестява критиките си към ОН, което „гледа с хладнокървие“ как се нарушава международното право. И ако това изказване може да се оцени само като своеобразен протест от страна на демократите, друг техен народен представител – Стоян Лазов, излиза с конкретно предложение по законопроекта, отнасящо се до бежанците от Източна Тракия³⁸: те да не плащат за получената по ЗССНБ земя 50% от стойността ѝ (както е записано в чл. 50), а само за получените жилищни и поминъчни сгради; след като то е отхвърлено, той призовава за по-малко намаление от 25%³⁹, но и то не се приема от сговористкото мнозинство⁴⁰.

От своя страна радикалите изразяват опасенията си, че приемането на 50-километровата забрана може да доведе до конфликт между бежанците и местните бедни селяни⁴¹. Стоян Костурков отправя критика към ОН, че „гледа леко на такъв голям въпрос“, и призовава държавата и обществото да се противопоставят. Водачът на радикалите съзира в законопроекта „турска (т.е. робска) политика“, малодушие и любоугодничество, което не може да доведе до нищо добро.

Ако на първо четене някои депутати изказват опасения, че Земеделската банка няма да успее да се справи с доставките за бежанците, то на второ четене радикалите възразяват срещу възможността (чл. 42) доставки да мо-

³⁵ Пак там, с. 222.

³⁶ Пак там, с. 224.

³⁷ Пак там, с. 213.

³⁸ Пак там, 20 3, 8.12.1926, с. 227.

³⁹ Пак там, с. 230.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там, 19 3, 7.12.1926, с. 214–215.

гат да се извършват освен от Земеделската банка и от частни лица⁴². За тях това означава да се трупат печалби на гърба на бежанците. Предложението им е помощ на Земеделската банка да оказват не частни лица, а Общият съюз на земеделските кооперации, което не е прието. Радикалите очевидно се изнервят от отказа на мнозинството, още повече при положение че залата е почти празна – едва 37 души. Те призовават подпредседателя на парламента Борис Вазов да призове колегите им да влязат в зала, защото е „срамота“ толкова малко хора да участват в обсъждането и решаването на толкова важен за страната закон⁴³.

Последната тема, засегната от радикалите, е за сроковете, след които бежанците следва да започнат да изплащат задълженията си (чл. 55). Хр. Киселов предлага „мораторните години“ да се увеличат от две на пет. Той се аргументира с данни за тежкото им положение (недомяждане, лошо здравословно състояние, намалена работоспособност, висока детска смъртност – до 50%)⁴⁴.

За разлика от радикалите социалдемократите почти не участват в обсъжданията при второто четене на законопроекта с изключение на една незначителна намеса по въпроса за наказанията на длъжностни лица по служба⁴⁵.

Министър-председателят Андрей Ляпчев се старае да отговори на всички въпроси и критики на ЗССНБ, възникнали в хода на дебатите. Той дава да се разбере, че законопроектът не изразява свободната воля на правителството, а е „в рамките на протокола на Обществото на народите“, т.е. до голяма степен наложен отвън, и да не се изпуска главната цел – да се намалят нещастията на бежанците, да се успокои страната⁴⁶.

Въпреки че в законопроекта личи външна намеса, правителството прави опити за ограничаване на отрицателните ѝ ефекти. А. Ляпчев подчертава, че в хода на преговорите са постигнати редица изключения от изискването за 50-километровата забранена за настаняване на бежанци зона. Прието е вече установилите се край границата да не се местят повече. Отпада забраната за настаняване по р. Дунав между Лом и Русе, в Провадия и Варна, в земите около Мастанли (дн. Момчилград), както и на изток от Свиленград. А. Ляпчев споделя, че правителството води дипломатическа борба да докаже „безмислеността на тази зона“ и се надява, че тя съвсем ще се премахне, защото „арбитърът“ (т.е. специално изпратеният комисар

⁴² Пак там, с. 222–223.

⁴³ Пак там, с. 224–225.

⁴⁴ Пак там, 20 3, 8.12.1926, с. 231.

⁴⁵ Пак там, с. 234.

⁴⁶ Пак там, 19 3, 7.12.1926, с. 211–212.

от ОН) „не ще може да игнорира мъчнотиите, които среща българската държава при оземляването на бежанците“⁴⁷.

По повод участието на представители на бежанците в ръководните органи по настаняването министър-председателят потвърждава, че такива ще има, но те няма да се излъчват от организации, а от самите бежанци. А. Ляпчев намеква, че „някои фактори в ОН“ гледат с лошо око на тези формации, а правителството е длъжно „да се съобразява с обстоятелствата“ и „да употребява средствата, които дават резултати“⁴⁸.

Министър-председателят отхвърля опасенията, че частни физически и юридически лица могат да злоупотребят при организиране на доставки за бежанците, и вижда гаранция срещу такава възможност контрола на комисаря на ОН. Премиерът обаче не отрича, че частниците ще извършват доставките и с цел печалба, а именно с това не са съгласни от опозицията и по-специално представителите на Радикалната партия⁴⁹.

Относно сроковете за изплащане на поетите от бежанците задължения и най-вече за тяхното начало А. Ляпчев предлага компромисен вариант: възстановяването на парите за семена да започва между втората и третата година, а за добитъка и инвентара – между третата и петата година. Основната идея е да не се струпват върху бежанците всички задължения накуп, а да се получи плавното им разпределение във времето⁵⁰.

По време на третото четене на законопроекта не се разглеждат концептуални въпроси около настаняването на бежанците; гласуват се единствено отделни предложения на Земеделската банка относно сроковете за изплащане на различните задължения, но без да се стига до дебати и обмяна на мнения и позиции от страна на депутатите⁵¹.

Така на 9 декември 1926 г. окончателно е гласуван Законът за селскостопанско настаняване на бежанците чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите.

* * *

В заключение могат да бъдат направени следните обобщаващи изводи. Концепцията на управляващите, която стои в основата на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците, съдържа три основни момента: 1) от всички нуждаещи се тогава българи държавната подкрепа приоритетно се насочва към бежанците; 2) необходимите сериозни финансови средства

⁴⁷ Пак там, с. 216.

⁴⁸ Пак там, с. 218.

⁴⁹ Пак там, с. 223.

⁵⁰ Пак там, 20 3, 8.12.1926, с. 231.

⁵¹ Пак там, 21 3, 9.12.1926, с. 241.

са осигурени със заем от западни банки и със съгласието на Обществото на народите; 3) кредиторите и ОН налагат две свои условия, които правителството е принудено да приеме и които играят централна роля в Закона: с парите от заема да се подпомогне настаняването на българите бежанци само в селата и да се създаде централизирана институция (дирекция) по осъществяването на тази задача.

В противовес на тази правителствена (сговористка) концепция депутатите от различните опозиционни групи (социалдемократическа, радикална, демократическа) не издигат качествено различна, алтернативна програма за справяне с бежанския въпрос. Те излизат с градивна критика на Ляпчевия законопроект и на стоящите зад него идеи, като най-обобщено акцентират върху следното:

- за демократизация на ЗССНБ: да се разшири обектът на Закона не само върху българите бежанци в селата, но и върху тези в градовете, да се включат техни представители в ръководните органи на планираната да се създаде Главна дирекция за настаняване на бежанците;
- за по-добри законови условия при настаняването на българските бежанци (земя на преференциални цени, изгодни лихви и срокове на изплащане);
- против бюрократизма (заплаха от който се вижда в устройството на новата дирекция) и против „партизанството“ (т.е. партийни злоупотреби с интересите на българите бежанци, опасност от което се съзира в устройството на околийските комисии);
- против националното унижение да се карат българите бежанци да подписват декларации за българско поданство и да не могат да бъдат настанявани на 50 км от границата.

Повечето от тези критики, именно защото са конструктивни, са възприети под една или друга форма от правителството на Андрей Ляпчев, което се постаравало да обобщи най-ценното (но и допустимото с оглед на международните изисквания) от тях и да го приложи в разпоредбите на ЗССНБ.

За разлика от предишните широки парламентарни обсъждания по бежанския въпрос през 1920 и (особено) през 1924 г. през 1926 г. (с малки изключения) не се стига до сблъсък на двете коренно различни схващания за разрешаване на бежанския въпрос – настаняване или връщане по родните места. В случая, не и без намесата на ОН и западните банки, българската държава тръгва (или по-скоро е заставена да тръгне) по пътя на разрешаване на бежанския въпрос чрез окончателен отказ от завръщане на българите бежанци по родните им места в съседните държави и чрез постепенно, трудно настаняване и обезпечаване на поминъка в границите на Третото българско царство.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 284К, оп. 1, а.е. 5215.

Публикувани документи

Приложения към стенографските дневници, 21 ОНС, IV РС, 1926/1927, т. I.

Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание, IV редовна сесия, 7. заседание, 16.11.1926, 10. заседание, 19.11.1926, 11. заседание, 23.11.1926, 12. заседание, 24.11.1926, 19. заседание, 7.12.1926, 20. заседание, 8.12.1926, 21. заседание, 9.12.1926.

Периодичен печат

Държавен вестник (ДВ), № 160, 15 октомври 1926 г., № 213, 18 декември 1926 г.

Изследвания

Александров, М. Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 г. София, Регалия-6, 2017.

Божинов, В. Андрей Ляпчев. София, Кама, 2006.

Вачков, Д. Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: *Национална научна конференция „Българските бежанци в Бургас и региона 1878–1945 г.“*. Бургас, 27–29.09.2017. В. Търново, Фабер, 2018, с. 62–73.

Димитров, Г. В. Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – *Исторически преглед*, 1979, № 1, с. 50–68.

Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Висш педагогически институт – Благоевград, 1985.

Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *Исторически преглед*, 1975, № 2, с. 57–69.

Косатев, Т. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *Известия на Института по история (ИИИ)*, 26, 1983, с. 44–79.

Косев, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995.

Наумов, Г. Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. София, ИФ-94, 2004.

Пейковска, П. Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: количествени. – *Исторически преглед*, 75, 2020, № 1, с. 95–97.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2019.

Първанова, Р. Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931). – *Исторически преглед*, 1994–1995, № 3.

Щерионов, Щ., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров. Мерки за преодоляване на демографските проблеми, съществу-

ващи в България през периода 1879–1989 г. – В: *Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България*. Т. 6. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен arhiv (CDA), f. 284K, op. 1, a.e. 5215.

Published documents

Priloženija kăm stenografskite dnevnici, 21 ONS, IV RS, 1926/1927, t. I.

Stenografski dnevnici na XXI obiknoveno narodno săbranie, IV redovna sesija, 7. zasedanie, 16.11.1926, 10. zasedanie, 19.11.1926, 11. zasedanie, 23.11.1926, 12. zasedanie, 24.11.1926, 19. zasedanie, 7.12.1926, 20. zasedanie, 8.12.1926, 21. zasedanie, 9.12.1926.

Periodicals

Dържавен vestnik (DV), № 160, 15 oktomvri 1926, № 213, 18 dekemvri 1926.

Published studies

Aleksandrov, M. Demografskata politika v zakonodatelstvoto na Bălgarija prez perioda 1879–1912 g. Sofija, Regalija-6, 2017.

Božinov, V. Andrej Ljapčev. Sofija, Kama, 2006.

Dimitrov, G. V. Bežanskijat problem pri upravljenieto na BZNS (1920–1923 g.). – *Istoričeski pregled*, 1979, № 1, s. 50–68.

Dimitrov, G. V. Nastanjavane i ozemljavane na bălgarskite bežanci (1919–1939). Visš pedagogičeski institut – Blagoevgrad, 1985.

Kosatev, T. Nastanjavane na bežancite v Burgaski okrah (1919–1931 g.). – *Istoričeski pregled*, 1975, № 2, s. 57–69.

Kosatev, T. Politikata na pravitelstvoto na BZNS po bežanskija văpros (1919–1923). – *Izvestija na Instituta po istorija (III)*, 26, 1983, s. 44–79.

Kosev, D. Văšnata politika na Bălgarija pri upravljenieto na Andrej Ljapčev. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1995.

Naumov, G. Aleksandăr Cankov i Andrej Ljapčev v politikata i dържавното upravljenie. Sofija, IF-94, 2004.

Părvanova, R. Demokratičeskijat sgovor i negovoto upravljenie (1923–1931). – *Istoričeski pregled*, 1994–1995, № 3.

Pejkovska, P. Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija 1912–1944 g. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija pri BAN, 2019.

Pejkovska, P. Văzdejstvие na migracijata vărhu urbanizacijata v Bălgarija prez 1910-te – 1930-te godini: količestveni. – *Istoričeski pregled*, 75, 2020, № 1, s. 95–97.

Šterionov, Št., P. Pejkovska, V. Mučinov, D. Angelova, K. Lilova, M. Aleksandrov. Merki za preodoljavane na demografskite problemi, săštstvuvašti v Bălgarija prez perioda 1879–1989 g. – В: *Мерки за преодолжаване на демографската криза в Република България*. Т. 6. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018.

Vačkov, D. Integriraneto na bălgarskite bežanci v stopanskija život na stranata v perioda meždū dvete svetovni vojni. – V: *Nacionalna naučna konferencija „Bălgarskite bežanci v Burgas i regiona 1878–1945 g.“*. Burgas, 27–29.09.2017. V. Tărnovo, Faber, 2018, s. 62–73.

Peykovska, P. War and Migration in Bulgaria from 1912 to 1926: The Refugee Inflows in the Light of War and Migration Census Data. – *Bulgarian Historical Review*, 2017, No. 1–2, pp. 218–259.

БЕЖАНЦИ И ИМИГРАНТИ НА ТРУДОВИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК*

*Пенка Пейковска***

REFUGEES AND IMMIGRANTS IN BULGARIA'S LABOR MARKET OF THE 1920S

Penka Peykovska

Summary. Here we study the integration of refugees and immigrants (Bulgarians, Russians, Armenians and some foreigners (Austrians, Hungarians, Italians, Czechs and Slovaks) into the labor market in Bulgaria during the postwar partial stabilization of the economy. Our starting point for the study is that refugees and immigrants are a human resource that, by providing itself to the host country, can have a long-term impact on its economic development not only through their physical strength, individual abilities and (professional) skills, but also through their experience, literacy, education, entrepreneurship, innovative ideas, motivation, willingness to take risks. The very process of refugees and immigrants' integration into the Bulgarian labor market is monitored separately for both sexes, because during the period examined, women were not equal to men and from this point of view gender was a decisive factor in structuring their economic activity. We measure it with indicators as a total coefficient of economic activity, the percentage of women in the labor force, sectoral, sub-sectoral structure and concentration of the economically employed, relative share of entrepreneurs. Our source base is the labor statistics coming from the 1926 census of the population in Bulgaria, carried out at the end of the year. Partly, for comparison and only where appropriate, we use the same data from the 1920 census, where an identical methodology was applied for population registration and thus the data are comparable. We present a static picture being interested in the outcome of the process rather than in its dynamics over a short period of six years.

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Пенка Пейковска – проф. д.ист.н. – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: pykvsk@yahoo.com. [Penka Peykovska – Prof., DSc – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: pykvsk@yahoo.com].

Keywords: Bulgaria, refugees, immigrants, Bulgarians, Russians, Armenians, foreigners, labor market integration, 1920s, census, economically active population

Ключови думи: България, бежанци, имигранти, българи, руси, арменци, чужденци, интеграция към пазара на труда, 20-те години на XX в., преброяване, икономически активно население

Проблемът за интеграцията на бежанци и имигранти към трудовия пазар на приемащата страна стана актуален през последните пет години с нахлуването на няколко милиона бежанци от Африка в Европа, на чийто път по суша България се оказа една от най-популярните входни държави. Чрез настоящото изследване бихме искали да представим българския опит отпреди сто години, като проследяваме „пригодяването“ на бежанците и имигрантите към трудовия пазар у нас в средата на 20-те години на XX в. То протича в условията на твърде динамична демографска ситуация в следвоенна България (а и на Балканите въобще): компенсация в раждаемостта, последвала завишената смъртност по време на войните, активна външна миграция, изразяваща се в неповторими по обема си имиграционни (бежански)¹ вълни – в преобладаващата си част българи (прогонени от

¹ В наши дни под мигрант се разбира лице, което живее и/или работи в страна, чийто поданик той не е; а бежанецът е лице, което „поради основателни опасения от преследване по причина на раса, религия, националност, принадлежност към определена социална група или политически убеждения, се намира извън страната, чийто гражданин то е, и не може да се ползва от закрилата на тази страна, или не желае да се ползва от тази закрила поради тези опасения“ (вж. Конвенция за статута на бежанците, приета на 28 юли 1951 г. от Конференция на пълномощниците на Организацията на обединените нации по статута на бежанците и лица без гражданство <http://abm-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/1951_Refugee_Convention_BUL.pdf> (10.06.2016).

За разлика от нашето съвремие, когато „бежанец“ и „мигрант“ са отделни категории, през разглеждания период бежанците са считани за мигранти. В международната практика понятието „бежанец“ е дефинирано по-точно през 1926 г., когато международната конференция по проблемите на руските и арменските бежанци приема конвенция, според която бежанският статут се отнася за лица без гражданство, принадлежащи към дадена етническа група. Допълнително пояснение е направено в споразумението от 1928 г., където са регулирани правата и задълженията на бежанците в приемащите държави (вж. **Kránitz, P. P.** Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. – *Világtörténet Budapest*, 2015, No 3, p. 465).

Тук ние използваме термина „бежанец“ в смисъла, в който той е бил употребяван от международната общност през междувоенния период, и по-точно за да обозначим с него лица и групи, принудени да напуснат страните си на произход, защото са били политически изключени.

вековните си местоживелища в териториите, останали извън България), но също руси² и арменци, и в изселване на местно другоетническо население (гърци, турци) вследствие от двустранни споразумения за размяна на население със съседни на България страни. Преселените са повече от изселените и доколкото е възможно, заемат тяхното място. Крайният резултат е големият прираст на населението в България: между преброяванията от 1910 до 1926 г. – с над един милион души, и то не само поради бежанските вълни, но и чрез населението в придобитите земи на юг, което по численост е по-голямо от това на загубените територии; а след това до преброяването през 1934 г. – с още 600 хиляди души.

В изследването наблюдаваме и анализираме преди всичко новите бежански и имигрантски потоци, предизвикани от войните през второто десетилетие на XX в., без да изключваме предишните (поради естеството на статистическите данни „да се натрупват“). Визираната в заглавието проблематика досега не е била обект на по-специален интерес. Общо познание по нея е получено във връзка с проучванията относно приема на бежанците и имигрантите и със законотворчеството по тяхното заселване, настаняване и устройване в България. Например известно е, че по-голямата част от българите бежанци са били селски стопани и затова те са оземлени и осигурени с работа в земеделието; малка част от тях са били занаятчии или пък остават неоземлени и са (пре)насочени да изкарват прехраната си в индустриалния сектор. Тъй като приобщаването към пазара на труда се смята за необходим и може би най-важен инструмент за интеграцията на бежанците и имигрантите, то целта ни тук е да „опишем“ явлението с оглед на българския случай чрез анализа на данните от статистиката на труда в преброяването на населението от 1926 г. (Частично, за сравнение и по целесъобразност използваме същите сведения от преброяването през 1920 г., където е приложена идентична методика за регистриране на населението и затова данните са съпоставими.) Представяме статична картина – интересова ни резултатът от процеса, а не неговата динамика през краткия период от шест години. Изворовата ни база е именно трудовата статистика от края на 1926 г. (когато се е извършило преброяването), защото „покрива“

² По повод на казаното в бел. 1 ще отбележим още, че в преброяванията от 1920 и 1926 г. понятието „руски емигранти“ се използва като равностойно на „руски бежанци“ както от официалните български институции, така и от Международния комисариат на Обществото на народите; това важи и за официалната статистика въпреки съществуващите семантични различия в съдържанието им; в него влизат не само офицерите, дворяните и заможните граждани, които напускат Русия по време на Гражданската война поради идеологическите и политическите си убеждения и поради страх от отмъщение, но и принудителната емиграция след 1917 г.

всички значими бежански и имигрантски групи, докато през 1920 г. някои имиграционни процеси са в начален стадий (русите) или тепърва предстоят големи бежански потоци (арменците). За интеграцията им към пазара на труда в България, която тази статистика отразява, е важно да се знае, че тогава процесът все още не е приключил, немалка част от него продължава през следващите години: за русите и арменците докъм 1928 г. и има отношение към влизането в сила у нас на нансеновите паспорти, а за българите бежанци той е свързан с усвояването на средствата от Бежанския заем, получен през същата 1926 година, и трае до началото на 30-те години. В следващото преброяване обаче, от края на 1934 г. (което би могло да представи завършена картина на тази интеграция), статистиката на труда вече не е съобщена по показатели „народност“, „месторождение“ или „поданство“, не съдържа сведения за бежанците, имигрантите, чужденците и не дава възможност за подобно проучване.

Интеграцията на бежанците и имигрантите към българския пазар на труда проследяваме поотделно за двата пола, защото жените не са равнопоставени с мъжете и от тази гледна точка полът е решаващ фактор в равнището и структурирането на икономическата им активност. Измерваме я с показатели като общ коефициент на икономическа активност, процентно участие на жените в работната сила, отраслова, подотраслова структура и концентрация на икономически заетите, относителен дял на предприемачите. Изходната ни позиция да пристъпим към проучването е, че бежанците и имигрантите са човешки ресурс, който, предоставяйки се на страната приемник, може да въздейства дългосрочно върху икономическото ѝ развитие не само чрез физическата си сила, индивидуалните си способности и (професионални) умения, но и чрез своя опит, грамотност, образование, предприемачески дух, иновационни идеи, мотивация, готовност да поеме риск³.

Обект на изследването са:

- Българите бежанци, които вследствие на неуспешните за България войни за национално обединение и прилаганата тогава в балканските държави политика на етническо прочистване са прогонени от родните си места, останали извън границите на националната ни държава. Има български бежанци и отпреди 1912 г., непрекъснато прииждащи най-вече от Ма-

³ За взаимовръзката между човешкия капитал и икономическия растеж и ролята на имигрантите вж.: **Borjas, G. J.** The Economics of Immigration. – *Journal of Economic Literature*, 32, 1994, No. 4, pp. 1667–1717; **Taylor, A.** Peopling the Pampa: On the Impact of Mass Migration to the River Plate, 1870–1914. – *Explorations in Economic History*, 34, 1997, pp. 100–132.

кедония, която остава под османско владичество – по-големи вълни след Илиндиндеско-Преображенското въстание. Общо 222 138 души (налично население), регистрирани през 1926 г.

○ Руските бежанци и имигранти, напуснали родината си в края на Първата световна война поради преследване и/или несъгласие с обществено-политическите и икономическите промени в Русия след Октомврийската революция от 1917 г. В България идват от 1918 г. нататък до 1928 г. – най-много през 1921 г. – след разгрома на Врангеловата армия в Крим; те са основно военни, но има и цивилни лица. През 1926 г. са регистрирани общо 19 698 руски поданици и 19 706 руси по народност (налично население), сред които преобладават русите, но са налице и други малобройни етнически групи – българи, евреи, татари, арменци, калмици⁴. Сред русите по народност старата руска общност, сформирала се в България, наброява около 2000 души: те са потомци на казаците старообрядци⁵, ветерани от руската армия, останали у нас след руско-турската война от 1877–1878 г., емигранти след Първата руска революция (1905–1907).

○ Арменските бежанци, търсещи спасение от гоненията и масовото изстребление в Турция през 1895 и 1915 г. След погромите над тях те непрекъснато преминават в България, но през изучавания период масово влизат в страната през 1922 г., когато на правителствено равнище се разрешава приемането им⁶. В преброяването от 1926 г. са регистрирани общо 27 322 души с арменска народност (налично население), от тях: 66% пришълци; старата диаспора отпреди войните е около 5000 души; от 1912 до 1920 г. в България са се установили 1500 арменци бежанци, а от 1921 до 1926 г. – около 13 000⁷.

⁴ Пейковска, П., Н. Киселкова. Руската имиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – *Статистика/Statistics*, 2013, № 3–4, с. 222, 225.

⁵ Религиозна военна общност, заселила се в българските земи в началото на XIX в. и живеещи в две компактни селища около Варна и Силистра (по-подробно вж. Атанасова, Е. Старообрядците в България. Мит, история, идентичност. София, 1998).

⁶ Топакбашян, А. С. Арменската колония в град Русе в края на XIX в. – началото на XX в. Историко-демографски характеристики. – *Българска етнография*, 1994, № 2, с. 64; Назърска, Ж. Културното многообразие на България: Социодемографско проучване на арменската колония в Стара Загора (20–60-те години на XX в.). – В: *България в културното многообразие на Европа. Шеста национална научна конференция с международно участие, София, 1 ноември 2008 г.* София, 2009, с. 667–668.

⁷ Без отчитане на смъртността (вж. Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България, 1912–1944 г. София, 2019, с. 38, 81).

○ По-многочислени групи други **чужденци**, придошли като трудови мигранти (често пъти те са професионалисти в определени области, за които не се намират специалисти у нас) или чрез смесени бракове, но не само, както ще видим по-долу. **Чехи и словаци** (общо 1883 души), **унгарци** (1126 души), **австрийци** (802 души) (налично население) – всички поданици на държавите – наследнички на разпадналата се в края на Първата световна война Австро-унгарска империя, които имат общности в България още от имперски времена поради стремежа на Австро-Унгария за икономическото проникване в България и последвалите усилен търговски връзки. Добре известно е от специализираната литература, че чехите и словаци участват активно в основополагането на съвременната българска култура, образователно дело, изкуство⁸. От Унгария след „Революцията на богородичките“ от есента на 1918 г. и падането на Унгарската съветска република през 1919 г. идват „политически бежанци“, „до известна степен червени работници“⁹, а през междувоенния период унгарската диаспора бързо нараства. Причините за това са, че двете страни негласно се съюзяват, за да се противопоставят на Малката Антанта и да преодолеят изолацията, в която се оказват, и развиват интензивно двустранните си връзки по всички направления¹⁰. И разбира се, **италианци** (общо 1183 души), които се възползват успешно от разрасналите се значително след Първата световна война търговия и инвестиции на Италия във и с България¹¹. Прави впечатление, че освен унгарските поданици чувствително се увеличава броят на чехословашките, за което със сигурност допринасят споразуменията на България с техните страни от 1924 г. за взаимен достъп до трудовите си пазари – следвайки принципа за реципрочност и поради това, че те приемат най-много сезонно работещи там български градинари – зеленчукопроизводители.

⁸ Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Съст. Д. Овчаров. София, 2000; **Gotovska-Henze, T.** Slovenšči vystěhovalci do Bulharska. – In: **Podrimavsky, M., D. Kovač** (ed.). Slovensko na začiatku 20. Storočia: Spoločnosť, stat a národ v suradniciach doby. Bratislava, 1999, pp. 201–215; и др.

⁹ Както ги определя в спомените си тогавашният унгарски дипломатически представител в София Шандор Киш-Немешкери (вж. **Пейковска, П.** Спомени на унгарския дипломат Шандор Киш-Немешкери за България и българите. – *ИДА*, 66, 1993, с. 278).

¹⁰ По-подробно вж.: **Гърдев, К.** България и Унгария, 1923–1941. София, 1988; **Пейковска, П.** Българо-унгарски научни взаимоотношения, XIX – средата на XX в. София, 2005.

¹¹ **Костов, Ал.** Търговските отношения между Италия и България (1879–1939). – В: *140 години отношения между Италия и България. Дипломация, икономика, култура (1879–2019)*. Съст. Ст. Балди, Ал. Костов. София: ИК „Трендил“, 2020, с. 91–110.

Що се отнася до използваните статистически извори – преброяванията на населението, би следвало да се вземе под внимание, че данните по поданство не включват само чужденци в прекия смисъл. От корелацията им с месторождение се вижда, че сред тях има родени в България. Това обикновено са българки от смесени бракове, които по закон приемат поданството на съпрузите си, или пък са българи, родени зад граница. Тук наблюдаваме „типичните“ чужденци, но не и други, по-многочислени групи чужди поданици от преброяването през 1926 г., където преобладават „българите“ (например: югославските – над 3000, от които 35% са родени в България, а 43% от родените в странство произхождат от Бесарабия и Добруджа; или пък гръцките поданици – над 4000 души, едва 37% са родените в чужбина, а от последните 22% са българи от Македония).

Изворовата база, с която боравим, е възникнала преди сто години и е доста различна от това, което днес разбираме под статистика на труда. Така че, преди да пристъпим към анализа на статистическите данни, които тя ни предоставя, ще изтъкнем някои нейни особености. Статистиката на труда от преброяването на населението в България през 1926 г., където са видими гореспоменантите групи от населението, се отнася за икономически активните¹². По това време тя включва всички лица, които непосредствено упражняват доходна професия или занаят. Трябва да отбележим специално, че задълженията на омъжените жени в домакинството се считат за носещи доход и съответно техният труд в семейството се определя като неикономически. Освен тях от активното население са изключени и други фамилни членове, които се занимават с домакинска работа, лицата, живеещи от приходи на движими и недвижими имоти, както и тези с непродуктивни и непоказани професии¹³. При преброяването се фиксира главното занятие на анкетирания и затова може да се счита, че броят на регистрираните лица се приближава до фактическия брой на постоянно работещите в деня на преброяването; не влизат сезонно заетите, безработните, а това е важно при определянето на икономическата активност особено на бежанците и имигрантите, защото и безработицата, и сезонната заетост са сред характеристиките на техния трудов ресурс.

Преброяванията отчитат отделно броя на безработните, но в тази вариация данните не са прецизирани по признак (народност, матерен език, поданство и пр.), въз основа на който да се установи каква точно част от

¹² В други страни тя „покрива“ и неактивното население – например Унгария, преброяването от 1930 г.

¹³ Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. 4. Активно население. София, 1928, с. V; Даскалова, К. Жени, пол и модернизация в България 1878–1944. София, 2012, с. 347.

тях се пада на интересуващите ни тук групи бежанци и имигранти. Друг е въпросът, че точно тази тяхна специфика не влияе съществено върху изследваната база данни, тъй като в края на 1926 г. броят на безработните е малък – 1930 души¹⁴.

Колкото до сезонния труд (засягащ предимно работничеството), бежанците участват с по-голяма численост именно в отраслите с очертана сезонност заради връзката им със селскостопанската дейност – хранителната промишленост (производството на храни, питиета и тютюн, мелничарството). А това ще рече, че преброяванията, които се извършват към края на годината, или тъкмо са или пък не са отчели някои сезонно заети бежанци.

Освен това общият размер на икономически активното население зависи до голяма степен от трудовите ресурси, които от своя страна се обуславят от възрастово-половата структура на цялото население. Изучаваното преброяване не съдържа сведения за възрастовия състав на бежанците и имигрантите в България. Затова не е възможно да се определи съвсем точно количеството на техния трудов ресурс с оглед на установените в приемната страна минимални и максимални възрастови граници поотделно за лицата от двата пола, участващи в социално-икономическия живот.

За целите на изследването е нужно още да споменем **по какви признаци са дефинирани в преброяването изучаваните групи от икономически активното население:**

- Българите бежанци: по месторождение – „родени във от България“ и вътре в тях родени в „Западна стара България“, в „[Южна] Добруджа“ и в „Македония и Тракия“ в корелация с (под)отрасли / „главни категории професии“;

- Руските бежанци и имигранти: веднъж по руско поданство в корелация с отраслова заетост и втори път по народност „руси“ в корелация с (под)отрасли / „главни категории професии“. Тъй като малцина приемат българско поданство¹⁵, може да се каже, че данните по руско поданство „покриват“ новите бежанци. Те обаче включват и представители на други народностни и етнически групи, в това число и българки, омъжени за руски граждани, които по закон придобиват поданството на съпруга чужденец. От друга страна, сведенията по руска народност съдържат и пред-

¹⁴ Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 3. Статистика на професиите според главното занятие. София, 1932, с. 46–47.

¹⁵ Броят на придобилите българско гражданство руси от 1921 до 1926 г. е 437 души (Кьосева, Цв. България и руската емиграция 20-те – 50-те години на XX в. София, 2002, с. 121, 201–202).

ставителите на старата руска диаспора. Тя обаче (както посочихме по-горе) е малочислена и сравняването на показателите, изчислени въз основа на двете вариации, свидетелства за минималното ѝ влияние.

○ Арменските бежанци: по народност „арменци“ в корелация с (под)отрасли / „главни категории професии“, което означава, че тези сведения съдържат и старата диаспора; последната представлява приблизително една пета част, което от своя страна означава по-осезаемо въздействие върху стойностите на показателите в сравнение с въздействието на старата диаспора при русите.

○ Други чужденци имигранти: по поданство на Чехословакия, Унгария, Австрия и Италия в корелация с отрасли / „главни категории професии“. (Българската статистика на труда от 1926 (и 1920) г. по подотрасли, професии и занятия не е специфицирана по отделни поданства.)

Протичането на интеграционните процеси се предопределя от демографските характеристики на бежанските и имигрантските потоци – като възрастова и полова структура, (смесена) брачност, раждаемост и пр. С данни по повечето от изброените показатели не разполагаме. Известно ни е, че българските и арменските бежанци, както и чужденците имигранти са предимно семейства и затова при тях има приблизително равновесие на двата пола с обичайния за мигрантските потоци лек превес на мъжете (италианци, унгарци), докато руската имиграция в България в преобладаващата си част се състои от военни и структурата ѝ по пол е силно нарушена в полза на мъжете¹⁶. (Превес на жените се наблюдава сред българите бежанци от Южна Добруджа.)

Върху конкретната трудова реализация на населението и професионалните умения на хората въздействат грамотността и образованието. Тъй като родните преброявания от това време регистрират елементарните умения на наличното население за четене и писане, то знаем равнището на грамотност (при жените обичайно по-ниско) сред русите и арменците, което надвишава значително средното за страната. Руските бежанци и имигранти се отличават с изключително висок относителен дял на грамотните и при двата пола, който превъзхожда характерния за България със съответно почти 30 и над 40%¹⁷. При арменците този превес е с над 20%, като пра-

¹⁶ През 1926 г. на 1000 мъже се падат 303 жени.

¹⁷ За руските имигранти грамотността е съобщена в преброяването от 1920 г. по признак народност: при мъжете – 83,7%, а при жените – 77%. Тези показатели са много по-високи не само по отношение на сравнимите с тях данни за грамотността в България спрямо цялото налично население (55,8% при мъжете и 33,2% при жените), но и за населението без децата до 7-годишна възраст – 66,4% при мъжете и 39,2% при жените.

ви впечатление, че с идването на новите бежанци грамотността и за двата пола нараства с 4%¹⁸.

За измерването на икономическата активност на двата пола в изучаваните бежански и имигрантски групи използваме възприетия в демографската практика **общ коефициент на икономическа активност**, който представлява относителният дял на активните бежанци от цялото бежанско население у нас. Можем да използваме него (а не по-прецизни коефициенти), тъй като не разполагаме с възрастова характеристика на бежанското население и не можем да отчетем коефициента за работоспособното население.

Във вариацията на *мъжете* прави впечатление, че при всички бежанци и имигранти общият коефициент на икономическа активност е значително по-висок от средния за страната (54% през 1926 г.): при българите той варира от 76% за пришълците от Южна Добруджа до 79% за тези от „Македония и Тракия“ (77,5% – за бежанците от „Западна стара България“); при чужденците с австрийско и унгарско поданство – съответно 72 и 74%; при арменските бежанци и чужденците с чехословашко поданство – по 67%; най-нисък е показателят за италианците (63,5%), а най-висок за русите (85%).

Във вариацията на *жените* тенденцията е противоположна – при повечето групи бежанки и имигрантки общият коефициент на икономическа активност е много по-нисък в сравнение с този за страната (48% през 1926 г.): при арменките едва 10%, при рускините 21%; при трудовите имигрантки с италианско и чехословашко поданство по 13%, а при тези с унгарско 30% и с австрийско 38%; при българките бежанки от Южна Добруджа 29%; единствено при бежанките от „Тракия и Македония“ е равен на характерния за жените в страната; а при идващите от „Западна стара България“ (53%) дори го надвишава с толкова много, че доближава този за мъжете в страната. Забелязва се, че различните групи бежанки се отличават по социалния си статус в икономиката. Да поясним, че според съществуващите по онова време възгледи в статистиката и демографията икономически активното население е организирано в следната четири-единна система: самостоятелни са лицата, които работят за своя сметка сами или с помощта на работници; помощниците са семейните членове, подпомагащи главата на домакинството в неговите занятия без определено възнаграждение; служещи са заетите като технически, ръководен,

¹⁸ За арменските бежанци грамотността е съобщена по показател матерен език. Измерена спрямо цялото налично население, тя е както следва: през 1920 г. при мъжете – 77%, а при жените – 57%; през 1926 г. съответно 81 и 61% при относителни дялове на грамотните в България 58,5% за мъжете и 37% за жените.

търговски, административен или канцеларски персонал в обществени или частни предприятия, учреждения, заведения срещу заплата или друго възнаграждение; и работници, които полагат предимно физически труд в занаятчийски, индустриални, земеделски или търговски заведения срещу определена заплата или друго възнаграждение. Българките бежанки в преобладаващата си част са помощнички в земеделието, арменките са индустриални работнички, рускините са по-равномерно разпределени по социалните групи, изпъкват с наличието на доста служителки в държавната и общинската администрация и самостоятелни, които, взети заедно, са колкото работничките. Подобна характеристика се очертава и сред чужденките трудови мигрантки.

Както е обичайно за изучаваната епоха, общият коефициент на икономическа активност при жените е доста по-нисък, отколкото при мъжете. Така е поради все още съществуващото неравноправие между половете, по-ниското обществено положение на жените, тяхната домашна зависимост. Те биват допускани до много професии и до държавна служба по време на войните, когато мъжете са мобилизирани и има нужда от труда на жените. Впоследствие в много случаи жените остават на заетите тогава работни места в икономическия живот, защото поради обедняването приходите само на мъжа не са достатъчни за нормалното функциониране на едно домакинство¹⁹. Въпреки направения обществен „пробив“ обаче се налага те да се оттеглят от някои заети позиции. Още при управлението на БЗНС например са направени опити жените да бъдат „изтикани“ от чиновническата работа²⁰.

Добрите показатели за трудовата заетост на руските бежанци и имигранти, фиксирани в преброяванията, се дължат на упоритата работа на руските емигрантски организации. Те се установяват в България заедно с пристигането на първите по-големи групи бежанци. Общоруският земски съюз ръководи трудови бюра в София, Варна и Бургас, както и курсове за преквалификация на руските бежанци – по кошничарство, дърводелство, бояджийство, обущарство²¹. Не бива да се подценява и приносът на руските емигрантски професионални организации за трудова реализация на своите съотечественици в изгнание. Те създават браншови професионални организации във всички трудови сфери и организират трудови борси, оказ-

¹⁹ **Илиев, И. М.** Войните и промените в активното население. – *Архив за стопанска, социална и правна политика*, 1930, № 3, с. 237.

²⁰ **Даскалов, Р.** Българското общество, 1878–1939. Т. 2. София, 2005, с. 320, 322, 324; **Даскалова, К.** Цит. съч., с. 364.

²¹ **Лунин, А.** Руската емиграция в България през 20-те години. – *Год. СУ, ИФ*, т. 84–85, 1992, с. 219; **Кьосева, Цв.** Цит. съч., с. 144.

ват им финансова помощ и подкрепа в решаването на трудовоправовите им проблеми²². (За разлика от руските бежанци за подобно подпомагане да се устроят откъм поминък арменските разчитат на родственици от старата общност.)

Кои други фактори въздействат върху формирането на общия коефициент на икономическа активност? В сравнение с местното население при бежанците и имигрантите възрастовите характеристики са по-добри, особено за трудоспособното им население, защото по принцип мигрантите са концентрирани в по-младите и икономически активни възрастови групи²³. Освен гореспоменатите чисто демографски и други фактори решаващо значение имат политиките на българските власти към бежанците и имигрантите и към тяхното участие на трудовия пазар в България. Те не са обект на настоящото изследване и ще бъдат споменати обобщаващо само доколкото е необходимо с оглед на интересуващите ни количествени измерения на тяхното въздействие върху интеграцията на бежанците и имигрантите към българския пазар на труда – още повече че поне онези от тях, които засягат българските²⁴ и руските²⁵ бежанци, са задълбочено осветлени в родната историография. Приоритет в тях имат най-многочислените бежанци – тези от български етнически произход. През 20-те години правителствата на БЗНС и Демократическия сговор предприемат редица мерки за тяхното устройване (на работа) и въобще за социално-икономическата им интеграция. През 1920 г. с тази нарочна цел е изработен и гласуван Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка, който впоследствие,

²² **Кьосева, Цв.** Цит. съч., с. 161.

²³ Is migration good for the economy? <https://www.ecb.europa.eu/pub/conferences/shared/pdf/20190617_ECB_forum_Sintra/paper_Boersch-Supan.en.pdf> (8.09.2020).

²⁴ **Вачков, Д.** Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: *Национална научна конференция „Българските бежанци в Бургас и региона 1878–1945 г.“*, Бургас, 27–29.09.2017. Велико Търново, 2018, с. 62–73; **Вачков, Д.** Македонските бежанци и тяхното настаниране в България – финансово-икономически аспекти на проблема (1878 – 30-те години на XX в.). – *МПр*, 2016, № 1, с. 7–18; **Димитров, Г. В.** Настаниране и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, 1985; **Косатев, Т.** Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *ИИИ*, 26, 1983, с. 44–79; **Пейковска, П.** Цит. съч., 2019, с. 23–72; **Първанова, Р.** Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931). – *ИПр*, 1994–1995, № 3, с. 19–49; **Първанова, Р.** Към въпроса за покровителството на индустрията при управлението на правителството на Александър Цанков (1923–1925). – В: *Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов*. София, 2008, с. 643–660; и др.

²⁵ **Даскалов, Д.** Бялата емиграция в България. София, 1997; **Кьосева, Цв.** Цит. съч.; и др.

през 1924 г., претърпява изменения и допълнения. През 1926 г. е подготвен нов закон – за селскостопанско настаняване на бежанците чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите, но той е гласуван чак в края на годината. Затова картината на тяхната интеграция към трудовия пазар у нас, очертана от данните на преброяването в края на 1926 г., отразява високите стойности на общия коефициент на тяхната икономическа активност и по този начин положителния ефект на въздействие от политическите мерки, предприети до Закона от 1926 г.

По отношение на пазара на труда в България като страна, приемаща бежанци и имигранти, държавната политика е насочена към неговата защита и решаваща роля играе поданството – дали то е българско, или чуждо. За да бъдат оземлени, българите бежанци попълват декларация за българско поданство. Общеизвестен факт (отразен в различни исторически извори и в тогавашния периодичен печат) е, че руските и арменските имигранти трудно си намират работа и са ниско платени. България не създава пречки пред натурализацията им, но и не им предоставя привилегирован режим, както препоръчва Обществото на народите²⁶. Руските бежанци предпочитат да не приемат българско поданство, защото се надяват на скорошно завръщане в родината или пък на реемиграция в трети страни. По принцип по права и правни задължения чуждите граждани могат да бъдат 1) изцяло приравнени към местните, или пък 2) по системата на взаимност определени чужди граждани да са изравнени по права с тези на местните, в случай че и поданиците на приемащата държава се ползват с такива в страната, от която идват чужденците, или пък 3) чуждите граждани да са ограничени в правата си, и накарая 4) по системата на капитулациите на чуждите граждани се признават по-големи права от тези на местните. У нас до края на Втората световна война правният режим за чужденците обикновено съчетава елементи от първите три системи²⁷.

До средата на 20-те години съгласно българското законодателство чужденци могат да бъдат наемани на държавна служба само ако за съответната длъжност няма подготвени български специалисти. За назначаването на всяко лице се прави предложение от ресорния министър до парламента. То се гласува задължително от депутатите и след излизането на царски указ влиза в сила. Обикновено чужденци биват наемани за срок от една година, след което договорите им може да бъдат продължавани.

През април 1924 г. – най-вече във връзка с решаването на бежанските проблеми – Международната организация по труда към Обществото на на-

²⁶ Кьосева, Цв. Цит. съч., с. 121, 201–202.

²⁷ Симеонов, И. Правилното положение на чуждите граждани в системата на българското положително право. – *Гражданска мисъл*, 1948, № 5–6, с. 8.

родите призовава за еднакво третиране на националната и чуждата работна ръка при трудови злоупотреби. Тези препоръки са взети под внимание от българска страна веднага поради наличието на голям брой български граждани зад граница и още тогава са сключени спогодби за взаимност с Чехословакия, Унгария и Румъния. Те са заложили и в Закона за настаняване на работа и осигуряване при безработица, приет на 5 април 1925 г. По силата на този законодателен акт работник или служащ (в това число и чужденец), който не е настанен на работа в продължение на осем дни от деня на заявяването му, се счита за безработен, а държавата осигурява парични помощи за регистрираните безработни. Той предвижда специален режим за защита на националния пазар на труда от работниците чужденци. Улеснява назначаването им на работа, като прекратява практиката Народното събрание да решава случаите за всяко персонално назначение на държавна служба. В същото време обаче регулира участието им в националния трудов пазар, като въвежда за тях задължението да притежават разрешителни за работа, издадени от Министерството на търговията, промишлеността и труда. Прокарва и гореспоменатия принцип за взаимност, което ще рече, че те се ползват от правото за настаняване на работа и на социални осигуровки при безработица, при условие че и на българските работници в съответната чужда страна са предоставени същите предимства²⁸.

Въз основа на Закона обаче и с цел намаляване на безработицата сред местното население в страната някои работодатели по места пристъпват към масово уволняване на чуждестранните работници (включително бежанците – руски и арменски) и ги подменят с българи. Ето защо при някои чужденци, регистрирани от преброяването през 1926 г., общият коефициент на икономическа активност е с по-ниски стойности, отколкото при други. Това предизвиква протести пред Министерството на външните работи, но на 14 юни 1926 г. Дирекцията на труда напомня с писмо до окръжните инспекции по труда, че България има спогодби за взаимност, и предупреждава да не се уволняват поданиците, които те третират²⁹.

При предоставянето на възможности за работа русите и арменците с нансенови паспорти се ползват с определени преференции – особено по отношение на Закона за настаняване на работа и осигуряване при безработица³⁰. Българските власти водят тази преференциална политика отчасти заради задълженията си към Обществото на народите, а и за да се намали броят на онези, за които се грижат благотворителните организации, отчасти защото се надяват така да издействат придобивки и за българите

²⁸ ДВ, № 26, 5.05.1925.

²⁹ Безработицата в България към 31 декември 1926 г. София, 1927, с. 27.

³⁰ Къосева, Цв. Цит. съч., с. 53–54.

бежанци от Македония, Тракия и Западните покрайнини³¹. Това е една от причините за изключително високия общ коефициент на икономическа активност при руските бежанци и имигранти (мъже) през 1926 г. (нарастване от 4% има и в общия коефициент при жените). Друго интересно наблюдение: в сравнение с него общият коефициент на икономическата активност на мъжете руси през 1920 г. (47%) е много под средния за страната (59%). Този скок в показателя само за шест години е резултат най-вече от навременните инициативи на българските правителства за тяхното устройване на работа и така за облекчаването на положението им. Те многократно вземат решения руски специалисти да бъдат приемани на работа в България³². Както е видно от анализираната статистика, особено ефективни се оказват мерките в посока на облагодетелстваното им третиране при назначаване на работа, които министър-председателят Андрей Ляпчев предприема половин година преди преброяването – защото засягат всички социални слоеве на бежанците. Става дума за това, че по негово указание на 10 юли 1926 г. Дирекцията на труда задължава местните си клонове да приравняват правата на руските бежанци при наемане и освобождаване от работа с правата на поданиците, с чиито държави България има съглашения за взаимност. Преброяването от 1926 г. съдържа статистически данни от момент, когато сред руските бежанци и имигранти в България има голяма трудова заетост и броят на безработните е спаднал значително – включително вследствие на преференциалната политика към тях на министър-председателя А. Ляпчев³³. Последните облекчения са временни и са предприети само по отношение на руските бежанци, което обяснява защо при арменските общият коефициент на икономическа активност през 1926 г. е с много по-малка стойност (макар и те заедно с русите по принцип да са третирани преференциално). Те са премахнати с приемането през 1927 г. на Правилника за настаняване на чужди поданици като наемни работници и служещи, според който чуждата работна ръка се явява допълнителна за България и може да бъде настанявана на работа, ако за дадена длъжност няма кандидат българин. Мерките се отнасят и за русите и се спазват стриктно по време на икономическата криза от 1929–1933 г., а и след това – до 1944 г.

Показател за това доколко пазарът на труда е отворен еднакво за двата пола е **процентното участие на жените в работната сила** (т.е. в икономически активното население)³⁴. Да видим какви са неговите стойности

³¹ Пак там, с. 244.

³² През ноември и декември 1920 г., през цялата 1921 г. и пр. (пак там, с. 70).

³³ Пак там, с. 208–211.

³⁴ В нашия случай поради липса на данни – без безработните, иначе работната сила включва и тях.

като цяло за България и за бежанските и имигратските потоци. Тук е важно съотношението на двата пола: по това време населението в България се отличава с преобладаващ, макар и незначително, мъжки пол. Като цяло за България през 1926 г. участието на жените в работната сила достига 46%³⁵. Опитвайки се да се сравним с други страни, установихме, че е трудно да се преценят показателите, които открихме в специализираната литература, тъй като те са отчитани въз основа на данни, „непокриващи“ напълно разбирането за женски труд, изключващи някои видове женски труд, като този на жените, работещи на непълно работно време или пък изкарващи прехраната си с домакинска работа. В отделни европейски страни, например в скандинавските, по това време жените имат значителен процент в работната сила, другаде – като в страните от Бенелюкс – тяхното участие в работната сила регистрира по-ниски показатели³⁶. Въпреки относителния характер на числата все пак за опорна точка ще посочим данните за Унгария – 31% през 1920 г.³⁷ и за Франция – 42% през 1921 г.³⁸ От тях е видно, че България има доста висок показател за участието на жените в работната сила на страната. Най-близка до него е стойността му за българите бежанци от Западните покрайнини (39%), следвани от българите бежанци от „Македония и Тракия“ (35%); доста по-нисък е този показател за българите бежанци от Южна Добруджа (28%), а във вариацията на арменците (народност) достига едва 12%, въпреки че сред тях има баланс на половете; при русите при наличие на огромен дисбаланс между половете процентното участие на жените е много малко (7%) (поданство).

В духа на съвременното разбиране за интеграция на бежанците и имигрантите важен показател е статусът, който те успяват да заемат на трудовия пазар в страната приемник и по-точно какъв е **относителният дял на предприемачите**, колко се включват в наемния труд или пък остават безработни. Статистиката на труда от междувоенния период не предоставя точно такива сведения за предприемачите (нито пък за безработните, както вече

³⁵ За населението с показатели българско поданство и българи, родени в България.

³⁶ Klep, P. M. M. Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910. – In: *Female Labour before, during and after the Industrial Revolution*. Budapest, 1982, pp. 22–32; Schybergson, P., K. Vattula. Women's Employment in the Nordic Countries 1870–1940: A Comparative Study. – In: *Female Labour before, during and after the Industrial Revolution*. Budapest, 1982, pp. 52–62.

³⁷ Gyáni, G. Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). – *Történelmi Szemle*, 1987–1988, No. 3, p. 368.

³⁸ Scott, J. W., L. A. Tilly. Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe. – *Comparative Studies in Society and History*, 17, 1975, No. 1, p. 37.

споменахме). За нашите цели обаче – за да установим качеството на интеграционния процес – използваме нейните данни за категорията на „самостоятелните“. В българския пазар на труда с висок относителен дял на предприемачите мъже участват италианците (49%) и това не е случайно, като се има предвид, че след войната Италия увеличава инвестициите си в страната³⁹. Сред бежанците мъже при българите пришълци от „Тракия и Македония“ относителният дял на самостоятелните е значително по-висок, отколкото при останалите – 43%, за придошлите от Западните покрайнини – 37%, за добруджанци – 26% (за сравнение при жените – 5%, най-висок при пришълките от Западните покрайнини – 6,5%). На пазара на труда с висок относителен дял на предприемачите мъже се открояват също и арменците (38%). Сред жените най-предприемчиви се оказват руските (14%).

Ако се разгледа в дълбочина вариацията на самостоятелните – общо мъже и жени, – се вижда, че при българите бежанци високият им процент е резултат от оземляването, извършено до получаването на Бежанския заем от 1926 г., тъй като те са основно в селскостопанския сектор (63%), малко – в индустрията (23%), 12% в търговията, 2% в „обществените служби и свободните професии“. За разлика от тях при всички останали групи – руски и арменски бежанци и чужденци имигранти – самостоятелните са на първо място в индустрията, на второ място следва търговията и на трето – обществените служби и свободните професии⁴⁰. При арменците например предприемачи са половината от заетите в производството на облекло, изработването на „предмети за разкоша“ (включително часовникари) и „съдове, лампи, печки“, както и половината от търговците.

Отрасловата и подотрасловата заетост, в които бежанците и имигрантите реализират труда си, дават допълнителни щрихи към интеграци-

³⁹ Костов, Ал. Цит. съч., с. 100–101.

⁴⁰ Още данни за самостоятелните: арменци (народност) – 9% от жените, от всички мъже и жени – 57% в индустрията, 36% в търговията; руси (поданство) – 12% от мъжете, от всички мъже и жени – 43% в индустрията, 31% в търговията, 17% в обществените служби и свободните професии; чехословашки поданици – 30% от мъжете, 10% от жените, от всички мъже и жени – 56% в индустрията, 33% в търговията, 11% в обществени служби и свободни професии; италиански поданици – 12% от жените, от всички мъже и жени – 34% в индустрията, 61% в търговията; унгарски поданици – 19% от мъжете, 11% от жените, от всички мъже и жени – 60% в индустрията, 22% в търговията, 12% в обществените служби и свободните професии; австрийски поданици – 24% от мъжете, 14% от жените; от всички мъже и жени – 40% в индустрията, 35% в търговията, 22% в обществените служби и свободните професии (Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 4. Активно население според лично упражняваното главно занятие. София, 1933, табл. III, V).

ята им на трудовия пазар в България като приемаща страна. Те се предопределят от развитието на нейната икономика, намираща се в средата на 20-те години в период на следвоенната стабилизация, от тогавашната ѝ структура и от състоянието на отделните отрасли и подотрасли. Водещо е селското стопанство, където се формира над половината от БВП, а 80% от активното население е заето в него. Прилаганата в индустрията протекционистка политика и мерките по законите за насърчаване на местната индустрия осигуряват благоприятни условия за инвестиции, целят и в действителност създават нови производства, разширяват редица съществуващи предприятия. В тогавашната икономическа структура на страната превес има леката промишленост – хранителната, текстилната и най-вече тютюневата, която е във възход, а тютюнът се превръща в основна износна стока след загубата на житницата на България Добруджа и измества по значимост износа на зърно. Въпреки видимия си напредък българската промишленост не е достатъчно развита, характеризира се с дребните си и средни предприятия от типа занаятчийски работилници, повечето в доминиращия отрасъл хранително-вкусова промишленост; те осигуряват малко на брой работни места. Това важи и за общественния сектор и свободните професии⁴¹.

Данните, на които се основава статистическото описание на отрасловата и подотрасловата заетост на бежанците и имигрантите, произхождат от две различно систематизирани таблици. Едната включва окрупнени сведения за активното население по „главни категории професии“ (условно казано, отрасли), някои от които са обединени („земеделие и селско стопанство, лов и риболов“, „индустрия (вкл. мини), занаяти и съобщение“, „търговия“, „обществени служби и свободни професии“, „домашна прислуга“, „неопределени професии“) в корелация с положение в занятието (самостоятелни, работници, служещи и пр.), месторождение, народност и поданство⁴². Другата таблица е подробна и съдържа сведения за активното население в същите корелации, но вътре в отраслите по подотрасли, по „групи по

⁴¹ За стопанското развитие на България по-подробно вж.: **Беров, Л., Й. Димитров** (отг. ред.). Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989. София, 1990, с. 128–238; **Вачков, Д.** Интелектуалците и определянето на стопанската политика на България през 20-те години на XX в. <http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=23> (23.10.2018); **Димитров, М.** Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г. (Факти, анализи и оценки за икономическата политика). София, 2014; **Иванов, М. / Ivanov, M.** Брутният вътрешен продукт на България, 1870–1945 / The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. София/Sofia, 2012.

⁴² Общи резултати..., 1933, табл. III.

професии и занаяти“, при това отраслите са по-тясно разграничени⁴³; данните по поданство обаче не са прецизирани по държави и затова, както ще се види по-нататък, липсва този вид характеристика за изучаваните тук малочислени групи имигранти чужденци.

През 1926 г. във вариацията на *мъжете* българите бежанци изкарват прехраната си основно със селскостопанска дейност (и преимуществено със земеделие) – почти половината пришълци от „Тракия и Македония“ (за съжаление, базата от данни не позволява да бъдат разграничени бежанците от Македония, за които е известно, че не вършат селскостопанска работа), 44% от Западните покрайнини и една трета от добруджанските бежанци (табл. 1). В индустрията са заети от 23 до 28%, в търговия, управление, свободни професии – по 3 до 5%, като при бежанците от Южна Добруджа е по-очертан относителният дял на работещите в търговията – над 10%. В подотраслите на индустрията 40% от работната сила на българите бежанци мъже са вложени в „хранителната и питейната“ промишленост и вътре в нея – най-вече в тютюневите складове; други 20,5% са заети в „строителната“ („домостроителство“)⁴⁴. Прави впечатление присъствието им в армията и жандармерията (сектор „държавна сила“) (1,2%), където по принцип не се допускат „чужденци“ и „външни“ и рядко се срещат представители на изучаваните от нас групи. В свободните професии те са учители, юристи и лекари, които представляват съответно 60, 18 и 15% от тяхното участие в сектора.

За разлика от мъжете във вариацията на *жените* българките бежанки са заети почти изцяло в сектор земеделие – над 80 до 90% (табл. 2). В същото време женската работна сила има слабо проявление в другите отрасли; известен баланс съществува в структурата по заетост при южнодобруджанските бежанки, където те са видими в още други три икономически отрасъла – по 5 до 10% в индустрията, в свободните професии, в „съобщенията и транспорта“. Сектор „домашна и лична прислуга“ е на второ по значимост място в отрасловата заетост на бежанките от Западните покрайнини, а „индустрия“ – сред бежанките от „Тракия и Македония“. В индустрията българките бежанки работят преимуществено в тютюневите складове – 56% от участието им в подотрасъл „хранителна и питейна“ промишленост и в текстилната – 14%.

⁴³ Пак там, табл. V.

⁴⁴ В номенклатура на професиите, служеща за основа, върху която в преброяванията икономически активното население се разпределя по (под)отрасли и групи по занятия, строителните дейности са разпределени освен в това подразделение също и в „други строителни предприятия по благоустройство“ (Номенклатура на професиите. Главна дирекция на статистиката. София, 1927, с. 20).

Таблица 1. Бежанци мъже, българи по народност, в корелация с месторождение извън България и с отраслова/професионална заетост, икономически активно население, 1920, 1926 г.

(в проценти и общ брой)

Икономически отрасъл	Месторождение					
	Западни покрайнини		[Южна] Добруджа		Тракия и Македония	
	1920 г.	1926 г.	1920 г.	1926 г.	1920 г.	1926 г.
Земеделие, скотовъдство, лов и риболов	41,2	43,7	31,5	33,1	49,1	49,4
Мини и кариери	2,1	1,7	0,7	0,5	0,4	0,4
Индустрия	29,5	28,2	23,0	24,2	25,2	23,4
Съобщения и транспорт	7,8	7,2	4,8	5,3	5,1	4,5
Търговия	4,8	5,0	13,3	10,4	9,3	8,5
Държавна сила	4,5	3,0	5,9	5,2	1,0	1,1
Управление	3,5	3,8	10,3	6,8	2,9	2,4
Свободни професии	5,4	4,7	8,9	8,2	3,6	2,8
Домашна и лична прислуга	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2
Неточно определени професии	1,0	2,5	1,3	6,1	3,2	7,3
Общо %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Общо брой	3569	5478	4346	6079	56 240	80 583

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. 4. Активно население според лично упражняваното главно занятие. София, 1928 (табл. V); Общи резултати..., 1933 (табл. V).

Таблица 2. Бежанки, българки по народност, в корелация с месторождение извън България и с отраслова/професионална заетост, икономически активно население, 1920, 1926 г.

(в проценти и общ брой)

Икономически отрасъл	Месторождение					
	Западни покрайнини		[Южна] Добруджа		Тракия и Македония	
	1920 г.	1926 г.	1920 г.	1926 г.	1920 г.	1926 г.
Земеделие, скотовъдство, лов и риболов	89,0	89,0	67,8	72,7	83,9	85,3
Мини и кариери	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Индустрия	2,2	5,3	9,9	11,2	9,2	10,6
Съобщения и транспорт	0,3	0,2	1,1	1,0	0,3	0,1
Търговия	0,3	0,5	1,8	2,2	0,5	0,4
Държавна сила	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Управление	0,9	0,6	3,0	1,3	0,8	0,4
Свободни професии	1,4	2,0	9,9	8,9	2,5	1,7
Домашна и лична прислуга	5,7	2,4	6,2	2,7	2,6	1,5
Неточно определени професии	0,2	0,0	0,3	0,0	0,2	0,0
Общо %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Общо брой	2445	3569	1228	2358	26 215	43 280

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. 4. Активно население..., табл. V; Общи резултати..., 1933 (табл. V).

Ако проследим динамиката в отрасловата заетост на *българите бежанци мъже*, регистрирана от преброяванията през 1920 и 1926 г., установяваме, че се увеличават числените им стойности във всички отрасли, но има промяна в съотношението, а именно: нараства относителният дял на заетите в земеделието – с около 2% при бежанците от Западните покрайнини и Южна Добруджа, сред тракийските и македонските българи, взети заедно – съвсем малко, но намалява в останалите отрасли – по-изразено (под 1%) в индустрията и свободните професии. Сред *жените* се проявява същата тенденция на слабо увеличаване на числените стойности и относителните дялове. Реализацията на българите бежанци на трудовия пазар в България най-вече в селскостопанския сектор (земеделие) е резултат от обстоятелството, че бидейки преимуществено земеделци в родните си места отвъд границите на националната държава, политиката на централната власт в България е насочена главно към запазване на този техен поминък, към оземляването им и превръщането им в дребни собственици на земя. След Първата световна война обаче по отношение на обработваемата площ повече е загубената (3,8 млн. дка от Добруджа), отколкото придобитата (1,5 млн. дка, и то предимно планински райони)⁴⁵, а със сключването на Ньойския договор в пограничните райони са въведени и запретни зони⁴⁶ за заселване на бежанци от съседните държави. Освен това тя е свръхнаселена със земеделско население – на 1 кв. км работна земя се падат средно 116 души земеделско население, а трябва да са не повече от 40 души, за да могат земеделските семейства да се издръжат. (По този показател България е на едно от челните места в света.) От друга страна, земеделското население е с неравномерна гъстота – явление, възникнало отчасти вследствие на самите аграрни реформи. По тези причини, както показват изложените данни от нашия анализ, в края на 1926 г. процесът на оземляване все още не е приключил – въпреки законодателните действия, организационните усилия и многократно отпусканите финансови средства, включително за облагородяване на пустеещи земи, пресушаване на блата и пр.

⁴⁵ Ангелов, Д., Л. Беров, В. Велков, Г. Гатев, М. Исусов, Д. Коев, Т. Пачев, Г. Петров, Л. Радулов, Р. Радев, Д. Стоилков, Н. Тодоров, Ст. Цанков, Б. Цветкова, Ст. Цонев. Стопанска история на България 681–1981. София, 1981, с. 297.

⁴⁶ Запретните зони са определени в Ньойския мирен договор, за да се избегнат граничните инциденти: 50-километрова от югославската и гръцката граница и 10–15-километрова от Румъния и за окръг Мастанли (Момчилград); границата с Турция и по протежението на р. Дунав и Черно море остава извън забраната (вж. още **Косатев, Т.** Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *ИПР*, 1974, № 2, с. 60).

През 1926 г. половината от *руските бежанци*⁴⁷ мъже тъкмо обратно на българските изкарват прехраната си в сектор „индустрия, занаяти и съобщения“ (51%), като от тях една четвърт работят най-тежка физическа работа в каменовъглените мини, още една четвърт – в строителната промишленост и строежа на пътища и мостове и 15% – в хранителната и питейната промишленост⁴⁸ (табл. 3, 4). Следващи по значение са „обществените служби и свободните професии“ (13%) – с по-голяма численост в последните (лекари, учители, инженери; инженерите дори участват в оземляването на българите бежанци, работейки по оразмеряването на парцелите⁴⁹). Статистиката на труда за този сектор свидетелства, че високата квалификация и професионализъмът на русите са използвани в нетипични за чужденци (под)сектори: военният опит на белогвардейските офицери – в българската армия, където прави впечатление присъствието им в сухопътните войски; участват и в управлението – откриваме ги както сред дворцовите служители, така и сред общинските. На трето място с 12% се нарежда селскостопанският сектор.

В структурата на отрасловата заетост на *руските поданички* (табл. 3, 4) отново водещ е сектор „индустрия, занаяти и съобщения“ – 32,5% (рускините (по народност) работят в тютюноманипулационните складове и във фабриките за тютюневи изделия, шият дрехи, произвеждат шоколадови изделия), следват „обществени служби и свободни професии“ с 31% (срещаме ги предимно в свободните професии – като учителки и артистки) и „земеделие, селско стопанство“ със 17%.

Доста необичаен е значителният относителен дял на земеделието в структурата на заетостта и при мъжете, и при жените руси, тъй като в страната няма свободни необработваеми държавни земи, а и съгласно Търновската конституция властта няма право еднолично да дава земя на чужденци. Това се дължи на факта, че в отделни случаи руските бежанци, и то главно инвалиди, получават земя от общинските ръководства по места с цел да си построят малки помещения за търговия⁵⁰, а също и на смесените бракове.

⁴⁷ По-подробно вж. **Пейковска, П.** Преброяване, труд и общество: руската емиграция в България през 20-те години на XX в. Част 1–2. – *ИПр*, 2014, № 3–4, с. 119–144, № 5–6, с. 232–265.

⁴⁸ Данните по отрасли са в корелация с руско поданство, а данните по подотрасли и професионални групи – по руска народност.

⁴⁹ **Сотирова, Зл.** Бежанците от Егейска Македония в Петричка околия след Първата световна война и устройването им (1925–1931 г.). – *Международна политика*, 2013, № 1–2, с. 243.

⁵⁰ Пак там, с. 55–56.

Таблица 3. Руски бежанци и имигранти в България по поданство в корелация с отраслова и професионална заетост, по пол, икономически активно население, 1926 г.

(в проценти и общ брой)

Икономически отрасъл	Пол	
	Мъже	Жени
Земеделие, скотовъдство, лов и риболов	12,2	17,2
Индустрия (вкл. мини), занаяти и съобщения	51,2	32,5
Търговия	10,5	11,7
Обществени служби и свободни професии	13,0	31,3
Домашна прислуга	1,2	6,9
Неопределени професии	11,9	0,4
Общо %	100,0	100,0
Общо брой	14 974	4724

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 4. Активно население..., табл. III.

Таблица 4. Руси и арменци в България по народност в корелация с отраслова/ професионална заетост, по пол, икономическо активно население, 1926 г.

(в проценти и общ брой)

Икономически отрасъл	Народност			
	Руси		Арменци	
	Пол			
	Мъже	Жени	Мъже	Жени
Земеделие, скотовъдство, лов и риболов	13,7	25,5	3,8	20,4
Мини и кариери	11,2	0,4	0,6	0,0
Индустрия	33,4	26,9	51,9	67,6
Съобщения и транспорт	4,9	0,4	6,1	0,0
Търговия	9,8	10,2	21,6	4,4
Държавна сила	1,4	0,0	0,2	0,0
Управление	1,8	1,8	0,6	0,2
Свободни професии	11,3	28,0	3,2	3,4
Домашна и лична прислуга	1,1	6,4	0,3	3,8
Неточно определени професии	11,4	0,4	11,7	0,2
Общо %	100,0	100,0	100,0	100,0
Общо брой	12 975	1089	9341	1322

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 4. Активно население..., табл. V.

Отрасловата заетост на *мъжете в арменската общност* (табл. 4) се откроява в два отрасли. Единият е индустрията, който обема над половината от икономически активните (52%). От тях 40% са в подотрасъл „изработка на предмети за облекло, обувка и тоалет“ (като половината са обувчари); 27,5% са в подотрасъл „хранителна и питейна индустрия“; 16% – в „метална индустрия“ и предимно в „тенекеджийството“ – изработват съдове, лампи, печки и др.; 10% са „в строителната индустрия“ като каменоделци, зидари, бояджии; 7% – в текстилната, 6% – в „изработване на предмети за разкоша“, предимно часовникари. Другият значим сектор в отрасловата заетост на арменците е търговията (22%), където една четвърт търгуват с облекло и обувки, втора четвърт – с колониални стоки, плодове и зеленчуци, мляко, трета четвърт са кафеджии, гостилничари, кебапчии и последната четвърт са разпръснати по малко по други търговски дейности, като миситлък⁵¹, търговия с предмети за разкош, парфюми и пр.

Ограничената обществена роля от гледна точка на икономическата заетост, която играят *жените в арменската общност* (табл. 4), се свежда до участието им в индустрията (67,5%) и земеделието (20%). В подотрасъл „хранителна и питейна индустрия“, който обхваща 44% от работната им ръка в индустриалния сектор, те главно произвеждат боза, салеп и халва, обработват тютюн. В подотрасъл „изработка на облекло и обувки“ (30% от работната им ръка в промишлеността) шият горни дрехи, чистят и боядисват облекло, а в текстилния подотрасъл (22% от работната им ръка в промишлеността) тъкат черги и килими, правят гайтани, плетат дантели и чорапи.

В отрасловата заетост на чужденците имигранти от Чехословакия, Унгария, Австрия и Италия е подчертано силен индустриалният сектор (табл. 5). Единствено при италианците индустрията е незначително изпреварена от търговията (44%), което е резултат от интензивно развиващите се българо-италиански търговски отношения след войната; тогава Италия става основен търговски партньор на България, изнасяща за там суров тютюн на листа и копринени буби и внасяща домашни птици, сурови кожи и др.⁵²

И накрая, отчитайки спецификите на анализираната статистика на труда, бихме казали, че тя дава отлична възможност да се направи задълбочена и изчерпателна количествена характеристика на икономическата активност и участието на трудовите ресурси на бежанците и имигрантите в различните отрасли, подотрасли, групи професии в българската икономика, специално да се определят ролята и мястото на жените в труда и в

⁵¹ Посредничество.

⁵² Костов, Ал. Цит. съч., с. 101.

Таблица 5. Имигранти чужденци в България по поданство
в корелация с отраслова/професионална заетост, по пол,
икономически активно население, 1926 г.

(в проценти и общ брой)

Икономически отрасъл	Поданство							
	Чехословакия		Италия		Унгария		Австрия	
	Мъже	Жени	Мъже	Жени	Мъже	Жени	Мъже	Жени
Земеделие, скотовъдство, лов и риболов	2,9	5,0	0,9	4,5	5,3	23,4	4,3	10,3
Индустрия (вкл. мини), занаяти и съобщения	64,2	30,0	43,9	27,3	71,6	17,1	58,5	16,2
Търговия	22,9	14,4	44,2	16,7	12,5	13,5	22,6	10,3
Обществени служби и свободни професии	8,7	23,7	9,1	40,9	8,4	25,3	11,8	38,5
Домашна присуга	0,3	26,9	0,0	10,6	1,1	20,7	1,2	24,7
Неточно определе- ни професии	1,0	0,0	1,9	0,0	1,1	0,0	1,6	0,0
Общо %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Общо брой	678	160	428	66	455	111	323	117

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 4. Активно население..., табл. III.

крайна сметка степента и характерът на тяхната интеграция на трудовия пазар в България. Извлечените от нейните данни количествени показатели очертават общите тенденции във и характеристики на изучаваните групи. Българите бежанци се интегрират в пазара на труда чрез селскостопанска (най-вече земеделска) дейност. Руските и арменските бежанци – чрез заетост във водещите подотрасли на леката промишленост (хранително-вкусова, текстилна) и на първо място, в тютюноманипулационните складове (особено жените). Що се отнася до последните, това не е само поради сезонността на този вид работа, т.е. защото, бидейки характерна за второто полугодие, от май (когато приключва сушенето и изкупуването на суровите тютюни от последната реколта) до декември, тя съвпада (макар и частично) с преброителния период, а и защото през 20-те години тютюневата индустрия е на първо място у нас по численост на заетата работна ръка⁵³. Специфики на трудовата заетост на руските бежанци и имигранти са:

⁵³ Беров, Л., Й. Димитров (отг. ред.). Цит. съч., с. 216.

значителното участие на мъжете (една пета от заетата работна ръка) във въгледобивната промишленост, където поради тежкия труд има недостиг на работници; поради високото си образователно равнище, респективно квалификация, наличие на голям брой и относителен дял участие в секторите „държавна сила“ и административно управление (общо над 2000 души) и в „свободните професии“ (още около 2000 души), където при това те са почти изцяло служители (а не работници, за разлика от другите отрасли). Арменските бежанци се отличават с това, че „стъпват“ на българския пазар на труда изключително като самостоятелно заети с някои „тънки“ занаяти, като часовникарство (където представляват една четвърт от работната ръка в бранша) и златарство (където представляват една шеста от работната ръка в бранша), както и в свободните професии. Друг сектор на икономиката, в който повече от половината заети руски и арменски бежанци са предприемачи, е търговията.

Предвид знанията, които ни предоставят регионалните изследвания за отделни частни случаи на проблематиката, се забелязва, че някои детайли по места „се изплъзват“ от това цяло. Ще дадем пример с едно типично участие на бежанците на трудовия пазар – работата им в тютюневите складове и фабрики. Там изкарват прехраната си предимно жените, но се срещат и мъже, арменци също – жени, мъжете „се губят“, защото са малко, но затова пък имат (образно казано) „акцент от качествено естество“: в средището на тютюневата промишленост Пловдив този бизнес по традиция държат (наред с други) и видни арменски фамилии (Томасян, Тютюнджян)⁵⁴. С други думи, количественото ни изследване разкрива общата картина, на фона на която протичат локални особености, частни случаи, житейски истории⁵⁵.

В патриархалното общество, което „измерваме“, поради твърде неравностойното положение на жената доминират показателите на мъжете и те са определящи за степента на интеграционния процес, взет в неговата цялост (без разграничаване по полове). В този смисъл може да се каже, че интеграцията на всички групи бежанци и имигранти в края на 1926 г. е в напреднала фаза. Сред жените, погледнати извън цялото, интеграционните процеси са по-слаби, особено при арменките. За рускините в специализираната литература се приема, че в България те попадат в по-еманципирана и по-благоприятна среда и тъй като са интелигентни, предприемчиви и борбени, успяват да се възползват от нея и показват по-добри показатели на

⁵⁴ Тютюноработническа стачка – 1940 година <<https://trs1940.wordpress.com/tag/складове/>> (14.12.2020).

⁵⁵ За процесите на микроравнище вж. напр. **Маркова, М.** Култури и граници в един български град през първата половина на XX век – „раждането“ на Кърджали. – *БЕ*, 2011, № 2–3, с. 31–56.

интеграция, отколкото обичайните за Русия. В България женският труд се използва в различни сфери на производството, но при ограничени трудови поприща, съществува икономическо и социално неравенство при упражняване на правото на труд, тъй като женският труд⁵⁶ е по-нископлатен. Поинтересно е обаче разпределението по икономически дейности, тъй като тук се наблюдават най-съществените разлики между заетостта на мъжете и жените. При жените като цяло се открива доста по-голямо струпване в няколко отрасли.

В края на нашето заключение ще се опитаме да установим значимостта на икономически активните българи бежанци и чужди поданици за работната сила в България и динамиката на тази промяна между двете преброявания, от 1920 до 1926 г. Това ще направим, като измерим тяхната концентрация (относителния дял) спрямо цялото икономически активно население, включително по отделните отрасли. И така, в икономически активното население на страната българите бежанци имат (през 1926 г.) относителен дял 4,4%, а чуждите поданци поради съвсем малката си численост бележат незначителен относителен дял от 1%. Все пак, погледнато отвътре, в отделните отрасли /„главни категории професии“ те изпъкват с известна роля. Ето как:

○ По своята численост българите бежанци са най-много в отрасъл „земеделие“, но относителният им дял се откроява в „неопределени професии“ (който включва служещи, надничари и работници с неспецифицирани професии) (22%), индустрия (10%) и търговия (7,5%) (1926)⁵⁷. През първата половина на 20-те години тенденцията е към численото им нарастване във всички отрасли /„главни категории професии“ и най-вече в „неопределените професии“ (+229%), но тежестта им (изразена чрез относителния дял) се увеличава – благодарение на провежданите държавни политики към трудовия пазар, протекционизъм на индустрията и за оземляването им – на първо място, в индустрията, на второ, в земеделието (и на трето, в „неопределените професии“); докато в търговията, „обществените служби и свободните професии“ и в „домашна прислуга“ намалява⁵⁸.

○ Подобни тенденции, но с известни нюанси и отлики се наблюдават и сред икономически активните чужди поданици. Преди да ги посочим, ще

⁵⁶ Наред с детския труд.

⁵⁷ В „обществени служби и свободни професии“ – 6,5%, „домашна прислуга“ – 4,7%, земеделие – 3,5%.

⁵⁸ Както следва за 1920 и 1926 г.: земеделие – от 2 на 3,5% (+55%), индустрия – от 7 на 10% (+41%), търговия – от 8,7 на 7,5% (+3%), „обществени служби и свободни професии“ – от 6,9 на 6,5% (+4%), „домашна прислуга“ – от 5,4 на 4,7% (+12%), „неопределени професии“ – от 20,8 на 21,7%.

отбележим обстоятелството, че в тяхната вариация определящи са руските бежанци (46%), които са най-многочислени и мнозинството от които не се отказват от руското си поданство и са регистрирани в преброяванията с него; и до известна степен арменските бежанци (22%), от които една част са приели българско поданство⁵⁹.

○ Наблюденията върху базата от статистически данни показват, че чужденците са най-малко (0,1%) в отрасъл „земеделие, селско стопанство, лов и риболов“ и през първата половина на 20-те години единствено там намаляват в брой и проценти. Във всички останали отрасли наред с българските числено се увеличават и чуждите поданици. Най-голямо е нарастването им в сектор „неопределени професии“ (+569%), „обществени служби и свободни професии“ (+169%) и индустрия (+115%). Разбира се (както вече наблюдавахме и сред българите бежанци), численото увеличаване невинаги води до високия им относителен дял, защото съотношението зависи и от съответното увеличаване на българските поданици. Така през 1926 г. чужденците наистина имат най-голям относителен дял в групите, където бележат и най-голямо нарастване – „неопределените професии“ (8,7%) и „индустрия, занаяти и съобщения“ (4,7%), но наред с тях и в търговията (5,5%)⁶⁰. Сравняването със съответните данни за 1920 г. показва засилване на концентрацията на чужденците именно в тези три групи⁶¹.

○ Затова за истински точен показател с оглед приноса на българите бежанци и чужденците в работната сила – в случая по отрасли – считаме това каква част от нарастването на работната сила от 1920 до 1926 г. се дължи на тях⁶², а именно:

⁵⁹ До 1926 г. руските и арменските бежанци са апатриди – лица без гражданство. Нансенови паспорти започват да получават, след като на 15.08.1926 г. Министерският съвет взема решение за това, а с окръжно от 5.10.1926 г. задължава полицейските инспектори да снабдят с тях всички руски и арменски бежанци. По време на преброяването в края на 1926 г. е използвано старото им поданство. Нансеновият паспорт потвърждава статута на притежателя му на лице без гражданство и служи като негово лично удостоверение; издава се за срок от една година, след което (ако няма причини за екстрадиция на лицето) се продължава всяка година; осигурява право на свободно придвижване на бежанците от една страна в друга след издаването на съответната виза.

⁶⁰ Още: в „домашната прислуга“ – 2,8%, в „обществените служби и свободните професии“ – 2,5%.

⁶¹ През 1920 г. концентрацията на чужденците е, на първо място, в търговията (4,4%), на второ място, в „неопределените професии“ (4,1%) и на трето място, в „индустрията, занаятите и съобщенията“ (2,9%).

⁶² Показателят представлява съотношението (%) на численото нарастване на икономически активните българи бежанци и чужденци в даден отрасъл спрямо численото нарастване на всички икономически активни лица в същия отрасъл.

– на българите бежанци: 22% в „неопределените професии“, 14% в индустрията, 9,5% в земеделието, 6% в „домашна прислуга“, 2,7% в „обществените служби и свободните професии“ и 1,3% в търговията.

– на чужденците: 16,5% в „обществените служби и свободните професии“, по 11% в „неопределените професии“, търговията и индустрията, 6% в „домашната прислуга“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи

Безработицата в България към 31 декември 1926 г. София, Министерство на търговията, промишлеността и труда, 1927.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. 4. Активно население. София, ГДС, 1928.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 3. Статистика на професиите според главното занятие. София, ГДС, 1932.

Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. 4. Активно население според лично упражняваното главно занятие. София, ГДС, 1933.

Пейковска, П. Спомени на унгарския дипломат Шандор Киш-Немешкери за България и българите. – *Известия на държавните архиви (ИДА)*, 66, 1993, с. 251–282.

Периодичен печат

Държавен вестник (ДА), № 26, 5 май 1925 г.

Изследвания

Ангелов, Д., Л. Беров, В. Велков, Г. Гатев, М. Исусов, Д. Коен, Т. Пачев, Г. Петров, Л. Радулов, Р. Радев, Д. Стоилков, Н. Тодоров, Ст. Цанков, Б. Цветкова, Ст. Цонев. Стопанска история на България 681–1981. София, Наука и изкуство, 1981.

Атанасова, Е. Старообредците в България. Мит, история, идентичност. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.

Вачков, Д. Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: *Национална научна конференция „Българските бежанци в Бургас и региона 1878–1945 г.“*, Бургас, 27–29.09.2017. Велико Търново, Фабер, 2018, с. 62–73.

Вачков, Д. Интелектуалците и определянето на стопанската политика на България през 20-те години на XX в. <http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=23> (23.10.2018).

Вачков, Д. Македонските бежанци и тяхното настаняване в България – финансово-икономически аспекти на проблема (1878 – 30-те години на XX в.). – *Македонски преглед*, 2016, № 1, с. 7–18.

Гърдев, К. България и Унгария, 1923–1941. София, Наука и изкуство, 1988.

Даскалов, Д. Бялата емиграция в България. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997.

Даскалов, Р. Българското общество, 1878–1939. Т. 2. София, ИК „Гутенберг“, 2005.

Даскалова, К. Жени, пол и модернизация в България 1878–1944. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, [ВПИ], 1985.

Димитров, М. Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г. (Факти, анализи и оценки за икономическата политика). София, Издателски комплекс – УНСС, 2014.

Иванов, М. Брутният вътрешен продукт на България, 1870–1945. София, Сиела Норма АД, 2012. [Ivanov, M. The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. Sofia.] <<https://www.nsi.bg/statlib/bg/list.php?iid=DO-010008655>> (11.08.2020).

Илиев, И. М. Войните и промените в активното население. – *Архив за стопанска, социална и правна политика*, 1930, № 3, с. 36–245.

Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *Исторически преглед*, 1974, № 2, с. 57–69.

Косатев, Т. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *Известия на Института по история (ИИИ)*, 26, 1983, с. 44–79.

Костов, Ал. Търговските отношения между Италия и България (1879–1939). – В: *140 години отношения между Италия и България. Дипломация, икономика, култура (1879–2019)*. Съст. **Ст. Балди, Ал. Костов**. София, ИК „Трендил“, 2020, с. 91–110.

Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Материали от VII лятна научна среща, Варна, 25–27 юни 1999 г. Съст. **Д. Овчаров**. София, Община Варна, 2000.

Кьосева, Цв. България и руската емиграция 20-те – 50-те години на XX в. София, IMIR, 2002.

Лунин, А. Руската емиграция в България през 20-те години. – *Годишник на Софийския университет, Исторически факултет*, т. 84–85, 1992, с. 211–232.

Маркова, М. Култури и граници в един български град през първата половина на XX век. – „раждането“ на Кърджали. – *Българска етнография*, 2011, № 2–3, с. 31–56.

Назърска, Ж. Културното многообразие на България: Социодемографско проучване на арменската колония в Стара Загора (20–60-те години на XX в.). – В: *България в културното многообразие на Европа. Шеста национална научна конференция с международно участие, София, 1 ноември 2008 г.* София, 2009, с. 666–676.

Пейковска, П. Българо-унгарски научни взаимоотношения, XIX – средата на XX в. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България, 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания – БАН, 2019.

Пейковска, П. Преброяване, труд и общество: руската емиграция в България през 20-те години на XX в. Част 1–2. – *Исторически преглед*, 2014, № 3–4, с. 119–144; № 5–6, с. 232–265.

Пейковска, П., Н. Киселкова. Руската имиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – *Статистика/Statistics*, 2013, № 3–4, 211–242.

Първанова, Р. Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931). – *Исторически преглед*, 1994–1995, № 3, с. 19–49.

Първанова, Р. Към въпроса за покровителството на индустрията при управлението на правителството на Александър Цанков (1923–1925). – В: *Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов*. София, Фонд. Арете-Фол, 2008, с. 643–660.

Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989. Отг. ред. *Беров, Л., Й. Димитров*. София, Наука и изкуство, 1990.

Симеонов, И. Правилното положение на чуждите граждани в системата на българското положително право. – *Гражданска мисъл*, 1948, № 5–6, с. 5–18.

Сотирова, Зл. Бежанците от Егейска Македония в Петричка околия след Първата световна война и устройването им (1925–1931 г.). – *Международна политика*, 2013, № 1–2, с. 234–248.

Топакбашян, А. С. Арменската колония в град Русе в края на XIX в. – началото на XX в. Историко-демографски характеристики. – *Българска етнография*, 1994, № 2, с. 61–72.

REFERENCES

Published documents

Bezraboticata v Bălgarija kăm 31 dekemvri 1926 g. Sofija, Ministerstvo na tărgovijata, promišlenostta i truda, 1927.

Obšti rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12.1920 g. Kn. 4. Aktivno naselenie. Sofija, GDS, 1928.

Obšti rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12.1926 g. Kn. 3. Statistika na profesiite spored glavnoto zanjatie. Sofija, GDS, 1932.

Obšti rezultati ot prebrojavanje na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12.1926 g. Kn. 4. Aktivno naselenie spored lično upražnjavanoto glavno zanjatie. Sofija, GDS, 1933.

Pejkovska, P. Spomeni na ungarskija diplomat Šandor Kiš-Nemeškери za Bălgarija i bălgarite. – *Izvestija na dăržavnite arhivi (IDA)*, 66, 1993, s. 251–282.

Periodicals

Dăržaven vestnik (DA), № 26, 5 maj 1925 g.

Published studies

Angelov, D., L. Berov, V. Velkov, G. Gatev, M. Isusov, D. Koen, T. Pačev, G. Petrov, L. Radulov, R. Radev, D. Stoilkov, N. Todorov, St. Cankov, B. Cvetkova, St. Conev. Stopanska istorija na Bălgarija 681–1981. Sofija, Nauka i izkustvo, 1981.

Atanasova, E. Staroobredcite v Bălgarija. Mit, istorija, identičnost. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1998.

Daskalov, D. Bjalata emigracija v Bălgarija. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1997.

Daskalov, R. Bălgarskoto obštestvo, 1878–1939. T. 2. Sofija, IK „Gutenberg“, 2005.
Daskalova, K. Ženi, pol i modernizacija v Bălgarija 1878–1944. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2012.

Dimitrov, G. V. Nastanjanjane i ozemljanjane na bălgarskite bežanci (1919–1939). Blagoevgrad, [VPI], 1985.

Dimitrov, M. Dăržavata i ikonomikata v Bălgarija meždū dve svetovni vojni 1919–1939 g. (Fakti, analizi i ocenki za ikonomičeskata politika). Sofija, Izdatelski kompleks – UNSS, 2014.

Gărdev, K. Bălgarija i Ungarija, 1923–1941. Sofija, Nauka i izkustvo, 1988.

Iliev, I. M. Vojnite i promenite v aktivnoto naselenie. – *Arhiv za stopanska, socialna i pravna politika*, 1930, № 3, s. 36–245.

Ivanov, M. Brutnijat vătreshen produkt na Bălgarija, 1870–1945. Sofija, Siela Norma AD, 2012. [Ivanov, M. The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. Sofia.] <<https://www.nsi.bg/statlib/bg/list.php?iid=DO-010008655>> (11.08.2020).

Kosatev, T. Nastanjanjane na bežancite v Burgaski okrăg (1919–1931 g.). – *Istoričeski pregled*, 1974, № 2, s. 57–69.

Kosatev, T. Politikata na pravitelstvoto na BZNS po bežanskija văpros (1919–1923). – *Izvestija na Instituta po istorija (III)*, 26, 1983, s. 44–79.

K’oseva, Cv. Bălgarija i ruskata emigracija 20-te – 50-te godini na XX v. Sofija, IMIR, 2002.

Kostov, Al. Tărgovskite otnošenija meždū Italija i Bălgarija (1879–1939). – V: *140 godini otnošenija meždū Italija i Bălgarija. Diplomacija, ikonomika, kultura (1879–2019)*. Săst. **St. Baldi, Al. Kostov**. Sofija, IK „Trendil“, 2020, s. 91–110.

Kulturnata integracija meždū čehi i bălgari v evropejskata tradicija. Materiali ot VII ljatna naučno srešta, Varna, 25–27 juni 1999 g. Săst. **D. Ovčarov**. Sofija, Obština Varna, 2000.

Lunin, A. Ruskata emigracija v Bălgarija prez 20-te godini. – *Godišnik na Sofijskija universitet, Istoričeski fakultet*, t. 84–85, 1992, s. 211–232.

Markova, M. Kulturi i granici v edin bălgarski grad prez părvata polovina na XX vek. – „raždaneto“ na Kărdžali. – *Bălgarska etnografija*, 2011, № 2–3, s. 31–56.

Nazărska, Ž. Kulturnoto mnogoobrazie na Bălgarija: Sociodemografsko proučvanie na armenskata kolonija v Stara Zagora (20–60-te godini na XX v.). – V: *Bălgarija v kulturnoto mnogoobrazie na Evropa. Šesta nacionalna naučna konferencija s meždunarodno učastie*, Sofija, 1 noemvri 2008 g. Sofija, 2009, s. 666–676.

Părvanova, R. Demokratičeskijat sgovor i negovoto upravljenie (1923–1931). – *Istoričeski pregled*, 1994–1995, № 3, s. 19–49.

Părvanova, R. Kăm văprosa za pokrovitelstvoto na industrijata pri upravljenieto na pravitelstvoto na Aleksandăr Cankov (1923–1925). – V: *Klio. Sbornik v čest na 65-godišninata na st. n. s. Milen Kumanov*. Sofija, Fond. Arete-Fol, 2008, s. 643–660.

Pejkovska, P. Bălgaro-ungarski naučni vzaimootnošenija, XIX – sredata na XX v. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2005.

Pejkovska, P. Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija, 1912–1944 g. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija – BAN, 2019.

Pejkovska, P. Prebrojavane, trud i obštestvo: ruskata emigracija v Bălgarija prez 20-te godini na XX v. Čast 1–2. – *Istoričeski pregled*, 2014, № 3–4, s. 119–144; № 5–6, s. 232–265.

Pejkovska, P., N. Kiselkova. Ruskata imigracija v Bălgarija spored prebrojavani-jata na naselenieto prez 1920 i 1926 g. – *Statistika / Statistics*, 2013, № 3–4, s. 211–242.

Razvitie na industrijata v Bălgarija 1834–1947–1989. Otg. red. *Berov, L., J. Dimitrov.* Sofija, Nauka i izkustvo, 1990.

Simeonov, I. Pravilnoto položenie na čuždite graždani v sistemata na bălgarskoto položitelno pravo. – *Graždanska misăl*, 1948, № 5–6, s. 5–18.

Sotirova, Zl. Bežancite ot Egejska Makedonija v Petrička okoliya sled Părvata svetovna vojna i ustrojvaneto im (1925–1931 g.). – *Meždunarodna politika*, 2013, № 1–2, s. 234–248.

Topakbašjan, A. S. Armenskata kolonija v grad Ruse v kraja na XIX v. – nača-loto na XX v. Istoriko-demografski harakteristiki. – *Bălgarska etnografija*, 1994, № 2, s. 61–72.

Vačkov, D. Integriraneto na bălgarskite bežanci v stopanskija život na stranata v perioda meždú dvete svetovni vojni. – V: *Nacionalna naučna konferencija „Bălgarskite bežanci v Burgas i regiona 1878–1945 g.“*, Burgas, 27–29.09.2017. Veliko Tărnovo, Faber, 2018, s. 62–73.

Vačkov, D. Intelektualcite i opredeljaneto na stopanskata politika na Bălgarija prez 20-te godini na XX v. <http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=23> (23.10.2018).

Vačkov, D. Makedonskite bežanci i tjahnoto nastanjavane v Bălgarija – finanso-vo-ikonomičeski aspekti na problema (1878 – 30-te godini na XX v.). – *Makedonski pregled*, 2016, № 1, s. 7–18.

Borjas, G. J. The Economics of Immigration. – *Journal of Economic Literature*, 32, 1994, No. 4, pp. 1667–1717.

Gotovska-Henze, T. Slovenšti vystěhovalci do Bulharska. – In: **Podrimavsky, M., D. Kovač** (ed.). *Slovensko na začiatku 20. Storočia: Spoločnosť, stat a národ v suradni-ciach doby*. Bratislava, 1999, pp. 201–215.

Gyáni, G. Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). – *Történelmi Szemle*, 1987–1988, No. 3, pp. 366–378.

Is migration good for the economy? <https://www.ecb.europa.eu/pub/conferences/shared/pdf/20190617_ECB_forum_Sintra/paper_Boersch-Supan.en.pdf> (8.09.2020).

Klep, P. M. M. Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910. – In: *Female Labour before, during and after the Industrial Revolution*. Budapest, 1982, pp. 22–32.

Kránitz, P. P. Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. – *Világtörténet Buda-pest*, 2015, No 3, p. 461–483.

Schybergson, P., K. Vattula. Women's Employment in the Nordic Countries 1870–1940: A Comparative Study. – In: *Female Labour before, during and after the Industrial Revolution*. Budapest, 1982, pp. 52–62.

Scott, J. W., L. A. Tilly. Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe. – *Comparative Studies in Society and History*, 17, 1975, No. 1, p. 36–64.

Taylor, A. Peopling the Pampa: On the Impact of Mass Migration to the River Plate, 1870–1914. – *Explorations in Economic History*, 34, 1997, pp. 100–132.

**„СЛУГИНСКИЯТ ВЪПРОС“ В ГОЛЕМИТЕ
БЪЛГАРСКИ ГРАДОВЕ
(30-ТЕ – 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК) ***

*Росица Стоянова***

**“THE SERVANT QUESTION” IN THE BIG
BULGARIAN CITIES
(1930S–1940S)**

Rositsa Stoyanova

Summary. The article discusses the problems of the status and position of the so-called “womanservants” – a specific social group, visible in the big Bulgarian cities and characterized by mobility. Here we try to show how it has been preserved in the memory of the local community. However, the focus of the study is on the reaction of the state and local authorities and public charity to regulate the girls’ employment, on their relations with employers, on the control of working and leisure conditions, and on social prevention.

Keywords: womanservants, social prevention, public charity

Ключови думи: слугини, социална превенция, обществена благотворителност

В статия, публикувана в печата през 2008 г., известният български журналист и интелектуалец Дмитрий Иванов с носталгия си спомня за домашната прислужница, работила в семейството му. Нонка е „снажна вакарелска мома“, с „бяло боне и бели ръкавици“, работлива и чистница, намираща се във вечна война с гувернантката фрау Гутеф. Тя е привързана към семейството, в което е наета, защото за тях е „нашето момиче“, а не „нашата слугиня“. Предпочита да стои права в тъгля на стаята и да слуша разговорите, когато в дома идват гости. Цялата ѝ заплата се прибира от баща ѝ, вакарелеца, но по идея на стопанката на къщата на Гергьовден,

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Росица Стоянова – проф. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: rositca_st@abv.bg [Rositsa Stoyanova – Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: rositca_st@abv.bg].

Димитровден и Коледа получава като подарък по една златна лира и един златен наполеон за нейния наниз от пендари¹.

Точно така, с положителен знак, е останало явлението в спомените на съвременниците, в паметта на локалните общности. Интервютата на респонденти, направени в рамките на етнологички проучвания в регионите, от които идват момичетата, недвусмислено свидетелстват, че самите те високо оценяват уменията и опита, придобити в градските домове, в които са наети, спомнят си с благодарност и добро чувство за стопаните и стопанките, за живота си в града². Интересни са впечатленията на децата, които те са отглеждали. Например Константин Ламбев Ламбев, интервюиран в рамките на проекта „Русе – портрет на века“, подчертава, че домашните им прислужници са били „член на семейството“, а той се е обръщал към тях с „како“. Те са го приспивали с приказки, разхождали са го в града, били са му „като изповедник“. „Каките“ насадили у него „здравите селски принципи за честност, за отговорност“³. Като успешен и работещ начин за пренасяне и усвояване на градски културни модели в българското село (или поне в определени региони) разглеждат „слугинството“ и колегите етнологи и антрополози⁴.

Не всички момичета и жени от т.нар. слугини обаче попадат при съвестни работодатели. Нерядко към тях се отнасят зле, злоупотребяват със здравето, труда и личното им достойнство. Резултатът е безвъзвратно прекършени лични съдби – част от девойките, огорчени и отчаяни, се прибират по родните места, а други падат в калта на големия град, превръщат се в контингент на криминалната и нравствената полиция, в пациенти на противовенерическите диспансери. И докато първата група жени, както вече казах, са частично или по-пълно представени и в спомени и впечатления на съвременници, и в излезлите в последните години изследвания, другите остават невидими. По тогавашните стандарти те са „презрени“, „нравствено пропаднали“, „вредни за себе си и за обществото“. За тяхната съдба няма спомени, а писаното в научната литература е крайно фрагментарно.

¹ Иванов, Д. Ордена на прекършената патка. – *Сегга*, № 256, 5.11.2008.

² Русе – портрет на века. Разкази и интервюта за Русе и русенци. Съст. и ред. Н. Ненов. Русе, 2000, с. 296–303.

³ Пак там, с. 303–304.

⁴ Пак там, с. 20. В последно време подчертан интерес по темата проявяват колегите Петко Христов и Ния Спасова. Вж. напр.: Христов, П., Н. Спасова. Слугинството в Средна Западна България през първата половина на XX в. – В: *Етнология: Национална, регионална и локална култура*. Съст. В. Паунова, Мл. Любенова. София, 2019, с. 162–179; Христов, П., Н. Спасова. Продължаваща мобилност: случаят на слугинчетата от Тузлука. – *БЕ*, 2020, № 2, с. 210–225.

Именно за тази по-тъмна като човешки съдби и като отношение и грижи на обществото и институциите страна на т.нар. слугински въпрос⁵ спирам вниманието си в настоящия текст. На този етап изложението ми е изградено предимно върху материали, отнасящи се до столицата. Първата причина е свързана с положението на София като „суперград“⁶, със стремително нарастващо население, пъстър в социално отношение център, в който през 20-те и 30-те години на XX в. е съсредоточен в най-голяма степен елитът на страната. Поради това и групата, която разглеждам, и проблемите, възникващи със и около нея, са най-видими и принуждават държавата, местната власт и гражданския сектор да реагират. Втората причина е свързана със състоянието на изворовата база и с етапа на проучване, до който съм достигнала. Данните за останалите по-големи градски центрове са пръснати в различни архивохранилища, в периодични издания и тяхното издирване и систематизиране възприемам като бъдеща своя задача.

Ще се опитам да щрихирам картината в числа. Според официалните данни от преброяването на населението през 1926 г. 14 687 души се местят от селото в града, за да работят като домашна прислуга. От тях огромното мнозинство – 13 896, са жени. Етническите българки сред тях са 13 513⁷. Както подчертава П. Пейковска, секторът „домашна прислуга“ доминира с над 40% в отрасловата структура на активните жени, които мигрират от селата в градовете⁸.

Какво е положението в София? Отново според официалните данни от регистрацията на заетите в столицата домашни помощници от края на 20-те до края на 30-те години на XX в. те са почти 30 000. От тях приблизително половината са престанали да работят, така че към 1939 г. те наброяват според различните източници между 13 000 и 15 000. От регистрираните 96% са млади момичета и жени и само 4% са мъже. Повече от половината – 55%, са наети в български семейства, а останалите работят главно в домакинствата на евреи или при чужди поданици⁹. Като етническа принад-

⁵ Това е терминът, който е популярен навремето и за дълъг период дори влиза в документацията на официалните институции.

⁶ Изразът е на колегата П. Пейковска (вж. **Пейковска, П.** Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: Количествени измерения. – *ИИПр*, 2020, № 1, с. 119).

⁷ Цитирано по обобщените данни, изнесени от П. Пейковска (вж. **Пейковска, П.** Цит. съч., с. 131–133).

⁸ Пак там, с. 115.

⁹ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5, 15, 17; **Бурилков, Д.** Домашните прислужници. – *Известия на Съюза „Обществена подкрепа“*, 1939, № 4–5, с. 5; Отчет за дейността на православното християнско дружество „Св. Василий Велики“ през 1939. София, 1940, с. 5.

лежност и тук решително преобладават българките, което дава повод на хората, занимаващи се с проблемите на групата, да подчертават, че „българската прислуга допринася не малко за изграждане на българския лик – физика, психика и интелект пред съзнанието на чужденците“¹⁰. Любопитни според мен са данните за нивото им на грамотност – 84% от попълните регистрационни карти жени са грамотни¹¹.

Тази информация потвърждава изводите в литературата, че слугинството поражда и оформя специфична социална група, която се отличава с мобилност и така и не добива устойчивост в развитието си. Момичетата, които идват в столицата, а и в другите градове, са много млади – между 14 и 17 години, но сред тях не са рядкост и деца на по 10 години. Според хората, интересуващи се от проблема по силата на служебните си задължения или занимаващи се с благотворителна и социална дейност, водещите мотиви на родителите при изпращането на децата им в града са два: нуждата от материални средства за издръжка на семейството и желанието детето им да се докосне до градския начин на живот, да усвои нови умения и култура, особено в областта на домакинството, и така да получи по-добри възможности за успешно задомяване¹². В столицата момичетата идват от Вакарел, Самоковско и от севлиевските села на Северна България. Пристигат на групи, водени от т.нар. драгомани или от родителите си по Димитровден и по Гергьовден. Обичайният случай е да работят няколко години, около 2–4, след което се връщат на село и се задомяват. Малко от тях се омъжват в града или остават да работят като домашна прислуга в продължение на много години. Единици пък са тези, които започват да упражняват друга професия¹³.

С пристигането им в София за тях и около тях възникват редица проблеми – никой не проверява здравословното им състояние, не разполагат с осигурена работа, изборът на прислужници става, без двете страни да имат информация за условията на труд или за уменията на девойките. Не са рядкост работодатели, които не плащат на момичетата. Така за периода 1933–1935 г. 1156 домашни прислужници са подали подобни оплаквания в полицията, а сумата на неизплатените надници достига около 1,5 млн. лв. Като това е информация, която обхваща само подалите оплаквания¹⁴. Условията

¹⁰ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5.

¹¹ Пак там. Вече цитираният К. Ламбев също подчертава в интервюто си, че „каките“ били „образовани момичета“, всички могли да четат и да пишат и му помагали в уроците (Русе – портрет на века..., с. 303).

¹² ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5.

¹³ Бурилков, Д. Цит. съч., с. 5.

¹⁴ Пак там, с. 8; ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5, 15.

на труд в немалко семейства са крайно лоши: работният ден продължава по 16–18 часа, без почивка, в някои домове третират момичетата като робини. Според хората, запознати с проблемите, само в най-богатите семейства те разполагат със свои стаи, а изхранването им зависи от щедростта и характера на стопанката. Има случаи, когато се наемат деца на по 8–10 години и те се товарят с непосилна за възрастта и физическото им развитие работа. Обичайно към подобни действия и отношение са склонни домакинствата с по-скромни материални възможности¹⁵. Твърде млади, без житейски опит, откъснати от обичайната си среда, оставени без контрол, част от девойките се поддават, както тогава е прието да се казва, на „вредното влияние на улицата“, започват за проституират, имат криминални прояви. Според данни на проучване на Дирекция на полицията, извършено през 1931 г. и базирано на досиетата на проституиращи в столицата жени, 80% от тях са бивши слугини¹⁶.

Мерките от страна и на институциите, и на обществената благотворителност закъсняват в значителна степен. Още към края XIX и началото на XX в. търсенето на помощници за домакинството в градове като Русе, Пловдив, Варна и най-вече в София нараства. Причините са свързани както с увеличаващия се брой на населението там, така и със замогването на обществото и постепенното оформяне на слоеве от него, които могат да си позволят поддържането на домашна прислуга. За най-заможната прослойка наемането на няколко слугини, които да поддържат домакинството, на готвачка, градинар, гувернантка, освен необходимост е и белег на престиж, демонстрация на материално благополучие, на модерен начин на живот. Постепенно поемането на разходите за 1–2 домашни помощнички, понякога за чирак или за перачка, която идва в определени дни от седмицата, вече е във финансовите възможности и на семейства от средна ръка – държавни и общински чиновници, военни, университетски преподаватели, лекари и пр. Резултатът е нарастване на търсенето на домашна прислуга.

Като пример ще дам голямата фамилия на Иван х. Тодоров от Елена. Материалното положение на семейството не е добро след опустошенията, нанесени на града по време на руско-турската война от 1877–1878 г. Въпреки това в края на XIX в. там работят няколко слугини. Успешната реализация на професионалното, стопанското и общественото поприще на синовете и зетьовете на еленския чорбаджия (Теодор Теодоров, Пет-

¹⁵ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 7; Бурилков, Д. Цит. съч., с. 5–9.

¹⁶ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 7; Петкова, Р. Полиция и обществени грижи. – *Полицай*, 1940, № 5–6, с. 125; Петкова, Р. Институт за девизи. – *Обществена подкрепа*, 1940, № 4–5, с. 8.

ко Теодоров, Георги Губиделников, Стефан Бобчев, Михаил Маджаров, Стефан Огнянов) им дава възможност да построят и поддържат първоначално в Русе, а после в столицата красиви и елитни жилища, вили в с. Марково, Банкя и Чамкория. Съвсем естествено за поддръжката на тези представителни домове е нужна и те наемат домашна прислуга. Любопитна е кореспонденцията между жените във фамилията, които често обсъждат „своите момичета“, разменят си информация и търсят добри домашни помощнички¹⁷. Както личи от изнесените данни, практика е да се наема прислуга и в по-заможните еврейски семейства, в домовете на чужденци, живеещи в страната.

С нарастването на търсенето обаче се множат и проблемите. За дълъг период от време държавата и местните власти се придържат към позицията, че изборът, наемането и взаимоотношенията между работодателите и слугините са частни въпроси и не се нуждаят от допълнителна регулация. Единственият опит за известна намеса е регламентиран с приетия през 1907 г. Закон за столичната полиция. Наред с другите постановления в него Отделението за обществена безопасност се натоварва и с контрола на т.нар. комисионерски бюра, чрез които се наемат слуги, слугини, дойки, къщи и пр.¹⁸ Обществената благотворителност, която през първото десетилетие на XX в. набира сериозен опит, разполага с един немалък кръг от деятели и симпатизанти и отваря първите социални заведения – домове за сираци и за самотни възрастни хора, безплатни ученически трапезарии и летни колонии, също не забелязва проблемите на разглежданата социална група и не ги поставя на вниманието на обществото и властите.

В резултат първите конкретни действия идват едва в средата на 20-те години и са по линия на местната власт и на полицейските структури. През 1925 г. при формирането на Дирекция на полицията се слага началото и на т.нар. Отделение за нравствеността, шеговито наричано „Веселото отделение“. В плана му за борба с проституцията наред с откриването на възпитателни приюти, на бюра и работилници за жените, с основаването на дружество за тази цел се предвижда и уреждане на „слугинския въпрос“¹⁹. Всъщност това е и сред главните задачи на новата полицейска структура. Според дългогодишната служителка в нея Райна Петкова дори и десетилетие по-късно домашните прислужнички са един от основните обекти, с които се работи в посока на превенция от „престъпност и морално про-

¹⁷ НБКМ–БИА, ф. 273, а.е. 3127, л. 3–4; ПД 11127/53; НА–БАН, ф. 44К, оп. 1, а.е. 428, л. 3; ЦДА, ф. 568К, оп. 2, а.е. 444, л. 1.

¹⁸ ДВ, № 3, 4.01.1907; Саздов, Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София, 2008, с. 434.

¹⁹ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 16.

падане“ на деца и младежи²⁰. Четири години по-късно, през 1929 г., при Столичното полицейско комендантство се създава специално бюро и се въвежда задължителна регистрация на слугините. Според новите правила всички домакинства, съдържателите и управителите на хотели, бирарии, кръчми, гостилници и пр., които ползват слуги, са длъжни да попълнят и регистрират в бюро то специални „слугински карти“ за своите служители. Наред с личната информация в тях се дават данни за предишни работодатели, било ли е осъждано лицето, има ли противообществени прояви, причини да напусне предишната си работа и пр. В бюро то се приемат и обработват също и оплаквания от двете страни. Работодателите се облагат и с т.нар. слугинска такса, събирана от Общината²¹.

В началото новите изисквания не се спазват и причините са лесно разбираеми – нежелание да се плаща общинската такса, опит да се забиколят забраните в законите за народното здраве и за народното образование, забраняващи наемането на деца под 14 години, недобросъвестност при изплащането на дължимите възнаграждения. Постепенно действията се канализират и броят на регистрираната прислуга се увеличава. Самите държавни органи и местната власт гледат на регистрацията и като начин за по-ефикасното облагане на работодателите, и като опит за регулиране на отношенията между двете страни. След като усилията и призивите на отделни общественици и хора, ангажирали се със социална работа и благотворителност, да се постави този вид труд под защитата на съществуващото трудово законодателство не дават резултат, именно чрез регистрацията се следи да не се наемат лица, ненавършили 14 години.

В следващите години се засилва намесата на държавните органи в посока на контрол и преследване, но и на разширяване на социалната превенция. През 1931 г. при Дирекция на полицията се формира Служба за борба със социалните злини, която проучва положението на домашните прислужници и се опитва да изработи и въведе процедури и стандарти при наемането им на работа. През 1929 г. със Закона за народното здраве (чл. 166) се забранява отварянето на публични домове, нарушителите се квалифицират и се наказват като сводници по силата на Наказателния закон, а полицията започва да преследва подобни прояви. От своя страна служителите на новата структура разпитват арестуваните „безнравствени момичета“, събират и обобщават информацията за тях. Така постепенно изкрystalизира фактът, че „почти всички“ от тези жени са бивши слуги-

²⁰ Петкова, Р. Полиция и ..., с. 125.

²¹ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5, 7, 16. Според публикации в печата Столична община въвежда слугинската такса още преди тази дата (вж. Бурилков, Д. Цит. съч., с. 11).

ни, „изпъдени от работодатели, използвани от приятели и посреднически бюра“, попаднали „в ръцете на сводници и сутеньори“. Полицейските органи при нужда ги изпращат в болница или ги предават на близките им, опитват се да ги настанят на работа. Явно много от проблемите продължават да идват от посредническите бюра, което кара Службата още през 1931 г. да въведе изискване за задължителната регистрация на бюрата и да засили контрола върху дейността им. Продължават и усилията за възможно най-пълно обхващане на домашните прислужници в задължителната регистрация²². В рамките на мерките, насочени към превенцията им, през 1932 г. в едно от помещенията на Захарна фабрика е открит Приют за закрила на младото момиче. Домът разполага с 30 легла и се издържа от Дирекция на полицията. По време на престоя момичетата се обучават в домакинство, ръчна работа, преподават им се някои общо-образователни предмети. Закрит е през 1936 г. поради липса на средства за издръжката му. Според оценката на служителите, занимаващи се с приюта, по този начин били спасени „много момичета, силно изложени на нравствена поквара“²³.

Обществената благотворителност, макар и късно, също забелязва тази категория работещи жени. С амбицията да се грижи за „материалните, здравните и морални интереси на домашните прислужници“ през 1933 г. в столицата се учредява Комитет за закрила на младото момиче. Новата гражданска структура не просто има подкрепа от страна на полицейските власти и на Общината, но вероятно именно те дават и подтика за учредяването ѝ. На Комитета е прехвърлено стопанисването на Приюта за закрила на младото момиче. Организацията си поставя и други амбициозни задачи. Тя се опитва да привлече и организира момичетата на принципа на самопомощта, като ги накара да членуват в Комитета и да внасят минимални месечни парични вноски. Със събраните средства се планира да се открие Дом на домашната прислужница, в който девойките да могат да нощуват при нужда, да се организира здравното им обслужване и правната им защита, да се развие просветна дейност сред работодателите. Инициативата трудно преодолява инерцията и наслоените предубеждения, не се радва на особена популярност и Комитетът прекъсва своята дейност през 1936 г.²⁴

Значително по-успешни се оказват действията на русенската общественост. С цената на много усилия на 1 май 1932 г. в града се поставя началото на т.нар. Слугинско бюро. Заслугата е на дамите от дружество „За-

²² ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 7, 16.

²³ Пак там, л. 7.

²⁴ Бурилков, Д. Цит. съч., с. 13; Петкова, Р. Полиция и ..., с. 125.

крила“. Организацията е една от успешно действащите на благотворителното поприще структури в крайдунавския град. Образувана е през 1929 г. с главната задача да съхрани „нравствено и материално девизи и жени, които учат или работят извън родния дом“ и „живеят в неблагоприятни условия“²⁵. Именно в рамките на тази програма дружеството се насочва и към подпомагане на домашните помощнички. Чрез отварянето на „Слугинското бюро“ дейците на обществената благотворителност се опитват да упражняват контрол върху младите и неопитни момичета, да им помогнат да запазят „своето човешко достойнство“ и добро поведение, да въздействат върху гражданите, които ги наемат. Бюрото се заема със събирането и предоставянето на информация за уменията и опита на момичетата, с намирането на подходяща работа за тях, с изглаждането на конфликтите между работодатели и прислужници. Урежда се и специална стая, в която девойките могат да живеят, докато ги наемат. Срещу тези услуги работодателите и момичетата заплащат неголеми такси. Така се поставя началото на една дейност, която постепенно печели популярност сред гражданството, и което е особено важно – завоюва доверието на девойките, идващи да търсят работа в крайдунавския град. В следващите години Бюрото извършва полезна посредническа работа²⁶.

След държавния преврат на 19 май 1934 г. и влизането в сила на редица закони в социалната сфера мерките в посока на регулиране на „слугинския въпрос“ се разширяват. Променя се и визията за същността и значимостта му. В печата и в množащите се специализирани издания се появяват нови и повече материали, посветени на темата, разширява се кръгът от хора, интересуващи се от нея, търпи развитие дори самата терминология, която се употребява във вестникарските публикации и в официалните документи. Редица статии са подписани от Райна Петкова и тук ще се спра специално на тях поради положението, която тази немного известна деятелка заема и като служебна заетост, и като обществена дейност²⁷. Родена е в

²⁵ За организацията и нейната цялостна дейност вж. подробно **Николова, В., Р. Стоянова**. Държавната политика и благотворителните организации в Русе между двете световни войни (1918–1939). – В: *Алманах за историята на Русе*. Т. 4. Русе, 2002, с. 288–301.

²⁶ ЦДА, ф. 264К, оп. 6, а.е. 45; Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951. Т. 3. София, 2011, с. 439.

²⁷ Името на Райна Петкова стана известно благодарение на публикациите на колегата Кристина Попова (вж. **Попова, К.** Преводачка, юристка, полицайка, феминистка? Райна Петкова и развитието на женската професионална социална работа през 30-те години на XX в. – В: *Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена*. Благоевград, 2005, с. 132–148).

Търново на 10 септември 1895 г. в семейство на занаятчия, но живее в Севлиево. Завършва Плевенската девическа гимназия и право в Софийския университет. Известно време работи в Министерство на финансите. Със съдействието и препоръките на известната деятелка на женското движение в България Димитрана Иванова през 1929 г. заминава да учи в Академията за социална и педагогическа работа на жените в Берлин²⁸. Връщайки се в България през 1931 г., Петкова започва работа в Службата за борба със социалните злини към Дирекция на полицията. Тук тя остава чак до 1944 г. като за известен период от време заема ръководен пост в нея. Същевременно развива активна обществена дейност като член на управителните тела на Дружеството за борба с детската престъпност, на Православното християнско дружество „Св. Василий Велики“, на софийския клон на Съюза „Обществена подкрепа“. Тя е сред инициаторите и преподавателите във Висшата социална школа на Българския женски съюз, преподава в първите курсове за жени полицайки. Активно се включва с публикации и преводни материали в дискусиите за насоките на обществените грижи през 30-те и 40-те години²⁹.

На „слугинския въпрос“ Петкова се спира в няколко статии, посветени на борбата и мерките срещу проституцията и на работата с „безнадзорните деца и юноши“. Възгледите и препоръките в тях повтарят служебните ѝ доклади и справки³⁰. Според нея „чистотата“ на нравите, характерна за страната и специално за столицата в близкото минало, вече не съществува. Като причини тя изтъква както промените в обществените условия, така и индивидуалните човешки недостатъци. Сред първите Петкова, а и други автори, нареждат откъсването на момичетата от домашната им среда в ран-

²⁸ Академията се създава в средата на 20-те години на XX в. с цел да допълни образованието на жени, които имат намерение да работят в социалната сфера. Сътрудници и лектори в нея са някои от най-изтъкнатите психолози и философи, като проф. Едуард Шпрангер, проф. Карл Густав Юнг, проф. Ернст Касирер, изтъкнатата деятелка на женското движение в Германия д-р Гертруд Боймер. За Академията и престоя на Р. Попова в нея вж. подробно: **Попова, К.** Цит. съч., с. 137–139.

²⁹ Кристина Попова е издирила и съставила библиография с 27 разработки на Петкова, публикувани в списанията „Полицай“, „Обществена подкрепа“, „Обществено подпомагане“, „Нашето дете“, „Медико-педагогическо списание“, и прави дълбочен анализ на основните ѝ тези (вж. **Попова, К.** Цит. съч., с. 140–145).

³⁰ В архивния фонд на МВРНЗ (ф. 264К) в ЦДА са съхранени два служебни материала. Единият, озаглавен „Обществени грижи за застрашените от нравствена поквара – Домашни прислужници“, носи дата 21 май 1937 г. и е подписан от нея като „завеждащ предпазна служба“. Вторият документ, със заглавие „Слугински въпрос“, не е датиран и подписан, но цели пасажии от него присъстват в публикациите ѝ в печата (вж. ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 7–15, 16–18).

на възраст, липсата на съзнание сред гражданите и пагубното влияние на войните, довели до „материално и морално разорение на народите“. В индивидуалните особености, водещи до пропадане и криминални прояви, се включват „лоши черти на характера“, „вродени лоши наклонности“, „лоша наследственост“ и пр.³¹ Рецептата ѝ за справяне с тези явления може да бъде обобщена със следните три понятия: „отстраняване, превъзпитаване и облагородяване“³². Тя убедено апелира за законодателни и административни мерки срещу неморалните постъпки на тези момичета (проституция, кражби и пр.), за преследване на сводници и сутеньори, за отделяне на жените, „закоравели“ в подобни прояви, от „жертвите“. В тази насока, както отбелязва Кр. Попова, във възгледите ѝ се очертава ясно влиянието на опита на националсоциализма в Германия за „социално дисциплиниране и контрол“ на обществото. Акцент и в служебните ѝ доклади, и в материалите, публикувани в печата, се поставя на нуждата от разширяване на институциите за социална превенция и терапия по отношение на тази социална група. За да се постигнат реални резултати, според Петкова е нужно близкото сътрудничество между държавните органи и организациите на обществената благотворителност³³.

Други автори, изкушени в проблематиката, обръщат внимание именно на ключовата роля на работодателите за опазване на морала и здравето на момичетата. „Както полицейското комендантство полага всички усилия, за да даде на гражданите добра прислуга – пише Мара Георгиева, – така и гражданите трябва да положат максимум усилия за възпитанието на тази прислуга.“ И продължава, че само близкото сътрудничество на гражданство и отговорна власт ще даде възможност „да се изградят достойния лик на нашата слугиня, като една добра домакиня, добра майка и достойна единица на българското общество“³⁴. Или, ако се опитам да резюмирам казаното дотук, през втората половина на 30-те и 40-те години на XX в. „слугинският въпрос“ вече се мисли и осъзнава като съществен социален проблем, нуждаещ се от нови подходи и мерки.

И те не закъсняват. На преден план отново е столицата. В средата на септември 1934 г. Службата за борба против социалните злини при Дирекция на полицията със съдействието на Дирекция на народното здраве, Сто-

³¹ Петкова, Р. Институт за ..., с. 7–8; Петкова, Р. Полиция и ..., с. 125; вж. също: Бурилков, Д. Цит. съч., с. 9–10; Георгиева, М. Слугинският въпрос у нас. – ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5; Отчет за дейността на ..., с. 3.

³² Изразът е на К. Попова (вж. Попова, К. Цит. съч., с. 140).

³³ Пак там, 142–143; Петкова, Р. Институт за ..., с. 7; ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 7, 15, 16.

³⁴ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 5.

личното полицейско комендантство и Бюрото за обществени грижи при Столичната община формират Служба за надзор, настаняване и просвета на домашните помощници в София. Издадена е специална наредба, която регламентира не само задълженията на новата структура, но и се опитва да обхване и въведе регулации в цялостния процес на наемане на момичетата, в правата и задълженията на работодателите и на драгоманите/родителите³⁵. Службата или Бюрото³⁶ е към Дирекция на полицията, но при подбора и назначаването на служителите в нея се търсят мненията и препоръките на Дирекция на народното здраве и на Столичната община. Тя е натоварена с контрола върху цялостния процес на наемане и регистрация на момичетата – от довеждането им в столицата от драгоманите или родителите до спазаряването/освобождаването им от работа. Служителите ѝ извършват и ежегодното презаписване на момичетата, които остават да работят при старите си стопани. Към Службата се отправят и тя взема отношение по всички спорове и оплаквания от страна и на домашните помощници, и на работодателите (чл. 2, 15, 22, 27, 29). Граждани, желаещи да наемат момичета за своите домакинства, без да ползват услугите на драгоманите, могат да се отнесат и директно към служителите ѝ, тъй като тя има и такива правомощия. За целта заплащат еднократна такса, която варира от 50 до 200 лв. в зависимост от заплатата, определена за домашната помощница (чл. 33). От своя страна Общината продължава да събира „слугинската такса“³⁷.

В документа за пръв път се дава дефиниция на понятието „домашна помощница“³⁸. Според чл. 3 от него това е лице, „което срещу уговорено възнаграждение си дава физическия труд за чисто домашна работа за срок по-дълъг от 15 дни“. Записано е, че момичетата трябва да са навършили 14 години и да нямат „умствен, психичен или физически недостатък“, които да ги правят неспособни за работа (чл. 5). Определя се обхватът на т.нар. домашна работа, като специално се подчертава, че за тежък физически труд трябва да се наемат специални работници, а не с нея да се товарят прислужниците. Доста подробно са описани техните задължения: да изпълняват работата си добросъвестно, да уважават работодателите си, да се държат и обличат прилично, да не посещават питейни заведения, хотели и компрометирани къщи, да пазят поверените им вещи и др. (чл. 5). От

³⁵ Наредба № 45739 на МВРНЗ. Дирекция на полицията за домашните помощници (слугините). София, 14 септември 1934 г. – ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 6.

³⁶ В документа се използват и двата термина.

³⁷ Според данни на обществените организации през 1937 г. събраната от Столична община „слугинска такса“ достига значителната сума от 1 600 000 лв. (Отчет за дейността на..., с. 3).

³⁸ Вече не се говори за слугини.

своя страна работодателите са длъжни да плащат ежемесечна заплата на своите помощници. Интересен момент е, че парите не се дават на ръка, а се внасят в спестовна книжка, която трябва да бъде представена при всяко поискване от властите. Родителите могат да ползват от тези средства само с разрешение на Бюрото (чл. 9). Работодателите се грижат за здравето на момичетата, като всички те се ползват от безплатно болнично и амбулаторно лечение (чл. 10). Документът регламентира даването на време за почивка на домашните прислужнички, начина на напускането на дадена работа и пр. (чл. 11, 13, 14). Строго се забранява малтретирането на момичетата, както и изпращането им вечер след определен час извън дома без придружител (чл. 12).

Специален раздел от Наредбата е посветен на процедурата по наемане на момичетата. Според него те могат да бъдат водени в София от техни близки или от драгомани. Право да бъде драгоман има „всеки български гражданин, навършил 30 годишна възраст, неосъждан, ползващ се с добро име и получил позволение да драгоманствува от общинското управление на своето местоположение“ (чл. 18). Всяка община му предава момичетата със заверен списък, съставен, след като се вземе съгласието на родителите или настойниците им. Позволителните на драгоманите се издават от общинските власти за срок от една година (чл. 18, 19). Пристигайки с момичетата в столицата, посредниците са задължени да предадат списъците в Службата, срещу което получават право да пазарят девойките. След като ги настанят на работа, те дават отчет на полицейските служители и същевременно депозират в общината, откъдето са момичетата, препис от първоначалния списък, в който са отбелязани името и адресът на съответния работодател (чл. 22, 23, 28, 29). Срещу тези услуги драгоманите вземат като комисиона 8% от шестмесечната заплата на домашните помощници (чл. 31). В Наредбата са предвидени и някои мерки за предотвратяване разпространението на заболявания: при идването си драгоманите са задължени да носят медицинско удостоверение, че в селищата, от които са момичетата, няма заразни заболявания; столичните градски амбулатории издават медицински бележки, че те са здрави (чл. 21, 24). Последният член на документа регламентира откриването към Бюрото на дом, в който да преспиват чакащите работа девойки. В него ще се провеждат и просветни курсове за тях (чл. 38).

В този му вид документът отразява вижданията и амбициите на полицейските и общинските власти в столицата за справяне с най-наболените проблеми на социалната група „домашна прислуга“ чрез максимално регламентиране и контрол върху процеса на наемането ѝ, чрез намеса във взаимоотношенията работодатели – работници и чрез засилване на социалната превенция. Резултати от приложението му определено има. Значително нараства броят на регистрираните в Службата момичета, полицейските

служители вземат отношение към все по-голям брой постъпили оплаквания за неизплатени заплати или лошо отношение³⁹. Така се постига известно „изсветляване“ на този сектор от трудовия пазар, без да се премахват, се тушират някои от най-разпространените и тревожни явления, като малтретиране и злоупотреби с момичетата, склоняване към проституция и кражби, разпространение на заразни болести и др.

Същевременно редица удачни постановки на Наредбата остават само добри пожелания. Причините са комплексни, но най-видими сред тях са липсата на средства и на достатъчно и подготвени кадри, които да се заемат професионално с проблемите. Домът за преспиване на домашна прислуга е открит в помещение под наем на ул. „6 септември“ № 12. Както отчитат служителите на Бюрото, условията са направо мизерни – малко на брой легла, оскъдно обзавеждане, невъзможност да се поддържа елементарна хигиена. Така в него се подслоняват само „съвсем бедните и изпаднали момичета“. В Бюрото за настаняване на работа, открито към Службата, е заета само една чиновничка, която едновременно е и домакин на Дома. Регистрацията на домашната прислуга се извършва в малко и неудобно помещение в Столичното полицейско комендантство. През 1937 г. от Службата настояват за по-щедро финансиране, така че да се съберат в едно здание регистрацията на прислугата, Бюрото за настаняване на работа, Домът за преспиване, служителите, заети с уреждане на споровете между момичетата и работодателите, с проверка на слугините и с контрола над драгоманиите. За целта се иска годишен бюджет в размер на 457 000 лв., с които да се покриват разходите за наем на помещение, заплати на персонала, режимни, обзавеждане и др. В по-широк смисъл се предлага да се приеме специален закон, за този вид труд⁴⁰.

Исканията, общо взето, не се осъществяват. Това, в което се постига реален напредък, е ангажирането на обществената благотворителност с проблемите на слугините и установяването на ползотворно сътрудничество между нея и полицейските органи. По примера на международната организация „Приятелките на младото момиче“ през 1934 г. се формира група със същото наименование при Българския женски съюз (БЖС). Нейните деятельки успяват да наемат помещение на Централна гара и да уредят специална служба за посрещане и упътване на момичета, които търсят работа като прислуга и пристигат в столицата непридружени от драгомани или родители. В Дома на БЖС всяка седмица се дават съвети и упътвания на девойки, изпаднали в беда и в „безпомощно състояние“⁴¹.

³⁹ ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 17, л. 17.

⁴⁰ Пак там, л. 7, 14–15, 17–18.

⁴¹ Бурилков, Д. Цит. съч., с. 19.

Слага се началото и на нова гражданска организация, чиито усилия са насочени конкретно и единствено към грижи за домашната прислуга. През 1934 г. в столицата се формира Православното християнско дружество „Св. Василий Велики“. Първоначално Дружеството си поставя задачи, сходни с тези на православните християнски братства – чрез беседи и просвета да съдейства за религиозно-нравственото възпитание на момичетата. Постепенно членовете му, повече от половината жени от столичната средна класа и интелигенцията, осъзнават, че културно-просветната дейност е крайно недостатъчна, а „слугинският въпрос“ се е превърнал в „сериозен социален и народностен въпрос“. Необходими са решителни мерки, в противен случай според дейците на обществената благотворителност се създава заплахата както за „здравето на столичното гражданство“, така и за „здравето, морала и духа на българското село“⁴².

Разбиранията им се споделят от Дирекция на полицията и през 1937 г. тя прехвърля върху Дружеството правото да поддържа Дома за преспиване на нуждаещи се момичета, натоварва го с откриването на Бюро за настаняване на работа и със събирането на определената за тази услуга такса. Известни суми са отпуснати и от Общината и Касата за обществено подпомагане при Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ). Така става възможно Домът да бъде преместен в нова сграда и да отвори врати през следващата 1938 година. Разполага с 20 легла. Първоначалните намерения са в него да преспиват безплатно регистрирани домашни прислужнички, останали без работа. Напливът е голям – само за половин година, от 1 юли до края на 1939 г., през социалното заведение преминават 1312 момичета (2635 нощувки). Недостигът на помещения и леглови фонд се чувства особено по време на масовото пристигане на момичетата в София по Димитровден и Гергьовден. Въпреки че това не влиза в плановете на Дружеството, то се опитва да осигури подслон и за тях, като наема временни помещения и поставя настоятелно проблема пред полицейските и общинските власти. Домът се издържа с помощта на държавата и Общината, но основно разчита на дружествените приходи. Последните са значителни, тъй като всички регистрирани домашни прислужници в столицата се записват задължително като спомагателни членове на организацията и плащат определен членски внос⁴³.

Доброто финансово положение дава възможност на Дружеството да се ангажира и с редица други дейности. От есента на 1938 г. започва оборудването в Дома на медицински кабинет и амбулатория, на малка баня

⁴² Отчет за дейността на..., с. 3.

⁴³ Пак там, с. 3, 4, 6.

с дезинфекционен апарат, наема се медицински персонал, състоящ се от рентгенолог, специалист по венерически болести и милосърдна сестра. През 1940 г. е обзаведена и рентгенова лаборатория. Дружествените членове се опитват да въведат задължителни медицински прегледи за домашната прислуга. Само през 1939 г. в здравната служба на Дома са прегледани 14 532 девойки, от които за 1524 е установено, че страдат от различни заболявания⁴⁴. Организира се и специално бюро (служба) към Дома, което се занимава с разглеждане на жалби, постъпили от момичета и от работодатели⁴⁵. Службата за настаняване на работа към социалното заведение помага на жените в търсене на подходящ работодател. Както дейците на дружествената благотворителност констатира, търсенето на домашна прислуга в столицата е много голямо – само за шест месеца към Службата са се обърнали за помощ 4563 работодатели. Организацията прави опити да се намеси по-решително в процеса на намиране на „зdravi и морални момичета“ чрез ангажиране на свещениците и на земеделските задруги в селищата, откъдето обичайно идват девойките. Не постига особен успех, поради което не предприема никакви мерки срещу драгоманите въпреки призивите от различни страни⁴⁶.

Дружеството инициира и изработването на Общ правилник-наредба за домашните прислужнички в България⁴⁷. В част от постановките си документът повтаря или разширява и доизяснява правилата, вече въведени в столицата с Наредбата от 1934 г. Внася обаче и много нови моменти. Неясно по какви съображения с него се „допуска“ и наемането като прислуга на деца, навършили едва 12 години (чл. 4). В частта за правата и задълженията на работодателя е записано, че той изплаща редовно в края на месеца уговореното предварително заплащане, като за залог до напускането на момичето задържа една месечна заплата; че при регистрацията на прислужничката подписва декларация, че в семейството му няма бол-

⁴⁴ В Отчета са публикувани следните данни за установените заболявания: 740 момичета страдат от неактивна туберкулоза, 48 – от активна туберкулоза, 267 имат краста, други 63 са с различни екзemi и кожни болести и едва 12 са с венерически заболявания (вж. Отчет за дейността на..., с. 3–4).

⁴⁵ За 1939 г. Дружеството отчита, че в бюрото са постъпили 481 оплаквания от домашни помощници за неизплатени заплати, 41 жалби са от работодатели срещу момичета, главно за напускане на работа без предупреждение, 18 са сигналите на работодатели срещу драгомани и други 4 са срещу други работодатели. Извън тях жалби постъпват и директно в Дирекция на полицията (вж. Отчет за дейността на..., с. 4–5).

⁴⁶ Пак там, с. 6.

⁴⁷ ДВ, № 97, 3.05.1939.

ни от туберкулоза или венерически заболявания (чл. 8, 10). Регламентира се правото на свободно време за почивка, сън и възстановяване на домашните помощници⁴⁸. На работодателите нехристияни се забранява да възлагат на прислужнички християнки пране, голямо чистене и пр. по време на големите християнски празници, да им пречат да поствят и да ходят на църква (чл. 14). Като посредници в процеса на „спазаряване“ фигурите на близките и на драгоманите⁴⁹ се запазват, но наред с тях се появяват дружествените и общинските бюра за домашна прислуга (чл. 21, 23). Медицинският преглед преди настаняване на работа става задължителен (чл. 22).

Нов момент е детайлното регламентиране на положенията, свързани с регистрацията на наеманите девойки. Тя става задължителна за територията на цялата страна и се извършва от полицейските власти по места (чл. 27). При регистрацията всяка домашна прислужница получава „служебна книжка“, в която са вписани личните ѝ данни и тези на работодателя, размерът на заплащането, датите на постъпване и напускане на работа. Същевременно бюрата/службите за домашни прислужнички са задължени да водят и досиета на момичетата, в които се вписва подробна информация, получена от работодателя, за „подготовката, характера и поведението“ им (чл. 30).

Предвижда се и разширяване на обществените грижи за тази социална група. Правилникът задължава да бъдат открити специални домове за домашна прислуга „във всеки населен пункт, където нуждата налага“. С тази задача се натоварва обществената благотворителност и нейните организации при съдействието на полицейските, общинските и здравните власти и на Българската православна църква. В тези домове се съсредоточават всички обществени грижи за девойките – настаняване на работа, медицински преглед, уреждат се спални за преспиване, курсове за обща и домакинска подготовка, читални и библиотеки, служба за контролиране живота на девойките, в която се ангажират проверителки с познания по обществени грижи (чл. 38–39). Правилникът регламентира едно от главните искания на софийското Дружество „Св. Василий Велики“ – събирането на членски внос от т.нар. спомагателни членове на дружествата. В одобрения от МВРНЗ устав на Дружеството такива за столицата са всички домашни

⁴⁸ Момичетата имат право на време от 8 часа за сън, 1 час дневно като обедна почивка, по няколко свободни часа всяка неделя и платен отпуск от 10 дни, след като са работили 1 година. За всяка следваща година отпускът се увеличава с 5 дни (чл. 9, 11, 12).

⁴⁹ Вече се наричат „лица, изпращани от общинската власт“.

прислужнички. Върховният контрол върху обществените грижи за тази категория нуждаещи се е поверена на специален комитет, в който са представени МВРНЗ, църквата, Дирекция на полицията, Столична община, съюзите „Обществена подкрепа“ и за закрила на децата в България, БЖС и Дружество „Св. Василий Велики“.

Как и доколко се спазват изискванията на Правилника, ми е трудно да преценя на този етап от проучването на архивните материали. Все пак очевидно настъпват промени. Сред архивните материали на редица градски общини от този период са запазени списъци и сведения за жителите, които имат домашна прислуга, досиета на слугини и пр.⁵⁰ Като един от най-значимите успехи на влизането в сила на Правилника-наредба дейците от Дружество „Св. Василий Велики“ оценяват постигнатия напредък в регистрацията на домашната прислуга. На основание на неговите разпоредби в столицата започва масова проверка на тази регистрация, като според организацията в началото на 1940 г. остават незаписани едва 2000–3000 от наетите момичета. Като използва включването си в тази обща проверка, Управителният съвет се заема с провеждането на пълна социална анкета сред домашните прислужнички.

* * *

За дълъг период от време т. нар. слугински въпрос се пренебрегва и от държавата, и от общините, и от обществената благотворителност. Първите мерки са предприети едва в средата на 20-те години на XX в., и то в столицата, където тази социална група е най-многобройна и проблемите ѝ са най-видими. От средата на 30-те години усилията и на властите, и на гражданските организации се засилват и постепенно се разпростират върху цялата страна. Насоките са максимално регламентирани и контрол върху процеса на наемане на домашна прислуга, намеса във взаимоотношенията работодатели – работници и засилване на социалната превенция. Търсят се възможности и работещи модели за съвместно действие и координиране на усилията на властите и структурите на обществената благотворителност. Без да са решени, проблемите са поне туширани и вероятно и това е една от причините явлението „слугинство“ да се помни предимно с положителен знак, като трансфер на градски културни модели.

⁵⁰ Вж. например: ДА – Разград, ф. 3К, оп. 1, а.е. 42; ф. 47К, оп. 1, а.е. 373; ДА – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 467, 940, 943; ф. 205К, оп. 1, а.е. 660; ДА – Монтана, ф. 5К, оп. 1, а.е. 114, 113 и др.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив (ДА) – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 467, 940, 943; ф. 205К, оп. 1, а.е. 660.

ДА – Разград, ф. 3К, оп. 1, а.е. 42; ф. 47К, оп. 1, а.е. 373.

ДА – Монтана, ф. 5К, оп. 1, а.е. 114, 113.

Научен архив на БАН (НА–БАН), ф. 44К, оп. 1, а.е. 428.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий – Български исторически архив (НБКМ – БИА), ф. 273, а.е. 3127; ПД 11127/53.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 264К, оп. 6, а.е. 45; оп. 7, а.е. 17; ф. 568К, оп. 2, а.е. 444.

Периодичен печат

Държавен вестник (ДВ), № 3, 4 януари 1907 г.; № 97, 3 май 1939 г.

Сега, № 256, 5 ноември 2008 г.

Изследвания

Бурилков, Д. Домашните прислужници. – *Известия на Съюза „Обществена подкрепа“*, 1939, № 4–5.

Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951. Т. 3. София, БДФ/ИК „Петко Венедиков“, 2011.

Николова, В., Р. Стоянова. Държавната политика и благотворителните организации в Русе между двете световни войни (1918–1939). – В: *Алманах за историята на Русе*. Т. 4. Русе, 2002, с. 288–301.

Отчет за дейността на православното християнско дружество „Св. Василий Велики“ през 1939. София, 1940.

Пейковска, П. Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: Количествени измерения. – *Исторически преглед*, 2020, № 1, с. 91–143.

Петкова, Р. Институт за девизи. – *Обществена подкрепа*, 1940, № 4–5.

Петкова, Р. Полиция и обществени грижи. – *Полицай*, 1940, № 5–6.

Попова, К. Преводачка, юристка, полицайка, феминистка? Райна Петкова и развитието на женската професионална социална работа през 30-те години на XX в. – В: *Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена*. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2005, с. 132–148.

Русе – портрет на века. Разкази и интервюта за Русе и русенци. Съст. и ред. **Н. Ненов**. Русе, Изд. Клуб „Отворено общество“ – Русе, 2000.

Христов, П., Н. Спасова. Продължаваща мобилност: случаят на слугинчетата от Тузлука. – *Българска етнология*, 2020, № 2, с. 210–225.

Христов, П., Н. Спасова. Слугинството в Средна Западна България през първата половина на XX в. – В: *Етнология: Национална, регионална и локална култура*. Съст. **В. Паунова, Мл. Любенова**. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, с. 162–179.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен архив (CDA), f. 264K, op. 6, a.e. 45; op. 7, a.e. 17; f. 568K, op. 2, a.e. 444.

Държавен архив (DA) – София, f. 41K, op. 1, a.e. 467, 940, 943; f. 205K, op. 1, a.e. 660.

DA – Montana, f. 5K, op. 1, a.e. 114, 113.

DA – Razgrad, f. 3K, op. 1, a.e. 42; f. 47K, op. 1, a.e. 373.

Naučen архив на BAN (NA–BAN), f. 44K, op. 1, a.e. 428.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij – Български исторически архив (NBKM – BIA), f. 273, a.e. 3127; IID 11127/53.

Periodicals

Държавен вестник (DV), № 3, 4 januari 1907 g.

DV, № 97, 3 maj 1939 g.

Sega, № 256, 5 noemvri 2008 g.

Published studies

Burilkov, D. Domašnite prislužnici. – *Izvestija na Săjuza „Obštestvena podkrepa“*, 1939, № 4–5.

Enciklopedija Daritelstvoto. Dariteliski fondove i fondacii v Bălgarija 1878–1951. T. 3. Sofia, BDF/IK „Petko Venedikov“, 2011.

Hristov, P., N. Spasova. Prodălzavašta mobilnost: slučajat na sluginčetata ot Tuzluka. – *Bălgarska etnologija*, 2020, № 2, s. 210–225.

Hristov, P., N. Spasova. Sluginstvoto v Sredna Zapadna Bălgarija prez părvata polovina na XX v. – V: *Etnologija: Nacionalna, regionalna i lokalna kultura*. Săst. **V. Paunova, Ml. Ljubenova.** Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2019, s. 162–179.

Nikolova, V., R. Stojanova. Dăržavnata politika i blagotvoritelnite organizacii v Ruse meždū dvete svetovni vojni (1918–1939). – V: *Almanah za istorijata na Ruse*. T. 4. Ruse, 2002, s. 288–301.

Otčet za dejnostta na pravoslavното hristijansko družestvo „Sv. Vasilij Veliki“ prez 1939. Sofia, 1940.

Pejkovska, P. Văzdejstvie na migracijata vărhu urbanizacijata v Bălgarija prez 1910-te – 1930-te godini: Količestveni izmerenija. – *Istoričeski pregled*, 2020, № 1, s. 91–143.

Petkova, R. Institut za devici. – *Obštestvena podkrepa*, 1940, № 4–5.

Petkova, R. Policija i obštestveni griži. – *Policaĵ*, 1940, № 5–6.

Popova, K. Prevodačka, juristka, policajka, feministka? Rajna Petkova i razvitiето na ženskata profesionalna socialna rabota prez 30-te godini na XX v. – V: *Obštestveno podpomagane i socialna rabota v Bălgarija: istorija, institucii, ideologii, imena*. Blagoevgrad, Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“, 2005, s. 132–148.

Ruse – portret na veka. Razkazi i intervjuta za Ruse i rusenci. Săst. i red. **N. Nenov.** Ruse, Izd. Klub „Otvoreno obštestvo“ – Ruse, 2000.

СЛУГИНСТВОТО ВЪВ ВАКАРЕЛ*

*Петко Христов, Ния Спасова***

WOMAN SERVANTRY IN VAKAREL

Petko Hristov, Niya Spasova

Summary. In historical ethnology, women's servanthip is a social phenomenon related to the so-called "West European" family model characterized by late matrimony. In Bulgaria, under the influence of socio-economic factors in the country and the modernization of the Bulgarian society in the first half of the 20th century, the servanthip developed and became very popular in the decades after World War I. The young servants from Vakarel Region became a special part of the society with high rating in the capital city. On the other hand, the servants help the fast social relations in the local societies. Based on its strong influence over the life of different social groups in society and its transformation into a vehicle for cultural exchange between them, the servantry could also be defined as a social mediator. It creates a peculiar bridge between the village and the city and facilitates the penetration of the new West European culture and urban patterns in the small local village community. Changes in attitudes towards servanthip as well as its popularity give us important information about the society as a whole and allow tracing the changes in the matrimonial models.

Keywords: migrations, female labor mobility, servantry, Vakarel

Ключови думи: миграции, женска трудова мобилност, слугинство, Вакарел

По-малко от две десетилетия след Освобождението на България, през 1893 и 1895 г., Иван Вазов публикува сборник с разкази в две части под общото заглавие „Драски и шарки“, вдъхновени от наблюденията му на

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката. Участието в изследването на Ния Спасова бе реализирано благодарение на докторантската субсидия от МОН.

** Петко Христов – доц. д-р – Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: hristov_p@yahoo.com [Petko Hristov – Assoc. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: hristov_p@yahoo.com], Ния Спасова – докторант – Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: nia_spsv@yahoo.com [Niya Spasova – PhD Student – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: nia_spsv@yahoo.com].

столичното ежедневие. Във втората част, в разказа „Кой ще цивилизува Шопско“, той пише следното:

Когато минувате надвечер край уличните кладенци в София, вгледвали ли сте се в слугините, що се трупат там за вода?

Вгледайте се!

Има любопитни наблюдения да направите там.

Вие ще видите зародиша на една цивилизация, която после ще бъде пръсната по полята и планините на Софийско.

На чешмата. Художник Антон Митов, 1899 г.

(притежание на Софийска градска художествена галерия)
<<https://otoram90.com/shop/wp-content/uploads/2016/07/8003-Mitov-Anton-At-the-Fountain-1899-70x60cm.jpg>> (15.11.2020)

Ще присъствувате на един духовен процес, ще видите как се менят нрави, език, носия, понятия, които цяла верига векове са оставили в леден застой, на които светолумни трусове и преврати не са могли да поклатят неизблемата неподвижност и неизменност.¹

Описанието на вакарелката идва като отговор на въпроса в заглавието на разказа на Вазов:

Погледнете оная чипа, червенобуза и хубава вакарелка, с гиздава зелена забрадка, с широко изкроен, накичен с бели тантели нагръдник, с жълто-зелени запретнати ръкави от копринен плат и с червена престилка възнесен, прилепнал около тялото сукман. Европейските тънки тантели на врата и гърдите ѝ и чепиците на краката ѝ са приятни предвестници вече на корсета, който скоро ще състави част от нацията ѝ. Защото тия гиздосии вакарелки, не дотам привързани на предразсъдъци и традиции, първи дават тон на модата в слугинския свят на столицния град.²

И разказът продължава с диалога между слугинята от Вакарел и нейния обожател – войник в столицата.

Десетилетия по-късно в антропогеографското си описание на Вакарел Гунчо Гунчев ще запише при общата характеристика на стопанския живот на вакарелци: „Значителни приходи вакарелското стопанство си създава и чрез слугините, които още веднага след освобождението намират добре заплащани места в столицата ни“³. На него принадлежи и единственото засега изследване на социалния феномен на слугинството във Вакарел, осъществено през 1930 г. Гунчев констатира, че в края на същата година по негови изчисления вакарелските слугини са внесли в домакинствата в отделните махали ок. 2 млн. лв. при население от 5590 души (по данни от преброяването през 1926 г.), а в периода между 1920 и 1926 г. 70% от женското население във Вакарел между 14- и 20-годишна възраст е било наемано за различни периоди в София като слугини⁴. През същата тази 1930 година според това проучване от отделните махали (общо 20 на брой) на Вакарел са били временно заети 358 вакарелски момичета почти изцяло в столицата и само шест в други професии – четири шивачки, една плетач-

¹ **Вазов, Ив.** Кой ще цивилизува Шопско? <<https://www.slovo.bg/old/vazov/draski/shopsko.htm>> (15.11.2020).

² Пак там.

³ **Гунчев, Г.** Вакарел. Антропогеографски проучвания. – *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 29, 1933, с. 141.

⁴ **Гунчев, Г.** Живот, научна дейност, трудове. София, 1941, с. 140–141.

ка и една работничка в тютюнев склад⁵. И въпреки че на фона на общата картина на слугинството в София тази бройка не е голяма⁶, то вакарелските слугинчета се превръщат в запазена марка на столичния пазар на труда и с най-високо заплащане. Неслучайно още през 1880 г., преминавайки през

Вакарелка със самовар. Художник Антон Митов, 1899 г.
(притежание на Софийска градска художествена галерия)
<<https://artgallerystz.com/цикъл-художниците-на-стара-загора/>>
(15.11.2020)

⁵ Пак там, с. 142.

⁶ Според Гунчо Гунчев към 2 март 1930 г. в столицата е имало 18 022 слугини и камериерки, регистрирани в бюро „Слугинство“. Инспекцията по труда обаче не ги категоризира като работници и затова те не могат да ползват фонд „Обществени осигуровки“ (срв. Гунчев, Г. Цит. съч., 1941, с. 143).

Вакарел, Константин Иречек ще запише в своите пътни бележки: „Слугините в София са най-вече от тук“⁷. Те са наемани в домовете на лекари, аптекари, търговци, военни чиновници и министри⁸.

Въпросът, чийто отговор авторите на настоящата публикация търсихме по време на проучването си в Ихтиман и Вакарел, бе наистина ли слугините са тези, които променят бита, нравите, стереотипите на поведение и културни образци в селата около София. Нашето изследване се базира върху устни разкази (общо 12) и спомени на наследниците на слугините от Вакарел, Ихтиман и село Белица⁹.

Според историците, записвали устната история на Вакарел, млади вакарелки са били *цанявани* на работа като слугини в Самоков още през първата половина на XIX в.¹⁰ До Освобождението девойчетата от региона слугуват предимно в богати турски, но и в български семейства в града, който по това време е един от най-развитите български градски центрове през Възраждането. Преди 1878 г. слугинчета от Вакарел рядко са се наемали в София, но е имало случаи да се цанят дори в Цариград, какъвто е примерът със Стоянка Христова, наречена „Консулката“¹¹. Бързото разрастване на новообявената за столица София и увеличаващите се нужди на новата българска буржоазия, както и демографският взрив във вакарелските махали след Освобождението водят до бърз ръст на слугинството от Вакарел в столичния град. И въпреки появилата се след Първата световна война конкуренция от млади момичета, дошли от пирдопските, трънските, царибродските и радомирските села, първата половина на XX в. бележи доминацията на вакарелските слугини на столичния пазар на труда.

В много отношения слугинството наследява традицията на аграрно моминско печалбарство¹² в периодите на жътва. Ходенето „на Ромъня“ или „на поле“ е било популярно дори до 40-те години на миналия век сред девойките от планинските села около София, като от района на Ихтиман (включително Вакарел) масово са слизали както към селата в Софийското поле, така и към Пазарджишко¹³. След Първата световна война обаче този

⁷ Иречек, К. Княжество България. София, 1899, с. 110.

⁸ Митев, Т. История на Вакарел. Икономика, политика, култура. София, 2017, с. 345.

⁹ Всичките материали от теренното проучване са архивирани в АИЕФЕМ № 1103 – III.

¹⁰ Срв. Гунчев, Г. Цит. съч., 1941, с. 134–135; Митев, Т. Цит. съч., с. 344.

¹¹ Митев, Т. Цит. съч., с. 344.

¹² Маринов, В. Жътварските чети в Софийско. – В: Хаджиниколов, В., И. Георгиева (съст.). *Народната култура в София и Софийско*. София, 1984, с. 271.

¹³ Митев, Т. Цит. съч. с. 339–340.

тип трудова мобилност постепенно затихва с навлизането на селскостопанската техника в селата¹⁴.

Според събраните сведения наемането на *слугинче* от разглеждания регион е ставало най-често посредством лични препоръки и познанства. Характерно за селищата около София като тези от Ихтиманско е липсата на *драгоманин*, много важна фигура за наемането на слугинчета от по-отдалечените региони на страната¹⁵. Нуждата от посредник изчезва поради близкото географско разположение и познаването на района. Хората, живеещи в близките населени места, често са ходили в столицата, за да продават своята продукция и да се снабдяват с необходими за домакинството продукти и суровини. Поради това за тях големият град не е изглеждал така далечен и връзката се е осъществявала много по-лесно. За тях е било обичайно ходенето из чаршията и установяването на контакти, които са им помагали в намирането на подходящо семейство, у което да оставят момичето си да работи. Срещат се и разкази за момичета, които сами са намирали семейство, в което да работят:

А тия дете излезная по градовете, те ходеха да гледат деца. И такива имаше много. И сами ходеха, а и някои бащите им ги водеха. Те и се изжениха по София. Те ги зимаха за постоянно. Имаше момичета, кои казваха: „Ми то, татко ме заведе, седех колко седех, ама чорбаджията дете пиеше излезе, а тя деца гледа. И излезнала на улицата и я среща един човек. Тя казала какво ѝ е положението, че я тормозят и я зели. Там две деца е гледала. Намерила си добър приятел, мъж и там се и оженила“ (Малинка Китова от с. Очуша, р. 1928).

Близостта до София предполага и по-лесното придвижване дотам, особено от Вакарел с железницата. Ето защо е често срещан случай момичетата да прекарват зимните месеци – от Димитровден (*Митровден*) до Гергьовден, работейки като слугинчета, а през лятото да се връщат на село, за да помагат в полската работа и прибирането на реколтата. Работата на тези момичета в града се е изразявала главно в грижата за децата в семейството. Именно в този период от живота си те се научават как да „въртят“ домакинство, да възпитават деца и да се грижат за дома и семейството.

¹⁴ Срв. **Близнашка, Е.** Влиянието на градската култура върху развитието на земеделието в Софийско след Освобождението. – В: **Хаджиниколов, В., И. Георгиева** (съст.). *Народната култура в София и Софийско*. София, 1984, с. 116–117.

¹⁵ За *Тузлука* в Североизточна България срв. **Христов, П., Н. Спасова**. Продължаваща мобилност: случаят на слугинчетата от Тузлука. – *БЕ*, 2020, № 2, с. 210–225.

Сичко за работа там научих. Да мия прозорци... Боже, като се качех на прозорците. Па дете гледах – 6–7 години беше. Та там я мием прозорците, а госпожата я нема. И аз мия прозорците и гледам детето да не падне. Ама то ме слушаше. То „каке“ ме викаше. Я у кухнята спех. Имаше специална пейка и туриш вътре юргана, дюшека, чаршафа... Да, пейка. Майка ми дома, шие, плете, децата гледа. Аз нищо не можех. Ама кога ще плетеш там. Това да измиеш стаите, секи ден. Само в неделя почивка. И дедето гледах, и песни му пеех и го биех даже. Най-много че не яде. Требеше да го рана (Ружа Стефанова, р. 1927 г. във Вакарел).

Създаденият вече авторитет на вакарелските момичета като опитни и сръчни слугини в домашните работи им дава възможност да избират и поставят условия при наемането си. Един такъв диалог при такова *цанене*, записан от Христо Бръзцов, е поместен в списание „Кръгосвет“ през ноември 1929 г.:

Спираме пред една мома на 15 години. Познава се, че е служила вече. Обущата ѝ господарски, па и е малко напудрена.

– Свободна ли си... (тъкмо да кажем „моме“ и се сепваме; зер, може да се обиди)... *госпожице?*

– *Щом съм дошла тука, свободна съм.*

– *То така се пита. Каква цена искаш?*

– *Най-напред кажи колко сте хора вкъщи.*

– *Мъж, жена и дете.*

– *При дете не се цаня.*

– *Защо бе... госпожице? То е кротко като агне. И не е малко: петгодишно вече.*

– *А! А! Тамън най-гюрултаджийско! Знам ги аз тия!*

– *Да вземем тогава, че да го подариме нейде, за да дойдеш.*

– *Майтапи не обичам!*¹⁶

Интересно е да се отбележи, че слугинчетата са били почти изключително от Вакарел и някои планински села наоколо. Почти не се срещат данни за момичета от Ихтиман – „От Вакарел много са ходили в София слугини, тука от Ихтиман по наредко“ (Милка Манова, р. 1928 г. в Ихтиман). Обяснението според местните жители е в по-високия социален

¹⁶ На Димитровден се спазаряват новите слугини. <https://impressio.dir.bg/izgubenata-balgariya/na-dimitrovden-se-spazaryavat-novite-slugini?fbclid=IwAR01uWgSF-PEmLnm1y_ixYRXnCoGe4p7CbnzOPXRKYOoZPND0EAD_39Hx-YU> (15.11.2020).

статус в града. Поради ключовото си географско разположение, на главния път между София и Пловдив, продължаващ за Цариград, Ихтиман се е славел като по-богат, а жителите му са били главно търговци и занаятчии. Разказите на респондентите свидетелстват, че Ихтиман е бил „достатъчно богат, за да не се налага момичетата да ходят слугини, но и достатъчно беден, за да не могат местните да си наемат слугиня“.

Тежката социално-икономическа обстановка в страната в десетилетието между двете световни войни неминуемо са оказали влияние върху разпространението на феномена слугинство и бързото увеличаване на броя на младите момичета, заети с тази дейност¹⁷. Това обаче не е била единствената причина. Случаят на Вакарел, Ихтиман и близките до тях села е изключителен пример и за една много важна особеност на това сравнително ново явление. Много бързо, само за няколко десетилетия, този вид женска трудова мобилност придобива широка популярност и заради знанията и уменията, които момичетата трупат в големия град. А те от своя страна стават все по-високо ценени с годините. Разказите на респондентите, с които имаме възможност да говорим, свидетелстват еднозначно, че дори и в по-ранните десетилетия, в края на XIX и началото на XX в., вакарелки са много по-отворени към света и са контактували с много и различни хора, минаващи през техните села по своя път. Знанията и опитът, придобити в големия град, са издигали момичетата в социалната йерархия в малката локална общност и са ги правили желани снахи и съпруги. Много от тях усвояват и занаят, най-вече шивачество и готварство, което е още една причина родителите да заведат момичето си в града:

Доволна съм много от София и ми се не идеше у Селяни. И си ми се седеше. От Митровден до Гергевден седиш. А Милета, комшикята, като я заведе баща ѝ и тя мине, не мине и си дойде. И ѝ се смеят ергените. Ако не си била слугина, не знаеш нищо. Требва да си била слугина. Я не учих, та слугина ме пратия. Не са учили момичетата, само до четвърто отделение (Ружа Стефанова, р. 1927 г. във Вакарел).

В много отношения социалните умения, придобити в града, заместват и дори превъзхождат нуждата от образование в училище, поне в очите на локалната общност във Вакарел.

В тези първи десетилетия на миналия век шевната машина, и най-вече тази с марка „Сингер“, се превръща в символ на социален статус и умения. Научавайки се да шие, младото момиче усвоява и занаят, което гарантира неговата прехрана. Това е и наблюдаваният механизъм, по който новите

¹⁷ Митев, Т. Цит. съч., с. 346.

умения стават все по-високо ценени. Шевната машина е била често срещан подарък от стопаните за момичето, когато е напускало къщата им.

Те много малки, от 7–8 години отиват слугини. И там каквото ги научат. А някои ги учеха да четат и да пишат, да шият, да бродират. Те знаеха и да четат, и да пишат. Даже една наша братовчедка дойде тука в Ихтимани стана шивачка. А много рядко по онова време който да има шевна машина. Секи немаше с какво да си купи шевна машина. Слугините даваха парите на майка си и баща си, трябва да се изхранват децата. И като направиха приватизацията, много от тях си дойдоха тука на село (Малинка Китова от с. Очуша, р. 1928).

Естеството на градския бит е още една от причините за нарастващата популярност на този вид трудова мобилност сред младите момичета. Една от причините за това е свободното време, което са имали в неделните дни – нещо непознато за ритъма на живот в селото. Новите форми на развлечение са привличали момичетата, както и свободата, която им е осигурявал градът.

Па имаше и да се женат по София. Нали затова идеме на „Регентска“, идеме да се срещнеме момичета, момчета. Там беше движението, у Подуене. Господжата ме заведе, запозна ме с едно арно момче, ама я нецям у София: „Я ще си идем у Селяни, у Вакарел ще си ида“. Знам ли защо, толко съм разбирала. Какво е било, си мисля сега. Не може да си измие паниците, ще ме води с нея. Ама помна, там съм ишла и арна беше господжата. А тука работата край нема (Ружа Стефанова, р. 1927 г. във Вакарел).

В контекста на градския бит е важно да се отбележи и облеклото на слугинчетата. Именно в града младите момичета са имали възможност да променят начина си на обличане и да започнат да изразяват себе си посредством него.

Слугинчетата мешано ходеха, и с градски дрехи, ама и със селски. Те у града чорбаджийката нема да ги остави със селските дрехи и им дават градски дрехи (Малинка Китова от с. Очуша, р. 1928).

С фустанелите одехме на движение, фустанела и жилетка, и с шамия се забрадим, шамия – шалче. Червилех се малко нещо, малко по бузите, ама това чак после. Нищо не разбирахм преди... бегам аз, приятелки да видим, да си дойдем на село, да се не помести... И с галоши ходех, и с налъми, ама ги манаа тия (Ружа Стефанова, р. 1927 г. във Вакарел).

а

б

Вакарелски носии върху пощенски картички:

а – фотограф Т. Чипев, около 1915 г. <<https://zaria1902.org/postkart.htm>> (15.11.2020);

б – б. д. <http://vakarel.eu/main_bg/11615_galeriia.html> (15.11.2020)

Голяма част от разказите на респондентите свидетелстват за доброто отношение към слугините от страна на стопаните на дома. Те не само са осигурявали храна и подслон на момичетата, но са ги и образовали, помагали са им да се реализират в житейския си път и да си осигурят по-добро бъдеще:

Хората добре са се отнасяли с нея (майка ми), гледали са я като собствено дете. Наричали са я Раде, а тя тях май „госпожо“, но не е ставало въпрос. Но добре са я гледали, купували ѝ дрехи. Тя е отишла в София със сукното, с това са се гласили. Ама там са ѝ купили рокли, пантофи, обувки... Направо глезено дете си е била там. Две дечица малки е гледала, а жената зъболекарка ли е била, каква... но дружжелюбна е била. Когато не са имали гости, се е хранила с тях, била си

е като член на семейството. А като имат гости, сервира им, прави им кафе. И май е спала при децата, да не са сами (Лиляна Тодорова от Ихтиман).

Интересно е да се отбележи, че положителното отношение е било двустранно, и от страна на родителите на момичето към стопаните на дома, в които са оставили детето си:

Но доколкото знам, баба никога не ги е оставила... Тя се е чувствала задължена, че там е нейното дете. Те [на село] яйца имаха, крави... Баба ми не е от тия, къде ще ги остави. А и са си допаднали, баба беше контактна личност (Лиляна Тодорова от Ихтиман).

Има, разбира се, и разкази, които говорят за не чак толкова благоприятен развой на съдбите на тези момичета:

Те вече децата, като попораснат, и започнат да излизат на движение, по парка, по градинките. А имаше и такива, които родиха деца без брак. В нашта махала две имаше така родиха. Оставиха си децата на държавата. Даже едната си зема детето, доведе го при майка си и баща си, отгледаха го, то порасна. А тя почна да си работи и се ожени у друго село. А детенцето порасна, зема си едно добро момиче и се задоми и то (Малинка Китова от с. Очуша, р. 1928).

В подкрепа на това Трендафил Митев пише, цитирайки разказ на Георгина Русинова, че всъщност момичетата са били подложени на безмилостна експлоатация на детския им труд в буржоазните семейства¹⁸. Въпреки това не можем да не се съгласим с Гунчо Гунчев, който пише за важната „културтрегерска роля, която слугинството играе във Вакарелско“, благодарение на бързата промяна, която вакарелските слугини претърпяват в по-културната градска среда. И накрая констатира: „При нашите обиколки във Вакарелско многократно сме се убеждавали в добрите страни, които слугинството внася в живота на този край“¹⁹.

Ние можем само да се присъединим към тази констатация. Слугинството е останало с положителната си оценка в колективната памет на местните жители като част от устните истории, разказвани в семейството. Детайлните изследвания в различни региони на страната тепърва предстоят, а използването на интердисциплинарен подход в проучването на от-

¹⁸ Митев, Т. Цит. съч., с. 347–349.

¹⁹ Гунчев, Г. Цит. съч., 1941, с. 143.

делни сегменти от наблюдавания социален процес и културни промени, съпоставянето на различните елементи от него и извеждането на преден план на общите измерения и наблюдаваните различия са успешна научна стратегия според нас.

Появата и развитието на женското слугинство като трайна и устойчива практика е не само белег за ранната модернизация на българското общество. То очертава пътя на промяна в семейните модели, а оттам и в обществото като цяло. Постепенно от бягство от неблагоприятните социално-икономически фактори и тежкия живот на село временната трудова заетост като слугиня в дома на заможното семейство в големия град се превръща във важен момент от израстването и социализацията на младото момиче, условие за успешна реализация в семейните стратегии в селска среда.

БИБЛИОГРАФИЯ

Периодичен печат и интернет източници

Дигитална библиотека Вакарел <http://vakarel.eu/main_bg/11615_galeriia.html> (15.11.2020).

Електронен магазин „Отопам-90“ <<https://otoram90.com/shop/wp-content/uploads/2016/07/8003-Mitov-Anton-At-the-Fountain-1899-70x60cm.jpg>> (15.11.2020).

На Димитровден се спазаряват новите слугини <https://impressio.dir.bg/izgubenata-balgariya/na-dimitrovden-se-spazaryavat-novite-slugini?fbclid=IwAR01uWgSFPEmLnml_y_ixYRXnCoGe4p7CbnzOPXRKY0oZPND0EAD_39Hx-YU> (15.11.2020).

Народно читалище „Заря 1902 г.“ с. Вакарел <<https://zaria1902.org/postkart.htm>> (15.11.2020).

Художествена галерия Стара Загора <<https://artgallerystz.com/цикъл-художниците-на-стара-загора/>> (15.11.2020).

Спомени

Вазов, Ив. Кой ще цивилизува Шопско? <<https://www.slovo.bg/old/vazov/draski/shopsko.htm>> (15.11.2020).

Изследвания

Близнашка, Е. Влиянието на градската култура върху развитието на земеделието в Софийско след Освобождението. – В: **Хаджиниколов, В., И. Георгиева** (съст.). *Народната култура в София и Софийско*. София, Българско историческо дружество, 1984, с. 116–117.

Гунчев, Г. Вакарел. Антропогеографски проучвания. – *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 29, 1933, с. 1–191.

Гунчев, Г. Живот, научна дейност, трудове. София (без издател), 1941.

Иречек, К. Княжество България. Издателство „Хр. Г. Данов“, 1899.

Маринов, В. Жътварските чети в Софийско. – В: **Хаджиниколов, В., И. Георгиева** (съст.). *Народната култура в София и Софийско*. София, Българско историческо дружество, 1984, с. 271–281.

Митев, Т. История на Вакарел. Икономика, политика, култура. София, Издателски комплекс УНСС, 2017.

Христов, П., Н. Спасова. Продължаваща мобилност: случаят на слугинчетата от Тузлука. – *Българска етнология*, 2020, № 2, с. 210–225.

REFERENCES

Periodicals and online sources

Elektronen magazin „Otoram-90“ <<https://otoram90.com/shop/wp-content/uploads/2016/07/8003-Mitov-Anton-At-the-Fountain-1899-70x60cm.jpg>> (15.11.2020).

Hudožestvena galerija Stara Zagora <<https://artgallerystz.com/цикъл-художниците-на-стара-загора/>> (15.11.2020).

Na Dimitrovden se spazarjavat novite slugini <https://impressio.dir.bg/izgubenata-balgariya/na-dimitrovden-se-spazaryavat-novite-slugini?fbclid=IwAR01uWgSFPEmLnmlY_ixYRXnCoGe4p7CbnzOPXRKYOOZPNDoeAD_39Hx-YU> (15.11.2020).

Narodno čitalište „Zarja 1902 g.“ s. Vakarel <<https://zaria1902.org/postkart.htm>> (15.11.2020).

Na češmata. Kartina ot Anton Mitov <<https://bg-nacionalisti.org/BNF/index.php?action=gallery;sa=view;id=360>> (15.11.2020).

Recollections

Vazov, Iv. Koj šte civilizuva Šopsko? <<https://www.slovo.bg/old/vazov/draski/shopsko.htm>> (15.11.2020).

Published studies

Bliznaška, E. Vlijaniето na gradskata kultura vārhu razvitiето na zemedeliето v Sofijsko sled Osvoboždeniето. – В: **Hadžinikolov, V., I. Georgieva** (sāst.). *Narodnata kultura v Sofija i Sofijsko*. Sofija, Bālgarsko istoričesko družestvo, 1984, s. 116–117.

Gunčev, G. Vakarel. Antropogeografski proučvanija. – *Godišnik na Sofijskija universitet, Istoriko-filologičeski fakultet*, 29, 1933, s. 1–191.

Gunčev, G. Život, naučna dejnost, trudove. Sofija (bez izdatel), 1941.

Hristov, P., N. Spasova. Prodālžavašta mobilnost: slučajat na sluginčetata ot Tuzluka. – *Bālgarska etnologija*, 2020, № 2, s. 210–225.

Ireček, K. Knjažestvo Bālgarija. Izdatelstvo „Hr. G. Danov“, 1899.

Marinov, V. Žātvarskite četi v Sofijsko. – В: **Hadžinikolov, V., I. Georgieva** (sāst.). *Narodnata kultura v Sofija i Sofijsko*. Sofija, Bālgarsko istoričesko družestvo, 1984, s. 271–281.

Mitev, T. Istorija na Vakarel. Ikonomika, politika, kultura. Sofija, Izdatelski kompleks UNSS, 2017.

**ДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА
НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В СССР
СЛЕД РАЗПАДАНЕТО НА РУСКАТА ИМПЕРИЯ
(ПО МАТЕРИАЛИ НА ОБЩОТО ПРЕБРОЯВАНЕ
НА НАСЕЛЕНИЕТО В СССР ПРЕЗ 1926 ГОДИНА)**

*Инна Манасиева**

**DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS
OF THE BULGARIAN POPULATION IN THE USSR
AFTER THE FALL OF THE RUSSIAN EMPIRE
(ON MATERIALS OF THE 1926 SOVIET CENSUS)**

Inna Manasieva

Summary: After the fall of the Russian Empire in 1917 and the creation of the Union of Soviet Socialist Republics at the end of 1922 it became possible to realize conduct a general population census within the new country. This census was undertaken in 1926. It allows us to trace the demographic development and state of the Bulgarians in the USSR after comparing the information about them with the data of the Russian Imperial Census conducted in the Russian Empire at the end of the 19th century. The article focuses on the quantitative growth of the Bulgarian population (by nationality and language) in the period from 1897 to 1926, changes in the territorial distribution of Bulgarians in the USSR, the proportion of urban and rural population and the ratio of men to women among the Bulgarian population of the country.

Keywords: The 1926 Soviet Census, USSR, Bulgarians, population size, population growth, urbanization, gender structure of the population

Ключови думи: Всесъюзно преброяване на населението от 1926 г., СССР, българи, численост на населението, прираст на населението, урбанизация, полова структура на населението

В Руската империя основният източник за отчитането на населението през XIX в. са т.нар. ревизии на населението, чиито резултати след това са обнародвани като „ревизските сказки“. По същество тези ревизии са преброяване на населението с цел данъчно облагане, което предопре-

* Инна Манасиева – гл. ас. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: innamanasieva@abv.bg [Inna Manasieva – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: innamanasieva@abv.bg].

деля и несъвършенствата при подобно преброяване. Затова в края на века е проведено първото по рода си всеобщо преброяване на населението в Руската империя. Това е първото и единствено научно организирано регистриране на населението в дореволюционна Русия, което е проведено на 28 януари 1897 г. То има за цел да събере сведения за числеността на населението, за неговия състав и териториално разпределение. За разлика от предишните „ревизии“, някои от които се проточват с години, това преброяване се провежда за един ден, за да бъде спазен принципът на едновременност.

След разпадането на Руската империя през 1917 г. в хода на Гражданската война върху част от територията на Империята се образуват десетки национални държавни формирования, повечето от които са недълготрайни. В същото време на територията на бившата империя болшевиките учредяват съветски републики и революционни комитети, като основните съветски държавни формирования се създават в края на 1922 г.¹ В новата държава въпросът за преброяването на населението е от първостепенно значение. Освен необходимостта да се получат стандартни данни за демографското състояние на населението ръководството на Съюза се нуждае и от информация за ефекта на въздействие на Световната и Гражданската война, глада през 1921–1922 г. и икономическите експерименти на новата власт (политиката на военния комунизъм и последвалата го нова икономическа политика (НЕП)). За пример се взема споменатото единствено всеобщо еднодневно преброяване в дореволюционна Русия. Подобно се провежда на 28 август 1920 г. и е с демографско-професионална и селскостопанска насоченост. То е осъществено по време на Гражданската война на територията на РСФСР с препоръки съюзните съветски републики също да проведат подобно. Затова данните от него по понятни причини са непълни. Няколко месеца след създаването на СССР, на 15 март 1923 г., е проведено ново преброяване – общосъюзно градско, чиято цел е освен населението да бъдат обхванати индустриалните предприятия и търговските заведения. Натрупаният опит позволява да бъде планирано и организирано

¹ Руската социалистическа федеративна съветска република (РСФСР), Украинската социалистическа съветска република (УССР), Белоруската социалистическа съветска република (БССР) и Закавказка социалистическа федеративна съветска република (ЗСФСР), които подписват договор за обединяване в една съюзна държава – Съюз на съветските социалистически републики (СССР). Формално 30 декември 1922 г. се смята за дата на създаването на СССР. След няколко години почти цялата територия на Руската империя (без Финландия, полските и някои други територии) влиза в състава на новата държава. Формирането на нови съюзни републики и влизането им в състава на СССР продължава до 1940 г.

ново цялостно общосъюзно преброяване на населението. То се състои на 17 декември 1926 г. Целта му е преди всичко да се съберат данни за числеността и състава на наличното население в страната. Формулярът, където трябва да бъдат записани личните данни на всеки, включва следните въпроси: 1) име; 2) пол; 3) възраст; 4) народност; 5) роден език; 6) място на раждане; 7) от колко време живее на този адрес; 8) семейно състояние; 9) грамотност: какви езици се ползват за четене и писане или само за четене, или пък човекът е неграмотен; 10) наличие на физически недостатъци; 11) наличие на психически заболявания; 12) занятие, положение, отрасъл на труда; 13) безработен ли е разпитваният; 14) ако не работи, но живее със собствени средства, откъде са тези средства; 15) ако не работи, но живее с чужди средства, откъде са те².

Докато при преброяването на населението в Руската империя за определянето на народността е взет езиковият фактор (във формуляра присъства въпрос за „родния език“), то във формуляра за преброяването в СССР през 1926 г. въпросите вече са два – за народността и за родния език. По време на дебата сред статистиците как да бъде формулиран въпросът за народността мненията се разделят на две. Част от участниците в разискванията са на мнение, че получените отговори трябва да очертаят етнографска картина и племенното разпределение на населението; другата част предлагат отговорите да отразяват националния състав на населението като резултат от следреволюционното самоопределение на националностите. В крайна сметка Централното статистическо управление утвърждава формулировката „народност“³. В инструкцията как следва да се попълват отговорите на този въпрос е споменато: „Понеже преброяването има за цел да определи племенен (етнографски) състав на населението, в отговорите на въпрос 4 не бива да се заменя народността с религията, поданството, гражданството или признак за пребиваването на територията на която и да е република“. Ако човекът се затруднява да причисли себе си към определена народност, за него се отбелязва народността на майката. Съответно се посочва, че отговор на въпрос 4 (народност) може да не съвпадне с отговора на въпрос 5 (роден език). Инструкцията разяснява, че родният език е този, на който човекът се изяснява най-добре или говори обикновено. За бебета и малките деца, които още не говорят, за роден се смята езикът на майката, за глухонемите – този, който те използват, за да общуват с околните⁴.

² **Воробьев, Н.** Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткий обзор организации и производства. Москва, 1938, с. 30.

³ Пак там.

⁴ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. Народность и родной язык населения СССР. Москва, 1928, с. III.

Всички тези моменти би следвало да се вземат под внимание при анализа на данните за българите в СССР.

И така, в края на 1926 г. в Съветския Съюз 111 193 души се определят като българи по народност в отговор на въпрос 4 (табл. 1). От тях най-много – 92 078 души, живеят в Украинската ССР, останалите са разпределени в другите съюзни републики – в Руската съветска федеративна съюзна република, Беларуската ССР, Закавказката съюзна федеративна република (която тогава включва в състава си Грузинската ССР, Арменияската ССР и Азербайджанската ССР), Узбекската ССР и Туркменската ССР. Съответно български като роден посочат 105 998 души, като най-много говорещи го (88 539) отново живеят в Украинската ССР⁵ (табл. 1). На всеки 100 души, посочили като своя народност българската, 95 отбелязват българския като роден език. Сред другите езици, избрани от българите по народност за родни, на първо място е руският, следван от украинският⁶. Тези данни са свидетелство за това, че българите оказват успешна съпротива на опитите за асимилация от страна на правителствата както на Руската империя, така и на СССР и успяват до голяма степен да запазят своето чувство за национална принадлежност.

След като съпоставим данните от преброяването в СССР през 1926 г. с подобни сведения от преброяването в Руската империя през 1897 г., можем да направим изводи за количествения и процентния прираст на българското население там за период от почти 30 години. Тук би следвало да се вземе предвид фактът, че разпадането на Руската империя вследствие на Първата световна война и последвалата я Гражданска война имат за резултат откъсването на редица територии и присъединяването им към съседни държави. Този процес сериозно засяга българското население в Русия, защото то е най-компактно в присъединената през 1918 г. към Румъния южна част на Бесарабия – Акермански, Измаилски и Бендерски уезд. Докато при всеобщото преброяване на населението в Руската империя през 1897 г. то достига 172 726 души, то през 1926 г. в пределите на СССР живеят 69 501 българи. Видно е, че през 1918 г. приблизително две трети от българите в Руската империя попадат в Румъния, а количественото нарастване на останалите в пределите на Съветския съюз е +41 692 души, или +60%.

⁵ Пак там, с. 2–3, 24–25.

⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13. Украинская социалистическая советская республика. Степной подрайон. Днепровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Москва, 1929, с. 8.

Таблица 1. Население в СССР по българска народност в корелация с роден език български, 1926 г.

Република	Народност българска		Роден език български	
	Брой	%	Брой	%
Руска СФСР	18 542	16,7	17 047	16,08
Украинска ССР	92 078	82,8	88 539	83,5
Беларуска ССР	22	0,0002	17	0,0002
Закавказка ССР	203	0,002	73	0,0006
Узбекска ССР	321	0,003	297	0,003
Туркменска ССР	27	0,0002	25	0,0002
СССР	111 193	100,0000	105 998	100,0000

Какво представлява това нарастване (в проценти) и по какъв начин то е съпоставимо както спрямо цялото население на СССР, така и спрямо някои конкретни народности (табл. 2)? За сравнение са избрани двете най-големи според гореспоменатите преброявания народности в страната – руската и украинската. В случая интерес представлява също сравняването на този показател при немците и евреите, чиято съдба е идентична с тази на българите в южните губернии на Руската империя, тъй като заселването на Новорусийския край като резултат от миграционната политика на руското правителство предвижда създаването тъкмо на немски, български и еврейски колонии. При преброяването през 1926 г. за определящ показател е взета народността, а не родният език. Това е направено с цел да се избегне „изкривяването“ на получените данни поради асимилационните процеси в Руската империя, довели до русифицирането на част от неруското население на страната.

Количествените параметри показват, че общото нарастване на населението на териториите на бившата Руска империя, влезли в СССР, за периода от 1897 до 1926 г. е +39% (табл. 2а, 2б). Забелязва се и още една тенденция – сериозно разминаване в цифрите на броя на населението според народността и родния език. Тази тенденция е резултат от общия процес на повсеместната русификация на населението в Империята през разглежданите тридесет години.

При двете най-големи народности, руската и украинската, увеличението на населението е по-голямо от средното за страната. При русите нарастването (+54,2%) е следствие от положителния естествен и/или механичен прираст. Тук трябва да отчетем факта, че започвайки от 1920 г., по време на демографския компенсационен период раждаемостта в цялата страна се повишава и това се отразява най-вече на най-голямата народност – руската. Нарастването обаче също така е и резултат от русифици-

Таблица 2а. Брой и нарастване на населението в Руската империя и в СССР по роден език, 1897–1926 г.

(хил. души)

Роден език	1897 г.		1926 г.	Нарастване	
	Брой на населението в Руската империя	Брой на населението върху територията на бъдещата СССР	Брой на населението в СССР	Брой	%
Руси	55 667,5	54 563,7	84 129,2	+29 565,5	+54,2
Украинци	22 380,6	20 232,5	27 569,2	+7336,7	+36,4
Немци	1790,5	1029,8	1192,7	+162,9	+15,8
Евреи	5063,2	2430,4	1883,0	-547,4	-22,5
Българи	172,7	69,5	106,0	+36,5	+52,5
Общо СССР	125 666,5	103 803,7	144 327,7	+40 524,0	+39,0

Източник: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. Народность и родной язык населения СССР.

Таблица 2б. Брой и нарастване на населението в Руската империя и в СССР по народност, 1897–1926 г.

(хил. души)

Роден език	1897 г.		1926 г.	Нарастване	
	Брой на населението в Руската империя	Брой на населението върху територията на бъдещата СССР	Брой на населението в СССР	Брой	%
Руси	55 667,5	54 563,7	77 732,2	+23 168,5	+42,5
Украинци	22 380,6	20 232,5	31 189,5	+10 957,0	+54,2
Немци	1790,5	1029,8	1237,9	+208,1	+20,2
Евреи	5063,2	2430,4	2597,4	+167,0	+6,9
Българи	172,7	69,5	111,2	+41,7	+60,0
Общо СССР	125 666,5	103 803,7	144 327,7	+40 524,0	+39,0

Източник: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. Народность и родной язык населения СССР.

рането на различни народностни групи в страната, което се потвърждава от над десепроцентната разлика в увеличаването на населението по двата признака. При украинците то (+36,4%) е по-малко от средното за страната и по-скоро се обяснява с методологията на преброяването през 1897 г., когато при определянето на народността за основа е взет езиковият фактор, а

не произходът. Този извод се подкрепя и от факта, че ако за 1926 г. „измерим“ украинците по „народност“ (вместо по „роден език“), то процентното им нарастване ще се изравни с това на русите – 54,2%. Оказва се, че и такова съществено явление, каквото е белогвардейската емиграция (военни и граждански лица, напуснали пределите на бившата Руска империя след революцията и Гражданската война в страната), не успява съществено да повлияе броя на двете най-големи народности. Според различни оценки през 1918–1922 г. страната напускат от 1,5 до 3 млн. души⁷. Почти цялата вълна от емигранти се насочва към европейските държави, като по-голямата част от тях са руси; например в основния миграционен поток от Русия към България относителният дял на русите през 1920 г. е 81%, а през 1926 г. – 88,6%⁸.

Двойно по-ниският относителен дял на нарастването при немците (+15,8%) от този на общото се дължи на отрицателния механичен прираст, защото за тях условията в Русия се влошават през десетилетието, предхождащо преброяването. Тогава заради Първата световна и Гражданската война значителен брой немско население напуска пределите на Русия в посока към Америка и другаде. Гладът в Поволжието през 1921–1922 г. също има сериозни последици тъкмо за броя на немците в страната⁹. Отрицателното процентно нарастване на еврейското население се обяснява с постоянното емигриране на евреите през целия разглеждан период.

Несъмнено българите също са засегнати от размириците по време на революцията и Гражданската война, от насилствената мобилизация във военните формирования на белогвардейците и болшевиките, анархистите и войските на украинската държава, от глада в съветската държава през 1921–1922 г.¹⁰ Миграционните процеси обхващат също и българското население, но ефектът от тях не е толкова разрушителен, колкото при другите народности в региона. Броят българи по народност, решили да напуснат Съветския съюз и да се приберат в България, е незначителен в сравнение с

⁷ Вж. напр. **Полян, П.** Емиграция: кто и когда в XX в. покидал Россию. – В: *Россия и её регионы в XX веке: территория – расселение – миграции*. Москва, 2005, с. 493–519.

⁸ **Пейковска, П., Н. Киселкова.** Руската емиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – *Статистика*, 2013, № 3–4, с. 224.

⁹ **Long, J. W.** The Volga Germans and the Famine of 1921. – *The Russian Review*, 51, Oct. 1992, No. 4, pp. 510–525.

¹⁰ **Грек, И., Н. Червенков.** Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. София, 1993, с. 181–190; **Калоянов, В.** Принудителните миграции на българите в Таврия до 1945 г. – В: *Демографската ситуация и развитието на България*. София, 2014, с. 260–264.

количеството българи, емигрирали от Бесарабия¹¹, която през 1918 г. е присъединена към Румъния. На фона на числата, характеризиращи общото нарастване на населението в Съветския съюз (+39,0%), много по-високото от общото за страната увеличение на българското население (+52,5%), останало в пределите на СССР, говори за стабилно развитие, повлияно сравнително по-малко, отколкото другите народности в региона, от катаклизмите, разтърсили Русия в периода между двете преброявания.

Сравняването на данните от двете преброявания дава възможност да се проследят промените в териториалното разпределение на българското население при създаването на СССР. Преброяването през 1897 г. показва, че 98% от българите в Руската империя населяват трите южноруски губернии – Бесарабската, Херсонската и Таврическата¹². Това са територии, които след разпадането на Империята и създаването на Съветския съюз влизат в състава на Украинската ССР. Данните от новото преброяване сочат, че извън Украинската република живеят 16,7% от населението, посочило за своя българската народност. Повечето от тях населяват Руската СФСР, в другите републики относителният дял на българите е твърде незначителен. В РСФСР те населяват основно три региона на републиката. Най-многобройни са те в Кримската АССР – 11 377 души по народност¹³, или над 61% от българите в РСФСР. Това е територията, която преди разпадането на Империята влиза в състава на Таврическата губерния. Тя е извадена от състава на регионите в УССР и влиза в състава на РСФСР като автономна република, показвайки сериозно процента на българите там.

Вторият по количество българи регион е Казахската АССР. Републиката е образувана вследствие административно-териториалните промени в Средна Азия след разпадането на Руската империя, през 1936 г. тя е „повишена“ и от автономна става Казахска ССР. По време на Първото общо преброяване на населението в Империята в този регион само 41 души заявяват, че говорят български¹⁴. По-масовото им появяване в Средна Азия е свързано със започването на аграрните реформи на П. Столипин в началото на

¹¹ **Пейковска, П., Н. Киселкова.** Цит. съч., с. 223–225; **Пейковска, П.** Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944. София, 2019, с. 77, 79, 82–83.

¹² Подробно вж. **Манасиева, И.** Миграции на българи към Руската империя през XIX век – историко-демографски аспекти. – В: *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XX век)*. София, 2018, с. 39–40.

¹³ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4..., с. 71.

¹⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям: краткие общие сведения по Империи. Санкт-Петербург, 1905, с. 6.

XX в. Те позволяват свободната продажба на земята и безпрепятственото придвижване на населението, което в търсене на свободна за обработване земя е поощрявано да се заселва в по-слабо населени региони, в това число и Средна Азия. През 1907 г. в района на днешния Казахстан се появяват първите български преселници от Новорусия. Впоследствие те основават три села. При преброяването в СССР през 1926 г. българите в Казахската АССР са 3037¹⁵ души по народност, или 16,4% от българите в РСФСР.

Третият по количество българи регион на РСФСР е Севернокавказкият край – огромен по територия и население регион, където освен редица други територии влизат Област на Донската войска и Кубанско-Черноморската област на Руската империя. Преброяването от 1897 г. регистрира там население, говорещо български – 322 души в Кубанската област и 269 души в Донската област¹⁶. В началото на XX в. то нараства както благодарение на естествения прираст, така и заради емиграцията от България по политически и икономически (градинарите) причини¹⁷. Преброяването в СССР през 1926 г. отбелязва наличието на българи по народност в няколко окръга на Севернокавказкия край, сред тях най-много – 545 души, в Кубанския окръг, 509 души в Армавирския окръг и 487 души в Донския окръг¹⁸.

За да могат да се уточнят местата в Украинската ССР, компактно населени с българско население, е необходимо да се осветлят административно-териториалните промени в Новорусия, която остава в пределите на СССР. Създаването на Украинската социалистическа съветска република е провъзгласено в края на 1917 г. Някои бивши губернии влизат изцяло в състава на републиката, други – частично, защото част от териториите им е отстъпена на съседни държави (Полша и Румъния) или пък влиза в новосъздадените административно-териториални единици на РСФСР. От населяваните с българи южноруски губернии в състава на Украинската ССР влиза Херсонска губерния с всичките си уезди; Таврическа губерния остава без уездите на полуостров Крим, които са включени в Кримската АССР в състава на РСФСР, докато Бесарабска губерния през есента на 1918 г. формално става част от Кралство Румъния. Така през 1923 г. в Укра-

¹⁵ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4..., с. 82.

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 65. Санкт-Петербург, 1905, Кубанская область, с. 61; Т. 12. Санкт-Петербург, 1905, Область Войска Донского, с. 78.

¹⁷ Вж. напр. **Матвеев О. В.** Болгары Кубани и Черноморья во второй половине XIX – начала XX в. – В: *Мир славян Северного Кавказа*. Вып. 4. Краснодар, 2008.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4..., с. 73–74.

инската ССР има девет бивши губернии, които са подразделени на окръзи (вместо на уезди). През 1924 г. от частите на Одеска и Подолска губерния е създадена Молдавската автономна социалистическа съветска република (МАССР), която влиза в състава на Украинската ССР. Административното деление на губернии в Украйна е премахнато през 1925 г.; окръзите преминават на републиканско подчинение и се групират в икономически зони. Разделянето на републиката на икономически региони е неофициално, не е оформено законодателно. Така за целите на преброяването през 1926 г. Украинската ССР е разпределена на шест подрайона: Полесие, Левобрежен, Деснобрежен, Степ, Днепропетровски и Горнопромишлен, а те на свой ред – на 40 окръга и Молдавската АССР. В таблица 3 е показан броят на българското население в тези шест подрайона.

Таблица 3. Българско население по народност в Украинската ССР, 1926 г.

Подрайон	Общо население	Българи		Разпределение Българите по подрайони, %
		Брой	% от цялото население по подрайони	
Полесие	2 957 881	15	0,0005	0,02
Левобрежен	7 066 909	264	0,004	0,29
Деснобрежен	8 997 757	379	0,004	0,41
Степ	5 568 233	90 264	1,62	98,02
Днепропетровски	2 391 155	486	0,02	0,53
Горнопромишлен	2 036 252	670	0,03	0,73
УССР общо	29 018 187	92 078	0,32	100,00

Източник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 11. Украинская социалистическая советская республика. Итоги по республике. Полесский подрайон; Т. 12. Украинская социалистическая советская республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон; Т. 13. Украинская социалистическая советская республика. Степной подрайон. Днепровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Москва, 1929.

Данните от таблица 3 сочат, че компактно българите в Украинската ССР населяват главно регион Степ – над 98% от всички българи в републиката. Той на свой ред се дели на осем окръга (Зиновиевски, Мариуполски, Мелитополски, Николаевски, Одески, Първомайски, Старобелски и Херсонски) и Молдавска АССР (табл. 4). В Старобелски, Зиновиевски и Херсонски окръг българското население е малочислено. Най-плътно българите населяват Мелитополски окръг – тук живее всеки втори българин от подрайона Степ. Те са трета по брой население народност, изпреварвани само от украинците и русите; на 1000 души 68 са с българска народност. Следва Одески окръг, където живее всеки пети българин от подрайона Степ. Тук те са пета по ко-

личество население народност след украинците, русите, евреите, и немците; на 1000 души 22 са с българска народност. И в Първомайски окръг, където живее почти всеки десети българин от подрайона Степ, българите са пета по количество население народност след украинците, евреите, русите и молдованите; на 1000 души 11 са с българска народност. От гледна точка на числеността в Молдавска АССР българите са шеста по ред народност след украинците, молдованите, русите, евреите и немците; на 1000 души 10 са с българска народност. В Николаевски окръг ситуацията е подобна – на 1000 души 10 са с българска народност, българите са на седмо място по брой след украинците, русите, евреите, немците, молдованите и белорусите. Най-накрая е Мариуполски окръг, където българите са шести след украинците, русите, гърците, немците и евреите; на 1000 души 3 са с българска народност.

Таблица 4. Българското население по признак народност
в подрайон Степ, 1926 г.

Окръг	Общо население	Българи		
		Брой	% от цялото население	% от българите
Зиновиевски	770 298	91	0,012	0,10
Мариуполски	415 540	1413	0,34	1,56
Мелитополски	736 166	50 361	6,84	55,79
Николаевски	497 326	5225	1,05	5,78
Одески	864 399	19 411	2,25	21,50
Първомайски	665 922	7634	1,15	8,46
Старобелски	480 378	8	0,002	0,009
Херсонски	565 865	95	0,016	0,10
Молдавска АССР	572 339	6026	1,05	6,67

Източник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13. Украинская социалистическая советская республика. Степной подрайон. Днепровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Москва, 1929.

Тъй като българите населяват Мелитополски, Одески и Първомайски окръг компактно, то там те стават обект на политиката на „коренизация“, провеждана от болшевиките. Целта ѝ се свежда до подпомагането на културното и стопанското развитие на региони с преобладаващо неруско население, за да може да се осигури национален облик на съветската власт в населените от национални малцинства райони. Един от аспектите на тази политика е административно-териториалният, който води до обособяването на национални райони и национални селски съвети върху територии, където съответната народност преобладава и живее компактно. През 1926 г., в годината на провеждането на преброяването, в Мелитополски окръг са създадени Цареводаровски и Романовски национален район, които впоследствие са преименувани съответно в Ботевски и Коларовски. През

същата година в Одески окръг е образуван Голямобуялъжки национален район, преименуван в Благоевски. През 1927 г. в рамките на Първوماйски окръг е основан последният български национален район – Олшански¹⁹.

Общото преброяване на населението в Руската империя през 1897 г. показва, че българите предпочитат да живеят в селата, а не в градовете: с това те целят да се предпазят от асимилирането и да избегнат всички „небългарски“ влияния. Съотношението между селското и градското българско население в трите новорусийски губернии в края на XIX в. е 92,27 на 7,73%²⁰. Данните от общото преброяване на населението в СССР през 1926 г. потвърждават тази тенденция и сочат, че в Украинската ССР, където влизат две (Херсонската и Таврическата) от трите южноруски губернии, съотношението между селското и градското население дори се увеличава.

Сведенията, изложени в таблица 5, показват, че в Съветския съюз на всеки 16 души, които се смятат за българи по народност, само един живее в град. За сравнение, съотношението между градското и селското население в СССР е 17,92 на 82,08%, т.е. почти всеки пети жител на Съветския съюз е гражданин. Ако съпоставим относителния дял на градското население при българите с този при другите народности, то по-малък дял градско население наблюдаваме само при молдованите (4,86%). Традиционно висок е процентът градски жители при евреите – 82,43, по-голям от този на градското население в СССР процентът е и за русите – 21,32. При немците и украинците делът на градските жители е по-нисък от този в цялата страна и е

Таблица 5. Относителен дял на градското и селското население сред българите по народност в СССР, 1926 г.

Република	Градско население		Селско население	
	Брой	%	Брой	%
Руска СФСР	3055	16,48	15 487	83,52
Украинска ССР	3598	3,91	88 480	96,09
Беларуска ССР	18	81,82	4	18,18
Закавказка ССР	82	40,39	121	59,61
Узбекска ССР	196	61,06	125	38,94
Туркменска ССР	19	70,37	8	29,63
СССР	6968	6,27	104 225	93,73

Източник: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4..., с. 2–3.

¹⁹ Подробно за създаването на българските национални райони в УССР вж. Дихан, М. Българските национални райони в Украйна през 1920–1930-те години. Одеса, 2004, с. 44–45.

²⁰ Манасиева, И. Цит. съч. с. 45.

съответно 14,92 и 10,5%²¹. И така, българите продължават да остават слабо урбанизирани в сравнение с другите народности на СССР и се наблюдава сериозен дисбаланс между градското и селското население сред тях.

Българите, живеещи в РСФСР, не смятат двата най-големи града в републиката привлекателни за живеене. В Ленинград, както е преименуван през 1924 г. Петроград, а преди това Санкт-Петербург, българите по народност са 102 души, като техният брой е по-малък в сравнение с предишното преброяване – 119 души през 1897 г. В новата столица на държавата – Москва, българите по народност се увеличават над три пъти в сравнение с 1897 г. (от 93 до 299 души), но въпреки това броят им там е нищожен. В Кримската АССР, където българското население е най-многобройно, в градовете живеят 1375 българи по народност, или 12,09% от всички българи в автономната република. В двата най-големи града на Кримската автономия – Симферопол и Севастопол, числеността на българите е незначителна – 163 (съответно 101 през 1897 г.) и 39 (съответно 58 през 1897 г.). Най-многобройни са българите в Стари Крим – 983 души, което е почти 13 пъти повече, отколкото в края на XIX в.

Диференциацията на българите по населени места в подрайон Степ на Украинската ССР показва още по-голяма разлика в броя на селските и градските жители – само 2,73% от българите в подрайона спадат към градското население (табл. 6).

Таблица 6. Относителен дял на градското и селското население сред българите по народност в подрайон Степ на УССР, 1926 г.

Окръг	Градско население		Селско население	
	Брой	%	Брой	%
Зиновиевски	33	36,26	58	63,74
Мариуполски	269	19,04	1144	80,96
Мелитополски	457	0,91	49 904	99,09
Николаевски	256	4,90	4969	95,10
Одески	1279	6,59	18 132	93,41
Първомайски	24	0,31	7610	99,69
Старобелски	7	87,5	1	12,5
Херсонски	38	40	57	60
Молдавска АССР	105	1,74	5921	98,26
Подрайон Степ	2468	2,73	87 796	97,27

Източник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13, с. 8–41.

²¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4..., с. 2–22; **Станчев, М.** Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711–2006). Статистический сборник. София, 2009, с. 126–129.

Статистическите данни от преброяването показват, че най-ниското равнище на урбанизацията при българското население в целия регион е характерно за територии, където българите са най-многобройни – окръзите Първомайски и Мелитополски. В двата най-големи града на подрайон Степ – Одеса и Николаев, българите са съответно 1186 души (което е почти два пъти повече, отколкото през 1897 г., когато те са 600) и 229 души (87 души през 1897 г.). Тенденцията на дисбаланс между градското и селското население при българите в Новорусийските губернии в края на XIX в. се запазва и през първата четвърт на XX в., когато тези територии стават част от Украинската ССР. Градовете като центрове на промишлеността очевидно не привличат българите с възможностите за печалба и те продължават да предпочитат селското стопанство като основен поминък.

Що се отнася до половата структура на българското население в страната, то според данните от Общото преброяване на населението в СССР през 1926 г. съотношението мъже – жени е в полза на мъжете (табл. 7). Характерната в края на XIX в. за българите тенденция към превес на мъжете се запазва и през XX в.

Таблица 7. Брой жени на 1000 мъже сред българското население в СССР по народност, 1926 г.

Република	Общо	В градовете	В селата
Руска СФСР	885	668	935
Украинска ССР	972	601	990
Беларуска ССР	467	500	333
Закавказка ССР	706	608	779
Узбекска ССР	855	798	953
Туркменска ССР	125	187	0
СССР	955	633	982

Източник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13, с. 8–41.

Като цяло за Съветския съюз съотношението между двата пола е в полза на жените – както е обичайно поради по-голямата продължителност на живота при жените: на 1000 мъже се падат 1070 жени. Превесът на жените е характерен и за другите избрани за сравнение народности: при русите – 1119 жени на 1000 мъже, при украинците – съответно 1058, при молдованите – 1013, при немците – 1065 и при евреите – 1115 на 1000²². Посочените

²² Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13, с. 8–41.

числа отново говорят за това, че българското население сравнително слабо е повлияно от онези събития на територията на бившата Руска империя, довели до увеличаването на смъртността сред мъжете – Първата световна война и последвалата я Гражданска война. Жертвите, които българското население дава през онзи размирен период, несъмнено са огромна трагедия за цели семейства, села и райони, но те нямат драстично влияние върху демографската картина на българското население в Съветския съюз.

Въз основа на анализа на сведенията от преброяването в СССР през 1926 г. се очертава следната демографска картина на българското население, останало в пределите на СССР след разпадането на Руската империя. Съпоставянето на данните от преброяването в Руската империя през 1897 г. с тези от преброяването в СССР през 1926 г. показва внушително количествено нарастване на останалото в пределите на Съветския съюз българско население за период от почти 30 години, което надвишава увеличението на населението в страната. Компактно българите населяват Мелитополски, Одески и Първомайски окръг на подрайон Степ на Украинската ССР, а също така и Кримската АССР в състава на РСФСР. Запазва се стремежът им да населяват предимно селата; това поражда съществен дисбаланс между градското и селското население сред тях, който не е толкова категоричен при другите народи в страната. Запазена е и тенденцията от края на XIX в. съотношението мъже – жени сред българското население в страната да е в полза на мъжете. В желанието си да съхранят своя традиционен начин на живот българските общности в СССР продължават да отдават предпочитание на компактното настаняване предимно в селски райони, стремейки се към доброволна изолация спрямо съседите си от други етнически групи. (По отношение на Украинската ССР това позволява да се обособят няколко национални района.) Така през първата четвърт на XX в. те остават затворени и консервативни общества с ниско равнище на езикова асимилация – на всеки 100 души с българска народност 95 посочват българския за роден език.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. Народность и родной язык населения СССР. Москва, Издание ЦСУ СССР, 1928.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13. Украинская социалистическая советская республика. Степной подрайон. Днепровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Москва, Издание ЦСУ СССР, 1929.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и

по некоторым занятиям: краткие общие сведения по Империи. Санкт-Петербург, Паровая типо-лит. Н. Л. Ныркина, 1905.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Под ред. *Н. А. Тройницкого*. Санкт-Петербург, Издательство Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел, 1897–1905.

Изследвания

Воробьев, Н. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткий обзор организации и производства. Москва, Союзоргучет, 1938.

Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. София, ИК „Христо Ботев“, 1993.

Дихан, М. Българските национални райони в Украйна през 1920–1930-те години. Одеса, Маяк, 2004.

Калоянов, В. Принудителните миграции на българите в Таврия до 1945 г. – В: *Демографската ситуация и развитието на България*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014.

Манасиева, И. Миграции на българи към Руската империя през XIX век – историко-демографски аспекти. – В: *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XX век)*. София, Парадигма, 2018.

Матвеев, О. В. Болгары Кубани и Черноморья во второй половине XIX – начала XX в. – В: *Мир славян Северного Кавказа*. Вып. 4. Краснодар, Кубанькино, 2008.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2019.

Пейковска, П., Н. Киселкова. Руската емиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – *Статистика*, 2013, № 3–4.

Полян, П. Эмиграция: кто и когда в XX в. покидал Россию. – В: *Россия и её регионы в XX веке: территория – расселение – миграции*. Москва, ОГИ, 2005.

Станчев, М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711–2006). Статистический сборник. София, Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 2009.

REFERENCES

Published documents

Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Raspredelenie naselenija po glavnejšim soslovijam, veroispovedanijam, rodnomu jazyku i po nekotorym zanjatijam: kratkie obšie svedenija po Imperii. Sankt-Peterburg, Parovaja tipo-lit. N. L. Nyrkina, 1905.

Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 goda. Pod red. *N. A. Trojnickogo*. Sankt-Peterburg, Izdatel'stvo Centr. Stat. komiteta M-va vn. del, 1897–1905.

Vsesojuznaja perepis' naselenija 17 dekabrja 1926 g. Kratkie svodki. Vyp. 4. Narodnost' i rodnoj jazyk naselenija SSSR. Moskva, Izdanie CSU SSSR, 1928.

Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 g. Otdel I. Narodnost'. Rodnoj jazyk. Vozrast. Gramotnost'. T. 13. Ukrainskaja socialističeskaja sovetskaja respublika. Stepnoj podrajon. Dneprovskij podrajon. Gornopromyšlennyj podrajon. Moskva, Izdanie CSU SSSR, 1929.

Published studies

Dihan, M. Bългарските национални райони в Украйна през 1920–1930-te godini. Odesa, Majak, 2004.

Grek, I., N. Červenkov. Bългарите от Украйна и Moldova. Minalo i nastojašte. Sofija, IK „Hristo Botev“, 1993.

Kalojanov, V. Prinuditelnite migracii na bълgarite v Tavrija do 1945 g. – V: *Demografskata situacija i razvitieto na Bълgarija*. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2014.

Manasieva, I. Migracii na bългари към Ruskata imperija prez XIX vek – istoriko-demografski aspekti. – V: *Migracii na hora i idei v Bълgarija i Ungarija (XIX–XX vek)*. Sofija, Paradigma, 2018.

Matveev, O. V. Bolgary Kubani i Černomor'ja vo vtoroj polovine XIX – načala XX v. – V: *Mir slavjan Severnogo Kavkaza*. Vyp. 4. Krasnodar, Kuban'kino, 2008.

Pejkovska, P. Demografski aspekti na migraciiite v Bълgarija 1912–1944. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija pri BAN, 2019.

Pejkovska, P., N. Kiselkova. Ruskata emigracija v Bълgarija spored prebrojavanijata na naselenieto prez 1920 i 1926 g. – *Statistika*, 2013, № 3–4.

Poljan, P. Ėmigracija: kto i kogda v XX v. pokidal Rossiju. – V: *Rossija i ejo regiony v XX veke: territorija – rasselenie – migracii*. Moskva, OGI, 2005.

Stančev, M. Bolgary v Rossijskoj imperii, SSSR, stranah Baltii i SNG. T. 1 (1711–2006). Statističeskij sbornik. Sofija, Akademičeskoe izdatel'stvo imeni prof. Marina Drinova, 2009.

Vorob'ev, N. Vsesojuznaja perepis' naselenija 17 dekabrija 1926 g. Kratkij obzor organizacii i proizvodstva. Moskva, Sojuzorgučet, 1938.

Long, J. W. The Volga Germans and the Famine of 1921. – *The Russian Review*, 51, Oct. 1992, No. 4.

БЪЛГАРСКАТА И МАКЕДОНСКАТА НАЦИОНАЛНА ОБЩНОСТ В ХЪРВАТИЯ – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТА НА БЪЛГАРО- МАКЕДОНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ*

*Светлозар Елдъров***

THE BULGARIAN AND THE MACEDONIAN NATIONAL COMMUNITIES IN CROATIA – STATE AND PERSPECTIVE IN THE CONTEXT OF THE BULGARIAN- MACEDONIAN RELATIONS

Svetlozar Eldarov

Summary. The content of the article combines two reports presented in scientific seminars on “Migration and cultural and historical heritage”. Based on the historical genesis and current state of the Bulgarian and Macedonian national community, an attempt is made for comparative analysis. In the Republic of Croatia, 22 national minorities are recognized by the constitution. Two of them are the Bulgarian and the Macedonian ones. According to the 2001 census, 331 Bulgarians and 4,138 Macedonians lived in Croatia. Their activities are directly proportional to their numbers. The presence of Croatian minority in the territory of the Republic of Northern Macedonia motivates Zagreb to actively support Skopje’s European integration. The reluctance of the Macedonian side to recognize the historical facts about the common history of the Bulgarians and Macedonians not only hindered the relations between the Republic of Bulgaria and the Republic of Northern Macedonia, but also had a negative impact on the relations of their national minorities in the Republic of Croatia.

Keywords: national minorities, Croatia, Bulgarian-Macedonian relations

Ключови думи: национални малцинства, Хърватия, българо-македонски отношения

Заглавието и съдържанието на настоящата публикация обединяват двата доклада, които представих в научните семинари „Миграция и кул-

* Статията е подготвена по изпълнение на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образоването и науката.

** Светлозар Елдъров – проф. д.и.н. – Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, имейл: sveldarov@abv.bg [Svetlozar Eldarov – Prof., DSc – Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: sveldarov@abv.bg].

турно-историческо наследство“ през 2019 и 2020 г. За историческата и научната логика на този подход е излишно да се коментира, но за избора на темата държа да подчертая, че той произтича както от моите изследвания за българо-хърватските културни и политически връзки през XIX–XX в., така и от повишения обществен интерес към актуалните отношения между Република България и Република Северна Македония във връзка с Договора за приятелство, сътрудничество и добросъседство между двете страни и противоречивите коментари за резултатите от работата на двустранната мултиекспертна комисия по историческите и образователните въпроси. Един сравнителен анализ на състоянието и взаимоотношенията на двете национални общности в трета страна, член на Европейския съюз, в случая Хърватия, може да бъде полезен за прогнозиране как биха се развили в бъдеще българо-македонските спорове във връзка с историческото минало, ако не бъдат решени сега. Преди това обаче малко информация за генезиса на двете общности.

Българите се появяват в Загреб през 60-те и 70-те години на XIX в. по пътя на временната образователна и трудова емиграция – т.е. като ученици и градинари. Тези две писти не са взаимносвързани и тяхната динамика и интензивност се определят от различни фактори. В първата писта в началото натежават религиозните и просветните, а във втората изобщо доминират стопанско-икономическите. И двете обаче са дълбоко проникнати от политиката, но въпреки всичко във всеки един момент водеща роля играят културните фактори и най-вече здраво вкорененото в онази епоха чувство на славянска взаимност, което с близостта на езика, манталитета и нравите улеснява интеграцията на българите в хърватското общество в епохата от Освобождението на България до Първата световна война.

Първите български младежи по образователната писта пристигат в Загреб на три вълни. Първата е през 1862 г. и е породена от униатското движение (движението за съединение с католическата църква), развило се в лоното на българския църковно-народен въпрос и подкрепяно горещо от католическото духовенство в Хърватия в лицето на епископ Йосип Юрай Щросмайер. Това са седем деца или юноши, подбрани от българоуниатската общност в Цариград и записани като стипендианти на Щросмайер в Кралската реална гимназия в Загреб. Най-млад от тях, на 13 години, е Светослав Сапунов, който тогава превежда фамилното си име на хърватски (или по-точно на „загребски“), за да остане в историята като Светослав Миларов. Учениците от „първата вълна“ завършват образованието си по различно време и до 1867 г. всички се завръщат по родните си места¹.

¹ Жечев, Н. Болгарская ученическо-студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века. – *Études historiques*, 8, 1978, с. 233–234.

Създаването на Южнославянската академия на науките и изкуствата през 1866 г. и откриването на Университета през 1874 г. превръщат Загреб в един от най-авторитетните и достъпни образователни центрове, който привлича „втората българска вълна“. В нея се открояват имената на Михаил Сарафов, Христо Белчев, Панайот Семерджиев, Димитър Хранов, Спас Вацов и др., които впоследствие стават водещи учени и общественици в България. Завръща се и Светослав Миларов от „първата вълна“, за да продължи гимназиалното и академичното си образование. За по-малко от десетилетие през 70-те години на XIX в. през Класическата и Реалната гимназия, Педагогическото училище и Университета минават около 40 българи. Стремешът им към активен обществен живот довежда до учредяването през 1872 г. на Българската ученическа дружина „Развитие“ в Загреб². „Третата вълна“ застига втората в годините непосредствено след Освобождението на България през 1878 г. Тогава само в Кралското педагогическо училище пристигат 20 стипендианти от Източна Румелия, а в различни факултети на Загребския университет и в класовете на Реалната гимназия учат още около 30 техни сънародници от Княжество България³. Те дават живот на някои политически и културни инициативи във връзка с актуални за младата българска държава проблеми, които получават добър отзвук сред хърватското общество.

Българските градинари се явяват в хърватските земи през 70-те години на XIX в., като първоначално усядат в Осиек, Джаково и Винковци. В Загреб достигат в самото навечерие на Руско-турската война през 1877–1878 г. През 1895 г. те наброяват едва около дузина⁴. Както за учениците и студентите, така и при градинарите пребиваването все още е само временно – за първите е ограничено от учебните срокове и семестри, за вторите – от традиционния трудово-аграрен календар на българския земеделец, т.е. от пролетта до есента и по-конкретно от Благовещение, 25 март, до Димитровден, 26 октомври. През останалото време и едните, и другите са при своите роднини и близки в България. Първоначално градинарите наемат земя за обработване, после започват да я купуват. С това започва и процесът на трайно усядане⁵. Първият смесен българо-хърватски брак датира от 1898 или 1899 г. и той е между български градинар и хърватска девойка в Загреб, които скоро се сдобиват със син⁶.

² Пак там, с. 239.

³ Пак там, с. 245; Елдъров, С. Нашият специален дописник съобщава... Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите. София, 2005, с. 21–23.

⁴ Гласнова, Д. Българските градинари в Хърватия. София, 2019, с. 38–39.

⁵ Пак там, с. 48–49.

⁶ Пак там, с. 45.

Преброяването на населението в Хърватската бановина през 1890 г. установява 124 българи, от които 112 мъже и 12 жени. Колко от тях са регистрирани в Загреб, не става ясно, но със сигурност са били единици. Съотношението 10 към 1 в полза на мъжете точно отразява първичната организация на труда и бита на българските градинари – те се самоорганизируют в *компани*, *задруги* или *тайфи* от десетина души, които понякога си наемат по една жена да се грижи за домакинството⁷. Статистиката от 1910 г. показва 321 българи в Хърватската бановина, от които 286 мъже и 35 жени. От тях в Загреб живеят 126 души, съответно 109 мъже и 19 жени⁸. Тук трябва да се направи уговорката, че тази статистика не е регистрирала големия наплив на българските студенти, които винаги са имали сериозно присъствие в Загреб, но след университетската криза през 1907 г. почти половината от студентите на Софийския университет, т.е. неколкостотин души, се записват в тамошния университет⁹.

Политическите условия в Сръбско-хърватско-словенското кралство (СХСК), от 1929 г. Кралство Югославия, не са благоприятни за поданици с българска националност, а напротив, заради натрупаната омраза от Междусъюзническата и Първата световна война и изострените отношения с България те са определено враждебни. Разбира се, в Загреб това отношение не се чувства така, както в Белград, но общата рамка остава. Въпреки това по икономически причини и главно заради наложените на България ограничения по силата на Ньойския договор и наплива на бежанци от Македония и Одринска Тракия българските градинари продължават да търсят препитание в хърватските земи и в частност в Загреб. След известен спад непосредствено след войните в следващите години броят на българите там се увеличава.

Статистиката от 1921 г. показва, че българите в Савската бановина, т.е. в хърватските региони на държавата, са 282, от които 191 мъже и 91 жени. Само в чертите на гр. Загреб те са 141 души, или 95 мъже и 46 жени¹⁰. Пролитава започналият още в предвоенния период процес на полово балансиране, като съотношението е вече почти 2 към 1, все още в полза на мъжете,

⁷ Grbić, J. Bugari u Hrvatskoj: dva zavičaja i dvije domovine. – В: *Българо-хърватски политически и културни отношения през вековете. Сборник в чест на 75-годишнината на Румяна Божилова*. София, 2015, с. 401, 403; Гласнова, Д. Цит. съч., с. 48–49.

⁸ Grbić, J. Цит. съч., с. 401.

⁹ Luetić, T. Struktura bugarske studentske populacije na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu od 1874. do 1914. – In: *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljecu*. Zagreb, 2005, s. 227–265.

¹⁰ Grbić, J. Цит. съч., с. 404–405.

но далеч от драстичните разлики от края на XIX в. Недостигът на български жени се компенсира със смесените бракове между българи и хърватки, които в периода между двете световни войни също бележат растеж.

През 1935 г. българите в Савската бановина са 355 души, от които в Загреб 196 и още 59 в крайградските села. В следващите години броят на българите в Загреб и близката му околност нараства до 436 души, в огромното си мнозинство градинари с техните семейства. През 1939 г. 621 души на територията на Савската бановина посочват като майчин език българския¹¹.

В годините на Втората световна война, т.е. по времето на Независимата държава Хърватия (НДХ), броят на българите там се увеличава. Без съмнение за това допринасят и добрите българо-хърватски отношения в този период. По сведения на българския пълномощен министър в Загреб Йордан Мечкаров на територията на новопрогласената държава през 1941 г. живеят и работят около 800 градинари, голяма част от които са съсредоточени в столицата и близката околност. Пак по данни на българската легация през 1942 г. има около 1000 градинари, от които 400 в Загреб. Тук трябва да се припомни обаче, че в границите на НДХ тогава влизат Босна и Херцеговина, както и Далмация, където също през годините е имало български градинари, но за тях статистиките на Савската бановина по обясними причини не казват нищо¹².

От 1945 до 1990 г. следва периодът на СФР Югославия, или Титова Югославия. По отношение на българите в Хърватската федеративна единица и конкретно в Загреб той е най-непроучен и тъмен. Статистиките говорят за колеблива стагнация с низходяща демографска тенденция: 1948 г. – 637 души, 1953 г. – 464, 1961 г. – 539, 1971 г. – 676, 1981 г. – 441¹³. Оскъдните писмени и устни свидетелства пък сочат, че краят на 40-те и 50-те години са били най-жестоките за българите в Югославия изобщо и дори за тези в Загреб. Името „българин“ тогава не е само национална принадлежност, то е позорно клеймо, асоциирано с колаборационист на фашистката окупация, което отправя носителя му направо на дъното на социалната йерархия. Немалко българи тогава предпочитат да не се декларираят като такива.

По-сложен е проблемът с генезиса на македонското национално малцинство в Хърватия. Българската историческа наука приема, че до декретирането на македонската нация и език на 2 август 1944 г. името „македонец“

¹¹ Grbić, J. Bugari u Hrvatskoj: migracije, situiranost, identifikacijske strategije i prakse. – In.: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*. Zagreb, 2013, s. 300; Grbić, J. Цит. съч., 2015, с. 401, 404; Гласнова, Д. Цит. съч., с. 61–63.

¹² Гласнова, Д. Цит. съч., с. 72–74.

¹³ Пак там, с. 102–103.

е само регионална идентификация по отношение на единната българска национална общност. Същевременно обаче от 1919 до 1941 г. българите във Вардарска Македония, тогава в границите на Кралство Югославия под името „Южна Сърбия“, официално са регистрирани като сърби. Без съмнение тогава са се породили процеси на трудова и образователна миграция от „Южна Сърбия“ към Загреб и други хърватски градове, но статистиките е нямало как да ги преброят като българи. След Втората световна война със създаването на СР Македония в рамките на СФРЮ (до 1964 г. Федеративна народна република Югославия) името „македонец“ като национална идентификация вече официално се появява в демографските статистики. Засага не съм попадал на конкретно изследване, но може с основание да се предполага, че македонската национална общност в СР Хърватия се изгражда и развива чрез образователна, трудова и брачна миграция. За разлика от българската тя се намира във възход. От 1387 души през 1948 г. македонците нарастват прогресивно на 4381 през 1961 г., на 5625 през 1971 г., за да достигнат своя връх от 6280 души през 1991 г.¹⁴

Днес в Република Хърватия по конституция са признати 22 национални малцинства, които се ползват с политически и културни права, а дейността им е финансирана от хърватската държава. Две от тях са българското и македонското.

Според преброяването от 2001 г. в Хърватия живеят 331 българи, от които 174 в Загреб. Данните от 2011 г. показват 350 българи, от тях 130 в столицата. През 1998 г. е основана Националната общност на българите със седалище в Загреб. Нейният председател Рашко Иванов е представител и в Градския съвет. Общността издава сп. „Родна реч“, което излиза в четири броя годишно на български и хърватски. Негов главен редактор е Диана Гласнова. Беше възстановено и хърватско-българско дружество, съществувало в периода на НДХ. Негов председател е академик Йосип Братулич. Дружеството активно участва в развитието на българо-хърватските културни взаимоотношения. През 2000 г. в Загреб е основана българска православна църковна община „Св. Седмочисленици“. Нейните църковни чествания, както и повечето от културните прояви на Българската национална общност се организират в седалището ѝ – просторен апартамент в центъра на Загреб¹⁵. Тук е добре да се изтъкне, че цялата дейност на Българската национална общност се финансира от хърватската държава. Това има своите добри и лоши страни. Последните се коренят предимно в нашения манта-

¹⁴ Makedonci u Hrvatskoj <https://hr.wikipedia.org/wiki/Makedonci_u_Hrvatskoj> (14.11.2020).

¹⁵ Повече подробности в сайта на Българската национална общност в Загреб: <http://www.bugari-u-hrvatskoj.com/bg/> (12.11.2020).

литет. Както, за съжаление, става ясно по сведения от Загреб, днес за душите на православните българи в хърватската столица спорят двама български свещеници – единият прихожда от Италия, другият от Австрия.

Какво е състоянието на македонската общност в Хърватия изобщо и в Загреб в частност.

Според преброяването от 2001 г. в Хърватия живеят 4138 македонци, от които 1315 в Загреб¹⁶. Те също имат своя национална общност, която е учредена още през 1991 г. с цел „съхраняване на македонската идентичност, основана на езика, фолклора, писмеността и природните богатства на Македония“. Състои се от шест македонски културни дружества: „Охридски бисер“ в Загреб, „Братя Миладинови“ в Осиек, „Илинден“ в Риека, „Македония“ в Сплит, „Биляна“ в Задар, „Св. св. Кирил и Методий“ в Пула. Покрай тях съществуват и други македонски или македоно-хърватски дружества. Само в Загреб те са седем – освен споменатото македонско културно дружество „Охридски бисер“ още и Македонски младежки форум, Македонско културно дружество „Кръсте Мисирков“, Хърватско-македонско дружество, Македоно-хърватско дружество за пропагандиране на културните връзки „Спектрум“, Македонско женско дружество, Македонска матица в Хърватия¹⁷.

Дейността на Общността на македонците в Хърватия се субсидира от хърватската държава и се развива по постоянно обогатяващ се календарен план на мероприятията – традиционно честване на Илинден на 2 август, още от 1992 г., Дни на македонската култура „Св. св. Кирил и Методий“ в Сплит през 2020 г. – за 29-и път, Дни на братя Миладинови в Осиек и Джаково – за 23-ти път, Дни на св. св. Кирил и Методий и на глаголицата в Пула – за 12-и път, Македонска нощ на книгите в Загреб – за 3-ти път и др. под. От кого се финансират македонските дружества и организации, които не са част от националната им общност, няма как да зная, но със сигурност не работят с нисък бюджет.

Македонски език и култура се преподават в седем основни училища (Загреб, Пула, Осиек, Риека, Сплит, Вуковар и Винковци). От 2015 г. те са включени като образователен предмет и в програмите на две средни училища (Загреб и Риека). Една частна радиостанция в Задар поддържа емисия на македонски език „Македонски час“.

От 1993 г. Общността на македонците има периодичен орган сп. „Македонски глас“. През 2016 г. той чества стотния си брой.

¹⁶ Makedonci u Hrvatskoj <https://hr.wikipedia.org/wiki/Makedonci_u_Hrvatskoj> (14.11.2020).

¹⁷ Makedonci <<https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/makedonci/374>> (14.11.2020).

През 1993 г. в Загреб е основана македонска православна община, която по-късно е призната като задгранична енория на Македонската православна църква – Охридска митрополия. До 2008 г. тя се обслужва от гастролиращи по няколко пъти годишно свещеници, но оттогава има постоянен енорийски свещеник. Понастоящем в Загреб завършва строителството на църква и македонски православен център „Св. Злата Мъгленска“. Само за терена и строежа са инвестирани над 500 000 евро. За православните македонци в Хърватия, които според преброяването възлизат на 2401 души, а са организирани в четири църковни общини – в Загреб, Риека, Пула и Сплит, – се грижат двама македонски свещеници. За разлика от българските те работят съгласувано¹⁸.

През 2015 г. Македонската матица в Загреб издаде и представи хърватско-македонски речник от 30 000 думи и 1246 страници във формат Б 5 (17,6 x 25 см). Посочвам тези данни, защото и досега – въпреки интензивните научни и културни връзки между българи и хървати – все още няма българо-хърватски или хърватско-български речник¹⁹.

Тук трябва изрично да се подчертае, че за хърватските историци, филолози и етнографи, както впрочем за хърватското общество изобщо от средата на XIX в. до Балканската война, не подлежи на съмнение, че македонските славяни са българи и че Македония е неразделна част от българската история и култура. През 1912–1918 г. обаче сръбската пропаганда, а в епохата между двете световни войни сръбският държавен национализъм в СХСК – Кралство Югославия полагат много усилия да манипулират хърватското общество и да пречупят волята на хърватските учени хуманитаристи да търсят и отстояват обективната историческа истина. Въпреки това като цяло те не успяват да постигнат своите цели. Най-яркото доказателство, че хърватската българистична школа не е окончателно унищожена, е „Хърватската енциклопедия“ от годините на Втората световна война. Според първоначалния проект тя е трябвало да бъде издадена в 12 тома, но в периода 1941–1945 г. се появяват само първите пет (до буквата „Е“). Впоследствие на тази енциклопедия тенденциозно и несправедливо е лепнат етикетът „ушашка“ само защото хронологически съвпада със съществуването на Независимата държава Хърватия. Работата по нейното създаване обаче започва още в края на 30-те години на XX в., а първият том излиза от печат през февруари 1941 г., т.е. два месеца преди Кралство Югославия да се

¹⁸ Во Загреб при крај изградбата на првата црква на МПЦ во регионот, се работи на внатрешното уредување <<https://lokalno.mk/vo-zagreb-pri-kraj-izgradbata-na-prvata-tsrkva-na-mpts-vo-regionot-se-raboti-na-vnatreshnoto-ureduvane/>> (13.11.2020).

¹⁹ По-подробна информација во сайта на македонската общност во Република Хърватия: <http://www.zmurh.hr/> (14.11.2020).

разпадне под ударите на Третия райх. Енциклопедията не е набързо стъкмено конюнктурно издание, а върхово достижение на хърватската наука от развитието ѝ в годините и десетилетията преди това. От гледна точка на нашия интерес най-забележителна е статията „България“ (*Bugarska*) в т. 4 от 1942 г., както и статиите „Кирил и Методий“ (*Ćiril i Metodije*) и „Кирилица“ (*Ćirilica*). Те са написани изцяло в духа на историческата истина, освободени от идейно-политическата опека на Белград²⁰.

В пълна противоположност със старата научна традиция днес в Република Хърватия се развива популяризацията (или пропагандата) на познание и представи за историята на Македония и Македонския въпрос. Най-яркото доказателство за това също е „Хърватската енциклопедия“, само че не онази от 1941–1945 г., а новата, публикувана през 1999–2009 г. В нея политическата коректност е триумфирала за сметка на историческата истина, такава, каквато я познава хърватската историографска школа от средата на XIX до средата на XX в. Затова не бива да учудва, че югославското наследство продължава да тежи и да преиначава историческата истина. В статията „България“ например, публикувана в т. 2 от 2000 г., дори се пише за „македонско малцинство“ в Пиринския край, такова е означено и на картата²¹. Същото се твърди в статиите „Македония“ и „Македонци“, публикувани в т. 6 от 2004 г. В тях освен това се застъпва тезата за самостоятелното съществуване и развитие на македонския език, а цялата история на македонските българи от Средновековието до екзархийския период и въоръжената борба на Вътрешната македоно-одринска революционна организация включително е интерпретирана в духа на скопската историография. Там и на други места като „македонци“, а не като българи, са представени Гоце Делчев, Дамян Груев, Гьорче Петров и редица други дейци на българското националноосвободителното движение в Македония. Същото се отнася за Илинденското въстание и Крушовската република²².

Всичко това се дължи не само на силното югославско наследство в Република Хърватия, но и на нейните собствени държавни и национални интереси, които произтичат от реалната политика за настоящето, а не от сантименталните чувства от миналото. Широкомасштабната дейност на Македонската национална общност в Хърватия се основава на специален междудържавен договор – „Споразумение за защита на правата на хърватското малцинство в Република Северна Македония и македонското малцинство

²⁰ Hrvatska enciklopedija. T. 4. Zagreb, 1942, s. 405–409, 409–411, 459–484.

²¹ Hrvatska enciklopedija. T. 2. Zagreb, 2000, s. 385–389.

²² Пак там, т. 6, 2004, s. 780–785.

в Република Хърватия“, – подписан на 13 октомври 2007 г. в Сплит²³. По силата на неговите клаузи е формирана смесена междуправителствена комисия за прилагане на договора, която периодично заседава на паритетен принцип в Загреб или в Скопие. На третата среща в Скопие на 18 юни 2018 г. хърватската страна изяви желание правният статут на хърватското малцинство в Република Северна Македония, което според преброяването от 2002 г. възлиза на 2686 души, да бъде отразен в конституцията на страната²⁴. В последната среща на смесената междуправителствена комисия, проведена на 8 юли 2019 г. в Загреб, това искане беше потвърдено, а според информации от медиите е прието от македонската страна²⁵. От хърватска страна настояват също за по-широк достъп на своето малцинство в политическия и културния живот на Северна Македония, както и македонската държава да подпомага католическата катедрала в Скопие. (В скоби ще поясня, че понастоящем в Република Северна Македония съществуват два католически диоцеза – Скопската епархия (епископия) от западен или римокатолически обред, която исторически е свързана с юрисдикцията на Врхбосненската католическа архиепископия в Сараево и често е имала за свои титуляри хърватски католически прелати, и Скопско-Струмишката епархия от източен обред, която е историческа част от Българската уния, но след Първата световна война и чак до 2001 г. се намира под юрисдикцията на източнокатолическата епископия в Крижевци, Хърватия²⁶.)

За взаимоотношенията между Българската и Македонската национална общност в Република Хърватия ще приведа само един факт, но той сам по себе си е достатъчно показателен както за тяхното съдържание, така и за бъдещите им перспективи. В края на 2018 г. в официалния орган на Българската общност в Загреб сп. „Родна реч“ беше публикувана статия по случай 115-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание. Нейният автор доц. д-р Наум Кайчев, подпредседател на българската част от смесената мултиекспертна комисия по историческите и образователните въпроси, излага в кратък популярен вариант подготовката, развитието и

²³ О Hrvatima u Makedoniji <<https://zhrm.org.mk/o-hrvatima-u-makedoniji/>> (15.11.2020).

²⁴ Zapisnik s Treće sjednice hrvatsko-makedonskog Međuvladinog mješovitog odbora za nacionalne manjine, održanog u Skopju, 18. lipnja 2018. godine <<https://zhrm.org.mk/wp-content/uploads/2020/06/zapisnik-III-sjednice-mmo.pdf>> (15.11.2020).

²⁵ Hrvati će dobiti STATUS NACIONALNE MANJINE u Sjevernoj Makedoniji, tijekom pregovora o članstvu u EU <<http://promise.hr/hrvati-ce-dobiti-status-nacionalne-manjine-u-sjevernoj-makedoniji-tijekom-pregovora-o-clanstvu-u-eu/>> (15.11.2020).

²⁶ Стојанов, К. Историско-правен развој на Католичката црква од византиско-словенски обред во Македонија. Roma, 1995, с. 108–136.

последниците на въстанието от 1903 г.²⁷ Въпреки че фактологията е представена обективно, като при това, вероятно заради малкия обем, не е казано нищо за участието на Върховния македоно-одрински комитет и Тайните офицерски братства в подготовката на въстанието, за десетките български офицери, участвали в бойните действия и за подкрепата на българската държава, статията предизвика бурна негативна реакция от страна на Македонската национална общност в Загреб. Нейният председател Томе Апостолски отправи на 6 март 2019 г. гневно писмо до редакцията на „Родна реч“, с което не само оспорва българския характер на Илинденско-Преображенското въстание, но и обвинява автора и списанието във великобългарски претенции по отношение на историческото минало на македонците²⁸. Такава яростна нетърпимост и непоносимост спрямо историческата истина не вещае нищо добро както за взаимоотношенията между двете общности в Република Хърватия, така и за българо-македонските взаимоотношения изобщо. И ако процесът на евроинтеграцията на Република Северна Македония бъде подложен на изпитания, отговорността за това ще падне върху македонската страна, която толерира, а може би и насърчава подобно поведение.

БИБЛИОГРАФИЯ

Изследвания

Гласнова, Д. Българските градинари в Хърватия. София, Валдекс, 2019.

Елдъров, С. Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите. София, Военно издателство, 2005.

Жечев, Н. Българская ученическо-студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века. – *Études historiques*, 1978, № 8.

Кайчев, Н. 115 години от Илинденско-Преображенското въстание. – *Родна реч* (Загреб), 2018, № 3.

Стојанов, К. Историско-правен развој на Католичката црква од византиско-словенски обред во Македонија. Roma, Украинска колегија „Св. Јосафат“, 1995.

REFERENCES

Published studies

Eldarov, S. Našijat specialen dopisnik saobštava. Hrvatskijat korespondent i dobrovollec Krunoslav Heruc za Bălgarija i bălgarite. Sofija, Voenno izdatelstvo, 2005.

²⁷ **Кайчев, Н.** 115 години от Илинденско-Преображенското въстание. – *Родна реч* (Загреб), 2018, № 3, с. 11–13.

²⁸ Личен архив на автора.

Glasnova, D. Bălgarskite gradinari v Hărvatija. Sofija, Valdeks, 2019.

Kajčev, N. 115 godini ot Ilindensko-Preobraženskoto văstanie. – *Rodna reč* (Zagreb), 2018, № 3.

Stojanov, K. Istorisko-praven razvoj na Katoličkata crkva od vizantisko-slovenski obred vo Makedonija. Roma, Ukrainska kolegija „Sv. Josafat“, 1995.

Žečev, N. Bolgarskaja učeničesko-studenčeskaja kolonija v Zagrebe v 70-h godah XIX veka. – *Études historiques*, 1978, № 8.

Grbić, J. Bugari u Hrvatskoj: dva zavičaja i dvije domovine. – В: *Българо-хърватски политически и културни отношения през вековете. Сборник в чест на 75-годишнината на Румяна Божилова*. [V: *Bălgaro-hărvatski političeski i kulturni otnošenija prez vekovete. Sbornik v čest na 75-godišninata na Rumjana Božilova*.] Sofija, 2015.

Grbić, J. Bugari u Hrvatskoj: migracije, situiranost, identifikacijske strategije i prakse. – In.: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*. Zagreb, 2013.

Hrvatska enciklopedija. T. 4. Zagreb, 1942.

Hrvatska enciklopedija. T. 2. Zagreb, 2000.

ОТ БАЛКАНИТЕ ДО АНДИТЕ И ОБРАТНО: БЪЛГАРСКАТА ДИАСПОРА В ЛАТИНСКА АМЕРИКА ПО ВРЕМЕ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА *

*Благовест Нягулов***

FROM THE BALKANS TO THE ANDES AND BACK: THE BULGARIAN DIASPORA IN LATIN AMERICA DURING THE COLD WAR

Blagovest Njagulov

Summary. The study provides an overview of the history of Bulgarian diaspora in Latin America and its relations with People's Republic of Bulgaria during the Cold War. The topic has been developed in the context of the place of the region as part of the Third World in the international relations during the global confrontation between the Western and Eastern blocs and the selective policy of the Bulgarian communist party-state towards Latin American countries. The author presents and analyzes the different temporal and spatial strata of the diaspora (emigrants during the first decades of 20th century and their descendants, as well as the new, political emigration since 1944) giving examples mainly from Argentina, Uruguay and Brazil and presenting the forms and dimensions of diaspora's organizational, cultural and political activities, some of its notable people, its relations and contacts with Bulgaria, the re-emigrations to the homeland. Latin America is the sought-after "paradise" for mostly poor or politically persecuted Bulgarian citizens and ethnic Bulgarians from the communities abroad, but in most cases this "paradise" does not happen. The histories of the two main strata of the Bulgarian diaspora reflect the diversity of organizational forms, identities and personal destinies being a projection of the divisions and symbioses between two major ideologies of the 20th century – the communism and the nationalism. In accordance with the diaspora's attitude towards the communist regime, the policies of the People's Republic of Bulgaria towards the old and the new diaspora in Latin American countries were different and differentiated. The use of the national factor led the political regime in Bulgaria to the stimulation of "new" patriotism among the old emigration that was

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Благовест Нягулов – доц. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: bna2002@mail.bg [Blagovest Njagulov – Assoc. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: bna2002@mail.bg].

loyal to the communist rule. On the contrary, due to the new political emigration's anticommunism its "old" patriotism was denied by the communist party-state. A part of the old diaspora returned to Bulgaria at the beginning of the communist regime, while the opponents of this regime from the new diaspora returned either temporarily or permanently after its end. The new meetings of both with the politically changed homeland did not exclude the reactions of disappointment due to the discrepancy between expectations and realities.

Keywords: Bulgarian diaspora, Latin America, People's Republic of Bulgaria, Cold War

Ключови думи: българска диаспора, Латинска Америка, Народна република България, Студена война

Въведение със спомени

Първият ми досег с Латинска Америка е бил вероятно по време на Деветия световен фестивал на младежта и студентите, състоял се в София през лятото на бурната за света 1968 година, между студентските бунтове на Запад и смазването на „Прахката пролет“ от войските на Източния блок. Фестивалната идея, която се лансира през 1947 г. в името на борба срещу фашизма и империализма, за мир, права на младежите, социална солидарност и интернационализъм, е пряко свързана с (и финансирана от) СССР и съответно с леви младежки организации, следващи целите на съветската външна политика. Поредният международен форум се провежда под лозунга „За солидарност, мир и дружба“ с участието на над 20 000 младежи от 138 страни. Сред участниците са и младежки групи от държави в Латинска Америка, но не и от Куба – единствената социалистическа държава в региона, която тогава има амбиции да организира свой международен форум. Значителното международно присъствие на млади хора в София във времето на Студената война, социалните вълнения и чехословашката криза създава доста работа на комунистическите служби за сигурност в страната¹. Но моят детски спомен е само за едно динамично и цветно събитие, концерти на открито и приповдигнато настроение в тази среща с мултикултурния свят, част от който бяха и темпераментните латиноамериканци.

По-нататък, моите години в гимназията съвпаднаха частично с управлението на правителство на Блока на народното единство с премиер Салвадор Алиенде в Чили (1970–1973), което прави опит да строи социализъм, приключил след кървав военен преврат. По онова време задължителният

¹ Вж. Държавна сигурност и IX световен младежки фестивал, 1968 г. Документален сборник. София, 2016.

комсомолски отряд на моя гимназиален клас прие името на аржентинеца по рождение и един от лидерите на кубинската революция Ернесто „Че“ Гевара. Добре известно е, че още приживе и особено след неговото убийство в Боливия през 1967 г. той се превръща в легендарен символ на световната революция и на контракултурата. Въсъщност, като се имат предвид хладните отношения между този привърженик на перманентната революция и Съветския съюз след Карибската криза и оттеглянето на съветските ядрени ракети от Куба през 1962 г., от днешна гледна точка онова именуване може да се тълкува дори като леко дисидентски акт. Не съм възприемал *Comandante Che Guevara* като герой за подражание, но пък в гимназията изучавах като трети чужд език испански, който тогава все още не беше особено разпространен в България. Този факт ме доближи още малко до испаноезичния Нов свят, обхващащ повечето държави от Мексико на север до Аржентина на юг.

Срещите ми с Латинска Америка след преломната за Източна Европа 1989 година, която сложи начало на трудния демократичен преход на България, вече имаха „латино“-български адреси. През късното лято на 1990 г. участвах в първата след политическата промяна конференция на български общности зад граница, която беше организирана от останките на стария Комитет за българите в чужбина и нови неправителствени организации. Тя се проведе в София, в условията на крайно изострените политически страсти в началото на българския преход, когато „червено-синята“ поляризация не търпеше никакви нюанси. Именно във връзка с организацията на този форум получих писмо, последвано от телефонно обаждане от далечния град Комодоро Ривадавия, нефтодобиеен център в най-южните предели на Южна Америка. Търсеше ме българинът Тодор Генов, който се оказва, че преди две години е създал най-новото сдружение на българската диаспора в Аржентина с подкрепата на споменатия Комитет. Впрочем тази институция вече беше заклеямена, не без определено основание, от „синята“ антикомунистическа опозиция като креатура на комунистическата партия държава и на нейните специални служби, която е разделяла и манипулирала идеологически българите зад граница. По-късно – през първата половина на 90-те години, във връзка с моите изследвания на историята на бесарабските българи и гагаузи в Румъния през периода между двете световни войни открих слабо известната тема за масовото преселване на семейства от техните среди в Бразилия през 1926 г. А по време на Четиринадесетата световна среща на българските медии, организирана от Българската телеграфна агенция и проведена в Скопие през есента на 2018 г., се запознах и с двама представители на най-новата българска икономическа емиграция – Аксиния Иванова и инж. Иван Цанков от гражданската асоциация „Българи в Аржентина“, създадена от тях в Буенос Айрес.

Тези лични спомени изиграха известна роля на емоционален подтик за моето насочване към темата за миналото на българската диаспора в Латинска Америка и за нейните отношения с Народна република България (НРБ) през периода на Студената война. От научна гледна точка тази тема е интересна, защото представя един обособен и завършен период в историята на различни времеви, социални и политически слоеве на българското етническо и гражданско присъствие в региона и същевременно демонстрира многообразието на отношенията между диаспора и метрополия по време на глобалното противопоставяне между Източния и Западния блок през втората половина на XX в. За целите на историческото изследване, разбира се, бяха необходими и рационални усилия за запознаване със и анализ на книжнината и архивните източници. Длъжен съм да отбележа, че настоящият текст, подготвен през „вирусната“ и „карантинна“ 2020 година, неизбежно не обхваща цялата информация и не претендира за изчерпателност по широкообхватната проблематика на темата.

1. Историография и извори

Интересът към популяризиране и проучване на настоящето и миналото на българската диаспора в Латинска Америка е проекция на политическия и обществен интерес в България към тази далечна за българите част на света, както и към актуалната още от времето на османското владичество тема за външните миграции и диаспората в българската история. Първите спорадични прояви на български интерес към Латинска Америка датират от втората половина на XIX в. До Втората световна война публикациите специално за миграционните движения към региона и за българското присъствие там са малобройни и се появяват след по-масовите изселвания от Царството в някои южноамерикански държави през периода между двете световни войни². Самата диаспора също документира и описва своята история чрез периодичния печат и други публикации. Скоро след края на

² Такава публикация е брошурата на Васил Д. Вишневин за опасностите, които носят изселванията за емигрантите и за нацията като цяло, оценени от автора в духа на времето на „националните катастрофи“ като „трета катастрофа на българския народ“ (**Вишневин, В. Д. [Васил Димитров].** Южна Америка: Трета катастрофа на българския народ. София, 1923). Известни стават пътеписите и другите литературни творби на писателя Борис Шивачев (1902–1932), който прекарва четири години в Аржентина и Чили (от 1920 до 1924 г.) и след завръщането си в България поставя началото на южноамериканското направление в българската литература (вж. **Шивачев, Б.** Писма от Южна Америка. С предговор на Д. Б. Митов. София, 1932. (Сборникът с пътеписи е преиздаван през 1945, 1958 и 1973 г.) и др.

Втората световна война под редакцията на Христо Гоневски и други емигранти от прокомунистическия Славянски комитет в Аржентина е публикуван илюстриран сборник за българската емиграция и нейната дейност в Аржентина и Уругвай³.

В социалистическа България интересът към Латинска Америка първоначално се изразява в научнопопулярни издания за отделни държави и политически лидери⁴. Вниманието на комунистическите власти към региона се повишава значително след Кубинската революция през 1959 г., която създава „аванпост“ на доминирания от СССР Източен социалистически блок в непосредствена близост до държавата лидер на Западния капиталистически блок – САЩ. Неслучайно най-голяма издателска активност с фокус към Латинска Америка през следващите години проявява издателството на партията държава – „Партиздат“, в чиято Библиотека „Международна политика“ между 1964 и 1986 г. са издадени 18 книги за този регион. Научната латиноамериканистика се развива ускорено по време на късния социализъм през 70-те и 80-те години като следствие на разширяващите се революционни промени в Латинска Америка и на новата политика на Източния блок и в частност на НРБ⁵. Инициативите в това научно направление тогава са впечатляващи: създават се центрове, особено в пряко обвързаните с БКП научно-пропагандни среди (като Академията за обществени науки и социално управление/АОНСУ), подготвят се научни кадри в България и СССР, издават се много статии и монографии. Темите са ориентирани предимно към съвременното политическо и икономическо положение на латиноамериканските държави в региона, докато историческата проблематика присъства по-рядко. Обработена е голяма информация, но подходите към избора на теми и техните интерпретации често са политизирани

³ Илюстриран сборник за живота и дейността на българската емиграция в Аржентина и Уругвай. Под редакцията на инж. Л. Хаселиев, А. Ганчев, Хр. Гоневски, Д. Ачков, Т. Ценков, Т. Кръстев, К. Дунов. Buenos Aires, 1947.

⁴ За българските научни и други публикации, посветени на миналото и съвременното на Латинска Америка по време на Студената война, съм използвал статията на **Баев, Й.** Етапи в развитието на българската историография за Латинска Америка в годините на Студената война. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София, 2017, с. 47–62.

⁵ В съответствие с каноните на времето сигналът за това е даден с Резолюция № 351/10 юни 1970 г. на Политбюро на Централния комитет (ЦК) на Българската комунистическа партия (БКП) за активизиране на отношенията на НРБ с държавите в Латинска Америка. В нея се изтъква, че политическата цел е „проникване и влияние на социалистическите страни ... в тази част на света“, така че страните и народите в региона „постепенно да бъдат спечелени като наши приятели“ (ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а.е. 1458, л. 8–28, цит. по: **Баев, Й.** Цит. съч., с. 50–51).

и идеологизирани в духа на конфронтацията в Студената война и целите на международното комунистическо движение под „шапката“ на Москва. През същия период се появяват и публикации за съвременните двустранни отношения на България със страни в Латинска Америка с леви политически управления (българо-чилийските отношения през 1970–1973 г.⁶) или за влиянието на Георги Димитров върху революционните движения в Латинска Америка⁷.

В повечето случаи проучванията на българската диаспора също носят идеологическите белези на времето. Такива са брошурата за революционните прояви на тримата братя Петкови във Венецуела⁸ и статии за революционната и антифашистката дейност на българските емигранти⁹. Най-задълбочената научна публикация по темата до 1989 г. става възможна благодарение на новата партийно-държавна политика по отношение на българите в чужбина. С изпълнението на задачата за нейното проучване е натоварен създаденият през 1982 г. Център за демографски изследвания към Президиума на Българската академия на науките. Така през 1988 г. се появява брошура „за служебно ползване“, в която трима учени от социалните науки – Огнян Вартоломеев, Румен Аврамов и Благовест Георгиев представят интересните резултати от проведеното от тях „първо комплексно научно изследване на българската емигрантска колония в Аржентина“¹⁰.

Важни източници на информация по темата са мемоарите или литературните произведения на български емигранти, които са били в Латинска Америка и са се върнали в НРБ към края на 40-те години или по-късно. Сред тях се открояват много подробните спомени на Христо Гоневски, който е ключова фигура в историята на левите организации на диаспората

⁶ **Танев, Ст.** Българо-чилийски отношения (ноември 1970 – септември 1973 г.). – *Исторически преглед*, 1976, № 6, с. 3–24.

⁷ **Баев, У.** Por la Unidad Democratica. Jorge Dimitrov y el movimiento revolucionario en América Latina. Sofia Press, 1989, и др.

⁸ **Наумов, Л.** Венецуелски патриоти с българска кръв. Разказ за тримата братя Теодоро, Любен и Мирослав Петкови, участници във венецуелската съпротива. София, 1965.

⁹ **Ташев, Т.** Прогресивната и антифашистка дейност на българите в Южна Америка, 1923–1949. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 2. София, 1979, с. 310–319; **Ковачева, М.** Българската колония в Аржентина и Георги Димитров. – *Векове*, 1982, № 3, с. 20–26; **Александрова, М.** Революционна дейност на българските емигранти в Латинска Америка и борбите на латиноамериканския пролетариат, отразени в българския работнически печат, 1923–1944. – *Профсъюзни летописи*, 13, 1984, с. 110–121, и др.

¹⁰ **Вартоломеев, О. Р. Аврамов, Бл. Георгиев.** Българите в Аржентина. София, 1987.

в Аржентина до депортирането му оттам през 1949 г.¹¹ Трябва да се отбележат и пътеписите, които оставят български писатели, журналисти и други интелектуалци след кратки посещения в латиноамерикански държави от 60-те до 80-те години на XX в. Някои от тях – на Николай Георгиев, на Пенка Караиванова, на Димитър Петров и Цветан Николов и др., предоставят интересна информация с преки впечатления за срещи с емигранти и за техния живот, но също и неизбежните идеологизирани оценки за миграциите и проблемите на диаспората¹².

Новите приоритети и геополитически ориентации на България след 1989 г. изтласкват на заден план както политическия, така и научния интерес към Латинска Америка. Подготовката на специалисти и появата на нови научни публикации за региона са повече резултат на инерция от предходния период. По същата причина латиноамериканската проблематика се свежда предимно до тамошните измерения на социалната революция и на левите движения и управления в региона, оставайки повече в обхвата на издания и автори, свързани с левия политически спектър¹³. Завръщането на интереса към Латинска Америка се очертава по-ясно през новия XXI век и особено през последното десетилетие. Важен принос за това има Сдружението на испаноговорящите журналисти в България¹⁴ с председател журналистката Къдринка Къдринова, която е автор на много статии за българското присъствие в Латинска Америка, както и за латиноамериканското – в България. Открояват се и съществени приноси на български учени от хуманитарните и социалните науки. В сборник, подготвен в рамките на голям проект на Института по литература към БАН, е осветлена подробно южноамериканската тема в българската литература и други сфери на науките и изкуствата, както и темата за българската литературна диаспора в Латинска Америка¹⁵.

¹¹ Гоневски, Хр. Далеч от роден край. Спомени от Аржентина. София, 1980.

¹² Вж.: Георгиев, Н. Българи в Южна Америка. София, 1965; Караиванова, П. Златният мираж. София, 1970; Петров, Д., Цв. Николов. Българите в Аржентина. София, 1988, и др.

¹³ Вж. например Понеделник, 2011, № 1–2, Кубинският социализъм днес [тематичен брой]. Това „списание за теория, политика и култура“ е издание на Центъра за стратегически изследвания към Националния съвет на Българската социалистическа партия.

¹⁴ Вж. Сдружение на испаноговорящите журналисти в България <<http://www.hispanoperiodistas.com/index.asp>> (всички интернет сайтове в статията са ползвани до 31.10.2020).

¹⁵ Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка. Ред. Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, 2015. За проучване на литературната диаспора особен принос имат Георги Н. Николов, Румен Стоянов, Пламен Антоу и други автори.

Научната реабилитация на латиноамериканистиката се поема и от Центъра за латиноамерикански изследвания към Софийския университет, създаден през 2016 г. По негова инициатива се провеждат научна конференция (2016) и колоквиум с латиноамерикански социолози (2017) и е издаден сборник със статии за проблематиката на Латинска Америка и за нейните отношения, връзки и паралели с Източна Европа¹⁶.

Що се отнася до интереса към българите в чужбина, след 1989 г. първоначално на преден план излизат „забранените“ дотогава политическа емиграция след 9 септември 1944 г. и т.нар. исторически общности в „близката чужбина“, а през новия век – вече и общностите на новата икономическа емиграция в развитите западни държави. Сред новите изследвания за българската политическа емиграция се намира и информация за нейното присъствие и дейност в латиноамериканските държави¹⁷. Макар и да не са в центъра на вниманието към диаспората като цяло, старите емигранти и по-специално тези в Аржентина също привличат спорадичен интерес, при това понякога с различни акценти според предпочитанията на авторите¹⁸. Заслужава да се отбележи, че се появяват вече и преводни издания като това за имиграцията, съставена от бесарабски българи и гагаузи в Бразилия¹⁹. По същата тема са направени теренни и други проучвания от молдовски историци и етнологии с произход от общността на бесарабските българи²⁰.

¹⁶ Източна Европа и Латинска Америка. Съст. И. Баева, Л. Илиева. София, 2017. В няколко статии в сборника с автори Искра Баева, Йордан Баев, Къдринка Къдринова се визира и българското присъствие в региона.

¹⁷ Вж.: **Василева, Б.** Българската политическа емиграция след Втората световна война. София, 1999; Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция, 1944–1989. Съст. Ел. Стателова и др. София, 2000; **Стателова, Ел., В. Танкова.** Прокудените. Пловдив, 2002; **Шарланов, Д.** История на комунизма в България. Т. 2. Съпротивата: Възникване, форми, обхват. София, 2009, с. 212–263 (Българската политическа емиграция), и др.

¹⁸ Вж.: **Гърдев, К.** Дружества и съюзи на българите в Аржентина до 1944 г. – В: Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов. София, с. 450–466; **Тодоров, Д.** Политическа дейност и периодичен печат на българската емиграция в Аржентина – 1908–1949. – *Понеделник*, 14, 2011, № 9–10, с. 90–100. Докато в първата статия вниманието е насочено към културните сдружения и инициативи с национална насоченост на емигрантите до Втората световна война, във втората статия акцент са техните обединения и печат на „марксистически позиции“.

¹⁹ **Косиков, Ж.** Имиграцията в Бразилия. Бесарабски българи и гагаузи. София, 2014.

²⁰ Вж. по-подробно **Червенков, Н.** Бесарабските българи в Бразилия: състояние на проучванията. – В: *Историческа българистика в Република Молдова / Bulgaristica istorică din Republica Moldova*. Сборник. Кишинев, 2018, с. 237–249.

Обобщена информация за миналото и настоящето на българското присъствие в латиноамериканските държави има в справочни издания, подготвени със съдействието на Държавната агенция за българите в чужбина²¹. Допълнителна информация с преки впечатления, пречупени през призмата на времето и авторите, предоставят новите спомени, например за мисии на български дипломати в региона²².

От направения преглед се вижда, че историографията и като цяло книжнината по темата за българската диаспора в Латинска Америка не е малка, но страда от фрагментарност и се нуждае от критичен анализ поради влиянието върху нея на политически, идеологически и личностни фактори. На най-голямо внимание обяснимо се радва най-многобройната и най-дейна част от диаспората – тази в Аржентина, която не изчерпва голямото разнообразие на случаи. Сепарираното проучване на двата потока на емиграция към държавите в Латинска Америка – съответно до и след радикалната промяна на властта в София на 9 септември 1944 г., не представя цялата картина и не дава възможност за сравнителни анализи на проблемите на различните пластове и личности сред диаспората, както и на политиките на НРБ. Забелязва се и слабата интердисциплинарност в изследванията, специално в публикациите на учени, специалисти по история и литература.

Достъпните в България документални и други исторически извори по темата са разнообразни, но са използвани частично. Такива са: архивният фонд на Славянския комитет (СК) и Комитета за българите в чужбина (КБЧ), дипломатическият архив на Министерството на външните работи (МВнР), фондовете от бившия архив на БКП, някои лични фондове, съхранявани в Централен държавен архив и някои регионални държавни архиви; периодичният печат на диаспората, наличен отчасти и с големи липси в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, както и печатът в България, особено изданията на СК и КБЧ сп. „Славяни“ и „Родолубие“; интернет сайтове за и на българите в чужбина, и др. Повече ресурси са необходими за проучване на място на архивите на организации и личности от българската диаспора, както и за набиране на информация от научна литература, държавни архиви и на устна история в съответните държави в Латинска Америка.

²¹ **Колев, Й.** Българите извън България, 1878–1945. София, 2005, с. 305–317; **Колев, Й.** Майка България и нейните чедра по света (Справочник за българските общности, училища, църковни общини, културно-информационни центрове и други организационни структури по света). София, 2013, с. 346–370.

²² **Михайлов, Б.** Бразилия незабравима. Спомени, анализи, размисли. София, 2002.

2. Латинска Америка, Студената война и НРБ

„Латинска Америка“ (исп. *América Latina*) е сборно понятие за държавите, разположени на юг от САЩ – в Северна и Централна Америка, Карибския район и Южна Америка, където се говорят романски езици, производни на латинския – предимно испански, както и португалски (в Бразилия) и френски (в част от Карибите). В съвременния свят понятието придобива политически смисъл предимно на подконтинент, който е в подчинено отношение спрямо САЩ (държава и суперсила, която неслучайно е наричана само „Америка“), или като една неразвита периферия на западния свят. В последните години се утвърждава и понятието „Латиноамерика“ (исп. *Latinoamérica*), в което се влага нов смисъл на самостоятелна цялост от държави с общо минало и сходни култури и идентичности, която търси решаването на своите проблеми и своето утвърждаване в международните отношения. Впрочем известно е, че имигрантите с произход от различни държави в региона, които са най-голямата малцинствена общност в САЩ, там са наричани „латиноси“ (англ. *Latino Americans*). Релефът на южната част от Америка е доминиран от дългата планинска верига на Андите на запад, която е продължение на Северноамериканските Кордилиери, низините на реките Ориноко, Амазонка (най-голямата в света) и Ла Плата (естуар на реките Парана и Уругвай) и нископланинските територии на изток. Населението на региона е терен на своеобразна „лаборатория“ за смесване на култури, езици и вярвания чрез т.нар. метисация на местните американски (индиански) народи, чернокожите африканци – бивши роби, и белите емигранти от Европа²³. Затова въпреки национално формиращите процеси при доминация на испанския и португалския език и на римокатолическото вероизповедание търпимостта към етническите и религиозните различия в латиноамериканските държави е сравнително висока.

Завладяването и колонизирането на териториите на Латинска Америка от големите европейски монархии Испания и Португалия през XVI в. (исп. *Conquista de América*) са съпроводени с тежки военни конфликти с местните индиански народи – ацтеки, май, инки, и приключват с края на техните цивилизации. По време на дългото колониално минало, свързано предимно с Испания, Португалия и Франция, започва бавната модернизация на тази част на света. Повечето държави в региона придобиват независимост с републикански форми на управление през XIX в. Главните проблеми пред младите републики са утвърждаването на тяхната независимост, особено

²³ В Испанска Америка като „метиси“ са означавани потомците на коренното население и на европейците, но терминът „метисация“ придобива и по-широко значение на физическо смесване на различни човешки популации.

спрямо нарастващото влияние на могъщия им северен съсед в лицето на САЩ²⁴, изграждането на новите национални идентичности и преодоляването на закъснялото развитие, съпроводено с огромно социално неравенство и бедност. От съществено значение остава нерешеният напълно аграрен въпрос за преразпределение на обработваемите земи, които са владени предимно от едри латифундисти и средни собственици.

Големите неусвоени територии в Латинска Америка и миграционните пропаганди и облекчения на държавите в региона привличат много икономически и някои политически емигранти от Европа в края на XIX и през първите десетилетия на XX в. Този процес се засилва след Първата световна война заради ограниченията на приетия тогава извънреден закон за имиграцията в САЩ, който пренасочва европейските емигранти към други дестинации. Докато преди войната повечето емигранти идват в Латинска Америка от държавите в Южна Европа и Германия, след нейния край се увеличава дялът на мигриралите от държавите, създадени на мястото на разпадналите се империи в Източна и Югоизточна Европа. Повечето латиноамерикански държави застават на страната на Антихитлеристката коалиция по време на Втората световна война, без да участват пряко в нея. След войната политическо убежище и материална стабилизация в Латинска Америка търсят нови политически емигранти, бягащи от победените във войната държави, участници в Тристранния пакт, или от просъветските политически режими, установени в Източна Европа.

По време на Студената война, която противопоставя Западния на Източния блок и се конкретизира в сблъсък между САЩ и СССР, латиноамериканските държави попадат предимно в т.нар. Трети свят, или групата на т.нар. развиващи се страни, въпреки че не са част от вълната на деколонизацията след Втората световна война. Латинска Америка съответно се превръща в поле за конкурентно развитие на тамошните държави и общества по пътя на капитализма или социализма, както и за надпревара между двете суперсили при доминиращо влияние на САЩ. Потвърждение за това е решаването на Карибската криза през 1962 г. с демонтажа на установките за съветски ядрени ракети в Куба. Много латиноамерикански държави стават членки на Движението на необвързаните страни, което се създава през 1961 г., за да предложи трети път на развитие като алтернатива на двуполусния модел в международните отношения.

²⁴ Геополитическата доктрина Монро от 1823 г. утвърждава принципа на изолационизма в политиката на САЩ и отстоява техните претенции за надмощие в Северна и Южна Америка. По време, когато повечето латиноамерикански колонии придобиват независимост, САЩ се обявяват за недопускане на европейска колонизация в двете Америки и за ненамеса в делата на европейските колонии и зависими територии.

Още от времето на Мексиканската революция (1910–1920) проблематиката на социалната революция става ключова за развитието на Латинска Америка. Мотор за нейното осъществяване са левите и ляворадикалните политически движения и партии. През втората половина на XX в. те имат влияние предимно сред работниците в градовете и са под въздействието на идеологиите на марксизма, ленинизма, троцкизма или маоизма. Латиноамериканската левица черпи модели и подкрепа от Източния блок, но търси и свои пътища в съответствие с местните реалности. Успешната революция в Куба (1959) начело с Фидел Кастро и кратковременното социалистическо правителство на Салвадор Алиенде и Блока на народното единство в Чили (1970–1973) демонстрират двата пътя за осъществяване на социалната революция – въоръжената борба и съответно демократичните избори. Въоръжената борба се олицетворява преди всичко от партизанските движения (исп. *guerilla* – малка война), които в Латинска Америка се свързват с името на Че Гевара. Режимът в Куба оцелява срещу враждебността на северноамериканския си съсед, който му налага ембарго и надделява в конфликта със СССР по време на Карибската криза. Кастро приема помощта на СССР и социалистическите държави, трансформира своето движение в Кубинска комунистическа партия и налага еднопартийната система и социализма от съветски тип в Куба. Така наречената Сандинистка революция в Никарагуа (1979) върви по кубинския път на въоръжена борба и също получава подкрепа от Източния блок. Но управлението на сандинистите е съпроводено с гражданска война срещу т.нар. контри (исп. *Contras* – противници, военизирани отряди, подкрепяни от САЩ) и с поредното американско ембарго. След преустановяването на съветските помощи това управление приключва със загуба на парламентарните избори през 1990 г. Напротив, Алиенде се опитва да изгради демократичен социализъм в Чили и отказва да приложи сила срещу своите политически противници, подкрепяни от САЩ. Първоначално подпомаган от СССР, впоследствие той е изоставен и неговото правителство е свалено с военен преврат начело с ген. Аугусто Пиночет. Освен с опитите за осъществяване на социалната революция в отделни държави, партизанските войни и външните интервенции десетилетията на Студената война в Латинска Америка са съпроводени с политически кризи, военни диктатури и дългови кризи²⁵.

В духа на принципа за „износ на революция“ и на конфронтацията в Студената война СССР и държавите от Източния блок подкрепят поли-

²⁵ Икономова, А. де ла Мар. Латинска Америка: Студена война, леви движения и Източна Европа. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. Съст. И. Баева, Л. Илиева. София, 2017, с. 82–98; Шевалие, Фр. История на Латинска Америка. От обявяване на независимостта до наши дни. София, 2002.

тически и материално социалистическите трансформации в Куба, Чили и Никарагуа, както и някои нелегални бунтовнически движения в държави в Латинска Америка. Но този отдалечен, слабо познат и неразвит регион в непосредствена близост до САЩ не е приоритет за Москва по време на Студената война. Влияние за по-слабия интерес оказват и спецификите на левите движения и партии в Латинска Америка, които невинаги следват съветския модел, наложен в Източна Европа, или техните лидери проявяват критичизъм към съветската политика (например Че Гевара след Карибската криза или Алиенде – спрямо военната интервенция в Чехословакия). При това левите в Латинска Америка стават терен за конкуренция между съветския и китайския модел на социализъм. Самите латиноамерикански държави ограничават своите връзки с държавите от Втория свят (Източна Европа) поради опасения от усложняване на отношенията си със САЩ. „Перестройката“ на Михаил Горбачов в Съветския съюз след 1985 г. се посреща критично от латиноамериканските революционери като Фидел Кастро в Куба, Даниел Ортега в Никарагуа и Луис Корвалан в Чили поради опасения от разпадането на социалистическата система, което всъщност и се случва.

През периода между двете световни войни България установява дипломатически отношения с Аржентина (1931 г. – българско почетно консулство там, мотивирано с наличието на голяма българска диаспора, а от 1935 г. – легация), Бразилия (1934 г., с българско почетно консулство от 1922 до 1924 г.), Чили (1935) и Мексико (1938), но те са прекъснати по време на Втората световна война. Политиката на НРБ към Латинска Америка се определя предимно от политически и отчасти от икономически и други интереси. Те се засилват в процеса на деколонизацията след 1953 г. и особено след успеха на Кубинската революция. В сравнителен диахронен план в условията на Студената война настъпва нещо като „златен век“ в отношенията между България и латиноамериканските държави. Наред с възстановените дипломатически отношения с Аржентина (1948 г. след прекъсване от 1944 г.), Бразилия (1961 г. – на ниво легации и 1974 – на ниво посолства), Мексико (1974) и Чили (1965, прекъснати след военния преврат от 1973 до 1990 г.) българската държава установява такива отношения с повечето страни в региона – Уругвай (1958), Куба (1960 г. след успешната революция в страната), Перу (1969), Коста Рика (1970), Колумбия и Панама (1973), Венецуела (1974) и Никарагуа (1979 г. след Сандинистката революция). От 60-те години нараства видимо двустранният стокообмен, разширяват се и културните контакти. Българската външна политика се осъществява в идеологическите и политическите рамки на Източния блок. Затова НРБ поддържа най-интензивно търговско, икономическо и научно-техническо сътрудничество със страни като Куба, Чили и Никарагуа по време, когато те са управлявани от социалистически правителства. Други аспекти на връзките с тези държави са: изпращането на български

специалисти за подпомагане на тяхната стопанска модернизация, както и подготвяне на специалисти от Латинска Америка в български университети или партийни школи²⁶. Българската диаспора в Латинска Америка е допълнителен мотив в политиката на НРБ към тази част на света.

3. Българската диаспора – миграции, общности, личности

През периода на Студената война българската диаспора в държавите в Латинска Америка се състои от два основни времеви пласта, тук наричани условно стара и нова емиграция. Те са разграничени от политическия вододел на преврата на 9 септември 1944 г. и последвалото установяване на комунистическо управление в България. Докато старата емиграция, която е по-многобройна, включва емигранти по икономически и политически причини, както и техните второ и трето поколение, новата емиграция е изначално политическа по своите миграционни мотивации, характер и поведение. Между тези два времеви пласта почти няма допирни точки. Без да се препокриват, те съвпадат в общи линии с други два политически пласта, които съответстват на разделението в Студената война. Докато сред старата емиграция има силни леви и прокомунистически ориентации, без да се пренебрегва наличието и на национални, български такива, новата емиграция е определено антикомунистическа. Това разделение определя коренно различни отношения с управляваната от комунистическа партия метрополия. От своя страна НРБ дефинира тези два политически пласта като „лоялна“ и „вражеска“ емиграция. Географските фактори определят и други разделения сред диаспората. Докато повечето емигранти (не само етнически българи, но също и евреи и арменци) мигрират от българската държавна територия като български поданици/граждани, друга, по-малка част са етнически българи от други държави, като Османската империя или Румъния, които съответно са регистрирани в държавите приемници след миграцията като небългарски поданици. Заселването в различни латиноамерикански страни със свои специфики и дори в техни отдалечени един от друг региони (както се случва в Аржентина) обуславя формирането на различни общности и организации сред българската диаспора. Не

²⁶ Вж.: Стоичков, Й. Еволюция на международните отношения между Латинска Америка и България <http://ebox.nbu.bg/lat_am/ne3/08.Stoitchkov.pdf>; Баева, И. Латинска Америка в източноевропейската политика след Втората световна война. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. Съст. И. Баева, Л. Илиева. София, 2017, с. 29–46; Баева, И. България и Куба (1960–1969) – сътрудничество и противоречия. – *Понеделник*, 2011, № 1–2, с. 84 – 92; Танев, Ст. Цит. съч.; Панайотов, Д. НРБ и развиващите се страни. София, 1976.

на последно място, следва да се отчитат и различията сред диаспората по отношение на социална реализация и просперитет на имигрантите.

По-нататък ще представя старата и новата емиграция в Латинска Америка с оглед на мотивите за емиграция, проблематиката на интеграцията, асимиляцията и идентичността на имигрантите, техните общности и организации, както и завръщанията в метрополията. Отделно внимание и проучване изисква по-специфичният трети пласт на българското гражданско присъствие в Латинска Америка през разглеждания период, а именно организираната временна трудова миграция от НРБ за предаване на опит и за оказване на помощ на някои латиноамерикански държави с леви политически управления.

3.1. Старата диаспора

*„Южна Америка винаги е била обетована земя за бедняците, мечтаелите и авантюристите от цял свят.“*²⁷ Привлекателната сила на този континент действа и на немалко българи. Като оставим настрана „патриотичната“ хипотеза за българския произход на един от откривателите на Америка, испанския конкистадор Алонсо де Охеда, миграцията на български поданици и на етнически българи от други държави към Латинска Америка датира от края на XIX в., продължава в началото на XX в. и се увеличава значително през периода между двете световни войни. По приблизителни данни на българското консулство в Буенос Айрес към средата на 30-те години на XX в. емигрантите само от Царство България наброяват около 25 000 души, сред които най-многобройни са тези в Аржентина (ок. 20 000 души), Уругвай (ок. 3000 души) и Бразилия (ок. 1000 души). Сред емиграцията от държавната територия преобладават икономическите изселници от земеделските райони на Северна България. Те са мотивирани да мигрират не само от влошени условия на живот, а и от пропагандите за бързо подобряване на тяхното икономическо и социално положение след преселването им в далечния континент. Значителна част от емигрантите са предимно млади мъже, които тръгват от България с цел гурбетчийство, т.е. с намерения да се върнат след време. По-късно някои от тях се завръщат, но повечето се установяват трайно, създават семейства или към тях се присъединяват техните семейства от България. Макар и в по-малка степен, към Латинска Америка се насочват и политически емигранти – предимно членове на БКП и БЗНС след Деветоюнския преврат в България през 1923 г., който сваля от власт правителството на Александър Стамболийски

²⁷ Минков, Св. Предговор. – В: Аржентински, Ив. *Далечна Патагония*. София, 1947, с. 5.

и е последван от въстания и остра политическа конфронтация в страната. Към Латинска Америка мигрират и етнически българи от областта Македония под османска власт след Илинденското въстание през 1903 г., както и бесарабски българи и гагаузи от Румъния през 1926 г.

Докато в САЩ и Канада българските национални идеи и организации имат доминиращо влияние сред българската емиграция, в латиноамериканските държави и особено в Аржентина социалистическите и комунистическите идеи и организации оказват силно въздействие върху мигриралите там българи. Този факт се обяснява с големите трудности при устройване на емигрантите в новите им местожителства и с техния преобладаващ социален профил на наемни работници и земеделци. Старите преселници и техните потомци запазват и демонстрират своята привързаност и лоялност към старата родина и при новите политически реалности в страната след 1944 г. Това е предпоставка за интереса и подкрепата от страна на властите и институциите в НРБ към старата диаспора в Латинска Америка. Положението на българската диаспора може да се илюстрира с някои примери от Аржентина, Уругвай и Бразилия, в историята на които имиграцията с произход от Европа има значителна роля.

3.1.1. Имигрантите в Аржентина

Усвояването на огромната територия и природните ресурси на държавата, която става независима от Испания през 1810 г., определя голямата необходимост от приток на емигранти в историята на Република Аржентина. Само между 1890 и 1910 г. емигрантите там наброяват около два милиона души при около четири милиона жители на страната. При това заради своето значително население с южноевропейски произход, сравнително широкия обхват на образованието и латинската си култура в очите на много аржентинци и чужденци Аржентина изглежда като *„развил се в Америка къс от Европа“*. Нейната политическа история през XX в. е съпроводена с борби между олигарси, с преврати и чести управления на военните след 1930 г. Най-голямото предизвикателство към установения през XIX в. модел на либералната държава нация е появата на перонизма като политическо движение за създаване на масова държава нация след Втората световна война. Неговият създател Хуан Перон, президент на Аржентина от 1946 до 1955 г. и през 1973–1974 г., отхвърля капитализма и комунизма в името на корпоративизма, управлява с диктаторски и популистки методи и се ползва с подкрепа сред работниците и бедните слоеве на обществото. На голяма популярност се радва неговата първа съпруга Ева Дуарте де Перон, която дори е обявена за Духовен лидер на Аржентина. След първото управление на Перон се изреждат три военни режима – през 1955–1958, 1966–1973 и 1976–1983 г., като особено репресивен спрямо опоненти и инакомислещи е

последният. Неговият край настъпва след неуспешната война през 1982 г. за завземане на съседните на Аржентина Фолклендски (Малвински) острови, които са британско владение. Възстановяването на демократичното управление е съпроводено с увеличаване на икономическите проблеми и неспособност на държавата да ги овладее²⁸.

Първите миграции по икономически или политически причини на население от България и от Македония под османска власт към Аржентина датират от първото десетилетие на XX в. Миграционният процес предимно от селища в Северна България, включително и на градинари, се увеличава след Първата световна война в резултат на следвоенната криза в страната и на аржентинската пропаганда за набиране на нова работна ръка. Разминаванията между обещанията за бързо оземляване и суровите реалности на емигрантския живот водят до оплаквания на емигранти пред българското правителство, което в началото на юни 1923 г. обявява първия аржентински почетен консул в София д-р Оскар Ибара Гарсия за „персона нон грата“ и арестува неговия писар и преводач Йордан Бакалов, който е аржентински гражданин и представител на чуждестранни фирми²⁹. Освен икономически преселници след Юнското и Септемврийското въстание в България през 1923 г. към Аржентина се насочват и политически емигранти – привърженици на БКП и БЗНС. Най-масови са миграциите на българи след 1927 г. до началото на 30-те години, когато новите военни власти в Аржентина налагат миграционни ограничения, свързани със световната икономическа криза. Според данни на аржентинската статистика от 1900 до 1946 г. в страната влизат 22 295 души с произход от България, от които 16 408 души се установяват дългосрочно. Емигрантите се заселват разпръснато в столицата Буенос Айрес и в съседните градове Берисо и Ла Плата, в южния град Комодоро Ривадавия (провинция Чобут в областта Патагония) и създават най-многочислената си общност в северната слабо развита провинция Чако, наричана от тамошните българи и „Малката България“. Първите преселници са ангажирани със земеделски труд – памукопроизводство в провинция Чако, в месопреработвателната промишленост в Берисо, в петролните рафинерии в Комодоро Ривадавия и в други производства, както и в строителството и търговията. Един от техните потомци ги нарича сполучливо „златотърсачи“, които обработват „бялото злато“ – памука, „червеното злато“ – говеждото месо, и „черното злато“ – петрола³⁰.

²⁸ Вж. Шевалие, Фр. Цит. съч., с. 409–414.

²⁹ Матеева, М. Консулските отношения на България, 1879–1986 г. София, 1988, с. 45.

³⁰ Инджов, М. Училище в Аржентина кръстено приживе на българина Омар Ценов. – 24 часа, 24.10.2012 <<https://www.24chasa.bg/Article/1600890>>.

При второто и третото поколение на преселниците, които са активни през втората половина на XX в., се откроява стремеж към по-високо образование, поради което нараства делът на лекарите, инженерите, юристите и преподавателите с български произход. Към 80-те години мнозинството на имигрантите с български произход се отнася към долните слоеве на средната класа в Аржентина, където обществото е по-хомогенно в социално отношение в сравнение с други латиноамерикански страни. Вторичните миграции или реемиграциите във и извън страната засягат най-много българите в бедната провинция Чако и са насочени към големите градове – предимно към столицата Буенос Айрес, както и към САЩ или към България. Аржентина е държавата в Латинска Америка, която привлича и сравнително най-много нови политически емигранти от България след Втората световна война.

Аржентинското гражданство, официалният испански език и смесените бракове сред потомците на старата диаспора постепенно водят до двойни идентичности и до загуба на българска идентичност, единствен белег за която нерядко остават само фамилните имена, семейните спомени и някои традиции. През периода след Втората световна война тази идентичност се запазва сравнително най-добре в провинция Чако с център в гр. Лас Бреняс и в гр. Берисо. В резултат на кампанията за масова натурализация на чужденците, проведена при управлението на президента Хуан Перон, спада значително делът на българските граждани сред имигрантите. Всичко това води и до намаляване на общата численост на българите, за която данните са приблизителни и противоречиви. Според проучването на български учени от 80-те години, ако през 1947 г. населението с български произход в Аржентина възлиза на около 6100 души, към началото на 80-те години то наброява между 1700 и 2900 души. Значително по-завишени са данните за числеността на имигрантите, сочени от тогавашни лидери на българските дружества – според тях българите по произход в Аржентина достигат до 32 000 души³¹. Неизбежни различия в интерпретациите в България и в Република Северна Македония има относно идентичността на изселниците от историческата област Македония и техните потомци³².

³¹ Вартоломеев, О., Р. Аврамов, Бл. Георгиев. Цит. съч., с. 17–18, 39–41, 52, и др.; Колев, Й. Майка България..., с. 346–349.

³² В македонски справочник се среща информация за 30 000 македонци в Аржентина (Насевски, Б., Д. Ангелова, Д. Геровска. Македонски иселенишки алманах '95. Скопје, 1995, с. 52–53). Нещо повече, в духа на „ретроактивната“ теза за македонската етническа нация се сочи, че „повечето от аржентинските македонци са потомци на етнически македонци от България“ (sic!) (Македонци во Аргентина. – *Википедија* <https://mk.wikipedia.org/wiki/Македонци_во_Аргентина>).

Политическата и етническата мобилизация на българската диаспора в Аржентина през първата половина на XX в. демонстрира висока организационна и издателска активност на левицата в лицето на социалисти и комунисти. Наред с това участието в този процес на емигранти както от Българското княжество/царство, така и от частите на областта Македония, които са в границите на други държави, определя присъствието на една българо-македонска реторика и на взаимност на организационните структури през първите десетилетия след преселванията.

Първите известни организации на диаспората са дружество „Прогрес“ (1908), създадено в Буенос Айрес от емигрирали тесни социалисти, които поддържат контакти с партията на Димитър Благоев и нейния синдикат в България, и Македоно-одринското братство (1907) под ръководството на участника в Илинденското въстание Никола Казанджиев (1879–1972). Имигранти с български произход членуват в Аржентинската социалистическа партия, създадена през 1896 г., както и във формираната през 1918–1920 г. Аржентинска комунистическа партия / *Partido comunista (Argentina)*. Н. Казанджиев е дори учредител на компартията и член на нейния Централен комитет от 1923 до 1930 г., когато военният режим в страната забранява политическите партии и започват преследвания срещу комунистическото движение. Леви организационни структури и издания на диаспората след Първата световна война са: Дружество „Христо Ботев“, което издава първия вестник на български език „Възраждане“ (1921); Българо-македонската комунистическа група, която заедно с руската група към аржентинската компартия издават на български и руски език в. „Комунистическо слово“ (през 1923 или 1925 г.); Съюзът на българо-македонските клубове (организации), създаден през 1927 г. и провел нелегално своя учредителен конгрес през 1931 г., с председател Иван Василев-Аржентински³³, който е преобразуван в Българска антифашистка и антивоенна лига (БААЛ) (1935) и чиито издания са „Бюлетин“ (1929–1930), в. „БМ [Българо-македонски] емигрант“ (1933–1936), в. „БААЛ“ (1936) и в. „Народна трибуна“ (1936–1939); Българската партийна група и нейното бюро към аржентинската компартия, които издават бюлетина „Червено знаме“ (1929) и едноименен вестник (1936)³⁴.

През 30-те години българо-македонската реторика и взаимност в средите на левицата в Аржентина започва да се пропуква по посока към

³³ Като работник в Аржентина между 1930 и 1934 г. Иван Аржентински (1910–1989) става и член на тамошната компартия. В България също е активен участник в комунистическото движение. В някои от книгите си представя свои впечатления и спомени от престоя си в Аржентина.

³⁴ Тодоров, Д. Цит. съч., с. 90–95.

един все още не категоричен македонски сепаратизъм. Началото на разграничителния процес очевидно е повлияно от промените в комунистическите виждания по националния въпрос след началото на 30-те години и специално от Резолюцията на Коминтерна по македонския въпрос (1934), даваща „зелена улица“ за утвърждаването на самостоятелна македонска нация³⁵. В съвременната историография на Република Северна Македония се намира информация за организирането на т.нар. Македонски прогресивни групи в Буенос Айрес и в други аржентински градове след 1932 г., както и за създаването на Македонски комитет за помощ на антифашистката освободителна борба през юни 1941 г. Според същата информация във временния устав на Македонската прогресивна група в аржентинската столица се изтъква, че тя се бори „за освобождение и обединение на Македония в една независима република като равноправен член на Балканската федерация“. Северномакедонските историци обръщат особено внимание на в. „Македонски глас“ (1935–1939), издаван на български език от Никола Поповски, в който се пледира за обединение на македонската емиграция за подкрепа на идеите на ВМРО (об.)³⁶, но и за следване на пътя, начертан от Гоце Делчев. Вестникът спира по финансови причини и вероятно не случайно е подновен през 1947 г. при новите условия на съществуване на Народна република Македония в рамките на Федеративна народна република Югославия³⁷. Информацията за „Македонски глас“ в българската историография е оскъдна – отбелязва се разграничаването на неговия собственик от лявото „ръководство“ на българската емиграция, без да се акцентира върху някакъв македонски императив в списването на изданието. При това същият вестник излиза

³⁵ През 1931 г. в Коминтерна, който прокаква интересите на съветското ръководство в международното комунистическо движение, се поставя акцент върху правото на народите за самоопределение до тяхното отделяне. Идеята за утвърждаване или фактически за конструиране на нови нации се разглежда като средство за притъпяване на противоречията по спорни национални въпроси, за да се предотврати нова война.

³⁶ Вътрешната македонска революционна организация (обединена) е комунистическа организация в македонското движение, която следва инструкциите на Коминтерна и през 1932 г. поставя за първи път въпроса за признаване на македонска нация.

³⁷ Македонски друштва во Аргентина (1906–1941). – В: *Македонска енциклопедија*. Т. 2. Скопје, 2009, с. 861–862; Македонски глас (Makedonski glas) / La voz macedonica (1935–1939). – В: *Македонска енциклопедија*. Т. 2. Скопје, 2009, с. 861; **Миноски, М.** Организиране и организации на македонското иселеништво во Аргентина (1906–1941). – В: *Иселеништвото од Македонија од појавата до денес*. Скопје, 2004.

едновременно със споменатия ляв и масов вестник на българските леви емигранти „Народна борба“, чийто собственик Никола Казанджиев е преселник от областта Македония³⁸.

Алтернатива на левите организации сред българската диаспора са организациите на национално-патриотична и взаимоспомагателна основа. За разлика от левите организации, които се създават и функционират в пряка връзка с аржентинското и международното комунистическо движение, те са подкрепяни от българското консулство и легацията в Аржентина и съответно от институциите на Царство България. Такива организации са: създаденото в столицата Българско културно дружество „Възраждане“ (1931) с председател Богдан Константинов и секретар Самуил Стрезов; Българското взаимоспомагателно дружество в Берисо (1934) с председател Стоян Данев, което със съдействието на българската легация приема имуществото на „Възраждане“; Дружеството „Симеон Княз Търновски“ в Буенос Айрес (1937) с председател д-р Спас Стоянов, което отново с подкрепата на легацията става представителство на българската общност в аржентинската столица; Общият съюз на южноамериканската българска емиграция „Отец Паисий“, създаден в гр. Роке Саенс Пеня в провинция Чако (1939) с председател Петър Левашки (член на едноименния Общобългарски съюз в София) и с неосъществена амбиция да обедини цялата българска емиграция в Аржентина; Българското дружество в гр. Кордоба (1941) и Взаимно спестовното спомагателно дружество в гр. Комодоро Ривадавия (1943). Някои дружества, като това в Берисо, получават книги и финансови средства за културна пропаганда от министерствата на народното просвещение и на външните работи и изповеданията в София³⁹. Българското консулство и легацията в Буенос Айрес финансират издаването на в. „Българска мисъл“ (1931–1940) с редактори Иван Ц. Сираков, Стоян Данев, Марин Сапунджиев, Самуил Стрезов, който отразява проблемите на емигрантите от България и ги приобщава към българските национални каузи.

Паралелното съществуване на организации на лява (комунистическа) и на национална (българска) основа, които имат различни идеологии и външни обвързаности, неизбежно поражда полемики и нападки в печатните издания на двата „лагера“. Критиките на левицата визират пряко българското консулство и легацията не само заради техните действия за ограничаване на комунистическото влияние сред диаспората, но и поради някои нередности в административната консулска дейност. През 1934 г. се

³⁸ Тодоров, Д. Цит. съч., с. 94, 95. Изясняването на тази проблематика изисква допълнително проучване.

³⁹ Гърдев, К. Цит. съч., с. 450–466.

достига до протести пред сградата на консулството от страна на Съюза на българо-македонските клубове с подписка за отзоваване на консула⁴⁰.

Културно-просветната дейност на българите се реализира чрез училища и читалища, каквито се създават през 30-те години в провинция Чако, в гр. Берисо (дружество с читалище и училище „Кирил и Методий“), както и в столицата Буенос Айрес. Театралната труппа „Шекспир“, формирана в Буенос Айрес през 1935 г. и преименувана на „Христо Ботев“ през 1942 г., открива през 1937 г. български дом в столицата, към който развиват дейност и оркестър, хор и танцова труппа. Тази дейност също е обвързана било с комунистическите, било с националните сдружения на диаспората⁴¹.

През годините на Втората световна война и по-точно след германската военна агресия срещу СССР, през юни 1941 г., емигранти комунисти създават Български комитет за подкрепа на Червената армия, списват вестниците „Балкански глас“ (1941–1942) със стопанин Никола Поповски и „Емигрантско дело“ (1942–1943) с директор Киро Дуков и участват активно в т.нар. ново славянско движение, инспирирано от Москва. Създаденият Славянския съюз (1942–1949), чийто първи конгрес се провежда в уругвайската столица Монтевидео през 1943 г., пледира за славянска солидарност сред имигрантите със славянски произход в Южна Америка, които наброяват около 800 000 души, и се бори срещу нацистката антиславянска пропаганда, като същевременно обслужва съветската пропаганда. След смяната на властта в България на 9 септември 1944 г. левите български емигранти създават и т.нар. помощно движение, което провежда кампании в подкрепа на правителството на Отечествения фронт и на населението в страната. През следващите няколко години Централният помощен комитет „Свободна България“ (1944–1949) в Буенос Айрес координира дейността на други 40 помощни комитета, създадени в Аржентина и в съседен Уругвай.

Директор на печатния орган на Славянския съюз в *Union eslava* („Славянско единство“) (1941–1948) е Христо Гоневски (1907–1988), печатарски работник, емигрирал от България в Аржентина през 1930 г., а редактор на изданието е Тодор Ценков. През 1943 г. то е спряно от аржентинските власти за около година, когато вместо него се издава в *Eslavo* („Славянин“), а в началото на 1944 г. се появява и бюлетинът „Свободна България“ (1944). Други печатни издания на славянското движение са списанието *Nuestras terras* („Нашите земи“) и издаваният в Монтевидео вестник *Voz eslavo* („Славянски глас“) (1943–1945).

⁴⁰ Тези противоречия и конфликти също не са проучени достатъчно и имат различни интерпретации в публикациите (срв.: Тодоров, Д. Цит. съч., с. 94; Гърдев, К. Цит. съч., с. 455).

⁴¹ Тодоров, Д. Цит. съч., с. 92, 93–94; Гърдев, К. Цит. съч., с. 462.

Хр. Гоневски е и секретар на Централния помощен комитет „Свободна България“. В четири кампании помощните комитети събират крупна сума, с която се закупуват суровини, дрехи и обувки в помощ на новата власт и на населението в България. Печатен орган на Централния помощен комитет става в. „Възраждане“ (1945–1949) с директор Гено Кънчев, издател Атанас Колев и редактори Киро Дуков, инж. Л. Хасекиев и Тодор Ценков, в който се публикуват материали за дейността на комитетите и се пропагандират промените в българската държава при управлението на комунистите. През 1947 г. Централният помощен комитет закупува и обзавежда своя печатница и започва да излъчва периодични предавания на български език в „славянската“ емисия *Mundo eslavo* („Славянски свят“) на радио „Буенос Айрес“.

Тези организационни структури, издания и предавания, които са обвързани с аржентинската и българската компартия и с международното комунистическо движение, престават да съществуват след ограничителните мерки, предприети спрямо левицата в страната през 1948–1949 г. при управлението на президента Хуан Перон. След вероятна провокация по време на Третия конгрес на Славянския съюз⁴², последвана от сблъсъци и арести, на 28 април 1949 г. е издаден декрет на аржентинското правителство, който забранява дейността на Славянския съюз и конфискува неговите имуществва в полза на държавата⁴³.

Скоро след края на Втората световна война се наблюдава забележителен за новия исторически период процес на частично завръщане на българи от чужбина в България, който обхваща част от старата емиграция в Латинска Америка и преди всичко тази от Аржентина. Според спомените на Хр. Гоневски желанието за доброволно завръщане сред емигрантите възниква спонтанно и не е стимулирано от властите в София. Самият Георги Димитров, премиер на НРБ (1946–1949), препоръчва да се възпира процесът поради неподготвеността на държавата да приеме завърналите се. Желанието за завръщане е мотивирано от определена съпричастност

⁴² Става дума за скандирания на имената на югославския лидер Тито и на съветския – Сталин, по време, когато отношенията между тях са вече открито враждебни след изключването на Югославия от Коминформбюро през юни 1948 г.

⁴³ За дейността на Славянския съюз и на Централния помощен комитет вж.: **Гоневски, Хр.** Цит. съч., с. 203–373; **Тодоров, Д.** Цит. съч., с. 96–97. Освен публикуваните спомени Христо Гоневски има и богат личен архивен фонд (вж. ЦДА, ф. 814К, 1923–1987, 2 описа, 408 а.е.). Материали за славянското движение в Аржентина има и във фонда на Иван Марков Кръстин (1897–1953), който емигрира в Аржентина през 1927 г. и е бил председател на Славянския комитет в Берисо и секретар на тамошното българско дружество „Кирил и Методий“ (вж. ДА – Монтана, ф. 601К, 1917–1990, 1 опис, 24 а.е.).

към политическите промени в България и повече от очакванията, породени от пропагандата на бъдещия обществен строй. Гоневски пише за наличие на „*твърда вяра в светлото бъдеще на социализма и комунизма*“, която според него е резултат на политическото възпитание на емигрантите от страна на местните организации и пресата. Все пак идеализмът вероятно се проявява предимно от активистите на комунистическото движение сред емигрантите. За голямата маса на желаещите да се завърнат натежават икономическите и битовите съображения. С други думи, както отбелязва и самият Гоневски, в България се завръщат тези, които „*не бяха направили „Америката*“, тоест не са успели да се интегрират и да осигурят просперитета на своите семейства след преселването в Аржентина. Спомняйки си за своето пътуване и за срещите си в провинция Чако през юни 1948 г., Гоневски описва бедността, невежеството и „*голямата тъга по родината*“ на голяма част от тамошните българи, които си изкарват препитанието с „*упорит труд*“ по обработване на „*бялото злато*“ – памука, в условия на валежи, суши и нашествия на скакалци⁴⁴.

Централният помощен комитет съдейства за организиране на по-евтини и дори на няколко безплатни пътувания на завръщащите се, което също потвърждава тяхното незавидно финансово положение. Пътуванията се извършват с италиански и югославски кораби, заминаващи от Буенос Айрес. Масовото завръщане на стари емигранти предимно от Аржентина и по-малко от Уругвай в променената политически родина започва към средата на 1947 г. и продължава докъм средата на 1949 г., като обхваща до 2000 души. По-късните завръщания в България са вече единични случаи. Ръководните дейци на закрития от властите Славянски съюз, между които са и българите Хр. Гоневски и Цвета Младенова, са обвинени в „подкопаване на обществения ред“, подведени са под съдебна отговорност на основание на аржентински Закон за депортацията (1902) и са репатрирани през юли 1949 г.⁴⁵

Реемиграцията засяга и преселниците в Аржентина с произход от частта на Македония в границите на Югославия, където след войната започва дирижиран процес на ускорено формиране на македонска етнонационална идентичност, и то на прононсирана антибългарска основа. Този разрыв се отразява върху житейските истории на завърналите се емигранти, пример за което е тази на активиста на комунистическото, българското и славян-

⁴⁴ Гоневски, Хр. Цит. съч., с. 301–333. Авторът дава пример и за езиковите промени сред миграционната общност. Той е впечатлен от това, че част от българите в Чако, които все още не владеят добре испански език, вече смесват български и испански думи, докато две индианки, омъжени за българи, говорят добре български.

⁴⁵ Пак там, с. 286–289, 333–372.

ското движение в Аржентина Никола Казанджиев. След войната той първоначално заминава за Скопие, където пише спомени за участието си в Илинденското въстание, но през 1963 г. се преселва в София, където умира през 1971 г.⁴⁶ Българо-македонската взаимност на българска етническа основа от десетилетията преди войната в Аржентина вече няма място в условията на българо-югославската/македонската конфронтация на Балканите и сред емигрантските общности през втората половина на XX в.

След наложените ограничения от страна на аржентинските власти в края на 40-те години организационната дейност на етническа основа сред старите български емигранти и техните потомци се развива на не-политическа основа. В условията на нестабилната политическа ситуация в Аржентина, където освен управленията на перонистите се изреждат няколко военни режима, българите продължават да имат впечатляваща активност. По тяхна инициатива и с подкрепата на НРБ през следващите години се създават или възстановяват няколко дружества с културно-просветен характер: в столицата Буенос Айрес – дружества „Г. С. Раковски“ (1953) и „Отец Паисий“ (1960); в гр. Роке Саенс Пеня – дружество „Христо Ботев“ (1953) и в гр. Лас Бреняс – дружество „Васил Левски“; в гр. Берисо – дружество „Иван Вазов“ (1955 г., образувано след обединение на три други организации в града – Македонско-български клуб, Дружество „Кирил и Методий“ и Дружество за взаимопомощ). В Роке Саенс Пеня и Берисо се изграждат „български домове“ със салони и библиотеки. Изявяват се български хорови и танцови състави като танцовата трупа „Родина“ в Лас Бреняс, фолклорния състав „Седянка“ в Берисо и др. Откриват се български неделни училища и се водят курсове по български език. Ежеседмични предавания на български език се излъчват в Буенос Айрес и по местните радиостанции в гр. Ресистенсия и в Роке Саенс Пеня в провинция Чако. В гр. Ла Плата от 1959 г. излиза в. „Български глас“ с редактор вече споменатия Стоян Данев, а през 80-те години – в. „Родна реч“, редактиран от Ружка Николова, която е емигрирала от НРБ по семейни причини. В Лас Бреняс има дори футболен отбор, наречен „България“, а същото име носи от 1972 г. и една от улиците в Берисо. През 1985 г. в аржентинската столица се учредява и е регистрирана Аржентино-българска фондация с председател адвокатката Антония Шишманова. Фондацията си поставя за цел да изгради „български дом“ в столицата и през 1989 г. поема обединителна инициатива за среща на всички български организации в Аржентина. През същата година се появява и последното за периода сдружение на тамошните българи – дружество „Кирил и Методий“, основано в Комодоро Ривада-

⁴⁶ Македонска енциклопедија. Т. 1. Скопје, 2009, с. 659; ЦДА, Сп. 795Б (Спомени на Никола Казанджиев), 1969, 216 л.

вия по инициатива на Тодор Генов, който създава и курс по български език в южния град⁴⁷.

Стари български емигранти и техни потомци се интегрират успешно в аржентинското общество и се ползват с добро име в страната, която ги е приела. Някои от тях достигат до високи постове и професионални успехи в Аржентина или в чужбина и поддържат връзки с България, където също получават признание. Такива по-известни личности, които имат български или смесен произход и се изявяват през втората половина на XX в., са: д-р Флоренсио Тенев (1929–1999), който е с българо-италиански произход и става губернатор на провинция Чако (1984–1988) и тамошен лидер на влиятелната в страната Партия на справедливостта / Хустисиалистка партия (исп. *Partido justicialista* или Перонистка партия); неговият брат Карлос Тенев (1941–1997), който е избран за сенатор от същата провинция (1988–1989) и за депутат (1993–1997); проф. Николас Маринкев (1920–2003), философ, историк, културолог и университетски преподавател, който има публикации с българска проблематика, става член на Настоятелството на Комитета за българите в чужбина през 80-те години и получава българския орден „Мадарски конник“ I степен (1996); Гилермо Ганчев, внук на популярната българска актриса Адриана Будевска (живяла в Аржентина от 1937 до 1947 г.), който е един от големите експерти по криминалистика в страната и се издига до генерал и началник на полицията в Буенос Айрес; Луис Енрикес Бакалов (1933–2017), който има смесен – български (свързан и с банатските българи) и еврейски – произход, роден е в Аржентина, от 50-те години прави кариера в Италия като композитор на популярна и филмова музика и през 1996 г. печели наградата „Оскар“ за филмова музика⁴⁸. С български произход е дори настоящият аржентински посланик в София Алфредо Атанасов (р. 1949 г.), заел този пост в началото на 2020 г. след успешна политическа кариера като член в Хустисиалистката партия и чийто дядо е емигрирал от София през 1911 г.⁴⁹

Българската диаспора в Аржентина оставя следи в художествената и мемоарната литература, издавана на испански или на български език било в емиграция, било след завръщането на емигрантите писатели в България.

⁴⁷ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 360–362; вж. също **Колев, Й.** Майка България..., с. 353–355. Историята на отделните дружества и отношенията между тях и техните лидери все още не са добре проучени.

⁴⁸ **Москов, Н.** Композиторът на „Джанго без окови“ – банатски българин. – 24 часа, 1.02.2013 <<https://www.24chasa.bg/Article/1749089>>.

⁴⁹ **Къдринова, К.** Посланикът на Аржентина: 60 000 са българските потомци у нас, и аз съм сред тях. – *Съюз на българските журналисти*, 7.11.2020 <<http://www.sbj-bg.eu/index.php?t=48196>>.

Освен споменатия Борис Шивачев, който въвежда южноамериканската проблематика в българската литература през 20-те години, следва да се посочат още няколко имена на българи емигранти, родени в началото на XX в. и изявили се като писатели, въпреки че са без литературно образование. Тяхното художествено творчество е обединено от темата за преживяната миграционна съдба и преките впечатления от нелекия живот в една нова и непозната страна. Впрочем техните имена вече бяха споменати, тъй като те са и участници в развитието на българския периодичен печат в Аржентина.

Един от тези писатели е Тодор Ценков (1903 – ?), който има два периода на престой в Аржентина – от 1921 до 1924 и от 1936 до 1947 г. Там той се препитава като работник и се изявява като журналист и политически активист, като публикува материали в левите вестници „Народна трибуна“ и „Възраждане“, участва в политическите и синдикалните борби на левицата сред емигрантите, както и в нейните организационни структури. В емиграция и след завръщането си в България Ценков оставя голямо журналистическо и преводаческо творчество като испанист, както и няколко публикувани и непубликувани романа с „аржентинска“ тематика. Особен интерес поражда непубликуваният му автобиографичен ръкопис „С перо и слово в Аржентина“, който по думите на неговия изследовател Георги Н. Николов е „панорама на българската емиграция; за впитането ѝ в социалната пирамида на Аржентина; за политическото разслоение вътре в средите ѝ; участието ѝ в стачните борби; събирането на помощи за следвоенна България, споровете „за“, или „против“ връщането обратно по родните места“. Творчеството на Ценков дава възможност за сравнение между литературното му наследство в емиграция и това от социалистическа България. Първото носи своя лъв политически характер, но е по-достовърно като отражение на действителността от второто, тъй като в НРБ авторът, който е член на БКП и работи като сътрудник на отдел „Външна политика и международни връзки“ към Централния комитет на партията, трябва да плати задължителния висок данък на политическия императив⁵⁰.

За разлика от Тодор Ценков Самуил Стрезов (1901–1984), който е роден в семейство на бежанци от Македония в София и също емигрира в Ар-

⁵⁰ Николов, Г. Н. Тодор Ценков – размисли във времето. – В: *Америките ни I: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антов, Р. Стоянов. София, 2015, с. 185–187; Тодор Ценков. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=82915>>. Неговият роман „Великия океан“ (Буенос Айрес, Народна трибуна, 1938) вероятно е първият роман на български език, издаден в Аржентина. Преиздаван е в преработен вариант под заглавие „С превързани очи“ в Буенос Айрес през 1947 г. и в София през 1971 г., както и на испански език със заглавие „Con los ojos vendados“ също в Буенос Айрес.

жентина след Първата световна война, не се завръща в България. В емиграция той се самообразова под влияние на Борис Шивачев и сътрудничи с материали на испаноезичната преса и на издаваните в Буенос Айрес вестници на диаспората „Българска мисъл“ и „Български глас“. Негови статии за латиноамериканската литература и пътеписи за Аржентина са публикувани в периодични издания в България. Романът му със заглавие „Анга. Спомените на един емигрант“ (1929), издаден изцяло само на испански език, също има автобиографичен характер и е художествен разказ за съдбата на бедния емигрант, скитника като „дърво без корен“. Авторът проследява живота на своя герой, българин, от родната Македония и спомените за Илинденското въстание през преселването в България, пътуването до Аржентина и скитанията му из цялата страна в търсене на препитание заедно с неговия приятел Феликс до срещата и невъзможната му любов с индианското момиче Анга. Този роман получава ласкави отзиви в аржентинската преса и въпреки че на български са превеждани само части от него, той е оценяван високо и от експерти в България като част от българското литературно наследство⁵¹.

Друг български журналист и писател в Аржентина е Стоян Данев (1901–1981), който, както други емигранти след Първата световна война, преминава трудните емигрантски пътища в търсене на различни препитания и участва в синдикалното движение. Той се откроява със своята дългогодишна журналистическа дейност в българския периодичен печат в Аржентина и особено като главен редактор на издavanja след 1959 г. в продължение на 21 години в Буенос Айрес вестник „Български глас“. Автор е на публикуван на испански език сборник с разкази из живота на емиграцията със заглавие „Изоставените“ (1931). Интересното при Данев е, че той демонстрира приспособимост към политическите превратности, като до Втората световна война е редактор във финансирания от българското консулство и легацията вестник „Българска мисъл“, а по време на Студената война сътрудничи и с институциите на социалистическа България, като изпраща патриотични материали за живота на диаспората на издаваното от Славянския комитет в София списание „Славяни“⁵².

⁵¹ Вж.: **Николов, Г. Н.** Самуил Стрезов – спомен за едно перо. – *Издател*, 2014, № 1–2, с. 55–59; **Александрова, К.** Непознатият Стрезов. По следите на един емигрант. – В: *Америките ни I: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, 2015, с. 131–147; Самуил Стрезов. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=70225>>; **Strezov, S.** Anga. Memorias de un emigrante. Buenos Aires, J. Samet, 1929.

⁵² Стоян Данев. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=74440>>; **Daneff, S.** Abandonados. Buenos Aires, Editorial Reja, 1931.

Концентрацията на български преселници в аржентинската провинция Чако и поддържаната регионална памет там намират израз в появата на „Спомени за Лас Бреняс и неговите хора“ (1994, 2011), написани от Омар Ектор Ценоф Ферато (р. 1950). С български произход по бащина линия, авторът има образование в сферата на изящните изкуства, работил е като журналист и създава също така художествена литература, включително разкази за имигрантите в родния му град. Показателен за силна семейна традиция е фактът, че постъпва на председател на българското дружество „Васил Левски“ в Лас Бреняс се заема както от неговия баща Славчо Ценов, който идва като дете в Аржентина през 1929 г., така и от неговия син Алексис Иван (р. 1974). В своите „спомени“ Омар Ценоф предоставя богатата краеведска информация за миналото на тази община с около 25 000 жители (към 1991 г., половината от които живеят в града), преселници и техни потомци от 27 народности, и специално за следите на силното българско присъствие там⁵³.

3.1.2. Имигрантите в Уругвай

Известна като „латиноамериканската Швейцария“ заради своите социални и икономически успехи от първите три десетилетия на XX в., през втората половина на века Източна република Уругвай не избягва политическите радикализми и военната диктатура (1973–1985). Все пак малкият съсед на големите Аржентина и Бразилия остава една от най-развитите държави в Латинска Америка. Произходът, формирането, историята и характеристиките на българската емиграция там са много сходни и свързани с тези на емигрантите в съседна Аржентина, а отчасти и с тези в Бразилия. В Уругвай пристигат българи не само от България, а и от територии извън българската държава – Македония и Бесарабия. Българите емигранти се заселват в столицата Монтевидео и в други градове, като Фрай Бентос, Пунта дел Есте, Малдонадо, първоначално намирайки препитание предимно като наемни работници и градинари. Към края на 80-те години числеността на тамошната общност вече е намаляла значително поради смяната на поколенията, асимилацията или реемиграцията. Ако през периода между двете световни войни има данни за около 3000–4000 имигранти с български произход в Уругвай, според информация на българското дружество в

⁵³ **Zenoff, O. H.** *Memorias de Las Breñas y su gente*. Las Breñas, Kniga, 2011. За автора вж.: **Стоянов, Р.** Извън литературата: Жорже Косиков и Омар Ценов. – В: *Американите ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антов, Р. Стоянов. София, 2015, с. 371–373 (Омар Ценов и неговите свидетелства); **Инджов, М.** Училище в Аржентина...

Монтевидео към 1986 г. имигрантите и техните деца и внуци в страната са 72 души, а по данни на посолството две години по-късно българите са едва около 30 и живеят главно в уругвайската столица⁵⁴.

Както в Аржентина, така и в Уругвай през периода между двете световни войни българската емиграция е разделена политически. Комунистическите идеи имат силно влияние сред голяма част от първите емигранти, които участват в инициативите и организациите на аржентинската левица, създават българо-македонски клубове (1927) и културно-просветно дружество, разпространяват и четат левия емигрантски печат от Аржентина и САЩ. Друга част от емигрантите са привлечени от българското консулство и легацията в Буенос Айрес, които стимулират национално ориентираните организации със създаването на взаимноспомогателни и други дружества в Монтевидео и Фрай Бентос, и разпространяват издания в Аржентина вестник „Български глас“.

Представените вече ново славянско движение (със споменатия в *Voz eslavo*) и помощно движение, както и реемиграцията в България през 40-те години също обхващат българите в Уругвай. Председател на създадения там през 1942 г. Славянски съюз става Михаил Левичарски, който пристига в Уругвай от Франция през 1927 г., занимава се успешно с фермерство, но запазва своята лява политическа ориентация, за която е преследван, преди да емигрира от България. В подарена от него сграда в столицата Монтевидео през 1948 г. се устройва Славянски дом, ръководен пак от него до 1981 г., в който развива дейност и Българското културно дружество там. Такова дружество се създава през 1962 г. и в гр. Фрай Бентос. Други прояви на българската идентичност в Уругвай през втората половина на XX в. са българските радиоемисии в двата посочени града, курсовете по български език, история и география, провеждани от Никола Мисирджийски след 1951 г., концертите на фолклорни състави, честванията на празници и исторически годишнини, които са насърчавани и подкрепяни от Славянския комитет в София⁵⁵. Към края на 80-те години тази активност на българите като организирана общност в Уругвай намалява значително не само поради големия спад в тяхната численост, но и заради субективни причини, свързани с ръководството на общността.

Първите български емигранти и техните потомци оставят свои следи и в съвременната история на Уругвай. Например с български произход по бащина линия е уругвайският китарист, певец и композитор Хорхе Лазароф

⁵⁴ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 367, л. 1, 9–16, и др. (1986); пак там, а.е. 371, л. 39а–42 (1988).

⁵⁵ Колев, Й. Майка България..., 2013, с. 357–359; Вж. също Гоневски, Хр. Цит. съч.

(1950–1989), който е един от главните създатели на популярната музика в страната от 70-те години⁵⁶. Неговият баща Иван/Хуан Лазаров заедно със своя брат Михаил/Мигел създава през 1932 г. футболния отбор *Danubio Fútbol Club* („Футболен клуб Дунав“) в Монтевидео, който ще стане трикратен шампион на Уругвай – за първи път през 1988 г.⁵⁷

Представители на второто и третото поколение на старите преселници в Уругвай след Първата световна война намират място в съвременната история на българо-уругвайските отношения. Посланикът на Уругвай в София на границата на стария и новия век е Олга Роса Барбаров Генова (р. 1932), дъщеря на преселник от Русе, чийто произход е свързан и с бесарабските българи. Същата признава, че „като останалите деца на емигранти в ранна възраст се е срамувала, че баща ѝ не говори добре испански“⁵⁸. Почетният консул на България в Монтевидео бизнесменът Игор Светогорски е внук на Кирил Светогорски, който по време на Първата световна война е бил началник на Морското училище във Варна и след войната емигрира в Уругвай, където става основател на уругвайската консерватория. Сякаш да потвърди думите на уругвайския посланик, в едно интервю от 2005 г. почетният консул казва, че „третото поколение емигранти винаги е по-заинтересувано от корените си, отколкото второто“, което влага всичките си усилия, за да се утвърди в новата среда⁵⁹.

3.1.3. Имигрантите в Бразилия

Сама по себе си цял „континент“ по територия и население, Бразилия има някои по-консервативни специфики в сравнение с другите латиноамерикански държави. Това не се дължи само на нейните исторически връзки с Португалия и на официалния португалски език, за разлика от нейните испаноезични съседи. Страната обявява своята независимост от Португалия през 1822 г. и става конституционна монархия начело с император (Бразилска империя). През 1889 г. императорът модернизатор Педро II е свален от военни републиканци, които не поемат пряко властта, но стават новите гаранتي на модернизацията в обявената република. Робството в тази държава с най-голямо присъствие на чернокожи от Африка е отменено две години по-рано. От 1937 г. страната преживява период на повлияното от фа-

⁵⁶ Jorhe Lazaroff. – *Wikipedia* <https://es.wikipedia.org/wiki/Jorge_Lazaroff>.

⁵⁷ Данубио. – *Wikipedia* <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Данубио>>.

⁵⁸ Колтуклиева, С. Не мога да се чувствам самотна в България. – *Европа 2001* <http://www.euro2001.net/issues/1_1999/1BR99F19.htm>.

⁵⁹ Къдринова, К. Внук на наш емигрант ни представя в Уругвай. – *Монитор*, 4.06.2005 <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=724>.

шизма авторитарно управление на Жетулио Варгас, което е преустановено след Втората световна война пак след намеса на армията. Историята на Федеративна република Бразилия след войната преминава през демократизация след 1946 г. – т. нар. Втора република, продължително управление на военните в различни форми от 1964 до 1985 г., и последвалата го нова демократизация при т. нар. Нова република. Претопяването на расовите и етническите различия и изграждането на съвременна нация се извършва по-бавно в най-голямата и най-мултикултурна държава в Латинска Америка. Нейният най-важен модернизационен проект след 1937 г. става индустриализацията, пример за което е ускореното развитие на мегаполиса Сао Пауло. „Бразилското икономическо чудо“, което започва да отгласква държавата от Третия свят, се характеризира с голям икономически растеж по време на военното управление (предимно между 1969 и 1973 г.), както и със силен патриотичен подем след спечелването от Бразилия на третата световна купа по футбол на шампионата в Мексико през 1970 г. Но макар да са туширани от бразилските страсти по футбола, самбата и карнавалите, големите социални контрасти остават да тежат в бразилското общество⁶⁰.

Емигрантите в Бразилия, чийто произход е свързан с България или с българските етнически общности извън страната, не са толкова многобройни, колкото в Аржентина и са много разнородни по произход. Сред тях има стари икономически емигранти, градинари, които мигрират от България след Първата световна война, бесарабски българи и гагаузи, преселили се от Румъния през 1926 г., изселници от областта Македония, както и нови политически емигранти след 1944 г., български евреи, пристигнали през 1948 г., както и български арменци. Според бразилски статистически данни, които не обхващат всички тези групи, към 1980 г. в Бразилия живеят 721 българи (мнозинството мъже – 425 души), които са разпръснати в няколко щата при най-голяма концентрация в Сао Пауло, център на едноименен щат, и в Рио де Жанейро, също център на щат и столица на Бразилия до 1960 г. Бразилските българи са социално разнородна група, ангажирани са предимно в промишлеността, услугите и търговията и като цяло не са заможни, въпреки че има и изключения⁶¹.

⁶⁰ За „различната“ Бразилия вж. **Шевалие, Фр.** Цит. съч., с. 417–423.

⁶¹ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 365, л. 2 (1989). Вж. и: **Михайлов, Б.** Цит. съч., с. 26–43; **Колев, Й.** Майка България..., с. 359–364. Данните за числеността на българското присъствие в Бразилия са противоречиви и като количествени измерения, и като идентичност на преселниците. В своя справочник Йордан Колев пише за 63 000 „бразилци с български произход“, от които повече от 30 000 са „македонските българи“ и също толкова са и „потомците на бесарабските българи“ (с. 362). От друга страна, в справочно издание от Република Северна Македония се сочат 45 000 души с „македонско потекло“ в Бразилия (**Насевски, Б., Д. Ангелова, Д. Геровска.** Цит. съч., с. 52–53).

Едно от тези изключения е Петър Русев / Педро Русеф (1898–1962), емигрирал от България през 1929 г. по политически или икономически причини (според различните версии за това). След продължителен престой във Франция, през 1944 г. той заминава за Аржентина и впоследствие се установява в Бразилия, в гр. Бело Оризонте, столица на щата Минас Жерайс. Като адвокат, строителен предприемач и земевладелец този бохем и авантюрист по характер с леви политически убеждения постига високо материално положение и става притежател на значителни имоти. Неговата дъщеря Дилма Русеф (р. 1947) участва в нелегалната съпротива срещу военната диктатура в края на 60-те години, съдена е от военен съд през 1970 г. и прекарва три години в затвора, след което се преориентира към легална политическа дейност. През 2010 г. тя е избрана за 36-ия по ред президент и първата жена президент на Бразилия като кандидат на управляващата лява Партия на работниците (порт. *Partido dos Trabalhadores*)⁶². Борец срещу диктатури и корупцията, през 2016 г. самата тя е отстранена от президентския пост заради обвинения в злоупотреби от страна на корумпирани политици.

Също от старата емиграция в Латинска Америка е Джон Добрев, който напуска България още преди Балканските войни (1912–1913) и след дълги скиталчества към края на 40-те години попада в Рио де Жанейро. По информация на дипломата Боян Михайлов, през 50-те години заедно със свои приятели той създава асоциация за културен обмен между Бразилия и България и като неин председател често присъства на различни дипломатически приеми, организирани в бразилската столица. По време, когато там все още няма българско посолство, тази „представителна“ дейност замества донякъде липсата на дипломатически отношения между двете страни, каквито се установяват през 1961 г. Вероятно след като е проагитиран от Славянския комитет в София, през 60-те години Добрев се завръща вече доста възрастен в България, където живее в изолация и умира през 70-те години⁶³.

⁶² Вж.: Шаде, Ж., М. Инджов. Дилма Русеф. Историята на едно българско семейство, белязано от изгнанието, комунизма и президентството на Бразилия. София, 2011; Къдринова, К. Дилмониада. – *Тема*, 3–10.09.2011, № 39; Who is Who? Bulgarian Origins and Relatives of Brazil's Dilma Russeff. – *Novinite.com*, 4.10.2010; Who is Who? Bulgaria-Descended Brazil Presidency Runner Dilma Vana Russeff. – *Novinite.com*, 4.10.2010.

⁶³ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 27–28. Наличието на контакти между Добрев и институциите в НРБ се потвърждава от информацията, че преди да замине за участие в конгреса на ПЕН клуба в Бразилия през 1960 г., Елисавета Багряна е посъветвана от българското Външно министерство да се свърже именно с него, за да ѝ помогне на място (вж. Кузмова-Зографова, К. Играещата със стихии Елисавета Багряна. София, 2013, с. 141–142).

Българското присъствие в Бразилия няма широката организационна и издателска дейност на емигрантите в Аржентина. Някои общностни характеристики имат семействата на българите и гагаузите, които са привлечени от обещанията на миграционната пропаганда и се преселват масово през 1925–1926 г. от областта Бесарабия в границите на Румъния. Тази вторична миграция на предимно селско население (изселници в Бесарабия от балканските владения на Османската империя от края на XVIII и първите десетилетия на XIX в.) се извършва предимно по икономически и други причини, свързани с проблемите на румънското управление и военното положение, наложено от Букурещ след Първата световна война в една област със смесен етнически състав на своите жители. Точната численост на тези преселници остава неизвестна и е трудно установима (разпространява се информация за около 10 000 български семейства, мигрирали в Бразилия⁶⁴), включително поради това, че след миграцията им те са записани като „румънски поданици“, както и другите емигранти от територията на тогавашното румънско кралство. Тяхната адаптация в новата непозната среда оставя травмиращи спомени за жертвите по време на трудното пътуване и особено на т.нар. Остров на смъртта. Заради бунт около 2000 бесарабци са изолирани временно на остров Аншиета в Атлантическия океан, където поради лошите условия умират 151 души, повечето от които са деца. Предимно малоимотни и безимотни селяни, новите имигранти в Бразилия първоначално работят в кафеените плантации, а впоследствие се заселват предимно в няколко квартала на Сао Пауло, както и в съседния на него град Сао Каetano ду Сул. Част от тях се установяват и в съседен Уругвай.

След Втората световна война бразилските бесарабци поддържат традицията на периодични срещи по повод празници и годишнини и правят опити да се обединят организационно. Изглежда, че в това отношение между етническите българи и гагаузите, които са живели заедно и на Балканите, и в Бесарабия, се запазва някаква общност, още повече защото по време на преселването в Бразилия процесът на национално разграничаване на тюркоезичните гагаузи все още не е изразен. Създаденото през 1956 г. в квартал „Моока“ на Сао Пауло Българо-бесарабско културно дружество с председател адвоката Жорже Аргашоф не е регистрирано от бразилските власти поради недоверие към организирането на имигранти, произхождащи от Източна Европа, където на власт са комунистически режими. Орга-

⁶⁴ Тя е лансирана през 20-те години от Съюза на бесарабските българи в България и е публикувана в статия на Иван Пенаков (Отец Паисий, 1928, № 2, с. 33–37). В наши дни се срещат твърдения за 30 000 потомци на бесарабски българи в Бразилия (вж. **Колев, Й.** Майка България..., с. 362).

низация, наречена Културна асоциация на българския народ, която обединява потомци на бесарабски българи и гагаузи в Бразилия, е създадена и регистрирана от властите едва през 1996–1997 г. В църковно отношение източноправославните бесарабци посещават православни църкви с богослужение на руски език, което съответства на църковните им практики в Руската империя до края на Първата световна война, но немалка част от имигрантите преминават в лоното на протестантството, предимно баптизма.

Бесарабските преселници в Бразилия поддържат нередовна кореспонденция със своите близки в Бесарабия, която след Втората световна война вече е в границите на СССР. През годините след съветската десталинизация през 1956 г. някои посещават своите селища и домове в Молдовска и Украинска ССР като гости или дори с намерение да се завърнат трайно, което обаче не се случва. Тези посещения не остават без последици, тъй като бесарабците правят сравнения, които определено не са в полза на живота под властта на комунистите в Съветския съюз. Дали поради тази причина, или заради стремеж към разграничаване от обвинения в прокомунистически симпатии в Бразилия, но като една от причините за преселването днешните потомци на някогашните емигранти сочат „бягството от комунистите“⁶⁵. Обяснението е очевидно плод на конструирана памет далеч от историческите реалности. По време на преселването Бесарабия е в границите на румънската държава, която преследва комунистическото движение, стимулирано и инфилтрирано от съседния Съветски съюз и имащо силни позиции сред бесарабското население.

Носталгия по родните места и земята в Бесарабия, както и стремеж за запазване на преселническата памет определят основните мотиви в литературното и изследователското наследство на няколко автори, бесарабски преселници, или техни потомци в Бразилия. Един от тях е Стефан Кинчев (1895–1993), който е роден в с. Хасан Батър (дн. Виноградное, Болградски район на Одеска област в Украйна). Той емигрира със семейството си и губи две свои деца по време на дългото и трудно пътуване. В Бразилия след работа в земеделието се установява в гр. Корнелио Прокопио, щата Парана, и работи в бразилските железници. Останал с ниско образование в Бесарабия поради бедност, Кинчев има природна склонност към писателското творчество. Той започва да пише романа на своя живот „Странната идея на един момък. История на родната земя“ още преди изселването си от румънска Бесарабия на руски и български език, довършва го в Бразилия и го издава там на португалски език през 60-те години. Романът

⁶⁵ Вж.: Косиков, Ж. Имиграцията в Бразилия..., с. 265–276; Червенков, Н. Цит. съч.

има автобиографично-мемоарен характер, като преобладаващата част от него е посветена на живота на главния герой в родната Бесарабия. Той е интересен не като висока белетристика, а като отражение на миграционната съдба и традиционната култура на бесарабските българи. Впрочем заради името си, което „звучи по руски“ в Бразилия, авторът се сблъсква с цензурата по време на военното управление и затова по негови по-късни признания той сам унищожава други три свои непубликувани романа. Кинчев оставя и няколко стихотворения, включително една поема със свои впечатления от посещението си на родното място през 1972 г., в които освен носталгия има и социални тежнения. Преди края на живота си той поддържа кореспонденция с българи от България, в която се обсъжда преводът на неговия роман на български, но до такъв не се достига⁶⁶.

С мемоарен характер е и друга книга със заглавие „Свидетелство на един заселник“ (1997) на бесарабския българин Андре Петиков (Андрей Петков), който е роден през 1914 г. в село Кортен (дн. в Тараклийски район на Република Молдова). Няколко години след преселването заедно със семейството си в Бразилия той приема баптизма и по-късно развива дейност като пастор в протестантски общности в града и щата Сао Пауло. Вниманието в книгата е насочено повече именно към тази негова дейност и изграждането на баптистки църкви, докато спомените за родната земя и за преселването заемат малък дял от съдържанието⁶⁷.

Потомък на бесарабски преселници, роден в Бразилия, е безспорният летописец на общността и на преселническите родове – Жорже Косиков (р. 1935). Той е юрист по образование, бивш университетски преподавател, съдия и автор на юридическа литература в гр. Рибейрао Прето, щата Сао Пауло. В три книги, издадени на португалски език от 2005 до 2015 г., първата от които е вече преведена и издадена на български, той представя подробно предисторията на българи и гагаузи в Бесарабия, преселването им и техния живот в Бразилия и в Уругвай въз основа на събрани от него и други

⁶⁶ **Kintchev, S. M.** Terras da Bessarabia (Danubiana). Estranha idéia de um moço. Crônica da terra natal. 1–2 t. Curitiba: Ed. Littero-Técnica, 1960–1969. Книгата е илюстрирана с рисунки на автора, включително със саморъчно направена карта за пътя на преселването от Бесарабия до Бразилия. За Стефан Кинчев вж.: **Стоянов, Р.** Българско литературно присъствие в Бразилия – аспекти. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, 2015, с. 348–351; **Николов, Г. Н.** Непознатият Стефан Кинчев. – *Литературен свят*, юни 2010, № 21, <<https://literaturesviat.com/?p=29372>>.

⁶⁷ **Peticov, A.** Testemunho de um Imigrante. São Paulo: Associação Religiosa, 1997. За автора и неговата книга вж. **Стоянов, Р.** Извън литературата. Жорже Косиков и Омар Ценов..., с. 369–371.

изследователи животоописания, документални и други материали. Според удачното определение на Румен Стоянов тези книги на Косиков са своеобразна енциклопедия за бесарабските българи в Бразилия. В друга книга, озаглавена „Наказание и смърт“ (2017) и посветена на 90-годишнината от преселването, същият автор описва трагичния епизод с изолираните на остров преселници през 1926 г. и жертвите, които те дават⁶⁸. Допълнение към приносите на Косиков е книгата за историята на преселническия българо-гагаузки род Волков от с. Чумлекьой (дн. Виноградовка в Тарутински район на Одеска област в Украйна)⁶⁹.

Не на последно място следва да се добави, че потомци на преселилите се бесарабски българи и гагаузи постигат успешна професионална реализация в Бразилия. Един пример за това е известният в страната психолог, университетски преподавател и бивш ректор на Университета на Бразилия Жоао Клаудио Тодоров (р. 1941), чийто баща е от известното в България село Задунаевка (Арцизки район на Одеска област в Украйна)⁷⁰.

Присъствието на бесарабски българи е интригуваща част от историята на българските миграции и общности в Латинска Америка. Към донационалната българска идентичност на това население, върху която след емиграцията в Бесарабия се наслагват силни руски и по-малко румънски влияния, след новата емиграция в Бразилия и Уругвай се добавят въздействията на португалския или на испанския език, както и на съответните интеграционни политики на приемащите държави. Неизбежното силно избледняване с времето на традиционните етнически и езикови следи на това бесарабско присъствие поради смесените бракове и напредналата интеграция като че ли се компенсира от повишаващия се интерес към формиране на паметта за миналото на имигрантите. Този процес на връщане към корените е стимулиран от държавната политика на паметта в Бразилия, което

⁶⁸ **Cocicov, J.** Imigração no Brasil: Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos. Ribeirão Preto, 2005 (**Косиков, Ж.** Цит. съч.); **Cocicov, J.** Imigração no Brasil: Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos („Romenos“) Brasil/Uruguay, Ribeirão Preto, 2015; **Cocicov, J.** Imigrantes Bessarabianos: Búlgaros e Gagaúzos „Romenos“ – Bessarabia (Moldavia) – Brasil – Uruguay. 1926–2015. Ubatuba, 2015; **Cocicov, J.** Castigo e Morte. Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos na Ilha Anchieta. Ubatuba-SP-Brasil, 2017. За Жорже Косиков и неговите книги вж.: **Стоянов, Р.** Извън литературата. Жорже Косиков и Омар Ценов..., с. 365–369; **Червенков, Н.** Цит. съч., с. 242–245.

⁶⁹ **De Souza Praça, N.** Imigrantes da Bessarabia. Jornada em terras tropicais. All Print Editora, 2012.

⁷⁰ Изказвам благодарност на проф. Николай Червенков за допълнителната информация, която ми предостави относно темата за бесарабските българи и гагаузи в Бразилия.

се потвърждава от присъствието на българите в Мемориала на преселника в Сао Пауло като една от 30-те нации, участвали в развитието на мегаполиса. Други стимули идват от общностите на българи и гагаузи в Република Молдова и в Украйна, които демонстрират повишен интерес към своето минало и своите „диаспори“ в процеса на техните вече сепарирани етнически мобилизации след разпадането на Съветския съюз през 1991 г.

3.2. Новата политическа емиграция

Политическата емиграция след Втората световна война и по време на Студената война обхваща българските поданици/граждани, които са застрашени от политическо преследване, ако се завърнат в България, или са преследвани по политически причини в страната, емигрирали са преди или след преврата на 9 септември 1944 г. и по-късно, а в емиграция се противопоставят повече или по-малко на установения в страната комунистически режим. По приблизителни изчисления на изследователи тази мигрантска вълна включва общо около 10 000–12 000 души, които се установяват в държави в Западна Европа и отвъд океана – предимно в САЩ и Канада, както и в някои държави в Латинска Америка и в Австралия. Въпреки обединяващата сила на антикомунизма политическите емигранти са силно разединени идеологически (в спектрите десница–център–левица и монархисти–републиканци), както и организационно. Сравнително най-голямо влияние имат две трансгранични организации. Българският национален фронт (БНФ) с лидер Иван Дочев обединява политически емигранти с дясна и националистическа ориентация, предимно бивши legioneri (членове на Съюза на българските национални легиони), монархисти и др. От своя страна Българският национален комитет „Свободна и демократична България“ (БНК) с лидер д-р Г. М. Димитров включва главно земеделци (дейци на БЗНС) и лявоцентристки политически среди с антимонархически, прорепубликански убеждения и се поддържа от САЩ. Историята на българската политическа емиграция е съпроводена с много противоречия, с разцепления, както се случва с БНФ след 1959 г., и с безуспешни опити за обединение около някоя организация, някой лидер или царя в изгнание Симеон II⁷¹.

Българските политически емигранти, които се насочват към Латинска Америка, са сравнително малобройни и мигрират предимно вторично от Западна Европа към държавите в региона в края на 40-те години, по-интензивно през 1950–1951 г. или по-късно, мотивирани от икономически и лични причини. Подобно на старите емигранти те се установяват най-

⁷¹ Вж. библиографията в бел. 17.

често в Аржентина, Уругвай и Бразилия и по-рядко в други страни, като Чили, Венецуела, Боливия. Тези емигранти внасят нов пласт в българското присъствие в Южна Америка, отличавайки се от заварените по своите опозиционни настроения спрямо управлението на комунистическата партия в България. Техните публични изяви са в духа на идейните характеристики и дейностите на основните организации на българската политическа емиграция, но тук се раждат и оригинални идеи, центрове, издания.

Според дипломатическа информация през 50-те години българските политически емигранти в Аржентина са три групи: последователи на бившия премиер Александър Цанков, които гравитират и около останалите в Аржентина дипломати от старата легация; монархисти; и последователи на д-р Г. М. Димитров и неговия БНК. Освен неформалните си събирания в ресторанти и кафенета те имат и някои организирани прояви. Така през 1949 г. т.нар. от българските служби „цанковисти“ дават знак за създаване на „Български национален антикомунистически комитет“. През 1950 г., по време на Корейската война, около 15 политически емигранти честват „Деня на независимостта на България“. През 1956 г. българи участват в протестите на унгарската емиграция в Аржентина по повод въстанието срещу комунистическото правителство в Унгария. През 1957–1958 г. преводачът Владимир Протич води предаване по радио *El Pueblo* („Народът“) с критики срещу режима в България, при това веднага след часа на български език, организиран от легацията и Българо-аржентинското дружество за културни връзки, което води до една малка „война в ефира“. Такова радиопредаване по друго радио – *Excelsior*, води и емигрантът Радион Колев. Промонархически настроените емигранти проявяват активност около пълнолетието на престолонаследника Симеон II през 1955 г., когато бившият дипломат Стоян Петров-Чомаков⁷² основава в Буенос Айрес Български свободен съюз „Цар Симеон II“. БНФ на Иван Дочев също е представен в Аржентина. По данни на комунистическата дирекция „Държавна сигурност“ в Бразилия се преселват и установяват около стотина политически емигранти (по-точно 109 към 1954 г.), голяма част от които живеят в Сао Пауло. Сред тях има бивши дипломати, студенти предимно от Германия, т.нар. горяни от въоръжената антикомунистическа съпротива в НРБ и др. Някои политически емигранти гравитират към клона на БНК в гр. Куритиба, столица на бразилския щат

⁷² Стоян Петров-Чомаков (1888–1966), който заема важни дипломатически постове до 1945 г., пристига в Аржентина през 1949 г. от Швейцария и остава там до 1956 г., когато се преселва в Белгия. Има личен архивен фонд в Централния държавен архив (ф. 2146К). За него вж. **Танкова, В.** По други духовни магистрали. – В: **Стателова, Ел., В. Танкова.** *Прокудените*. Пловдив, 2002, с. 394–396.

Парана, а други – към БНФ и са концентрирани в Рио де Жанейро. Клон на БНК се създава и в чилийската столица Сантяго⁷³.

Най-известното име сред политическите емигранти от България, които намират убежище в Латинска Америка след Втората световна война, е безспорно това на проф. Александър Цанков (1879–1959). Поради крайните форми на нелегитимно насилие по време на управлението на ръководеното от него правителство (1923–1926) бившият премиер има зловещ публичен образ на „кървав професор“, „палач“ и „фашист“, изграждан дълго време от комунисти, земеделци и други негови политически опоненти. Едва през последните две десетилетия на социализма историографията в България преодолява постепенно и трудно идеологическото клише за „фашисткия“ характер на Цанковото правителство.

В началото на септември 1944 г. Александър Цанков емигрира със семейството си във Виена, все още под германска окупация, и там създава Българско национално правителство в изгнание. След края на Втората световна война и след престой в лагер за чужденци, контролиран от американските военни части, с американско съдействие той заминава за Италия и оттам през 1949 г. се преселва в Буенос Айрес, където прекарва последните десет години от своя живот. Според българска информация Цанков, който вече е в третата възраст, живее повече изолирано и не участва в публични прояви, въпреки че се ползва с авторитет сред част от политическите емигранти в страната. Събраните за него данни демонстрират неговата промонархическа ориентация и същевременно скептицизъм към обединяването на политическата емиграция в Аржентина. Ако в емиграция Цанков е под постоянно наблюдение на българското разузнаване, в България му е отнето научното звание „академик“, т.нар. Народен съд го осъжда задочно на смърт, а службата за държавна сигурност му създава издирвателно досие, като роднините и близките му са подложени на контрол и репресии от режима. След заболяване и операция Цанков умира от инсулт на 17 юли 1959 г., изпратен е от няколко негови привърженици, а в местните медии се появяват статии за миналото му, в които е наричан „патриарх на политиките в изгнание“⁷⁴.

В Буенос Айрес Александър Цанков пише и довършва своите мемоари, които са запазени от негови наследници и са публикувани в две книги в София в новите условия на плурализъм след 1989 г. В „България в бурно време“ (1998) той представя своя поглед върху новата история на българите

⁷³ **Недев, Н.** Александър Цанков: Легиона. Ратник. Правителството във Виена. Смърт в Аржентина. София, 2015, с. 253–267; **Танкова, В.** По други духовни магистриали..., с. 364 сл.; **Василева, Б.** Цит. съч., с. 171–174, 177–178.

⁷⁴ **Недев, Н.** Цит. съч., с. 253–267; **Шарланов, Д.** Цит. съч., с. 248.

те и българската държава, който мотивира заниманията му с политическа дейност. В „Моето време“ (2002), за чиято пълна автентичност има съмнения в професионалните среди на историците, личностното развитие на Цанков от специализацията му в Германия и политическите му изяви са вписани в историята на страната от началото на XX в. до края на Втората световна война. Мемоарите дават информация за неговия идеен преход от социалдемократ и член на партията на т.нар. широки социалисти в България по време на младостта му до изразител на десни, консервативни, антикомунистически и националистически политически убеждения в зряла възраст. Интерес буди политическата му прогноза, направена скоро след установяването на новото геополитическо разделение на света в Студената война. Според нея „болшевизмът“ ще рухне рано или късно, но и капитализмът е изживял своето време, а бъдещето е на едно ново общество на „социален капитализъм“, което ще приеме най-добрите черти на двете системи⁷⁵. Могат да се правят различни интерпретации и спекулации относно това виждане на Цанков, ако то може да се приеме за автентично. Доколко то е повлияно от собствения му политически опит и увлеченията му по идеологиите на фашизма и националсоциализма; дали не са му оказали въздействие идеите за трети път на развитие, лансирани от Хуан Перон в Аржентина, чието управление съвпада с времето, когато Цанков се установява там; или доколко тази прогноза е близка до теорията за конвергенцията на комунизма и капитализма, дискутирана в политическата икономика през втората половина на XX в.?

Наследниците на Александър Цанков дочакват неговата реабилитация като учен и отмяната на присъдата му след политическите промени в края на 1989 г. През 1991 г. е възстановено посмъртно отнетото му научно звание „академик“, а с Решение на Върховния съд на Република България от 1996 г. е отменена и присъдата му от т.нар. Народен съд. Но наследството на периода на управление на Цанковото правителство, белязал най-дълбоките противопоставяния в българското общество, не допуска политическата реабилитация на бившия български премиер. Неговите тленни останки остават на аржентинска земя, а по спомени на свидетел едни от последните му думи са били: *„Много ще ми тежи чуждата пръст“*.

⁷⁵ **Цанков, Ал.** България в бурно време. Спомени. София, 1998 (Книгата съдържа ръкописа, съхраняван и предаден от дъщерите на Ал. Цанков Милка и Славка и в него е отбелязано, че е завършен в Буенос Айрес през 1953 г.); **Цанков, Ал.** Моето време. Мемоари. София, [2002] (Този ръкопис е даден за публикуване от племенника на Ал. Цанков Милко Цанков, емигрант в Париж. В него е означено, че мемоарите са започнати през юни 1945 г. в Бад Гашайн, Австрия, и са завършени на 8 март 1949 г. в Буенос Айрес.)

Специално внимание заслужават две организации на политически емигранти, центрирани в Бразилия, които са далеч от репродуцирането на старите партийни страсти до 1944 г., обременяващи отношенията между големите емигрантски формации. Те са свързани пряко с името и дейността на Христо Бояджиев (1911–1993), завършил право в Париж, бивш български дипломат и емигрант, установил се трайно в Рио де Жанейро⁷⁶. Към 1950 г. в Бразилия се създава Български помощен комитет като неполитическа организация за социално подпомагане на емигрантите. Комитетът издава „Български осведомителен бюлетин“ (1950–1958), който се печата в Сао Пауло с притурка на английски език за пропаганда на българските ценности и проблеми, издавана след 1954 г. Средствата се осигуряват от братя Ангел и Кирил Бояджиеви, които имат успешен бизнес в мегаполиса. Редакторите на бюлетина – Хр. Бояджиев, д-р Александър Николаев, също бивш български дипломат, Любомир Зафиров, който организира отпечатването, и Светослав Митиков, който е емигрант отпреди 1944 г., формират малка политическа група в Рио де Жанейро.

По идея на Хр. Бояджиев и на д-р Панайот Панайотов (1915–2016), също юрист, доктор по правни науки от Париж и бивш дипломат, който живее в Каракас, Венецуела, от 1949 до 1980 г.⁷⁷, през 1960 г. се слага началото на трансграничен интелектуален център на политически емигранти. Наречен първоначално *Foyer Bulgare* / „Българско огнище“, през 1980 г. той е преименуван на *Bulgarian Review – Center* / Център „Български преглед“, а през 1985 г. се преобразува и преименува на *Free Bulgarian Center* / „Български свободен център“ с координатор д-р Панайотов. Центърът просъществува до 1992 г., обединявайки като членове и сътрудници около двадесетина и повече емигранти – бивши дипломати, журналисти и др., живеещи в държави в Северна и Южна Америка и в Западна Европа. Освен двамата инициатори и главни двигатели негови основатели и редовни членове от региона на Латинска Америка са още Любомир Зафиров, Димитър Рачо Петров, Светослав Митиков и Милка Николаева, живеещи в Бразилия.

За разлика от други емигрантски организации, каквато е например БНК, тази свободна формация, която не прераства в реална институция, функционира на принципа на пълна политическа и финансова независимост, набирайки средства от абонати и дарители. Нейна основна мисия е „да работи за запазване на културните и исторически ценности на вечната България“ или да защитава в чужбина „българската истина“, като разграничава българската нация от комунистическото управление в стра-

⁷⁶ За Христо Бояджиев вж. **Танкова, В.** По други духовни магистрали..., с. 361 сл.

⁷⁷ За д-р П. Панайотов вж.: пак там, с. 374 и сл.; **Панайотов, П.** Моят житейски път. Мисли за България. София, 2002, с. 9–43 (Автобиографично. Вместо въведение).

ната. „Нашият продукт е една идея, пише Бояджиев през 1985 г., да се борим в защита на свободата на народа, в опазване на общочовешката му култура, т.е. характеристиката на вечната България.“ А според д-р Панайотов антикомунистическата емиграция трябва „да търси прозрение в идеалите на нашето Възраждане. Още повече, че през тази епоха се оформи съвременната възродена българска нация [...]“.

От 1961 до 1992 г. под редакцията на Хр. Бояджиев излиза на английски език сп. *Bulgarian Review* („Български преглед“)⁷⁸ с място на издаване Рио де Жанейро. Това е и най-продължително излизалото българско списание в Латинска Америка. В него се публикуват текстове за българската история и преди всичко за съвременните проблеми на България. Авторите са не само от кръга на старите български политически емигранти около Центъра, а и личности от по-късната антикомунистическа емиграция на някои бивши комунистически функционери или на дисиденти спрямо режима в България. Публикуват се и материали на чуждестранни автори. През 1982 г. между представителите на Център „Български преглед“ и представител на Института „Хувър“⁷⁹ към Станфордския университет в щата Калифорния, САЩ, е сключен договор за създаване на „Български архив“ към Института при условия за запазване на целостта на колекцията, събрана от Хр. Бояджиев, и нейното връщане на България след падането на комунистическия режим и установяване на демократично управление. През 80-те години Центърът поддържа и своя издателска програма, в рамките на която се издават трудове за българската история. В динамично променящата се политическа среда през 1989–1990 г. Българският свободен център издава на английски език *Newsletter* („Осведомителен бюлетин“), чиято цел е да информира западното обществено мнение за възникналите в България неформални сдружения и за дейността им срещу комунистическия режим, както и да отстоява тяхното право на съществуване⁸⁰.

⁷⁸ *Bulgarian Review*, Rio de Janeiro, 1, January 1961, № 1.

⁷⁹ Институтът „Хувър“ (*Hoover Institution* < <https://www.hoover.org/> >) е създаден през 1919 г. от Хърбърт Хувър (президент на САЩ от 1929 до 1933 г.) като неправителствена организация или мозъчен тръст (*think tank*) за публични политики и социални изследвания. Институтът разполага със свои библиотека и архив. Там са предадени за съхранение и други архивни фондове на български политически емигранти, както и архивът на цар Фердинанд, който по волята на неговия внук Симеон II е върнат в България през 2006 г.

⁸⁰ Вж по-подробно: **Танкова, В.** По други духовни магистрали..., с. 361–462; **Танкова, В.** Съюз на свободните българи, Българско огнище, Български свободен център. – В: *Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция, 1944–1989*. Съст. Ел. Стателова и др. София, 2000, с. 195–273. Цитатите също са от тези публикации.

Динамичната и разностранна дейност на двамата двигатели на представения емигрантски Център, която се развива частично именно в Латинска Америка, не изключва тяхното лично творческо, изследователско и популяризаторско наследство. То също се вписва в обхвата на идейното им верую да отстояват интересите на „вечната България“, което намира израз в разобличаване на комунистическата пропаганда и историческа митология, от една страна, и в реабилитиране на българското минало и ценности до 1944 г. – от друга.

Христо Бояджиев е автор на проучване за живота на известния деец на международното социалистическо и комунистическо движение с български произход Кръстьо Раковски, или на „победения социалист“ (1984), който след една забележителна житейска биография става жертва на сталинските репресии в Съветския съюз. Друг негов исторически труд е посветен на спасяването на българските евреи от Холокоста по време на Втората световна война (1989), в който авторът си поставя за цел да опровергае пропагандата за голямата роля на БКП и на Тодор Живков в този акт⁸¹. Наред с това в духа на една възрожденска традиция за всеобхватност Бояджиев се изявява също като поет, белетрист и есеист с четири книги на български език (издания на „*Rodna zemia*“, *Rio de Janeiro*) и една стихосбирка на португалски език, които са публикувани между 1966 и 1981 г. Някои от неговите разкази са посветени на живота на емигрантите и усилията им да се интегрират в бразилската действителност. В поезията му, която е пестелива, съзерцателна и с влияние на символизма, също присъстват мотиви, породени от съдбата и самотата на емигранта, както и спомени и мисли за загубената родина⁸².

От своя страна д-р Панайот Панайотов създава книга с историко-политически текстове за външната политика на България от края на Първата до края на Втората световна война (1986). Неговата основна теза е, че преди установяването на комунистическото управление в страната българската дипломация защитава националната кауза в съответствие с конкретните условия и съотношението на силите в международните отношения. Той обръща внимание на отговорността на западните велики сили – победителки във Втората световна война, които „изоставят“ Из-

⁸¹ **Boyadjieff, C.** Christian (Krastiu) Racovski: The Vanquished Socialist, 1873–1941. – Materials for a Biography. Rio de Janeiro: Rodna zemia, 1984; **Boyadjieff, C.** Saving the Bulgarian Jews in World War II. Ottawa, Free Bulgarian Center, 1989 (**Бояджиев, Хр.** Спасяването на българските евреи през Втората световна война. София, 1991).

⁸² Първата стихосбирка на Хр. Бояджиев е „Лодкарят“, издадена в Рио де Жанейро през 1966 г. За неговата поезия вж. повече у **Николов, Г. Н.** Вътрешната родина на Христо Бояджиев. – В: *Америките ни I: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антонов, Р. Стоянов. София, 2015, с. 359–364.

точна Европа, включително България, на завоевателните стремежи на Сталин. Представяйки двойственото отношение на българите към руския народ, от една страна, и към политиката на Русия, от друга, той иска да коригира наложеното на Запад становище за България като „най-верния сателит“ на Съветска Русия през десетилетията на Студената война. Заслужава да се отбележи и изразеното от политическия емигрант в средата на 80-те години положително мнение за изследванията на „мнозина съвременни историци и литератори“ в България за българското минало до 1944 г., които според него *„могат да послужат като обединително звено на българската [политическа] емиграция с българската мълчалива опозиция“*, за да се гради *„защитата на българските интереси“* и да се намерят *„истински приятели между чужденците“*⁸³.

Въпреки че като чуждестранни граждани дейците на емигрантския Център са защитени от преследване, през 1982 г. те решават да не се връщат в България, докато там управлява комунистическата партия. Както подчертава в своето изследване Василка Танкова, *„като българи и в сърцата, и в мислите си, [те] никога не напускат родината“*, но се завръщат физически едва през 1990 г., след началото на трудните демократични промени в страната. Тук някои от тях, като журналиста Димитър Паница и др., оказват сериозна подкрепа на младата и все още неопитна политическа опозиция в лицето на Съюза на демократичните сили (СДС) и решават да преустановят дейността на Българския свободен център след победата на СДС на парламентарните избори през 1991 г.⁸⁴ От друга страна, физическото временно завръщане на политическите емигранти не им носи пълно удовлетворение. Хр. Бояджиев и д-р П. Панайотов също посещават България след политическата промяна, доживяват да видят преиздадени и публикувани свои трудове и получават признание тук⁸⁵. Но те също така

⁸³ **Панайотов, П.** Външната политика на България. Рио де Жанейро, Свободен български център, 1986; **Панайотов, П.** Външната политика на България, 1919–1945. На емигрантски теми. София, 1990.

⁸⁴ **Танкова, В.** Завръщането. – В: **Стателова, Ел., В. Танкова.** *Прокудените*. Пловдив, 2002, с. 456–462.

⁸⁵ Става дума за преиздаването на цитираната книга на Хр. Бояджиев за „спасяването на българските евреи“ и на книгата на д-р П. Панайотов за „външната политика на България“, както и за още няколко сборника с текстове (вж.: **Панайотов, П.** България в утрото на XXI век. Поглед от чужбина. София, 2001; **Панайотов, П.** Моят житейски път. Мисли за България. София, 2002). Д-р Панайотов има и архивен фонд в Българския исторически архив към Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (ф. 870, оп. 1) (вж. Д-р Панайот Стоянов Панайотов. Опис на документи. Съст. Л. Кл. Георгиев. София, 2002). Той е награден с орден „Стара планина“ и почетен знак на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

виждат и разбират добре, че страната се е променила твърде много за годините на комунистическия режим и на тяхното отсъствие, за да може да отговори на възжеленията им за „завръщане“ към въобразената от тях „вечна България“.

Други политически емигранти нямат високи патриотични стремежи или желаниа за завръщане в родината, придържайки се изключително към праволинейния антикомунизъм. Такъв пример е журналистът Георги Шпатов, който по свидетелства на Румен Стоянов е българинът с най-много авторски книги в Бразилия. Той напуска България по политически причини вероятно в края на 40-те години, установява се в гр. Куритиба, столица на щата Парана, работи като журналист, главен редактор на вестници, по-късно заема административни постове и дочаква демократичните промени в България, но вероятно никога не се завръща в страната. По време на Студената война той поддържа своя програма „Писма от Бразилия“, излъчвана по американската радиостанция „Гласът на Америка“. Шпатов е автор на поне 14 книги предимно по исторически и политически теми, ударните заглавия на които дават представа за техния публицистичен характер и категоричните антикомунистически акценти на съдържанието им: „Отворено писмо до Сталин“, „Комунизмът заплашва света“, „Аз обвинявам Съветския съюз“, „Концентрационен лагер“, „КГБ – тайна история“, „Как се изплъзнах от тайната полиция“ и др.⁸⁶

Когато визираме емиграцията от България през периода на Студената война, трябва да имаме предвид, че съвсем не всички нови емигранти следва да се причисляват безусловно към една общност на политическата емиграция. Дори когато напускат България или остават в чужбина поради несъгласие с установяващото се в страната управление на комунистическата партия, част от тях не се ангажират пряко с политическа дейност на антикомунистическа основа. Паралелна мотивация за такива емигранти може да бъде стремежът към успешна житейска и професионална реализация, каквато немалко от тях с основание считат, че могат да постигат именно само в „свободния свят“. Такива примери по отношение на българското присъствие в Латинска Америка са: Хорхе Куртеф (1916–2003), който емигрира от България през 1948 г. и след престой в Чехословакия и Швеция се озовава в Аржентина, където се изявява успешно като скулптор в областта на металопластиката⁸⁷; инж. Вълчо Коралски (р. 1918), който

⁸⁶ За него вж. Стоянов, Р. Българско литературно присъствие в Бразилия..., с. 342–345.

⁸⁷ За музея, посветен на творчеството на Х. Куртеф, открит през 2002 г. в гр. Сан Луис, столица на едноименна провинция в Аржентина, вж. Museo Kurteff <<http://www.museokurteff.org.ar/>>.

емигрира след Втората световна война от Германия в Аржентина, където се издига до едър строителен предприемач в северния град Сан Мигел де Тукуман, провинция Тукуман, строи висока сграда, наречена от него „България“, става дарител за социални институции в България и оставя спомени за своя живот и свидетелства с основна тема „насилията“ на нацизма и комунизма по време и след Втората световна война⁸⁸; Алфонс Емануилов-Макс (р. 1929), който има фламандско-германски произход, но е роден в София, където завършва гимназия, напуска страната през 1948 г. и след като следва и защитава докторат в Лондон, през 1955 г. се озовава в уругвайската столица Монтевидео, където става главен редактор на два английски вестника, прави кариера на професор по политически науки със специализация по съветология и балканистика и на дългогодишен директор на уругвайския Институт за международни отношения, заема и длъжността на почетен консул на Никарагуа и Салвадор⁸⁹.

Някои емигранти, напуснали страната през годините след Втората световна война, се открояват като колекционери и дарители за България. Такъв е Илия Делев (1921–2012), който през 1946 г. заминава, за да работи в Чехословакия, и след драматични перипетии, преминавайки през Франция, чийто гражданин става, успява да стигне до Бразилия – страната, за която мечтае от дете. Установява се в „миньорския“ щат Минас Жерайс и следвайки неотклонно своята мечта, постепенно се утвърждава като най-големия колекционер на редки и гигантски кристали в света. През 1985 г. с посредничеството на тогавашния председател на Комитета за култура Георги Йорданов и с участието на Фонд „13 века България“ се достига до неговото голямо частично дарение (т.е. направено срещу по-ниско заплащане) на гигантски кварцови кристали от Бразилия и на минерали и скъпоценни камъни от Бразилия, Индия и Мадагаскар. То заляга в основата на експозицията на новосъздадения Национален музей „Земята и хората“, открит година по-късно в София. Дарителят продължава своите дарения до

⁸⁸ **Коралски, В.** Аз исках да успея. Спомени и размисли. София, 1992; **Koralsky, V.** The Survivor. Of a Germany in flame and of the Soviet Terror. Witness Testimonies. Buenos Aires, Editorial Dunker, 2005 <<https://www.yumpu.com/en/document/read/7383333/the-survivor-vatiu-koralsky-el-sobreviviente-de-alemania-en-llamas>>. Спомените имат издание на немски (2006) и на испански език (2014). Вж. и: **Цанева, Н.** Съдбата на един българин. Във: Коралски: Аз исках да успея. – *Карнобатски глас*, LIII, № 15, 16–22.04.1912.

⁸⁹ Една от книгите на А. Емануилов-Макс е преведена на български: **Емануилов-Макс, А.** Балканите. Огнище на нова балканска война? София, 1997. За него вж. и: **Емануилов-Макс, А.** Комунизмът и левицата. – *България – Македония*, 2012, № 4–5 <<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=43&stat=603>>.

и след политическите промени в България през 1989 г., за което получава признания и награди⁹⁰.

Ако Илия Делев колекционира кристали, Иван Дреников (р. 1935) е пазител на българската памет. Той произхожда от семейство, което е репресирано и интернирано от комунистическите власти в България, заминава от България през 1963 г. и след като учи литература и психология в Сорбоната в Париж, през 1972 г. се преселва във Венецуела. Там работи в Националната библиотека в Каракас, където създава и ръководи „Отдел за стари и редки книги, ръкописи и географски карти“. Дреников е библиофил и човек на перото, носител на българския патриотизъм от времето до 1944 г. и има определени интереси към окултното. Автор е на около 25 популяризаторски и изследователски книги, които са посветени на разнообразни теми, включително на теми от българската история, и са издадени на френски, испански и български език. Той не пести усилия да открива български следи във Венецуела и по света. От 60-те години заедно със своя брат, юриста д-р Кирил Дреников, който има активна политическа дейност като емигрант в Западна Европа, създава огромен фонд от книги, документи и предмети, свързани с историята на България и българите, който след 1978 г. се съхранява в специална сграда в Брюксел, Белгия. Три години след смъртта на неговия брат, през 1983 г., със съдействието на цар Симеон II и с посредничеството на Христо Бояджиев и д-р Панайот Панайотов Ив. Дреников предава материалите от фонда на Института „Хувър“ към Станфордския университет в Калифорния.

Въпреки че в процеса на новите срещи с родината след 1996 г. у дългогодишния емигрант възникват поводи за разочарования, колекционерът от Венецуела прави частни дарения на исторически, военни и културни институции в България и получава признание за цялостната си дейност. В духа на българската национална идеология до 1944 г. в демократизираща се България Иван Дреников призовава за „ново [...] Възраждане“ и за „обединението на българския народ и събуждането на неговия интелект за високо национално съзнание“⁹¹. Друг е въпросът дали и доколко това е

⁹⁰ Делев, Ил. Феноменалните колекции и колекционерът. София, 1995; Михайлов, Б. Цит. съч., с. 33–36; Илия Делев: Бюрократията в България е същински ад. – *Македония*, 28.11.2001, № 43; Илия Делев: Щастлив съм, че младежките ми блянове се сбъднаха. – *Дума*, VII, № 128, 1.06.1996, и др. Ил. Делев е награждаван с орден „Кирил и Методий“ I степен, с орден „Стара планина“ I степен и му е присъдена титлата „Доктор хонорис кауза“ на Минно-геоложкия университет (1997).

⁹¹ За Иван Дреников вж.: Антоф, Пл. Иван Дреников по следите на български изследователи във Венецуела. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антоф, Р. Стоянов. София, 2015, с. 319–322; Захариева-Цанкова, З. Щастлива емигрантска песен няма. 27 сре-

осъществимо след продължителния период на комунистическото управление и при новите реалности в националната държава и в глоболизиращия се свят.

4. Политиките на НРБ спрямо диаспората

В условията на Студената война политиките на НРБ спрямо българите в чужбина се люшкат между ниҳилизма и национализма. Комунистическата партия държава инструментализира „вншните“ българи, които са пренебрегвани или обгрижвани, следени, контролирани или употребявани с оглед стратегическите и тактическите цели на режима. Различните политики се основават на селекция спрямо отделните общности и лица и се провеждат чрез дирижирани контакти. Те изключват компактните общности от съседните държави и от Съветския съюз и делят емиграцията в западните държави на „прогресивна“ и „реакционна“ (дефинирани също като „патриотична“ и „вражеска“) в зависимост от нейното отношение към комунистическата власт в София. Интересът на партийното и държавно ръководство към емигрантската проблематика е свързан с т.нар. идеологическа борба на международната арена, в която режимът се старее да противодейства на насочената срещу него „вражеска“ пропаганда. Парадоксално на пръв поглед, но показателно за преследваните цели е използването в тогавашния държавен дискурс на термина „българска колония“ или „колонии“ в чужбина, демонстриращо някои „имперски“ забежки.

Културно-просветната и идеологическата работа с българите зад граница се поема предимно от Славянския комитет. Създаден в София още през ноември 1944 г. като поделение на Славянския комитет в Москва, под формата на обществена организация той се развива по линия към утвърждаване на т.нар. славянска солидарност, която по същество е инструмент за налагане на съветското влияние в страната. Наред с това след 1948 г. Славянският комитет започва да поддържа връзки и с т.нар. прогресивна българо-македонска емиграция в капиталистическите страни. С решение

щи с политически бегълци от комунистическа България. София, 2012, с. 84–96 (Иван Дреников. Историята на България трябва да бъде коригирана); **Ценкова, И.** Третото ми име е българин. – *Тема*, 17–23.05.2010, № 19 (446); **Танкова, В.** По други духовни магистрали..., с. 434–435; **Дреников, Ив.** Българи се родихме, българи ще умрем. София, 2012. В Българския исторически архив към Националната библиотека в София е създаден архивен фонд на негово име (НБКМ–БИА, ф. 879). Награден е с орден „Стара планина“ I степен (2001) и е удостоен със званието „Почетен представител на Държавната агенция за българите в чужбина“.

на Политбюро на Централния комитет (ЦК) на БКП от 1961 г. Комитетът е натоварен специално с извършването на „идейно-политическа и пропагандна дейност сред българската емиграция в чужбина“. Следват нови четири партийни решения (през 1968, 1969, 1975 и 1980 г.), които поставят нови задачи по посока към разширяване на тази дейност на Комитета и водят до активизиране на неговата дейност.

Новият етап в държавната политика спрямо българите в чужбина от началото на 80-те години се ознаменува с решение на Секретариата на ЦК на партията от 23 март 1982 г., с което Славянският комитет се преименува на Комитет за българите в чужбина (КБЧ) със същия председател – поета Павел Матев, а неговият дотогавашен печатен орган сп. „Славяни“ се превръща в сп. „Родолубие“. Решението е обсъдено и прието от събранието на Славянския комитет, проведено на 7 септември с.г. в присъствието на обществени и културни дейци от България и на 150 българи от чужбина⁹². Събранието избира Настоятелство на Комитета в състав от 52 души, сред които и 11 българи от чужбина, и приема послание, в което се акцентира върху „родолюбивата дейност“ на организацията и се разширява контингентът, с който тя работи: *„сънародници, живеещи в чужбина, деца от смешени бракове, на които единият родител е българин, лица от друга националност, родени и израсли в България, приятели на България“*. Основните задачи, поставени пред обновения Комитет, се опитват да съчетаят националните с парийно-политическите цели. Първите са насочени към общото подобряване на работата с „българските колонии“, засилване на родолюбието на българите зад граница, повишаване на тяхната информираност за развитието на България, прилагане на научния подход, включително и заемане на принципна позиция по т.нар. Македонски въпрос, организиране на дарителска акция и строителство на Дом на българите от чужбина „Родна стряха“ в София. Вторите се изразяват във формулировката за „включване“ на българите от чужбина *„по подходящ начин и според условията в процесите на изграждане на социализма“*. Нови форми в дейността на КБЧ с т.нар. български колонии са съборите, посветени на исторически годишнини и различни теми, както и срещите по професионални направления със сънародници, живеещи в чужбина⁹³.

⁹² ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 11, л. 388; Славяни, 1982, № 11–12, с. 1–10.

⁹³ ЦДА, ф. 141, оп. 10, а.е. 11, л. 1–4 (40 години Комитет за българите в чужбина, [1985 г.]). За историята на Славянския комитет и Комитета за българите в чужбина вж.: **Забунова, М.** Славянският комитет в България: Институционално развитие и дейност (1944–1982). – *Исторически преглед*, 2006, № 3–4, с. 72–103; **Билга, М.** Комитет за българите в чужбина: Институционално развитие и дейност. – *Известия на Българското историческо дружество*, 41, 2010, с. 336–355.

Симбиозата между национална и комунистическа идеология, от една страна, и изискванията на една *Realpolitik*, от друга страна, придружава дейността на Комитета до края на социалистическия период. Въпреки че обективно задоволява потребности на задграничните българи и съдейства за приобщаването на част от тях към метрополията, Комитетът остава проводник на догматична политика и инструмент за управление и разединение на българските емигрантски общности в интерес на партията държава. В своя труд за историята на българската емиграция в Северна Америка българският политически емигрант в САЩ и Канада Иван Гаджев представя тази „*двулика същност*“ на КБЧ⁹⁴. Д-р Панайот Панайотов, емигрант във Венецуела, е много по-критичен, когато през 1983 г. приравнява ролята на Комитета, който „*се опитва да проникне под булото на любовта към Родината в средата на разпръснатата по света българска емиграция*“, с тази на Съюза на немците в чужбина, използван за партийни цели от националсоциалистите в Германия⁹⁵.

Проблематиката на „външните“ българи присъства и в работата на ресорни министерства и ведомства като тези на външните работи, на образованието, на културата и на специализирани структури като Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина (1951–1974), който отговаря за българската пропаганда в чужбина. Към Отдел „Консулски“ на Външното министерство се обособява специален сектор „Българска емиграция“. Задгранични посредници на държавните политики са българските културни центрове и институти в чужбина, каквито се създават от 50-те до 80-те години предимно в социалистическите държави. От началото на 80-те години значим ръст бележат научните изследвания върху историята и съвременното състояние на българите отвъд държавните граници на България. Във връзка с това се създава секция „Националноосвободително движение след Берлинския договор“ към Института по история, която е отговор на полемиката по Македонския въпрос в българо-югославските отношения, както и Центърът за демографски изследвания към Президиума на Българската академия на науките (БАН), който се занимава с изследване на съвременните проблеми на „българската емиграция“. Косвено отношение към научната аргументация по темата за българите в чужбина има и Центърът за българистика също към Президиума на БАН.

⁹⁴ **Гаджев, Ив.** История на българската емиграция в Северна Америка. Т. 2. Българо, мащеха наша (1944–1989). [София], 2006, с. 409–418.

⁹⁵ **Панайотов, П.** Славянският комитет в България и българската емиграция. (1983). – В: **Панайотов, П.** *Моят житейски път. Мисли за България*. София, 2002, с. 343–348.

Други посредници, използвани от социалистическата държава за провеждане на нейните политики зад граница, са чуждестранните граждани, предимно от т.нар. развиващи се страни със социалистическа ориентация, които получават висше образование или специализират в България. Тяхната численост до края на 80-те години надхвърля 20 000 души. При това немалка част от мъжете, завършили образование в България, се завръщат в своите страни след сключване на бракове с българки. За да поддържа контакти с това потенциално българско „лоби“ в чужбина, през 1984 г. в България се създава Автономният културен институт „Иван Вазов“.

Силното етнокултурно присъствие на лоялните към България имигранти с български произход в обществения живот в Аржентина се разгръща в условия на възходящо развитие на българо-аржентинските отношения⁹⁶ и получава насърчение и подкрепа от българското дипломатическо представителство в Буенос Айрес и чрез Славянския комитет и КБЧ. В духа на присъщата на Комитета активност аржентинските българи получават неговото издание сп. „Славяни“ („Родолубие“), българска литература, носии, сувенири и други материали. Някои младежи се възползват от възможностите на отпусканите стипендии за студенти в България. Българите в Аржентина имат свой представител в Настоятелството на КБЧ – Петър Иванов, председател на българското дружество в Берисо и след него споменатия вече проф. Николас Маринкев. За разлика от връзките с повечето други диаспори Комитетът оказва и пряка финансова помощ на тамошни български сдружения и издания, която се реализира чрез собствена финансова сметка към сметката на българското посолство. Комитетът съдейства пряко за превозване в България на репресираните от военния режим в Аржентина българи комунисти. Стимули от НРБ идват и чрез моралното признание за патриотичната и съответно лоялна спрямо социалистическа България дейност на местните дружества и техните ръководни дейци. Например през 1973 г. българското дружество „Христо Ботев“ в гр. Роке Саянс Пеня получава орден „Кирил и Методий“.

⁹⁶ Между двете страни са сключени търговско съглашение (1963) и спогодба за икономическо и техническо сътрудничество (1974), създадена е и Българо-аржентинска комисия за икономическо и научнотехническо сътрудничество (1982), осъществени са политически контакти, подписана е и спогодба за сътрудничество в областта на културата, науката и образованието (1988), все по-интензивни стават културните отношения чрез изложби, преводи на книги и посещения на културни дейци (**Александрова, М.** Връзки на България с Аржентина <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=251>; **Райчевски, Ст.** 75 години дипломатически отношения България – Аржентина. – *Български дипломатически преглед*, 2006, № 9–10, с. 75).

Смяната на поколенията сред диаспората и процесите на асимилация изискват промяна на държавния подход спрямо българите в чужбина. Затова авторите на изследването за аржентинските българи от 80-те години призовават за обвързване на професионалната дейност на потомците на първите емигранти с тази на българските институции. Те акцентират върху следните конкретни задачи в политиката спрямо българите в Аржентина: да се обезпечи материалната база на българските дружества в Роке Саянс Пеня, Лас Бреняс и Берисо; своевременно да се изпращат информация, пропагандна литература и периодичен печат; усилията, включително и за икономическо сътрудничество, да се концентрират към общността в провинция Чако и специално към Лас Бреняс, характеризирани като своеобразен „резерват“ на имиграцията⁹⁷. По време на посещение на българския посланик Първан Чернев в провинция Чако през 1988 г., направено по покана на местния губернатор Данило Барони, губернаторът прави предложение за установяване на преки търговски контакти чрез българско участие в производството на памук в провинцията и неговия износ в България и чрез внос на индустриална продукция и машини. Намеренията са посредник да бъде един от най-състоятелните местни българи – Асен Монов, притежател на фабрики за производство на памук, едър земевладелец и производител на месо за износ⁹⁸.

Контактите на българските институции с бразилските българи включват срещи, организирани от посолството (например през 1975 и 1980 г.), и се активизират в навечерието на честването на 1300-годишнината на българската държава след проучвателски посещения на представители на Славянския комитет в далечната държава през 1980 г.⁹⁹ Специалното внимание, отделено от Комитета на Бразилия, се демонстрира от издаването с българско финансиране в Сао Пауло на две юбилейни издания, подготвени от издателство „Хемус“ – „Да пребъде вечно“ и в. „Аз, буки, веде“. При това във втората публикация е означено, и то по настояване на Комитета, че изданието е „на българи в Сан Пауло“, т.е. създава се представа за инициатива „отдолу“, каквато всъщност няма. Вестникът е разпространяван от Комитета в държави в Южна и Северна Америка, в Австралия, както и в България и други страни¹⁰⁰.

През втората половина на 80-те години в Сао Пауло се създава българска организация, инициативата за която най-вероятно също е свързана с

⁹⁷ Вартоломеев, О., Р. Аврамов, Бл. Георгиев. Цит. съч., с. 82–86.

⁹⁸ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 371, л. 20–21.

⁹⁹ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 363, л. 3, 5–6.

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 363, л. 8–12, 19; Аз, буки, веде. Юбилеен лист, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Издание на българи в Сан Пауло – Бразилия, Сан Пауло, 1981.

българското посолство и КБЧ. През 1987 г. посолството предлага нейният председател Едуардо Хугасян (р. 1921 г. в София и завършил висше образование в Чехословакия през 1945 г.) да бъде награден с орден „Кирил и Методий“ I степен. В аргументацията се изтъква, че той е от малкото българи в Бразилия с добро социално и материално положение, постигнато с посредническа дейност в електрооборудването, и същевременно с приноси за поддържането на икономическите връзки между България и Бразилия и за откриването на българско търговско бюро в Сао Пауло¹⁰¹.

Ако лоялната емиграция е подкрепяна и стимулирана от метрополията, „вражеската“ политическа емиграция е следена, демотивирана и противопоставяна. След 9 септември 1944 г. новите власти в България предприемат серия от ограничителни и репресивни мерки спрямо граничния режим, миграциите и емигрантите. Целите са да бъдат осуетени нелегалните миграции, но и да бъдат неутрализирани и върнати политическите емигранти обратно в страната. „Бягството зад граница“ е квалифицирано като престъпление срещу обществения ред в Наказателния закон от 1951 г., а през 1953 г. то е вписано вече като престъпление срещу Народната република. Силна репресивна мярка е принудителното отнемане на българско гражданство на емигранти и лишаването им от собственост върху имоти според Закона за българското гражданство от 1948 г. Потърпевшите се превръщат в „невъзвръщеници“. От друга страна, за да се привлекат емигрантите обратно в страната и да се неутрализират критиките отвън срещу репресивното законодателство, се гласуват няколко закона за амнистия (между 1950 и 1974 г.) и се правят смекчаващи промени в Наказателния кодекс¹⁰².

През 1966 г. Политбюро на ЦК на БКП приема мерки за „пресичане на възможностите на капиталистическите разузнавания да провеждат подривна дейност спрямо нашата страна [НРБ] чрез вражеската емиграция“. Според новите инструкции на Политбюро от 1977 г. дейността на Министерството на вътрешните работи (МВР) срещу „вражеската емиграция“ трябва да бъде насочена главно към „компрометиране и разлагане на нейните организации, засилване на съществуващите и създаване на нови противоречия вътре в тях и между тях и недопускане на обединяването им“. Важно средство за противопоставяне е привличането на емигрантите, които не са ангажирани с антикомунистическа дейност, чрез съдействие за създаване на техни „патриотични землячески организации“, популяризи-

¹⁰¹ ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 382, л. 55–56.

¹⁰² Стателова, Ел. „Другата България“. – В: Стателова, Ел., В. Танкова. *Прокудените*. Пловдив, 2002, с. 21–24; Василева, Б. Цит. съч., 7–9.

ране сред тях на „постиженията на НРБ“, улесняване на техните контакти с близки в страната и пр.¹⁰³

Със следеното на политическата емиграция и нейните организации са ангажирани пряко органите на министерствата на външните и вътрешните работи и преди всичко Дирекцията и по-късно Комитета за държавна сигурност (ДС) – тайната служба за разузнаване и контраразузнаване на НРБ, която е изградена по модела на съветските тайни служби. Всички те работят по партийни директиви. През 1977 г. се предвижда създаването на постоянно действаща оперативна група, съставена от представители на разузнаването (Първо главно управление на ДС), контраразузнаването (Второ главно управление) и службата за борба срещу идеологическата диверсия и противодържавните прояви в страната (Шесто управление), която *„да организира и координира цялостната оперативна дейност на органите на ДС по българската емиграция“*¹⁰⁴.

Конкретизацията на тази държавна политика по отношение на политическите емигранти в държавите в Латинска Америка се намира в архивните документи на министерствата на вътрешните и външните работи, част от които са цитирани в изследванията за историята на политическата емиграция. На особено внимание са подложени по-изявени представители на емиграцията с оглед тяхното политическо и професионално минало и/или тяхната активност в емиграция – например бившият премиер проф. Александър Цанков и бившият топ дипломат д-р Стоян Петров-Чомаков в Аржентина¹⁰⁵. Информацията се набира с посредничеството на дипломати от агенти, вербувани и внедрени с участието на Първо главно управление на ДС, или директно от завърнали се в България лица от старата емиграция в Латинска Америка. Наличието на стара емиграция с леви политически убеждения в Латинска Америка е благоприятен фактор за намиране на информатори и на агенти, които да следят новите политически емигранти. За целта се използват и търговските връзки с местни бизнесмени. Още в началото на 50-те години в Аржентина вече функционира т.нар. резидентура¹⁰⁶ на Първо главно управление на ДС¹⁰⁷.

През 70-те и 80-те години управляващите в София използват активно „патриотичния“ арсенал, за да привлекат все по-широки слоеве от диас-

¹⁰³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 504, л. 43–49, Решение „Б“ № 17 на Политбюро на ЦК на БКП, 27.06.1977.

¹⁰⁴ Шарланов, Д. Цит. съч., с. 255–256; Стателова Ел. Цит. съч., с. 25–27.

¹⁰⁵ Недев, Н. Цит. съч., с. 259–261.

¹⁰⁶ Задгранично подразделение на органа на външното разузнаване в една държава.

¹⁰⁷ Шарланов, Д. Цит. съч., с. 249–250.

пората. Тежестта на комунистическата идеология привидно намалява, но старите ограничения в политиките на партията държава се запазват. Същевременно се активизира дейността на разузнавателната служба на комунистическия режим сред диаспората в западните държави, чиито конкретни измерения, станали известни след 1989 г., опровергават пропагандната теза за тяхната „патриотична“ мисия.

5. Личност във фокус: „Неудобният“ Теодоро Петкоф

Пълната палитра на изявените личности сред българската диаспора в Латинска Америка през периода на Студената война е много пъстра. Тя включва местни партизани и политици, бивши политици и дипломати в Царство България, успели в емиграция бизнесмени и интелектуалци, комунисти и антикомунисти, монархисти и републиканци, националисти и патриоти, колекционери и дарители. Накрая на този текст поставям във фокус един представител на второто поколение от старата емиграция, чийто живот и връзки с България са показателни за периода на Студената война.

През 60-те години на XX в. Теодоро Петкоф / *Teodoro Petkoff Malek* (1932–2018) е една от най-популярните и дори митични личности на революционните движения в Латинска Америка след легендарния Че Гевара. За разлика от символа на революцията Че по време на по-дългия си живот той преживява забележителна идейно-политическа трансформация от комунист и партизанин до политик, социалдемократ по идейни убеждения, но и неолиберал по някои свои действия като министър. Това развитие във времето се отразява в най-новите публикации за неговата личност¹⁰⁸. Различна е оценката в първата брошура, посветена на него и на неговите двама братя от далечната 1965 година, в която те са характеризирани категорично като *„прекрасни комунисти – борци, отдали целия си живот в служба на венецуелския народ, в борба против американските империалисти и техните креолски слуги [...] против военната диктатура на олигархията“*¹⁰⁹.

Син на българския емигрант Петко Т. Петков (комунист със смъртна присъда в България, емигрирал след атентата в църквата „Св. Неделя“ в София през 1925 г. и установил се първоначално в Чехословакия) и на пол-

¹⁰⁸ Вж.: **Къдринова, К.** Три следи от Източна Европа – във върховете на Венецуела, Бразилия и Перу. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София, 2017, с. 65–70; **Методиев, Н.** Българинът Теодоро Петков – легендата на Андите. – *Новинар*, 22.05.2006; Български „Господин Никой“ във Венецуела – интервю с Теодоро Петков. – *Поглед*, 9.03.1993, № 10, и др.

¹⁰⁹ **Наумов, Л.** Цит. съч., с. 6.

ската еврейка Ида Малек, Теодоро Петкоф е роден във Венецуела, където емигрират неговите родители и с чиято съвременна политическа история той се обвързва пряко. Дипломира се като икономист в Централния университет на страната, заема ръководен пост в студентската организация и участва дейно заедно със своите по-малки братя близнаци Любен и Мирослав и с първата си съпруга във въоръжената съпротива срещу репресивната диктатура на ген. Маркос Перес Хименес (1952–1958), за което е арестуван три пъти¹¹⁰. Присъединява се към Комунистическата партия на Венецуела (PCV) едва 17-годишен през 1949 г. и през 1961 г. е избран заедно с брат си Любен в нейното Политическо бюро.

През 1962 г. управлението на президента реформатор Ромуло Бетанкур (1959–1964), който има враждебно отношение към революционния режим в Куба и към социалистическия блок, ограничава гражданските права във Венецуела и прогонва комунистите от парламента. Дватамата братя – Теодоро (като „политически комисар“, известен с името *Comandante Roberto*) и Любен, се включват в партизанската война (*guerrilla* в градска среда и в планините) срещу правителството, водена от Въоръжените сили за национално освобождение (FALN), които са създадени същата година от компартията като въоръжен клон на Фронта за национално освобождение (FLN). От 1963 до 1969 г. Теодоро Петкоф е задържан още три пъти и изпращан в затвора, като първите два пъти успява да избяга по зрелищни начини¹¹¹, а третият път е освободен в резултат на политиката на умиротворяване на страната на новия президент Рафаел Калдера (1969–1974)¹¹².

¹¹⁰ В сражение през 1957 г. е убит единият му брат Мирослав/Мирко. Забележително е, че тогава властите във Венецуела обявяват временна амнистия, за да може по-големият му брат да присъства на неговото погребение.

¹¹¹ По историята на неговото второ бягство с други двама затворници, извършено през 1967 г. чрез прокопаване на канал от затвора навън, е направен съветският филм „Тази сладка дума свобода“ на режисьора Витаутас Жалакявичус (1972). Самият Теодоро Петкоф обаче става прототип на героя, когото убиват в края на филмовия разказ, и това не е случайно, защото филмът излиза след неговата критика на интервенцията на армиите на Източния блок в Чехословакия през 1968 г. и след като той напуска редовете на Комунистическата партия.

¹¹² Неговият брат Любен също е амнистиран през 1973 г. след завръщането си от Куба във Венецуела, където има присъда за терористична дейност. Преди това той също е лежал в затвора, през 1963 г. е бил изпратен да се обучава да борава с експлозиви в Китай и Виетнам, търсил е помощ от Куба за движението на отцепилия се от комунистите във Венецуела партизански командир Дуглас Браво, дебаркирал е с кубински отряд на венецуелския бряг през 1966 г. и е бил активен участник в партизанското движение до 1969 г., когато емигрира в Куба. Той умира по време на лечение в Лондон през 1999 г.

Под влияние на разгрома на „Прахката пролет“ през 1968 г. и на новите политически реалности във Венецуела от участник във въоръжена съпротива и комунист венецуелският революционер с българо-полски произход се превръща в политик, който критикува страните на т.нар. реален социализъм и пледира за демократичен социализъм. В своя книга по повод на чехословашките събития той изразява своето категорично несъгласие с интервенцията на армиите от Източния блок в Чехословакия, характеризайки я като „чист империализъм“ и „грешка“¹¹³. Бившият партизанин отхвърля тоталитарния модел на социализма, който според него е близък до фашизма, и сочи като алтернатива за човечеството социализма „с човешко лице“. След драматичния отзвук, който тази публикация предизвиква, Петкоф напуска Комунистическата партия и през 1971 г. създава със свои съмишленици нова партия – Движение към социализъм (*MAS*), със социалдемократическа ориентация, която става трета политическа сила в страната. От 1974 г. той е избран от името на същата партия в Националния конгрес (парламента) на републиката, през 1983 и 1988 г. е кандидат за президент (и двата пъти се класира трети съответно с 4,17 и 2,17% от гласовете), а през 1992 г. участва и в изборите за кмет на Каракас, но губи в полза на избрания кандидат.

Нов момент в политическата кариера на Теодоро Петкоф са годините, когато е министър на координацията и планирането във второто правителство на президента Рафаел Калдера (1996–1999). Като такъв той води преговорите с Международния валутен фонд и провежда неолибералната правителствена програма за намаляване на публичната администрация, за контрол на инфлацията и за спиране на девалвацията на местната валута, за приватизация на нефтената промишленост и пр. Същевременно в качеството си на министър се ангажира и със социални реформи в полза на бедните и уязвими слоеве на обществото.

През 1998 г. Теодоро Петкоф се оттегля от партията *MAS* заради несъгласие с нейната подкрепа на кандидатурата на новоизбрания президент Уго Чавес. Отдава се на журналистика, като създава вечерния вестник *Tal Cual* („Както е“), в който критикува дългото и авторитарно управление на Чавес (1999–2013) и неговата „Боливарска революция“, основана на радикални идеи за социална справедливост и национална независимост. Петкоф определя това управление като „своеобразна бонапартистка демокрация“ и изтъква, че то има повече елементи от фашизма, отколкото от социализма. През 2006 г. той е убеден от съмишленици да се кандидатира за трети път за президент – този път срещу Чавес, но впоследствие се оттегля в полза

¹¹³ **Petkoff, T.** Checoslovaquia: el socialismo como problema, editorial Domingo Fuentes. Monte Ávila Editores, 1969.

на друг кандидат, а дотогавашният президент е преизбран. Петкоф е силно критичен и към управлението на наследника на Чавес и следващ президент на Венецуела Николас Мадуро (след 2013 г.), когото определя като „завършен диктатор“. През 2015 г. дългогодишният венецуелски журналист е отличен с високата испанска награда за журналистика „Ортега-и-Гасет“ заради превръщането му в „символ на демократичната съпротива чрез вестника, който управлява“.

Освен като политик и журналист Теодоро Петкоф се изявява още като икономист и университетски преподавател. Автор е на книги с публицистика, в които анализира предимно политическата ситуация във Венецуела и в Латинска Америка с акцент върху левите политически сили и управления. В една от тях той разграничава управленията в латиноамериканските държави, които водят политиките на социалдемократията или на капитализма „с човешко лице“, от другите с комунистическа или социалистическа тенденция, каквито са управленията на Фидел Кастро в Куба или на Уго Чавес във Венецуела¹¹⁴.

„Макар че съм роден във Венецуела, винаги съм казвал, че съм българин.“ Тези думи на Теодоро Петкоф демонстрират неговите силни връзки с рода на неговия баща и се потвърждават от факта, че той посещава няколко пъти България предимно по лични, но също и по политически причини¹¹⁵. Същевременно заради идейно-политическата му трансформация неговите официални отношения с НРБ са белязани от драматичен обрат. На върха на своята революционна слава, през лятото на 1967 г., заедно със своя съратник от ръководството на венецуелската компартия Алонсо Охеда Петкоф идва в София, където двамата се срещат и разговарят с висши партийни функционери от БКП – Борис Велчев и Константин Теллалов. Гостите предоставят на домакините информация за сложната политическа ситуация във Венецуела и за проблемите на своята партия, която тогава се преориентира към легална политическа дейност, без да изоставя въоръжената борба и дори замисляйки въстание в страната. От запазения протокол от срещата се вижда, че венецуелските комунисти очакват морална и реална, политическа и материална, подкрепа от партията на българските им „другари“ в няколко посоки: първо, във връзка с позицията на кубинския лидер Фидел Кастро, който подкрепя ултралявото движение на партизанския командир Дуглас Браво, отцепило се от комунистите във Венецуела, и същевременно

¹¹⁴ Petkoff, T. Dos izquierdas. Alfadil, 2005.

¹¹⁵ През 1933 г. като дете той идва в България с майка си при родителите на своя баща в Пазарджишко, а през 1960 г. на път за Москва за участие в международен младежки форум пак посещава страната, за да се срещне със своя дядо, на когото е кръстен, и с други роднини.

води кампания срещу венецуелската компартия и нейната нова политическа линия; на второ място – съдействие за осъществяването на вече предложен от висш представител на БКП план за превоз с български кораб на оръжие от Алжир до бряг, който е близък до Венецуела, за нуждите на контролираните от тамошните комунисти въоръжени сили; и не на последно място – за продължаване на приема на курсисти и студенти от Венецуела за обучение във Висшата партийна школа на ЦК на БКП и в университетите в България, както и евентуално за финансова помощ според възможностите на българската страна. Без да се ангажира с ясна позиция по вътрешните проблеми на венецуелската левица, но солидаризирайки се по принцип с „марксистките“ позиции на гостите, Борис Велчев оценява исканата от тях помощ като изпълнение на „интернационален дълг“ от БКП¹¹⁶. И това не е случайно, защото „износът на революция“ остава приоритетна част от международното комунистическо движение и в частност от българската външна политика по това време.

Коренната промяна в отношението към Теодоро Петкоф в социалистическа България настъпва след появата на споменатата негова книга с критика на военната интервенция в Чехословакия през 1968 г. По собствените му спомени в интервю от 1993 г., докато през 1967 г. той е посрещнат като „герой“, по време на посещението му в страната като част от парламентарна делегация на Венецуела през 1977 г. той е вече „Господин Никой“. Но и не съвсем, защото е постоянно „следен“ от агент на специалните служби на режима¹¹⁷.

Ако през последните две десетилетия на социализма Теодоро Петкоф става неприемлив за комунистическата власт в България заради своите критики „отдясно“ спрямо социализма от съветски тип, след предвидения от него крах на този социализъм социалдемократическите убеждения на венецуелския политик вече изглеждат „леви“ за обществата в Източна Европа, преживяващи прехода към либерална демокрация и пазарна икономика. Все пак след 1989 г. интересът към неговата необикновена личност в България се завръща, за което свидетелстват и тук цитираните публикации. В новите политически условия Петкоф също посещава страната по семейни причини, дава някои интервюта за медиите, но не е канен официално от

¹¹⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а.е. 67, л. 1–33 (Стенографски протокол от срещата между Борис Велчев – член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, и Алонсо Охеда и Теодоро Петков – ръководни дейци на Венецуелската комунистическа партия, 11.08.1967).

¹¹⁷ Нещо повече, по думите на Т. Петкоф една от неговите дъщери – Теодора, която живее в България, израства „със срама“, че е негово дете, и емигрира във Венецуела след 1989 г. (Български „Господин Никой“ във Венецуела...).

новите управляващи. Вниманието към него се поддържа дори след кончината му през 2018 г.¹¹⁸, като при това се забелязват различни интерпретации на неговите променящи се политически идентичности. От една страна, убежденията на политика към неолиберализма през 90-те години са коментирани скептично в контекста на подобни трансформации на дейците на левия радикализъм в Латинска Америка¹¹⁹. От друга позиция, се припомня категоричното противопоставяне на Петкоф по отношение на президента Николас Мадуро, когато след оспорването на втория му президентски мандат в началото на 2019 г. сред политическата левица в България се появяват негови защитници¹²⁰. Сам характеризиращ се като „свободно мислещ човек“ и наричан „легендата на Андите“ и дори „чешит“ в медиите, през целия си живот Теодоро Петкоф се откроява като социално ангажирана и динамична личност, отстояваща смело идейни позиции, които претърпяват еволюция в съответствие с променящата се действителност. Семейно обвързан с комунистическото движение, той преминава драматично през романтиката и насилието на социалната революция с комунистически етикет, за да се утвърди през зрелите си години преди всичко като политик, идеолог и пропагандатор на социалдемократията в специфичните условия на Венецуела и Латинска Америка.

Послеслов с отворен край

Започнах този текст с лични спомени като авторска рефлексия спрямо темата, представих в него немалко личности от диаспората в Латинска Америка и го приключих с един по-обстоятелствен биографичен „портрет“, за да подчертая полезността на биографичния метод в този род изследвания. Личните биографии не само допълват общата картина за историята на общностите и техните отношения с метрополията, но и дават нейните човешки измерения, които невинно се вписват в предварително зададените схеми. Задължителни остават сравнителните анализи на диаспората и на различните нейни пластове и организации, както и проучванията на политиките на метрополията, върху които обърнах внимание. Определено има необходимост от бъдещи изследвания върху политиките на държавите приемници спрямо имигрантите и процесите на тяхната интеграция. Тук отново следва да се подчертае и потребността от достъп до автентични ар-

¹¹⁸ Почина Теодоро Петкоф. – *Клуб Z*, 1.11.2018 <https://clubz.bg/75231-pochina-teodoro_petkof>.

¹¹⁹ Къдринова, К. Три следи от Източна Европа..., с. 68–70.

¹²⁰ Лилов, Гр. Българските „леви“ политици и апологети срещу един истински и доказал се лев. – *Tribune*, 24.01.2019 <<https://tribune.bg/bg/mneniq/balgarskite-levi-polititsi-i-apologeti-sreshtu-edin-istinski-i-dokazal-se-lyav/>>.

хиви на общности, личности, организации и държавни институции в държавите с имигранти.

Латинска Америка се оказва търсеният, но в повечето случаи неслучил се „рай“ за предимно бедните или за преследваните по политически причини български граждани и българи от България и от общностите извън границите на страната. Периодът на Студената война е обособен от гледна точка на двуполусната конфронтация в международните отношения, но не и спрямо историческия процес, който съчетава прекъсване и приемственост, демонстрирани ясно от личните биографии на емигрантите. Затова осветляването на българското присъствие в Латинска Америка през визирания период трябва да бъде ситуирано в по-широк времеви контекст. Историите на двата основни пласта на българската диаспора с вододел преломната 1944 година отразяват многообразието на организационни форми, идентичности и лични съдби. Същевременно тези истории са проекция на разделенията и симбиозите между две основни идеологии на XX в. – комунизма и национализма. Неизбежно различни и диференцирани са политиките на НРБ спрямо старата и новата диаспора в латиноамериканските държави. Употребата на националния фактор от комунистическата идеология и практика достига до стимулиране на един „нов“ патриотизъм сред лоялната на комунистическия режим стара емиграция и до отричането на „стария“ патриотизъм на новата антикомунистическа емиграция. Индикатор за това разграничаване е отношението на диаспората към тоталитарното управление на партията държава. Пътищата на емигрантите от Балканите до Андите и обратно също са различни във времето, противоположни са съответните мотивации за миграциите и реемиграциите. Ако част от старата диаспора се завръща в началото на комунистическия режим в България, опонентите на този режим от новата диаспора се връщат временно или постоянно след неговия край. Новите срещи и на едните, и на другите с политически променената родина не изключват реакциите на разочарование поради разминаванията между очаквания и реалности.

Този послеслов има отворен край не само защото моето проучване няма претенции за изчерпателност, както отбелязах в началото, но и защото българското присъствие в Латинска Америка продължава и след 1989 г. Ако емиграцията от периода на Студената война престава да бъде политически мотивирана и постепенно изчезва по възрастови причини, потомците на старата българска диаспора остават и отново напомнят за себе си. Остава и българското „лоби“ на латиноамериканците, завършили образование в НРБ, и на техните често латино-български семейства. Наред с това през съвременния период се появява нова емиграция по икономически или професионални причини, чиито лични инициативи и организационни активности внасят ново съдържание в живите мостове, които свързват България с Латинска Америка.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив (ДА) – Монтана, ф. 601К.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ–БИА), ф. 870 (д-р Панайот Панайотов; Д-р Панайот Стоянов Панайотов. Опис на документи. Съст. **Л. Кл. Георгиев**. София, ИК „Гутенберг“, 2002). НБКМ–БИА, ф. 879.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 34, а.е. 67, оп. 35, а.е. 1458, оп. 64, а.е. 504; ф. 141, оп. 10, а.е. 11, оп. 11, а.е. 11, а.е. 360–362, а.е. 363, а.е. 367, а.е. 371, а.е. 382; ф. 814К; Сп. 795Б.

Публикувани документи

Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция, 1944–1989. Съст. **Ел. Стателова и др.** София, ИК „Анубис“, 2000.

Държавна сигурност и IX световен младежки фестивал, 1968 г. Документален сборник. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2016.

Захариева-Цанкова, З. Щастлива емигрантска песен няма. 27 срещи с политически бегълци от комунистическа България. София, Изток-Запад, 2012.

Илюстриран сборник за живота и дейността на българската емиграция в Аржентина и Уругвай. Под редакцията на *инж. Л. Хаселиев, А. Ганчев, Хр. Гоневски, Д. Ачков, Т. Ценков, Т. Кръстев, К. Дунов*. Буенос Айрес, Buenos Aires, Editorial Eslava, 1947.

Периодичен печат и интернет източници

Аз, буки, веци. Юбилеен лист, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Издание на българи в Сан Пауло – Бразилия. Сан Пауло, 1981.

Български „Господин Никой“ във Венецуела – интервю с Теодоро Петков. – *Поглед*, № 10, 9 март 1993.

Данубио. – Wikipedia <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Данубио>>.

Емануилов-Макс, А. Комунизмът и левицата. – *България – Македония*, 2012, № 4–5 <<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=43&stat=603>>.

Илия Делев: Бюрократията в България е същински ад. – *Македония*, № 43, 28 ноември 2001.

Илия Делев: Щастлив съм, че младежките ми блянове се сбъднаха. – *Дума*, VII, № 128, юни 1996.

Инджов, М. Училище в Аржентина кръстено приживе на българина Омар Ценов. – *24 часа*, 24 октомври 2012 <<https://www.24chasa.bg/Article/1600890>>.

Казанчиев, Никола. – В: *Македонска енциклопедија*. Т. 1. Скопје, Македонска академия на науките и уметностите, 2009, с. 659 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_1.pdf>.

Колтуклиева, С. Не мога да се чувствам самотна в България. – *Европа 2001* <http://www.euro2001.net/issues/1_1999/1BR99F19.htm>.

Кубинският социализъм днес. – *Понеделник*, 2011, № 1–2 <http://www.ponedelnik.bg/P11_1-2_WEB.pdf>.

Къдринова, К. Внук на наш емигрант ни представя в Уругвай. – *Монитор*, 4 юни 2005 <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=724>.

Къдринова, К. Дилмониада. – *Тема*, № 39, 3–10 септември 2011.

Къдринова, К. Посланикът на Аржентина: 60 000 са българските потомци у нас, и аз съм сред тях. – *Съюз на българските журналисти*, 7 ноември 2020 <<http://www.sbj-bg.eu/index.php?t=48196>>.

Лилов, Гр. Българските „леви“ политици и апологети срещу един истински и доказал се ляв. – *Tribune*, 24 януари 2019 <<https://tribune.bg/bg/mneniq/balgarskitelevi-polititsi-i-apologeti-sreshtu-edin-istinski-i-dokazal-se-lyav/>>.

Македонски глас (Makedonski glas) / La voz macedonica (1935–1939). – В: *Македонска енциклопедија*. Т. 2. Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, 2009, с. 861 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_2.pdf>.

Македонски друштва во Аржентина (1906–1941). – В: *Македонска енциклопедија*. Т. 2. Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, 2009, с. 861–862 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_2.pdf>.

Македонци во Аржентина. – *Википедија* <https://mk.wikipedia.org/wiki/Македонци_во_Аржентина>.

Методиев, Н. Българинът Теодоро Петков – легендата на Андите. – *Новинар*, 22 май 2006.

Москов, Н. Композиторът на „Джанго без окови“ – банатски българин. – *24 часа*, 1 февруари 2013 <<https://www.24chasa.bg/Article/1749089>>.

Пенаков, Ив. Южнобесарабските българи в Бразилия. Страничка от голямата трагедия на Южна Бесарабия. – *Отец Паисий*, 1928, № 2, с. 33–37.

Самуил Стрезов. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=70225>>.

Сдружение на испаноговорящите журналисти в България <<http://www.hispanoperiodistas.com/index.asp>>.

Славяни, 1982, № 11–12.

Стоян Данев. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=74440>>.

Тодор Ценков. – *Литературен свят* <<https://literaturesviat.com/?p=82915>>.

Цанева, Н. Съдбата на един българин. Въто Коралски: Аз исках да успея. – *Карнобатски глас*, LIII, № 15, 16–22 април 1912.

Ценкова, И. Третото ми име е българин. – *Тема*, бр. 19 (446), 17–23 май 2010.

Спомени

Гоневски, Хр. Далеч от роден край: Спомени от Аржентина. София, Партиздат, 1980.

Делев, Ил. Феноменалните колекции и колекционерът. София, Златоструй, 1995.

Коралски, В. Аз исках да успея!... Спомени и размисли. София, Издателство „Иван Вазов“, 1992.

Михайлов, Б. Бразилия незабравима. Спомени, анализи, размисли. София, ИК „Орбел“, 2002.

Панайотов, П. Моят житейски път. Мисли за България. София, ИК „Гутенберг“, 2002.

Цанков, Ал. България в бурно време. Спомени. София, Прозорец, 1998.

Цанков, Ал. Моето време. Мемоари. София, Прозорец, [2002].

Изследвания

Александрова, К. Непознатият Стрезов. По следите на един емигрант. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 131–147.

Александрова, М. Връзки на България с Аржентина. – В: *Сдружение на испаноговорящите журналисти в България* <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=251>.

Александрова, М. Революционна дейност на българските емигранти в Латинска Америка и борбите на латиноамериканския пролетариат, отразени в българския работнически печат, 1923–1944. – В: *Профсъюзни летописи*. Т. 13. София, 1984, с. 110–121.

Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка. Ред. Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015.

Антоу, Пл. Иван Дреников по следите на български изследователи във Венецуела. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред.: Пл. Антоу, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 319–322.

Баев, Й. Етапи в развитието на българската историография за Латинска Америка в годините на Студената война. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София, Университетско издателство (УИ) „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 47–62.

Баева, И. България и Куба (1960–1969) – сътрудничество и противоречия. – *Понеделник*, 2011, № 1–2, с. 84–92.

Баева, И. Латинска Америка в източноевропейската политика след Втората световна война. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 29–46.

Билга, М. Комитет за българите в чужбина: Институционално развитие и дейност. – *Известия на Българското историческо дружество*, 41, 2010, с. 336–355.

Бояджиев, Хр. Спасяването на българските евреи през Втората световна война. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Вартоломеев, О., Р. Аврамов, Бл. Георгиев. Българите в Аржентина. София, БАН, 1987.

Василева, Б. Българската политическа емиграция след Втората световна война. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1999.

Вишневин, В. Д. [Васил Димитров]. Южна Америка: Трета катастрофа на българския народ. София, Хемус, 1923.

Гаджев, Ив. История на българската емиграция в Северна Америка. Т. 2. Българско, мащеха наша (1944–1989). ИИБЕ „Илия Гаджев“, 2006.

Георгиев, Н. Българи в Южна Америка. София, Партиздат, 1965.

Гърдев, К. Дружества и съюзи на българите в Аржентина до 1944 г. – В: *Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов*. София, Арете-Фол, 2008, с. 450–466.

Дреников, Ив. Българи се родихме, българи ще умрем. София, Изток-Запад, 2012.

Емануилов-Макс, А. Балканите. Огнище на нова балканска война? София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1997.

Забунова, М. Славянският комитет в България: Институционално развитие и дейност (1944–1982). – *Исторически преглед*, 2006, № 3–4, с. 72–103.

Източна Европа и Латинска Америка. Съст. **И. Баева, Л. Илиева**. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017.

Икономова, А. де ла Мар. Латинска Америка: Студена война, леви движения и Източна Европа. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. Съст. **И. Баева, Л. Илиева**. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 82–98.

Караиванова, П. Златният мираж. София, Народна младеж, Издателство на ЦК на ДКМС, 1970.

Ковачева, М. Българската колония в Аржентина и Георги Димитров. – *Векове*, 1982, № 3, с. 20–26.

Колев, Й. Българите извън България, 1878–1945. София, Център за изследвания на българите, ТАНГРА ТанНакРа ИК, 2005, с. 305–317.

Колев, Й. Майка България и нейните чеда по света (Справочник за българските общности, училища, църковни общини, културно-информационни центрове и други организационни структури по света). София, Държавна агенция за българите в чужбина, 2013, с. 346–370.

Косиков, Ж. Имиграцията в Бразилия: Бесарабски българи и гагаузи. Превод от португалски *М. Даскалова*. София, Държавна агенция за българите в чужбина, 2014.

Кузмова-Зографова, К. Играещата със стихии Елисавета Багряна. София, Изток-Запад, 2013.

Къдринова, К. Три следи от Източна Европа – във върховете на Венесуела, Бразилия и Перу. – В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017.

Матеева, М. Консулските отношения на България, 1879–1986 г. София, ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988.

Минков, Св. Предговор. – В: **Аржентински, Ив.** *Далечна Патагония*. София, Издателство „Нова литература“, 1947.

Миноски, М. Организиране и организации на македонското иселеништво во Аржентина (1906–1941). – В: *Иселеништвото од Македонија од појавата до денес*. Скопје, 2004.

Насевски, Б., Д. Ангелова, Д. Геровска. Македонски иселенишки алманах '95. Скопје, Матица на иселенците на Македонија, 1995.

Наумов, Л. Венецуелски патриоти с българска кръв. Разказ за тримата братя Теодоро, Любен и Мирослав Петкови, участници във венецуелската съпротива. София, НС на ОФ, 1965.

Недев, Н. Александър Цанков: Легиона. Ратник. Правителството във Виена. Смърт в Аржентина. София, Хемус, 2015.

Николов, Г. Н. Вътрешната родина на Христо Бояджиев. – В: *Америките ни I: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антоф, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 359–364.

Николов, Г. Н. Непознатият Стефан Кинчев. – *Литературен свят*, юни 2010, № 21 <<https://literaturesviat.com/?p=29372>>.

Николов, Г. Н. Самуил Стрезов – спомен за едно перо. – *Издател*, 2014, № 1–2, с. 55–59.

Николов, Г. Н. Тодор Ценков – размисли във времето. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антов, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 185–187.

Панайотов, Д. НРБ и развиващите се страни. София, Наука и изкуство, 1976.

Панайотов, П. България в утрото на ХХІ век. Поглед от чужбина. София, ИК „Гутенберг“, 2001.

Панайотов, П. Външната политика на България, 1919–1945. На емигрантски теми. София, Аргес, 1990.

Панайотов, П. Външната политика на България. Рио де Жанейро, Свободен български център, 1986.

Петров, Д., Цв. Николов. Българите в Аржентина. София, ОФ, 1988.

Райчевски, Ст. 75 години дипломатически отношения България – Аржентина. – *Български дипломатически преглед*, 2006, № 9–10, с. 75.

Стателова, Ел. „Другата България“. – В: **Стателова, Ел., В. Танкова.** *Прокудените*. Пловдив, ИК „Жанет-45“, 2002, с. 14–27.

Стателова, Ел., В. Танкова. Прокудените. Пловдив, ИК „Жанет-45“, 2002.

Стоичков, Й. Еволюция на международните отношения между Латинска Америка и България <http://ebox.nbu.bg/lat_am/ne3/08.Stoitchkov.pdf>.

Стоянов, Р. Българско литературно присъствие в Бразилия – аспекти. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антов, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 340–358.

Стоянов, Р. Извън литературата: Жорже Косиков и Омар Ценов. – В: *Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Южна Америка*. Ред. Пл. Антов, Р. Стоянов. София, ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 365–373.

Танев, Ст. Българо-чилийски отношения (ноември 1970–септември 1973 г.). – *Исторически преглед*, 1976, № 6, с. 3–24.

Танкова, В. Завръщането. – В: **Стателова, Ел., В. Танкова.** *Прокудените*. Пловдив, ИК „Жанет-45“, 2002, с. 456–462.

Танкова, В. По други духовни магистрали. – В: **Стателова, Ел., В. Танкова.** *Прокудените*. Пловдив, ИК „Жанет-45“, 2002, с. 361–455.

Танкова, В. Съюз на свободните българи, Българско огнище, Български свободен център. – В: *Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция, 1944–1989*. Съст. **Ел. Стателова и др.** София, ИК „Анубис“, 2000, с. 195–273.

Ташев, Т. Прогресивната и антифашистка дейност на българите в Южна Америка, 1923–1949. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 2. София, Наука и изкуство, 1979.

Тодоров, Д. Политическа дейност и периодичен печат на българската емиграция в Аржентина – 1908–1949. – *Понеделник*, 14, 2011, № 9–10, с. 90–100.

Червенков, Н. Бесарабските българи в Бразилия: състояние на проучванията. – В: *Историческа българистика в Република Молдова / Bulgaristica istorică din Republica Moldova*. Сборник. Кишинев, Б. и., 2018, с. 237–249.

Шаде, Ж., М. Инджов. Дилма Русеф. Историята на едно българско семейство, белязано от изгнанието, комунизма и президентството на Бразилия. София, ИК „Синева“, 2011.

Шарланов, Д. История на комунизма в България. Т. 2. Съпротивата: Възникване, форми, обхват. София, Сиела, 2009.

Шевалие, Фр. История на Латинска Америка. От обявяване на независимостта до наши дни. София, Кама, 2002.

Шивачев, Б. Писма от Южна Америка. С предговор на **Д. Б. Митов**. София, Хемус, 1932.

Художествена литература

Ценков, Т. Великия океан. Буенос Айрес, Народна трибуна, 1938.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен архив (CDA), f. 1B, op. 34, a.e. 67, op. 35, a.e. 1458, op. 64, a.e. 504; f. 141, op. 10, a.e. 11, op. 11, a.e. 11, a.e. 360–362, a.e. 363, a.e. 367, a.e. 371, a.e. 382; f. 814K; Sp. 795B.

Dържавен архив (DA) – Montana, f. 601K.

Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“ – Bългарски istoričeski архив (NBKM–BIA), f. 870 (d-r Panajot Panajotov; D-r Panajot Stojanov Panajotov. Opis na dokumenti. Săst.: **L. Kl. Georgiev**. Sofija, IK „Gutenberg“, 2002). NBKM–BIA, f. 879.

Published documents

Dържавна сигурност i IX svetoven mladežki festival, 1968 g. Dokumentalen sbornik. Sofija, KRDPBGDSRSBNA, 2016.

Drugata Bălgarija. Dokumenti za organizaciite na bălgarskata političeska emigracija, 1944–1989. Săst. **El. Statelova i dr.** Sofija, IK „Anubis“, 2000.

Iljistrovan sbornik za života i dejnostta na bălgarskata emigracija v Aržentina i Urugvaj. Pod redakcijata na inž. **L. Haseliev, A. Gančev, Hr. Gonevski, D. Ačkov, T. Cenkov, T. Krăstev, K. Dunov**. Buenos Ajres, Buenos Aires, Editorial Eslava, 1947.

Zaharieva-Cankova, Z. Štastliva emigrantska pesen njama. 27 srešti s političeski begălci ot komunističeska Bălgarija. Sofija, Iztok-Zapad, 2012.

Periodicals and online sources

Az, buki, vedi. Jubileen list, posveten na 1300-godišninata ot osnovavaneto na bălgarskata dържава. Izdanie na bălgari v San Paulo – Brazilija. San Paulo, 1981.

Bălgarski „Gospodin Nikoj“ văv Venecuela – intervju s Teodoro Petkov. – *Pogled*, № 10, 9 mart 1993.

Caneva, N. Sădbata na edin bălgarin. Văt'o Koralski: Az iskah da uspeja. – *Karnobatski glas*, LIII, № 15, 16–22 april 1912.

Cenkova, I. Tretoto mi ime e bălgarin. – *Tema*, br. 19 (446), 17–23 maj 2010.

Danubio. – Wikipedia <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Danubio>>.

Emanuilov-Maks, A. Komunizmăt i levicata. – *Bălgarija – Makedonija*, 2012, № 4–5 <<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=43&stat=603>>.

Ilja Delev: Bjurokracijata v Bălgarija e săštinski ad. – *Makedonija*, № 43, 28 noemvri 2001.

Ilija Delev: Štastliv sām, če mladežkite mi bljanove se sbādnaha. – *Duma*, Sofija, VII, № 128, juni 1996.

Indžov, M. Učilište v Aržentina krāsteno prižive na bālgarina Omar Cenov. – *24 časa*, 24 oktombri 2012 <<https://www.24chasa.bg/Article/1600890>>.

Kādrinova, K. Dilmoniada. – *Tema*, № 39, 3–10 septembri 2011.

Kādrinova, K. Poslanikāt na Aržentina: 60 000 sa bālgarskite potomci u nas, i az sām sred tjah. – *Sājuz na bālgarskite žurnalisti*, 7 noembri 2020 <<http://www.sbj-bg.eu/index.php?t=48196>>.

Kādrinova, K. Vnuk na naš emigrant ni predstavja v Urugvaj. – *Monitor*, 4 juni 2005 <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=724>.

Kazandžiev, Nikola. – V: *Makedonska enciklopedija*. T. 1. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2009, s. 659 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_1.pdf>.

Koltuklieva, S. Ne moga da se čuvstvām samotna v Bālgarija. – *Evropa 2001* <http://www.euro2001.net/issues/1_1999/1BR99F19.htm>.

Kubinskijat socializām dnes. – *Ponedelnik*, 2011, № 1–2 <http://www.ponedelnik.bg/P11_1-2_WEB.pdf>.

Lilov, Gr. Bālgarskite „levi“ politici i apologeti sreštu edin istinski i dokazal se ljav. – *Tribune*, 24 januari 2019 <<https://tribune.bg/bg/mneniq/balgarskite-levi-polititsi-i-apologeti-sreshtu-edin-istinski-i-dokazal-se-lyav/>>.

Makedonci vo Argentina. – *Wikipedia* <https://mk.wikipedia.org/wiki/Македонци_во_Аргентина>.

Makedonski društva vo Argentina (1906–1941). – V: *Makedonska enciklopedija*. T. 2. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2009, s. 861–862 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_2.pdf>.

Makedonski glas (Makedonski glas) / La voz macedonica (1935–1939). – V: *Makedonska enciklopedija*. T. 2. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2009, s. 861 <http://macedonia.kroraina.com/mak_enc/encyclopaedia_macedonica_2.pdf>.

Metodiev, N. Bālgarināt Teodoro Petkov – legendata na Andite. – *Novinar*, 22 maj 2006.

Moskov, N. Kompozitorāt na „Džango bez okovi“ – banatski bālgarin. – *24 časa*, 1 februari 2013 <<https://www.24chasa.bg/Article/1749089>>.

Penakov, Iv. Južnobesarabskite bālgari v Brazilija. Stranička ot goljamata tragedija na Južna Besarabija. – *Otec Paisij*, 1928, № 2, s. 33–37.

Samuil Strezov. – *Literaturen svjat* <<https://literaturesviate.com/?p=70225>>.

Sdruženie na ispanogovorjaštite žurnalisti v Bālgarija <<http://www.hispanoperiodistas.com/index.asp>>.

Slavjani, 1982, № 11–12.

Stojan Danev. – *Literaturen svjat* <<https://literaturesviate.com/?p=74440>>.

Todor Cenkov. – *Literaturen svjat* <<https://literaturesviate.com/?p=82915>>.

Bulgarian Review, Rio de Janeiro, 1, January 1961, № 1.

Hoover Institution <<https://www.hoover.org/>>.

Jorhe Lazaroff. – *Wikipedia* <https://es.wikipedia.org/wiki/Jorge_Lazaroff>.

Museo Kurteff <<http://www.museokurteff.org.ar/>>.

Who is Who? Bulgaria-Descended Brazil Presidency Runner Dilma Vana Russeff. – *Novinite.com*, 4 October 2010.

Who is Who? Bulgarian Origins and Relatives of Brazil's Dilma Russeff. – *Novinite.com*, 4 October 2010.

Recollections

Cankov, Al. Bălgarija v burno vreme. Spomeni. Sofija, Prozorec, 1998.

Cankov, Al. Moeto vreme. Memoari. Sofija, Prozorec, [2002].

Delev, Il. Fenomenalnite kolekcii i kolekcionerăt. Sofija, Zlatostruj, 1995.

Gonevski, Hr. Daleč ot roden kraj: Spomeni ot Aržentina. Sofija, Partizdat, 1980.

Koralski, V. Az iskah da uspeja!... Spomeni i razmisli. Sofija, Izdatelstvo „Ivan Vazov“, 1992.

Mihajlov, B. Brazilija nezabravima. Spomeni, analizi, razmisli. Sofija, IK „Orbel“, 2002.

Panajotov, P. Mojat žitejski păt. Misli za Bălgarija. Sofija, IK „Gutenberg“, 2002.

Koralsky, V. The Survivor. Of a Germany in flame and of the Soviet Terror. Witness Testimonies. Buenos Aires, Editorial Dunker, 2005 <<https://www.yumpu.com/en/document/read/7383333/the-survivor-vatiu-koralsky-el-sobreviviente-de-alemania-en-llamas>>.

Peticov, A. Testemunho de um Imigrante. São Paulo, Associação Religiosa, 1997.

Zenoff, O. H. Memorias de Las Breñas y su gente. Las Breñas, Kniga, 2011.

Published studies

Aleksandrova, K. Nepoznatijat Strezov. Po sledite na edin emigrant. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bălgarskata literatura, bălgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 131–147.

Aleksandrova, M. Revoljucionna dejnost na bălgarskite emigranti v Latinska Amerika i borbite na latinoamerikanskija proletariat, otrazeni v bălgarskija rabotničeski pečat, 1923–1944. – V: *Profsăjuzni letopisi*. T. 13. Sofija, 1984, s. 110–121.

Aleksandrova, M. Vražki na Bălgarija s Aržentina. – V: *Sdruženie na ispanogovorjaštite žurnalisti v Bălgarija* <http://www.hispanoperiodistas.com/text.asp?pub_id=251>.

Amerikite ni 1: Južna Amerika i bălgarskata literatura, bălgarski sledi v Južna Amerika. Red.: Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015.

Antov, Pl. Ivan Drenikov po sledite na bălgarski izsledovateli văv Venecuela. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bălgarskata literatura, bălgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 319–322.

Baev, J. Etapi v razvitiето na bălgarskata istoriografija za Latinska Amerika v godinite na Studenata vojna. – V: *Iztočna Evropa i Latinska Amerika*. Sofija, Universitetsko izdatelstvo (UI) „Sv. Kliment Ohridski“, 2017, s. 47–62.

Baeva, I. Bălgarija i Kuba (1960–1969) – sătudničestvo i protivorečija. – *Ponedel'nik*, 2011, № 1–2, s. 84–92.

Baeva, I. Latinska Amerika v iztočnoevropejskata politika sled Vtorata svetovna vojna. – V: *Iztočna Evropa i Latinska Amerika*. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2017, s. 29–46.

Bilga, M. Komitet za bălgarite v čužbina: Institucionalno razvitie i dejnost. – *Izvestija na Bălgarskoto istoričesko družestvo*, 41, 2010, s. 336–355.

Bojadžiev, Hr. Spasjavaneto na bŕlgarskite evrei prez Vtorata svetovna vojna. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.

Cervenkov, N. Besarabskite bŕlgari v Brazilija: sŕstojanie na proučvanijata. – V: *Istoričeska bŕlgaristika v Republika Moldova / Bulgaristica istoricŕ din Republica Moldova*. Sbornik. Kišinev, B. i., 2018, s. 237–249.

Drenikov, Iv. Bŕlgari se rodihme, bŕlgari ŕte umrem. Sofija, Iztok-Zapad, 2012.

Emanuilov-Maks, A. Balkanite. Ognište na nova balkanska vojna? Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1997.

Gadžev, Iv. Istorija na bŕlgarskata emigracija v Severna Amerika. T. 2. Bŕlgario, mašteha naŕa (1944–1989). IIBE „Ilija Gadŕev, 2006.

Gŕrdev, K. Druŕstva i sŕjuzi na bŕlgarite v Arŕentina do 1944 g. – V: *Klio. Sbornik v čest na 65-godiŕninata na st. n. s. Milen Kumanov*. Sofija, Arete-Fol, 2008, s. 450–466.

Georgiev, N. Bŕlgari v Juŕna Amerika. Sofija, Partizdat, 1965.

Ikonomova, A. de la Mar. Latinska Amerika: Studena vojna, levi dviŕenija i Iztočna Evropa. – V: *Iztočna Evropa i Latinska Amerika*. Sŕst. **I. Baeva, L. Ilieva**. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2017, s. 82–98.

Iztočna Evropa i Latinska Amerika. Sŕst. **I. Baeva, L. Ilieva**. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2017.

Kŕdrinova, K. Tri sledi ot Iztočna Evropa – vŕv vŕrhovete na Venesuela, Brazilija i Peru. – V: *Iztočna Evropa i Latinska Amerika*. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2017.

Karaivanova, P. Zlatnijat miraŕ. Sofija, Narodna mladeŕ, Izdatelstvo na CK na DKMS, 1970.

Kolev, J. Bŕlgarite izvŕn Bŕlgarija, 1878–1945. Sofija, Centŕ za izsledvanija na bŕlgarite, TANGRA TanNakRa IK, 2005, s. 305–317.

Kolev, J. Majka Bŕlgarija i nejnite čeda po sveta. (Spravočnik za bŕlgarskite obŕstnosti, učilišta, čŕrkovni obŕstini, kulturno-informacionni centrove i drugi organizacionni strukturi po sveta). Sofija, Dŕrŕavna agencija za bŕlgarite v čuŕbina, 2013, s. 346–370.

Kosikov, Œ. Imigracijata v Brazilija: Besarabski bŕlgari i gagauzi. Prevod ot portugalski *M. Daskalova*. Sofija, Dŕrŕavna agencija za bŕlgarite v čuŕbina, 2014.

Kovačeva, M. Bŕlgarskata kolonija v Arŕentina i Georgi Dimitrov. – *Vekove*, 1982, № 3, s. 20–26.

Kuzmova-Zografova, K. Igraeŕtata sŕs stihite Elisaveta Bagrjana. Sofija, Iztok-Zapad, 2013.

Mateeva, M. Konsulskite otnoŕenija na Bŕlgarija, 1879–1986 g. Sofija, DI „D-r Petŕr Beron“, 1988.

Minkov, Sv. Predgovor. – V: **Arŕentinski, Iv.** *Dalečna Patagonija*. Sofija, Izdatelstvo „Nova literatura“, 1947.

Minoski, M. Organiziranje i organizacii na makedonskoto iseleniŕstvo vo Argentina (1906–1941). – V: *Iseleniŕstvoto od Makedonija od pojavata do denes*. Skopje, 2004.

Nasevski, B., D. Angelova, D. Gerovska. Makedonski iseleniŕski almanah’95. Skopje, Matica na iselencite na Makedonija, 1995.

Naumov, L. Venecuelski patrioti s bŕlgarska krŕv. Razkaz za trimata bratja Teodoro, Ljuben i Miroslav Petkovi, učasnici vŕv venecuelskata sŕprotiva. Sofija, NS na OF, 1965.

Nedev, N. Aleksandăr Cankov: Legiona. Ratnik. Pravitelstvoto vāv Viena. Smärt v Aržentina. Sofija, Hemus, 2015.

Nikolov, G. N. Nepoznatijat Stefan Kinčev. – *Literaturen syjat*, juni 2010, № 21 <<https://literaturesviat.com/?p=29372>>.

Nikolov, G. N. Samuil Strezov – spomen za edno pero. – *Izdatel*, 2014, № 1–2, s. 55–59.

Nikolov, G. N. Todor Cenkov – razmisli vāv vremeto. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bālgarskata literatura, bālgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 185–187.

Nikolov, G. N. Vātreshnata rodina na Hristo Bojadžiev. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bālgarskata literatura, bālgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 359–364.

Panajotov, D. NRB i razvivaštite se strani. Sofija, Nauka i izkustvo, 1976.

Panajotov, P. Bālgarija v utroto na XXI vek. Pogled ot čužbina. Sofija, IK „Gutenberg“, 2001.

Panajotov, P. Vānšnata politika na Bālgarija, 1919–1945. Na emigrantski temi. Sofija, Arges, 1990.

Panajotov, P. Vānšnata politika na Bālgarija. Rio de Žanejro, Svoboden bālgarski centār, 1986.

Petrov, D., Cv. Nikolov. Bālgarite v Aržentina. Sofija, OF, 1988.

Rajčevski, St. 75 godini diplomatičeski otnošenija Bālgarija – Aržentina. – *Bālgarski diplomatičeski pregled*, 2006, № 9–10, s. 75.

Šade, Ž., M. Indžov. Dilma Rusef. Istorijata na edno bālgarsko semejstvo, be-ljazano ot izgnanieto, komunizma i prezidentstvoto na Brazilija. Sofija, IK „Sineva“, 2011.

Šarlanov, D. Istorija na komunizma v Bālgarija. T. 2. Sāprotivata: Vāznikvane, formi, obhvat. Sofija, Siela, 2009.

Ševalie, Fr. Istorija na Latinska Amerika. Ot objavjavane na nezavisimostta do naši dni. Sofija, Kama, 2002.

Šivačev, B. Pisma ot Južna Amerika. S predgovor na **D. B. Mitov**. Sofija, Hemus, 1932.

Statelova, El. „Drugata Bālgarija“. – V: **Statelova, El., V. Tankova.** *Prokudenite*. Plovdiv, IK „Žanet-45“, 2002, s. 14–27.

Statelova, El., V. Tankova. *Prokudenite*. Plovdiv, IK „Žanet-45“, 2002.

Stoičkov, J. Evoljucija na meždunarodnite otnošenija meždū Latinska Amerika i Bālgarija <http://ebox.nbu.bg/lat_am/ne3/08.Stoitchkov.pdf>.

Stojanov, R. Bālgarsko literaturno prisāstvīe v Brazilija – aspekti. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bālgarskata literatura, bālgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 340–358.

Stojanov, R. Izvān literaturata: Žorže Kosikov i Omar Cenov. – V: *Amerikite ni 1: Južna Amerika i bālgarskata literatura, bālgarski sledi v Južna Amerika*. Red. Pl. Antov, R. Stojanov. Sofija, IC „Bojan Penev“, 2015, s. 365–373.

Tanev, St. Bālgaro-čilijski otnošenija (noemvri 1970 – septemvri 1973 g.). – *Istoričeski pregled*, 1976, № 6, s. 3–24.

Tankova, V. Po drugi duhovni magistrali. – V: **Statelova, El., V. Tankova.** *Prokudenite*. Plovdiv, IK „Žanet-45“, 2002, s. 361 – 455.

Tankova, V. Săjuz na svobodnite bălgari, Bălgarsko ognište, Bălgarski svoboden centăr. – V: *Drugata Bălgarija. Dokumenti za organizaciite na bălgarskata političeska emigracija, 1944–1989*. Săst. **El. Statelova i dr.** Sofija, IK „Anubis“, 2000, s. 195–273.

Tankova, V. Zavrăštaneto. – V: **Statelova, El., V. Tankova.** *Prokudenite*. Plovdiv, IK „Žanet-45“, 2002, s. 456–462.

Tašev, T. Progresivnata i antifašistka dejnost na bălgarite v Južna Amerika, 1923–1949. – V: *Bălgarija v sveta ot drevnostta do naši dni*. T. 2. Sofija, Nauka i izkustvo, 1979.

Todorov, D. Političeska dejnost i periodičen pečat na bălgarskata emigracija v Aržentina – 1908–1949. – *Ponedel'nik*, 14, 2011, № 9–10, s. 90–100.

Vartolomeev, O., R. Avramov, Bl. Georgiev. Bălgarite v Aržentina. Sofija, BAN, 1987.

Vasileva, B. Bălgarskata političeska emigracija sled Vtorata svetovna vojna. Sofija, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1999.

Višnevin, V. D. [Vasil Dimitrov]. Južna Amerika: Treta katastrofa na bălgarskija narod. Sofija, Hemus, 1923.

Zabunova, M. Slavjanskijat komitet v Bălgarija: Institucionalno razvitie i dejnost (1944–1982). – *Istoričeski pregled*, 2006, № 3–4, s. 72–103.

Baev, Y. Por la Unidad Democrática. Jorge Dimitrov y el movimiento revolucionario en América Latina. Sofia Press, 1989.

Boyadjieff, C. Christian (Krastiu) Racovski: The Vanquished Socialist, 1873–1941. – *Materials for a Biography*. Rio de Janeiro, Rodna zemja, 1984.

Boyadjieff, C. Saving the Bulgarian Jews in World War II. Ottawa, Free Bulgarian Center, 1989.

Cocicov, J. Castigo e Morte. Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos na Ilha Anchieta. Ubatuba-SP-Brasil, 2017.

Cocicov, J. Imigração no Brasil: Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos („Romenos“). Brasil/Uruguay, Ribeirão Preto, 2015.

Cocicov, J. Imigrantes Bessarabianos: Búlgaros e Gagaúzos „Romenos“. – In: *Bessarabia (Moldavia) – Brasil – Uruguay. 1926–2015*. Ubatuba, 2015.

De Souza Praça, N. Immigrantes da Bessarabia. Jornada em terras tropicais. All Print Editora, 2012.

Petkoff, T. Checoslovaquia: el socialismo como problema. Editorial Domingo Fuentes. Monte Ávila Editores, 1969.

Petkoff, T. Dos izquierdas. Alfadil, 2005.

Fiction

Cenkov, T. Velikija okean. Buenos Ajres, Narodna tribuna, 1938.

Daneff, S. Abandonados. Buenos Aires, Editorial Reja, 1931.

Kintchev, S. M. Terras da Bessarabia (Danubiana). Estranha idéia de um moço. Crônica da terra natal. 1–2 t. Curitiba, Ed. Lítero-Técnica, 1960–1969.

Strezov, S. Anga. Memorias de un emigrante. Buenos Aires, J. Samet, 1929.

ТРУДОВИ МИГРАЦИИ НА БЪЛГАРИ В ЛИБИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК*

*Надя Филипова***

LABOR MIGRATION OF BULGARIANS TO LIBYA IN THE 1980S

Nadya Filipova

Summary. The publication examines the labor migrations of Bulgarians to Libya in the deteriorating market conditions for oil-producing countries and growing foreign policy isolation of Muammar Gaddafi's regime. In this context and considering specific circumstances in the Bulgarian-Libyan relations and the socio-economic situation in Bulgaria, the change in the trend regarding the number of employed Bulgarians from ascending to the mid-1980s to declining at the end of the decade is presented. The observed processes concern both the qualified staff working for various Libyan health institutions, economic entities and administrative departments, as well as working on sites in the field of construction, design, geological exploration, electrification and agriculture, i.e. activities performed by Bulgarian organizations. The analysis is based on archival sources of the Ministries of Foreign Trade and Foreign Affairs of Bulgaria for the Cold War period and on an unprocessed file of the Bulgarian Communist Party archive.

Keywords: labor migrations, Bulgaria, Libya, 1980s

Ключови думи: трудови миграции, България, Либия, 80-те години на XX в.

Организираният от българската държава износ на работна ръка в Либия започва във втората половина на 60-те години на XX в. Тогава българите работят като проектанти, инженери, среден технически и работнически персонал на обекти, изпълнявани от задграничната строителна организация „Техноекспортстрой“. В началото на 70-те години се подписва и първото

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Надя Филипова – доц. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: nadyafd@abv.bg [Nadya Filipova – Assoc. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: nadyafd@abv.bg].

споразумение за работа на български специалисти в либийски здравни заведения, в селското стопанство, като инженери и техници към различни либийски ведомства. Расте и броят на обектите, изпълнявани от „Техно-експортстрой“, „Агрокомплект“, „Енергоимпекс“ и „Булгаргеомин“. Увеличаването на числеността на българите в Либия се основава както на нарастващия брой български кадри с висока и средна професионална квалификация и на възходящата тенденция в българо-либийските политически и стопански връзки, така и на мащабните либийски инвестиции през 70-те години в здравни, селскостопански и промишлени обекти. Те са финансирани от големите либийски приходи от износ на нефт при висока цена на суровината с пик през юли 1980 г.¹ В края на десетилетието става ясно, че потоците от нефтодолари в либийската хазна са нерационално и безотговорно разходвани, като се допуска волунтаризъм в планирането и огромни разхищения на финансови и трудови ресурси и на суровини. За силно зависимите от развитието на Либия и на двустранните политически отношения български стопански дейности и наемане на български специалисти се появяват и първите трудности, свързани с разплащанията на либийските ведомства².

Началната продължителна низходяща тенденция на цените на суровия петрол на световните пазари през 1981 – началото на 1982 г. Либия посреща със задълбочаващи се неуредици в администрацията и производството. За да поддържа стабилност на управлението и при първите по-сериозни опозиционни прояви през 1980 г., режимът на полк. Муамар Кадафи се отказва от планираните реформи. Не само не се съкращава, но и се увеличава административният апарат и продължава дотирането на различни социални дейности и услуги за населението. Българските дипломати обобщават, че „либийското ръководство поддържа високо и подобряващо се жизнено равнище на либийските граждани, без те да дават някакъв особен принос във формирането на обществения продукт“³.

¹ ЦДА, ф. 16, оп. 81 (необработен масив на Отдел „Външна политика и международни връзки“ на Централния комитет на Българската комунистическа партия): Отчет за работата на посолството на Народна република България (НРБ) в Социалистическа народна либийска арабска джамахирия (СНЛАД) през 1979 г., л. 18, 24–28; **Марчева, И.** Политиката за стопанска модернизация на България по време на Студената война. София, 2016, с. 300–304, 368; Crude Oil Prices – 70 Year Historical Chart <<https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart>> (30.10.2020).

² ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1979 г., л. 7–21.

³ ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1980 г., л. 6–7.

При тези обстоятелства нараства и търсенето на чуждестранни кадри за обслужване на либийското население и за работа в селскостопански и промишлени обекти. Увеличават се и българите, които са удовлетворени от работата в тази страна въпреки тежките климатични условия и немалкото случаи на неспазване на договорните условия за битово устройване, транспорт и медицинско обслужване. Двете посреднически организации „Техноимпекс“ и „Медексим“ (последната наскоро създадена, за да организира работата на български медици) съдействат в началото на деветото десетилетие на XX в. в Либия да бъдат наети още по-голям брой инженери, техници, селскостопански специалисти, лекари, медицински сестри и лаборанти – общо 3391 души, в различните либийски ведомства; а работата им формира 0,25% от общия обем на приходите от икономическите връзки с Либия. В началото на десетилетието всички българи, работещи по българските обекти, заедно с членовете на техните семейства достигат 12 000 души⁴.

Българите обслужват като екипи медицински центрове в Триполи, Бенгази, Аз-Захра, Себрата, Ал-Мардж и др., работят на 50 строителни площадки в цялата страна, проектират повече от 40 обекта, работят по изграждане на атомния изследователски център в Таджура и по обекти на енергийната система на Либия, строят язовирите „Уади Зарат“ и „Уади Либда“, изграждат селскостопански комплекси в Злитен, Хомс, Яфрен, работят по строителството на военни обекти. Въпреки възходящата тенденция обаче и на либийския пазар те догонват не само западните, но и другите социалистически страни. Специалистите от Съветския съюз, Чехословакия и Унгария работят в новите промишлени райони Абу Камаш и Мисрата. Там се изграждат петролни комплекси и други доходоносни промишлени обекти, поради което и заплащането е по-високо, и социално-битовите условия са по-добри. Причина за това разминаване в заплащането е и по-високата квалификация в сравнение с тази на българите. Не е маловажен и фактът, че въпреки многократните настоявания българската страна не успява да постигне повишаване на заплатите за своите специалисти, наемани от либийските ведомства, и те остават на равнището, договорено в началото на 70-те години⁵.

Тежестта на нерешените проблеми с належащите икономически реформи в Либия нараства в условията на задълбочаваща се низходяща тенденция в цените на суровия петрол на световните пазари и на експанзионистичната външна политика на Триполи – през 1983 г. Муамар Кадафи отново въвлича страната във вътрешния конфликт в Чад и повишаването на военните разходи при френската военна намеса допълнително утежнява

⁴ Пак там, л. 26, 34–36.

⁵ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 837, л. 2–5, 13–20, 30–34.

финансово-икономическото състояние на Либия⁶. Българските дипломати и представители на задгранични стопански дружества предупреждават за свиване на възможностите на либийските институции да се разплащат, за неофициално признати процеси на обезценяване на либийския динар, за изтичащи огромни валутни средства за заплащане на работата на официално регистрираните 620 000 чужденци. Същевременно Либия продължава да изпитва остра нужда от специалисти във всички сфери на услугите и производството. Положителен е фактът, че страната има депозити в западни банки и инвестиции в западни държави, валутните и златните ѝ резерви са стабилни, огромните ѝ запаси от нефт продължават да бъдат стратегически актив⁷.

Противоречивите сигнали за средносрочното и дългосрочното икономическо развитие на Либия поставят сериозни трудности за София относно решение за бъдещите действия. И в контекста на добрите политически връзки надделяват доводите за поддържане на българската активност по отношение на всички икономически дейности в Либия, включително износа на специалисти. Наред с това, за да гарантират доходи за себе си и за своите семейства, българите продължават да са заинтересовани от работа в Либия при понижаването на жизнения стандарт на значителна част от населението в България⁸ през първата половина на 80-те години.

В годината на второто посещение на Муамар Кадафи в България – 1983, проблемите с изплащанията на либийските задължения се уреждат на политическо равнище, увеличава се и обемът на българския износ в Либия. Нараства и делът на плащанията за работа на българските специалисти в общата отчетена като износ сума⁹. Надежди за повишаване качеството на живот на 15-те хиляди българи в Либия дава подписването на Спогодба за облекчен визов режим, на Договор за правна помощ по граждански, търговски и наказателни дела, на Спогодба за признаване еквивалентността на дипломите и по проблемите на сътрудничеството в социалната област¹⁰.

Въпреки оптимизма на българското правителство и на дипломатите финансово-икономическите трудности за Либия се задълбочават в средата

⁶ Vandewalle, D. A History of Modern Libya. Second Edition. Cambridge University Press, 2012, pp. 129–132.

⁷ ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1983 г., л. 1–7.

⁸ Марчева, И. Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – *ИИП*, № 3–4, 2004, с. 101, 104.

⁹ ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1983 г., л. 20–22.

¹⁰ Пак там, л. 36.

на 80-те години. Това дава като резултат намаляване на обема на стопанските дейности и забавяне на разплащанията на първо място със социалистическите страни, които подкрепят политически и с оръжие режима на Муамар Кадафи в нарастващите либийски външнополитически проблеми, най-вече в отношенията с администрацията на американския президент Роналд Рейгън. Отзовавайки се положително на либийските искания, през 1984 г. София приема извършването строителство, проектиране, сондажни и други дейности, които включват и възнагражденията на работещите българи, да се заплащат с доставки на суров петрол въпреки продължаващата низходяща тенденция в продажбите и в цената на суровината на международните пазари¹¹.

Българската страна е безсилна да влияе и върху решенията на либийските власти, които, пренебрегвайки договорните споразумения, през 1985 г. намаляват и позволения за трансфер зад граница обем на частите от заплатите на чужденците. Така през годината около 3500 български медици, инженери и други специалисти в Либия, както и работещите по българските обекти там, не получават като спестявания по банковите си влогове в България очакваните в договорения размер суми и са принудени да правят излишни харчове в страната, в която работят, защото и цените на стоките се вдигат¹².

Все пак през 1985 г. за дейността на „Медексим“ се наблюдава изключение от общата негативна тенденция. Организацията успява да получи в края на годината дължимите от либийските здравни заведения суми за заплати на българските лекари и медицински сестри и да запази формата на екипни договори, която е възприета като подходяща не само за българската посредническа организация, но и за наетите, защото условията за индивидуално договаряне с либийските административни отдели се влошават при стопанската стагнация и несигурност за либийските граждани¹³. Видната причина за посоченото изключение е решимостта на либийските власти да не позволят драстично влошаване на здравното обслужване на населението, което би допринесло за нарастване на общественото напрежение и би провокирало стабилността на режима.

Нито променената форма на разплащане за стопанските дейности, нито запазените екипни договори за работа на българските специалисти обаче могат да противостоят успешно на увеличаващите се предизвикателства от световните пазари на петрол и да гарантират българските ин-

¹¹ ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1984 г., л. 20, 32.

¹² ЦДА, ф. 702, оп. 2с, а.е. 19, л. 13.

¹³ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 837, л. 107, 133–134.

тереси. През февруари 1986 г. цената на суровия петрол достига едно от най-ниските си нива за десетилетието, като спада четири пъти в сравнение с цената от 1980 г. Това е пореден удар за либийския бюджет, който разчита на 98% за приходната част на продажбите на суров петрол. За да намали загубите, либийският режим спира вложенията в нови обекти на промишлеността, селското стопанство и електрификацията и замразява изграждането на други. Либийската централна банка въвежда строг контрол върху всички плащания, включително към чуждестранни организации, и системно задържа разплащанията с тях – както за стоков внос, така и за извършени услуги¹⁴.

Директен негативен ефект за доходите на българите, наети в Либия, има обезценяването на либийския динар през 1986 г. с 10%. През годината продължително фиксираният курс на либийския динар спрямо щатския долар е изоставен. Същевременно няма предоговаряне на заплатите на българските специалисти, което да отчете инфлацията, а и сключването на нови договори за строителство и проектиране се подчинява на либийския курс за икономии и искания за ниски в ценово отношение оферти. Така и реалните доходи на наетите в Либия българи намаляват. Посоченото влошаване на обстоятелствата обаче не влияе негативно върху желанията на българите да работят в Либия поради по-високите доходи на фона на усложняващата се социално-икономическа обстановка в България. Служителите в „Техноимпекс“ дори отчитат почти двойно увеличение на броя на наетите през организацията българи спрямо 1985 г. Организацията сключва договор за работа на български специалисти и в нефтохимическия комплекс Абу Камаш. И през най-тежката във финансово-икономическо отношение година за Либия българи продължават да обслужват населението в здравни центрове в различни градове на страната, поддържат експлоатацията на язовири и селскостопански комплекси, изграждат училища и жилищни сгради, участват в екипите, работещи в топлоелектрически централи, наети са в предприятия от леката и хранително-вкусовата промишленост и др.¹⁵ Персоналът на „Техноекспортстрой“ с висше и средно специално образование през 1986 г. е 200 души и е най-голям в сравнение с този в останалите арабски страни¹⁶. Нараства и броят на уредените на работа съпруги и съпрузи на наетите първоначално и пристигнали със семействата си българи¹⁷.

¹⁴ Пак там, л. 142.

¹⁵ Пак там, л. 155–168.

¹⁶ **Григорова, И.** Задграничното строителство на „Техноекспортстрой“ през 60-те – 80-те г. на XX в. – *История*, 28, 2020, № 6, с. 600.

¹⁷ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 837, л. 135.

Опитвайки се да изпълняват поставените планове и в контекста на продължаващото търсене на квалифицирана работна ръка, която да обслужва населението и изградените промишлени и други обекти на приемлива за либийската страна цена, българските организации, опериращи в Либия, влизат и в конкуренция помежду си в средата на деветото десетилетие. С изключение на „Медексим“, която е специализирана в посредничество за работа на медици, български специалисти са наемани от либийски ведомства не само с посредничеството на „Техноимпекс“, но и на другите български стопански структури, извършващи проектиране, строителство, дейности в областта на енергетиката и селското стопанство – „Техноекспортстрой“, „Енергоимпекс“, „Агрокомплект“ и „Лесокомплект“¹⁸.

Оставайки в рецесия, Либия ползва нов механизъм за съперничество между държавите от Източния блок, които вече са обвързани с либийското финансово-икономическо състояние посредством извършването на мащабни проектантски, строителни и други дейности и работа на висококвалифицирани кадри. До 1987 г. само България и СССР приемат изплащането на либийските задължения за дейността на инженеринговите организации да се извършва чрез доставки на суров петрол. През тази 1987 година, когато българските дипломатически и търговски представители вече се опасяват, че стагнацията ще продължи до 1990 г., либийските власти настояват и пред останалите социалистически държави да последват българския и съветския пример. Това наслагва допълнително безпокойство, че Триполи ще манипулира и забавя още повече разплащанията. Опасенията се увеличават от вече успешно прилаганата либийска тактика произволно да определя цената на петрола за износ към България със завишение спрямо цените на световните пазари¹⁹. Така нарастват притесненията, че за реално извършени дейности и услуги в Либия на вече договорени цени, които при това не се актуализират с инфлационен индекс, българската страна би получила по-малко приходи вследствие на произволните завишения на цената на разменната единица – либийския нефт.

През юли 1987 г. се оказва, че действията на либийската страна могат да надминат опасенията на българските дипломати. Въпреки че поддържа антиамериканската реторика и демонстрира политическа близост със Съветския блок, Триполи своеволно решава да съкрати доставките на петрол за България наполовина. София няма никакви механизми за въздействие, което довежда до безконтролно и с негативна перспектива за разрешаване натрупване на либийски дълг от работата на българските инженерингови

¹⁸ Пак там, л. 165–168.

¹⁹ ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1987 г., л. 8.

организации, от което зависи и изплащането на възнагражденията на наетите българи²⁰.

Поддържайки либийския интерес, но без да поема конкретни ангажменти с оглед изчакване развоя и на рязко променилата се ситуация, и на преговорите, включително на политическо ниво, за уреждане на либийските задължения, през юни 1987 г. София подписва с Триполи протокол за по-нататъшно развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество. В тази рамка българските преговарящи потвърждават възможности за организиране на работата в Либия на селскостопански специалисти и квалифицирани кадри с техническо образование. По отношение на медицинските кадри освен лекари и медицински сестри българската страна заявява интерес от размяна на посещения на професори и на медицински консултанти, обучение на кадри и сътрудничество в областта на фармацията²¹. Очакванията са за повишаване на равнището и разширяване на обхвата на българското медицинско присъствие в Либия, още повече че за работата на българските медици либийските ведомства извършват редовни плащания в пълен размер.

Въпреки относителната стабилизация на цените на либийския нефт на международните пазари и до края на 1989 г. те остават ниски спрямо нивата от 70-те години и либийската икономика показва нееднозначни признаци на възстановяване. Това предизвиква разширяване на кръга на чуждите компании, с които либийската държава и ведомства отлагат разплащанията. Рязко спада обемът на дейностите на стопански структури и специалисти от Съветския блок, защото те са най-тежко пострадали от рестриктивната политика на разплащане на либийската страна. В стремежа си да намали обема на изтичащата зад граница конвертируема валута режимът е принуден да съкрати и броя на наеманите чужденци²².

В контекста на променената политика на Триполи по отношение на икономическите връзки със социалистическите страни се влошават и условията за работа на българите. Последните са принудени да приемат либийския отказ за актуализиране на заплащането и да продължат да проявяват стоицизъм по отношение на битовите условия и на условията на труд, към което се прибавя и своеволният отказ на либийските институции да спазват клаузите по подписаните в средата на 80-те години Спогодба за облекчен визов режим и Договор за правна помощ по граждански, търговски и

²⁰ Пак там, л. 22–23.

²¹ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 834, л. 9, 11; ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1987 г., л. 23, 27, 32.

²² ЦДА, ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на НРБ в СНЛАД през 1988 г., л. 7, 9–11.

наказателни дела. Българите трябва да плащат тази висока цена в края на десетилетието и защото към либийския пазар на труда се отправя още по-евтина работна ръка от съседните Тунис, Алжир и Египет, а също от Китайската народна република, Корейската народно-демократична република и от Виетнам. В края на 80-те години негативната перспектива за работа в Либия обхваща и най-търсените български квалифицирани кадри – медицинските специалисти с висок и среден професионален ценз. Така през 1989 г. естествено намалява и броят на българите, работещи в Либия – приблизително 4300 заети по линия на българските инженерингови организации и около 2000 специалисти, наети в либийски здравни заведения, стопански структури и на промишлени и селскостопански обекти²³.

Водещи фактори за числеността и професионалния типаж на работещите в Либия българи през 80-те години на XX в. са икономическото състояние на двете държави, както и нуждите на приемащата страна и възможностите на изпращащата да осигури търсените кадри. Съществено влияние оказва също равнището на политическите връзки. Проучването дава основание да се направи изводът, че ако до средата на 80-те години възникналите още в началото на десетилетието проблеми със заплащането на труда на българите се уреждат по политически път в контекста на взаимния политически интерес от поддържане на това сътрудничество, то в края на десетилетието окончателно се натрупва трудно събираем либийски дълг, включващ и това перо, при явните симптоми на разпадане на Социалистическия блок и дезинтересирание на либийския режим от поддържане на активни политически отношения и обвързаности.

Основа за възникване на проблема с разплащанията с българските инженерингови организации и посреднически фирми за предоставяне на специалисти са нарастващите икономически и външнополитически трудности за либийския режим, който при низходящата тенденция на цените на суровия петрол на световните пазари и разпиляването на ресурси остава без достатъчно средства, за да реализира разплащания под каквато и да е форма, дори за по-ниските цени на българските обекти и по-ниските възнаграждения за българските специалисти, работещи в отделни либийски ведомства.

Въпреки задълбочаващата се негативна политическа и икономическа тенденция и до средата на 80-те години броят на българите, работещи в Либия, нараства. Този процес се свързва с все още високите и относително гарантирани доходи от работата в Либия при влошаващата се социално-икономическа обстановка в България. Трайните проблеми с разплащанията за труда на българите са основна причина за спада на броя на желаещите

²³ Пак там, л. 45–46; ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 837, л. 198, 233–234.

да работят в Либия в края на десетилетието. След като понасят стоически ниски нива на заплащане спрямо другите чужденци, работещи в тази северноафриканска държава, неактуализиране на заплащането и некоректно отношение на либийските институции по изпълнение на договорните условията на пребиваване, българите не могат да направят допълнителни компромиси.

През целия период българите работят във всички краища на Либия, често в най-отдалечените и изостанали населени места. Те са една от големите чужди общности в Либия. Успяват да постигнат пласмент за труда си в професионални ниши, в които са утвърдени западни и специалисти от централноевропейските социалистически страни – не само в селското стопанство, строителството и леката промишленост, но и в сфери като здравеопазване, нефтодобив, нефтопреработка, енергопроизводство. Приблизително на всеки сто от работещите в Либия чужденци двама са българи. Най-търсени за целия период остават българските медицински кадри – лекари, медицински сестри, лаборанти и фармацевти.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 16, оп. 81: Отчет за работата на посолството на Народна република България (НРБ) в Социалистическа народна либийска арабска джамахирия (СНЛАД); Отчет за 1979 г., л. 7–21; Отчет за 1980 г.; Отчет за 1983 г.; Отчет за 1984 г.; ф. 16, оп. 81: Отчет за 1987 г.; ф. 16, оп. 81: Отчет за 1988 г.; ф. 259, оп. 45, а.е. 834; ф. 259, оп. 45, а.е. 837; ф. 702, оп. 2с, а.е. 19.

Изследвания

Григорова, И. Задграничното строителство на „Техноекспортстрой“ през 60-те – 80-те г. на XX в. – *История*, 28, 2020, № 6.

Марчева, И. Политиката за стопанска модернизация на България по време на Студената война. София, Летера, 2016.

Марчева, И. Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – *Исторически преглед*, 2004, № 3–4.

REFERENCES

Archives

Centralen dържавен arhiv (CDA), f. 1b, op. 81: Otčet za rabotata na posolstvoto na Narodna republika Bălgarija (NRB) v Socialističeska narodna libijska džamahiriya (SNLAD); Otčet za 1979 g., l. 7–21; Otčet za 1980 g.; Otčet za 1983 g.; Otčet za 1984 g.; f. 1b, op. 81: Otčet za 1987 g.; f. 1b, op. 81: Otčet za 1988 g.; f. 259, op. 45, a.e. 834; f. 259, op. 45, a.e. 837; f. 702, op. 2s, a.e. 19.

Published studies

Grigorova, I. Zadgraničното stroitelstvo na „Tehnoeksportstroj“ prez 60-te – 80-te g. na XX v. – *Istorija*, 28, 2020, № 6.

Marčeva, I. Politikata za stopanska modernizacija na Bălgarija po vreme na Studenata vojna. Sofija, Letera, 2016.

Marčeva, I. Načaloto na kraja na socializma v Bălgarija prez părvata polovina na 80-te godini. – *Istoričeski pregled*, 2004, № 3–4.

Crude Oil Prices – 70 Year Historical Chart <<https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart>> (30.10.2020).

Vandewalle, D. A History of Modern Libya. Second Edition. Cambridge University Press, 2012.

ВЪТРЕШНАТА МИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРИ КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РЕЖИМ И ПРЕХОДА КЪМ ДЕМОКРАЦИЯ И ПАЗАРНА ИКОНОМИКА

*Николай Цеков**

INTERNAL MIGRATION IN BULGARIA DURING THE COMMUNIST REGIME AND THE TRANSITION TO DEMOCRACY AND MARKET ECONOMY

Nikolay Tsekov

Summary. During the 45-year rule of the communist pro-Soviet regime established in Bulgaria after the Second World War, the directions and scope of internal migration flows were primarily a function of the Bulgarian Communist Party's policy of collectivization and nationalization which caused mass out-migration from villages to cities, especially in the 1950s and 1960s, and marked the beginning of the rural depopulation. The collapse of the totalitarian state after 1989 led to the abolition of the regime's strict administrative restrictions on population's free movement and settlement in large cities. The last communist census of 1985 showed some major changes within the structure of internal migration, i. e. the reversal of the direction of the main internal migration flow, namely from rural-urban to urban-rural one. The latter was registered by the 1992 census. The presented study traces the quantitative changes in the scope and directions of internal migration before and after Bulgaria's accession to the European Union in 2007 as well as its main trends. The EU accession on its side complicated the process of registration of internal migrants due to the fact that Bulgarian citizens' free movement to the Member States was no longer reported as external migration, but as intra-EU one.

Keywords: internal migration, communism, transition, market economy

Ключови думи: вътрешна миграция, комунизъм, преход, пазарна икономика

През 45-те години на управление на Българската комунистическа партия (1944–1989) посоките и обхватът на вътрешномиграционните потоци са в тясна взаимовръзка с провежданата от нея политика на колек-

* Николай Цеков – гл. ас. д-р – Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, имейл: nicktsekov@gmail.com [Nikolay Tsekov – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: nicktsekov@gmail.com].

тивизация и индустриализация¹. Например „одържавяването“ на земята по модела на сталинската колективизация в СССР поражда масови изселвания от селата в градовете, особено през 50-те и 60-те години на XX в., което поставя началото на депопулацията на селските райони². Смяната на тоталитарната система през есента на 1989 г. води до премахване на административните ограничения върху преселванията в големите градове. Структурата на вътрешномиграционните потоци от времето на последното проведено при комунистическия режим преброяване на населението от 1985 г. показва сериозни промени – наблюдава се обръщане на потока село–град в град–село – тенденция, която впоследствие е потвърдена от преброяването през 1992 г. В представеното изследване са проследени тенденциите в направленията на вътрешната миграция до и след присъединяването на страната към Европейския съюз през 2007 г., както и количествените промени в обхвата им. Получаването на евротленство обаче води до усложняване на процеса на регистрация на мигрантите поради факта, че свободното движение на български граждани към страните членки вече не се отчита като външна миграция, а като вътрешнообщностни заселвания и изселвания.

* * *

Още от средата на XX в. вътрешните миграции между отделните райони на България и особено между отделните типове селища (села и градове) се превръщат в един от основните фактори в демографското и социално-икономическото развитие на страната, както и за преразпределението на населението по нейната територия. Силен тласък за породените през 50-те и продължаващи до средата на 70-те години много интензивни вътрешни миграции основно в направлението село–град дава проведената от комунистическия режим по съветски образец индустриализация. В средата на миналия век жителите на селата съставляват около 75% от цялото населе-

¹ За протичането на колективизацията и индустриализацията в България вж. подробно: **Василева, Б.** Миграционни процеси в България след Втората световна война. София, 1991; **Груев, М.** Колективизация и социална промяна в българското село (40-те – 60-те години на XX в.). – В: *История на Народна република България. Режимът и обществото*. София, 2009, с. 338–367; **Марчева, Ил.** Политиката за стопанска модернизация на България по време на Студената война. София, 2016; **Мигев, Вл.** Колективизация на българското село, 1948–1958 г. София, 1996; и др.

² За демографските процеси по време на комунистическия режим вж. **Груев, М.** Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: *История на Народна република България. Режимът и обществото*. София, 2009, с. 368–391.

ние при съществуваща още от междувоенния период аграрна пренаселеност върху обработваемата земя.

Приоритет в развитието на Народна република България (НРБ) след 1956 г. е индустрията. Акцентът е поставен върху изграждането на тежка промишленост, където се създават много нови работни места. Отблъскващ от селата фактор е непривлекателният труд в земеделието, който по естеството си е доста по-дълъг от нормирания в рамките на осем часа в градовете. Търсещите по-сносен начин на живот по-млади и по-образовани жители на селата се насочват към работа в градовете – в индустрията, строителството, транспорта.

Ускорената индустриализация и свързаната с нея разрастваща се урбанизация десетилетия наред предизвикват гигантски за мащабите на България изселнически потоци от селата към градовете. През периода 1958–1975 г. в това направление са обхванати между 80 000 и 100 000 души годишно³. Между 1946 и 1975 г. се отчита, че 45,6% от регистрираното нарастване на градското население, което в абсолютно изражение се равнява на близо два милиона души, се дължи на ежегодните преселвания в градовете на средно по 75 000 селски жители за периода⁴.

Миграцията от селата към градовете се оказва най-важният фактор и за формирането на демографския компонент на урбанизацията в България, както и за повсеместното разгръщане на обезлюдяването на селата. Статистиката на НРБ отчита две рекордно високи вълни на изселвания от селата към градовете⁵: едната е регистрирана между 1958 и 1962 г., а другата достига своя пик през 1965–1966 г.; като цяло те обхващат между 30 и 50% от общия изселнически поток през 60-те години на XX в.⁶

Търсенето на „градски“ професии и начини за устройване в градовете всъщност е прелюдия към напускането на селата. Заради нарастващата жилищна криза в по-големите градове режимът засилва ограниченията при издаването на разрешения първоначално за временно, а след това за постоянно жителство, особено в предпочитаните от преселниците най-големи градове. Разпределението на центровете на растеж върху територията на страната е неравномерно и води до свръхконцентрация на нови работни места в няколко по-големи промишлени средоточия. През 70-те години се правят опити за създаване на, макар и губещи, промишлени цехове в някои от по-големите села, които да задържат младите хора по родните им места⁷.

³ Мичев, Н. Населението на България. София, 1978, с. 79–86.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там, с. 70–86.

⁶ Пак там.

⁷ Цеков, Н. Селската депопулация в България и Европа след 1945 г. София, 2018, с. 61–93.

Масштабите на изселванията от селските райони дават повод на управляващите през 60-те и 70-те години на миналия век да обявят голям брой малки по големина селски селища с население до 500 жители за „селища със затихващи функции“⁸. В тях преимуществено се закриват училищата и други обекти на социално-битовата инфраструктура. Целта е да се ускори преселването на жителите им в големите централни села – средища на локалните селищни мрежи в аграрните райони по примера на провежданата в СССР политика към „оптимизиране“ на селската селищна мрежа⁹, а също да бъдат намалени разходите за поддържане на селската селищна мрежа и нейната комунална и социално-битова инфраструктура. Политиката за оптимизиране на броя на селата и селската селищна мрежа съобразно „челния“ съветски опит е възприета и следвана в НРБ и има като резултат изработването на регионални планове за „рационализация“ на броя на селските селища в отделни райони на страната¹⁰.

Измененията в структурата на вътрешномиграционните потоци от 1976 г. нататък и началото на промените след 1989 г. следват етапите на социално-икономическото и демографското развитие на България (фиг. 1). Сравненията между величините на относителните дялове на мигрантите по четирите направления на вътрешните миграции от средата на 70-те години водят до извода за постепенното, но неотклонно намаляване на участието на селските жители в изселванията и заселванията в НРБ. Тенденцията към постепенно спадане на дела на селските жители във вътрешномиграционните потоци не оказва съществено влияние върху хода на селската депопулация, тъй като ролята на изселванията като фактор за обезлюдяването на селските райони в края на 70-те и особено през 80-те години и насетне вече е поета от ускореното демографско остаряване, отрицателния естествен прираст и биологичната депопулация¹¹.

До средата на 70-те години изселническият поток село–град е структуроопределящото направление във вътрешните миграции в НРБ. Постепенното му затихване през 80-те години е свързано с няколко фактора от демографско и стопанско естество. От една страна, продължителните и масови изселвания на хора предимно в средна и млада до детска възраст от селата в търсене на работа и по-добър живот в градовете подриват демографския

⁸ Мичев, Н. Икономогеографски проблеми в развитието на пръснатите селища в Централен Балкан. – *Бюлетин на Географски институт*, 11, 1965.

⁹ Ковалев, С., В. Рязанов. Пути эволюции сельского расселения. – *Советская география*, 1968, № 9, с. 660.

¹⁰ Tsekov, N. Regional Policy for Rural Settlements in Bulgaria. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie*, 83, 1992, No. 5, pp. 402–408.

¹¹ Цеков, Н. Цит. съч., с. 61–93.

Фиг. 1. Структура на преселилите се лица по направленията на вътрешната миграция и на миграцията за периода 1976–2011 г. (%)

Източник: НСИ, Инфостат (Вътрешна миграция) – https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=32 (20.10.2020).

потенциал за нормално естествено възпроизводство на селското население и стопят миграционния му потенциал. От друга страна, се изтощава и потенциалът на градовете и промишлените средоточия да поглъща многочислен миграционен поток от селските райони независимо от екстензивния характер на плановата икономика, чието развитие изисква вложенията на непропорционално високи и крайно неефективни разходи на жив труд за единица продукция в сравнение с пазарното стопанство¹².

Преселванията от селата допринасят за бързото нарастване на проблемите в големите градове, свързани най-вече с дефицита на жилища. По тази причина властите въвеждат по-строги ограничения върху възможностите на селските жители да се заселват в градовете. Особено строги са те за столицата и най-големите градове, където е почти невъзможно да се придобие постоянно местожителство. (Софийското жителство например е обвързано с предлагането на заетост в непривлекателни отрасли като металургия, градски транспорт и др.¹³) Това довежда до известно изкуствено снижаване на интензитета на вътрешната миграция. Изключения в наложените огра-

¹² Цеков, Н. Цит. съч., с. 235–250; М. Груев обръща внимание, че в процеса на обезлюдяване на селата се наблюдава ясна асиметрия и най-засегната част е Северозападна България (Груев, М. Демографски тенденции и процеси в България..., с. 383–384).

¹³ Везенков, Ал. Софийското жителство (1942–1990), 5.12.2009 <<https://alex-andervezenkov.blog.bg/technology/2009/12/05/sofiiskoto-jitelstvo-1942-1990.449243>> (10.11.2020).

ничения за заселване в градовете се прави единствено при наличието на остър дефицит на работници в структуроопределящи предприятия, в които има незаети работни места заради тежкия, непривлекателен или опасен за здравето труд¹⁴.

След отминаването на периода на най-високите изселнически вълни от селата към градовете структурата на вътрешномиграционните потоци в НРБ постепенно се променя под влияние и на влошената демографска ситуация в селата и на неравномерното разпределение по територията на страната на центровете на растеж. Не без значение е фактът, че на практика централната власт не допуска свободното движение на работната сила не само зад граница, но и вътре в страната.

През периода 1976–1985 г. потенциалът за изселвания от селата вече е силно намален и във вътрешната миграция основен става потокът малък град – голям град. През посоченото десетилетие той обхваща близо 272 000 души, или 38,2% от всички мигрирали лица. Направлението село–град отстъпва на второ място и обхваща 244 000 души, или 34,3%. Преселванията между селата през същия период образуват третия по големина вътрешномиграционен поток – 101 000 души, или 14,1% от всички мигрирали лица. Почти толкова са и преселниците от градовете в селата – 95 000 души, или 13,3%. През 1976–1985 г. градското население се увеличава със 149 000 души за сметка на изселванията от селата. Една трета от този прираст се дължи на кампанийното въздигане на села в градове без отчитане на критериите за градообразуване и градоустройство, а също и заради присъединяването на редица села към близките градове в качеството им на нови градски квартали¹⁵.

През периода между преброяванията от 1985 и 1992 г. е отчетено намаляване в интензивността на вътрешната миграция. Утвърждава се водещата роля на преселванията от по-малките към по-големите градове. Те вече обхващат 42,4% от броя на всички въвлечени във вътрешната миграция лица. Новото през този маркиран от разпадането на тоталитарния режим и началото на прехода към демокрация период е почти двойното увеличение на дела на мигрантите по направлението град–село – от 13,3 на 23,4%. В сравнение с предходния период намалението на относителния дял на потока село–град е с 12,2 процентни пункта. С 2 процентни пункта се съкращава делът на направлението село–село. За първи път в новата демографска история на България броят на преселилите се от селата в градовете е по-малък от броя на заселилите се от градовете в селата. Ускореното застаряване

¹⁴ **Цеков, Н.** Цит. съч., с. 235–250.

¹⁵ Пак там.

на българската нация и жилищната криза в градовете кара много пенсионери да се завърнат в родните си села, за да оставят градските си апартаменти на порасналите, но нямащи възможност да придобият собствено жилище деца. Положителното миграционно салдо обаче е минимално и възлиза на 4740 души в полза на селата. Кулминацията в края на 80-те години на започналния в средата на 80-те години „възродителен“ процес в НРБ се оказва фатална за оцеляването на много села в компактно населените с етнически турци райони. Крайният резултат е огромният изселнически поток през 1989 г. („Голямата екскурзия“) към Турция. Той води до шоково обезлюдяване на предимно селските райони в Лудогорието и Източните Родопи, тъй като две трети от турската малцинствена общност в България тогава (а и понастоящем) живее в селата. Миграционните загуби на общини като Джебел в Кърджалийска област и Каолиново в Шуменска област се равняват на половината от селското им население¹⁶.

През периода между преброяванията от 1992 и 2001 г. тенденцията към изменение в структурата на отделните вътрешномиграционни потоци се изразява в увеличение на относителния дял на мигрантите по направленията град–град и град–село за сметка на намалението на относителните дялове на потоците село–град и село–село. Положителното миграционно салдо за селата допринася селските райони да увеличат с 36 545 души населението си за сметка на градовете. През периода между преброяванията от 2001 и 2011 г. 218 000 души, или 57,4% от вътрешните мигранти, са участници в преселванията по направлението град–град. Общият брой на мигриралите от градовете към селата е 70 000 души (18,4%). Следват мигрантите по направлението село–град – 65 000 души (17,2%). Най-малък е потокът село–село – 27 000 души (7,0%). В сравнение с предходния период дялът на градските жители, които сменят постоянното си местожителство и се преселват в селата, намалява със 7,7 процентни пункта. По данни на текущата статистика през 2014 г. потокът град–град обхваща 43,5% от вътрешната миграция, потокът град–село нараства до 26,3%, а относителните дялове на потоците село–град и село–село спадат съответно до 21,0 и 9,2%. През 2016 г. в структурата на вътрешномиграционните потоци се наблюдава много слаба промяна в сравнение с 2014 г. Най-интензивни са преселванията по направлението град–град (44,4%), следвано от направленията село–град (24,7%) и град–село (21,5%). Значително по-малък и по брой, и като относителен дял е миграционният поток по направлението село–село – 9,4% от мигриралите лица.

¹⁶ **Цеков, Н.** Миграционният поток село–град като фактор за депопулацията на българското село. – *Население*, 2015, № 2, с. 139–152.

Част от причините за нарастването на интереса към заселване в селата през последните години са свързани с факта, че извънградските зони осигуряват природосъобразни условия за живот и предоставят възможности за изграждането на съвременни еднофамилни жилища. Подобрените пътни комуникации и рязкото увеличение на автомобилния парк позволяват да се съчетава по-здравословният начин на живот в извънградските зони със запазването на местоработата в градовете. Косвен индикатор за наличието на подобрения в перспективите за заселване в намиращите се в непосредствена близост до градовете села е регистрираното през последните години ново нарастване на интензитета на ежедневната трудова миграция. Като най-предпочитана зона за заселване на жителите на градовете се определя отграничената от 60-минутния изохрон на всекидневните трудови пътувания част от хинтерланда на столицата и останалите големи градове.

Бързото намаляване на броя на населението в селата през последните десетилетия и негово силно застаряване са основната причина за трайното редуциране на миграционния поток от селата към градовете. В същото време се утвърждава тенденцията към нарастване на броя на мигриращите лица между градовете и зад граница. Ролята на изселванията към градовете върху формирането и увеличението на абсолютната стойност на отрицателния общ прираст на селското население е факт още през периода между преброяванията от 1946 и 1956 г. Тази роля рязко се засилва през периода между преброяванията от 1965 и 1975 г. Лекото преобладаване на броя на заселванията в селата над изселванията е феномен, който се наблюдава единствено през периода между преброяванията от 1985 и 2001 г. За него допринася икономическата криза, съпровождаща прехода към пазарна икономика със затваряне, фалиране и трансформиране на редица предприятия, което води до деиндустриализация. Данните за десетилетието между последните две преброявания през 2001 и 2011 г. сочат, че отрицателното миграционно салдо формира приблизително половината от общите демографски загуби на селското население, а останалата част се дължи на отрицателния естествен прираст.

Подобна е и тенденцията през 2019 г., когато в преселванията между населените места в страната участват 128 179 лица¹⁷. Най-голямо териториално движение има по направлението град–град (38,0%), следват направлението град–село (27,4%) и село–град (24,1%). Значително по-малък по брой и относителен дял е миграционният поток по направлението село–село – 10,5% от мигриралите лица (фиг. 2).

¹⁷ Население и основни демографски процеси през 2019 г. <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2019_XE8MEZL.pdf> (05.09.2020).

Фиг. 2. Структура на основните направления във вътрешната миграция през 2019 г.

Източник: НСИ, Инфостат (Вътрешна миграция) <https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=32> (20.10.2020).

Най-голям брой от преселващите се в страната са избрали за ново местоживеене област София (столица) – 19 969 души. Областите с най-големи относителни дялове в миграционния поток към област София (столица) са София – 11,1%, Благоевград – 7,2%, и Пловдив – 5,5%.

Най-малък е броят на преселилите се в столицата от областите Силистра и Разград – по 0,8%.

* * *

Погледът върху вътрешната миграция в България от средата на 40-те години до днес показва редица устойчиви тенденции. Най-характерната сред тях е свързана с постоянните, макар и неравномерни по големина и хронология, изселнически вълни на селски жители към градовете само с едно изключение от края на 80-те и началото на 90-те години, което по-скоро потвърждава правилото. Същевременно от средата на 70-те години до днес поради изчерпване на миграционния потенциал на селата доминира вече потокът град–град. Значителен е делът и на потока град–селo. Съвсем слаб е делът на миграциите село–селo. Тези вътрешномиграционни тенденции са свързани както с измененията в икономическите модели и нагласи, водещи до промяна на местожителството, така и с ключови за съвременното демографско развитие на България процеси като застаряването на населението и обезлюдяването на национално и особено на регионално равнище.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи и интернет източници

Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина XVII – средата на XIX в. София, Парадигма, 2016.

Национален статистически институт (НСИ), Инфостат (Вътрешна миграция) <https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=32> (20.10.2020).

Изследвания

Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.

Груев, М. Колективизация и социална промяна в българското село (40-те – 60-те години на XX в.). – В: *История на Народна република България. Режимът и обществото*. София, Сиела, 2009.

Ковалев, С., В. Рязанов. Пути еволюции селското расселения. – *Советская география*, (Москва, Изд. Академии наук СССР), 1968, № 9.

Марчева, Ил. Политиката за стопанска модернизация на България по време на Студената война. София, Летера, 2016.

Мигев, Вл. Колективизация на българското село, 1948–1958 г. София, Издателство на УНСС „Стопанство“, 1996.

Мичев, Н. Икономогеографски проблеми в развитието на пръснатите селища в Централен Балкан. – *Бюлетин на Географски институт*, 11, (София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“), 1965.

Население и основни демографски процеси през 2019 г. София, Издание на Националния статистически институт, 2020.

Цеков, Н. Миграционният поток село–град като фактор за депопулацията на българското село. – *Население*, 2015, № 2, с. 139–140.

Цеков, Н. Селската депопулация в България и Европа след 1945 г. София, Велес-Консулт, 2018.

REFERENCES

Published documents and online sources

Danova, N. Bălgarija i bălgarite v grăckata knižnina XVII – sredata na XIX v. Sofija, Paradigma, 2016.

Nacinalen statističeski institut (NSI), Infostat (Vătrešna migracija) <https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=32> (20.10.2020).

Published studies

Cekov, N. Migracionnijat potok selo–grad kato faktor za depopulacijata na bălgarskoto selo. – *Naselenie*, 2015, № 2.

Cekov, N. Selskata depopulacija v Bălgarija i Evropa sled 1945 g. Sofija, Veles-Konsult, 2018.

Gruev, M. Kolektivizacija i socialna promjana v bālgarskoto selo (40-te – 60-te godini na XX v.). – V: *Istorija na Narodna republika Bālgarija. Režimāt i obštestvoto*. Sofija, Siela, 2009.

Kovalev, S., V. Rjazanov. Puti èvoljucii sel'skogo rasselenija. – *Sovetskaja geografija*, (Moskva, Izd. Akademii nauk SSSR), 1968, № 9.

Marčeva, Il. Politikata za stopanska modernizacija na Bālgarija po vreme na Studenata vojna. Sofija, Letera, 2016.

Migev, Vl. Kolektivizacija na bālgarskoto selo, 1948–1958 g. Sofija, Izdatelstvo na UNSS „Stopanstvo“, 1996.

Mičev, N. Ikonomogeografski problemi v razvitieto na prāšnatite selišta v Centralen Balkan. – *Bjuletin na Geografski institut*, 11, (Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“), 1965.

Naselenie i osnovni demografski procesi prez 2019 g. Sofija, Izdanie na Nacionalnija statističeski institut, 2020.

Vasileva, B. Migracionni procesi v Bālgarija sled Vtorata svetovna vojna. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.

Tsekov, N. Regional Policy for Rural Settlements in Bulgaria. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie*, 83, (Pergamon Publishing House), 1992, No. 5.

**„ПОМАГАМЕ... КОЙ С КАКВОТО МОЖЕ“.
ЕТНОПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО
И ЕТНОСПОМОЩЕСТВОВАТЕЛСТВО
СРЕД АРМЕНСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ***

*Таня Матанова, Владимир Пенчев***

**‘WE HELP EACH OTHER... TO THE BEST OF OUR
ABILITIES’. ETHNOENTREPRENEURSHIP
AND ETHNIC SPONSORSHIP AMONG
THE ARMENIAN COMMUNITY IN BULGARIA**

Tanya Matanova, Vladimir Penchev

Summary. The text presents, on the one hand, Armenian organizations that function in Bulgaria, more precisely in Varna and Plovdiv, as well as entrepreneurial Armenian structures of different business categories. The focus is on the entrepreneurial activities and the ways they preserve the Armenian cultural heritage in Bulgaria but also on the ways they support and consolidate the Armenians in both regional cities through their different forms of sponsorship.

Keywords: Armenians in Bulgaria, ethnoentrepreneurship, ethnic sponsorship

Ключови думи: арменци в България, етнопредприемачество, етноспомоществователство

В поредица от наши текстове, публикувани в България и чужбина¹, се опитахме да формулираме, обособим, структурираме и анализираме едно

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Таня Матанова – гл. ас. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: tanya.matanova@iefem.bas.bg [Tanya Matanova – Chief Assit. Prof., PhD – Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: tanya.matanova@iefem.bas.bg], Владимир Пенчев – проф. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: vladimir.penchev@iefem.bas.bg [Vladimir Penchev – Prof., PhD – Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: vladimir.penchev@iefem.bas.bg].

¹ Вж.: Пенчев, Вл., Т. Матанова. Етнопредприемачеството сред българските общности в чужбина и културното ни наследство. – В: *Българите в чужбина – толкова*

специфично обществено явление, каквото е етническото предприемачество (или етнобизнесът), развивано от етнически общности в другоетнична среда, по примера на различни подобни общности – както български в чужбина, така и чужди у нас. Пак в този контекст се насочихме и към разглеждането и анализа на етническото спомоществователство отново в посочените обществени условия и ситуации, т.е. сред етнически общности в другоетнична среда². В настоящия текст ще обединим тези две характерни проблематики, тъй като теренните ни изследвания сред „българските арменци“ ни показаха достатъчно видимо и отчетливо как те се преплитат в битието на общността. Нашето проучване, проведено в условията на епидемиологична обстановка в България през юни–юли 2020 г. и обхванало две открояващи се дестинации на арменското присъствие у нас – Варна и Пловдив, ни даде и достатъчно изследователски основания, и достатъчно поводи за размисъл, за да задълбочим и разширим анализаторските си усилия в посока към разкриването на същността и параметрите на етнопредприемачеството в другоетнична среда и неговите прояви на етноспомоществователство.

Арменци в България

Няма как обаче да се разгърнем в тази проблематика, без да обърнем по-специално внимание на характеристиките на арменската общност у нас. За арменците в България е писано и изговорено наистина много, за да се опитае в този сравнително кратък текст да представим дори и библиогра-

близо, толкова далече. Ч. 2. София, с. 43–74 (електронен вариант: Електронно списание „Онгъл“, 15, 2017 <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15/06Penchev-Matanova.pdf>> (15.08.2020); **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Етноспомоществователството като консолидиращ фактор сред българските общности в чужбина. – В: *Дриновски сборник*. Т. 12. София, 2019, с. 126–139; **Матанова, Т.** Български магазини и обществени заведения в Германия и функциите им като мигрантски институции. – В: *Храната – сакрална и профанна*. Т. 4. Велико Търново, Фабер, 2018, с. 475–489; **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Етнопредприемачество и медии (Представянето на руски реалии в руски общностни медии у нас). – *БФ*, 2019а, № 4, с. 459–477; **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Етнопредприемачество сред руската общност в България. – *БЕ*, 2020, № 2, с. 155–175; **Penchev, V., T. Matanova.** Ethnic Entrepreneurship among Bulgarian Communities Abroad and Our Cultural Heritage. – In: **Vukov, N., L. Gergova, T. Matanova, Y. Gergova** (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. Sofia, 2017, pp. 295–323; **Penchev, V., T. Matanova.** Ukrainian Ethnic Entrepreneurship in Bulgaria. – *Народна творчеств та етнология*, 4, 2020, № 386, pp. 151–163; **Матанова, Т.** Bulgarian Restaurants and Shops in Germany and the USA and Their Functions as Migrant Institutions. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, 2, 2015, No. 3–4, pp. 230–247.

² Вж. **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2019, с. 126–139.

фията на изследванията³. Няма да се спираме нито на арменската история, нито на историята на българо-арменските отношения и взаимодействия⁴. Предмет на нашия интерес е съвременното състояние на арменската общност у нас и по-конкретно нейното обществено и културно битие⁵, изследвани през призмата на етнопредприемачеството и проявите на етноспомоществователство за общностни и културни акции и инициативи от страна на днешните арменски предприемачи.

Смятаме за широко известен факта, че арменската общност в България включва както представители на традиционната арменска диаспора, т.е. потомци на заселилите се у нас преди и след арменския геноцид, така и представители на съвременни миграционни движения от края на миналия и началото на настоящия век от Република Армения към нашите земи в резултат най-вече на икономически затруднения в родината им. Тази особеност на структурата на арменската общност у нас е важна и тя трябва да се има предвид в изследователския процес.

Като цяло е трудно да се определи числеността на тази общност по редица причини. Официалните данни на Националния статистически институт показват известно намаляване на броя на арменците в България – от над 10 000 при преброяването през 2001 г. до малко над 6000 при преброяването през 2011 г.⁶, което е някак странно, още повече че по неофициални (арменски) данни⁷ те наброяват 50 000⁸, като в периода 1988–2000 г. от Армения в България са емигрирали приблизително 35 000 арменци. Подобна

³ Не можем все пак да не обърнем внимание на етнологията прочит на проблематиката у **Мицева, Е.** Арменците в България – култура и идентичност. София, 2001.

⁴ Вж. във връзка с това напр.: **Овнанян, С. В.** Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX в. София, 1972; **Саркисян, С.** (съст.). Исторически, културни и литературни контакти между българи и арменци. София, 1998; **Хайрабедян, Г.** (съст.). Българи и арменци заедно през вековете. София, 2001; **Хиканосян, Г.** Арменски културни огнища в България (1878–1944). Автореферат. София, 2018, и др., както и **Банкова, П.** Арменците в България, 2019 <<https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/armencite-v-balgaria.html>> (15.08.2020).

⁵ Вж. във връзка с това и **Тавитян, З. Т.** Арменците в България. Идентичност и историческа памет. Автореферат. Пловдив, 2017.

⁶ Вж. НСИ, Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група <<http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm>>, респ. НСИ, Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България 2011, Население по етническа група и майчин език <<https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx>> (15.08.2020).

⁷ **Овян, В.** Армянская община Болгарии, 2011 <http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6104> (15.08.2020).

⁸ Според други данни – около 30 000 (**Банкова, П.** Цит. съч.).

огромна разлика се обяснява с факта, че българската статистика регистрира само българските граждани, докато останалите се разглеждат като временни жители или гости. Арменската статистика от своя страна регистрира и арменците, живеещи в България, но без да са нейни граждани⁹.

Смята се, че основната част от българските арменци живеят в София, Пловдив, Бургас и Варна, като по-малък е техният брой в Шумен, Русе, Хасково, Стара Загора, Пазарджик, Сливен, Ямбол, Силистра, Плевен и други градове. Незначителен респективно е броят им в малките градове и в селата¹⁰. Любопитна във връзка с това е таблицата на разпределението им в страната, която предлага Ваграм Овян¹¹ (табл. 1).

Таблица 1. Численост и географско разпределение на арменците в България

Населено място	По официални данни	По арменски източници
Пловдив	3140	Ок. 9000
Варна	2240	Ок. 5000
София	1672	Ок. 7000
Бургас	904	Ок. 2000
Русе	886	Ок. 2000
Други селища (Шумен, Хасково, Сливен, Пазарджик и пр.)	Ок. 2000	Ок. 25 000
Общо	10 842	Ок. 50 000

Източник: **Овян, В.** Армянская община Болгарии, 2011 <http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6104> (15.08.2020).

Смята се, че новата миграция от Република Армения в постсъветския, респ. постсоциалистическия, период и увеличаването на числеността на общността придават определен жизнен импулс за възраждането и оживлението в общностния живот в последните десетилетия. Същевременно обявяването на независимостта на Република Армения през 1991 г. и установяването на дипломатически отношения между двете страни (1992) довеждат не само до задълбочаване на официалните междудържавни отношения, но и до развитие на общностните и личностните отношения. Културните

⁹ **Овян, В.** Цит. съч.

¹⁰ **Банкова, П.** Цит. съч.

¹¹ **Овян, В.** Цит. съч.

(преди всичко) инициативи на арменското посолство у нас допринасят не само за укрепването на българо-арменските културни връзки, но и стимулират общностния живот на българските арменци¹².

Арменски общностни организации

В резултат освен съществувалото и дотогава дружество „Ереван“¹³ възникват (или се възстановяват) и нови арменски структури – Общоарменски благотворителен съюз „Парекордзаган“¹⁴ (в превод „благотворителност“), Арменска физкултурно-скаутска организация „Хоменътмен“, Съюз за подпомагане на Армения „ХОМ“ и Общоарменски съюз за образование и култура „Хамаскаин“¹⁵. Възродена е и дейността на Арменската апостолическа, както и на Арменската евангелска църква¹⁶. Днес организационните структури на арменската общност в България може да се разделят на две групи – български филиали на арменските общонационални структури и собствени общностни структури. В първата група са филиалите на „Парекордзаган“ в София, Варна, Пловдив и Бургас (като Пловдивският има подфилиали и в Добрич, Русе, Силистра, Сливен и Ямбол), на „Хоменътмен“ – в София, Варна, Добрич, Пловдив, Русе и Шумен, на „ХОМ“ – в София, Варна и Пловдив, и т.н. Освен цитираните арменски общонационални структури действат и редица местни общностни, формиращи втората група, които развиват активна дейност в различни сфери, най-вече в обществената, църковната, образователната и информационната. На първо място, ще назовем Координационния съвет на арменските организации в София¹⁷,

¹² Вж. Посолство на Армения в България <<https://bulgaria.mfa.am/bg>>; Посолство на Република Армения <<https://www.facebook.com/pages/Посолство-на-Република-Армения/326747311465628>> (15.08.2020).

¹³ Вж. Съюз на арменските културно-просветни организации (САКПО) „Ереван“. – В: *Арменски организации в България и контакти с тях* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

¹⁴ Вж. Общоарменски благотворителен съюз „Парекордзаган“. – В: *Информационен портал за неправителствените организации в България* <<https://www.ngobg.info/bg/organizations/activity/101818-общоарменски-благотворителен-съюз-парекордзаган.html>> (15.08.2020).

¹⁵ Вж. ОСОК „Хамаскаин“ – Общоарменски съюз за образование и култура. – В: *Арменски организации в България и контакти с тях* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

¹⁶ Овян, В. Цит. съч.

¹⁷ Вж. Координационен съвет на арменските организации в София <<https://www.facebook.com/KoordSofia/>> (15.08.2020).

после – Епархийския съвет на Арменската апостолска църква¹⁸, респ. църковните настоятелства в отделните български градове (тук трябва да споменем и малочислената религиозна общност на арменците католици, които също имат свои църковни структури), на трето място – отделните училищни настоятелства, свързани преди всичко с „Ереван“, в Благоевград, Варна, Добрич, Пазарджик, Пловдив, Русе, Силистра, Стара Загора, Хасково, Шумен, Ямбол, но също така Арменския ученически съюз „Сурб Овагимян“ (София), Клуба за най-нова арменска история „Ай-Дат“ (София), Сдружението за арменска култура и изкуство (Пловдив), сдружението „Месроб Машоц“ (Пловдив)¹⁹, арменското читалище „Свети Саркис“ във Варна и др. и на последно място, информационните ресурси на арменската общност в България обхващат освен цитираните вече електронни медии и вестниците „Ереван“ (София), „Вахан“ (Пловдив), „Айер“ (Бургас) и др.²⁰

Арменски общностни структури във Варна и Пловдив

Както стана вече дума, теренните ни проучвания бяха насочени конкретно към арменските общности във Варна и Пловдив, затова и ще обърнем по-специално внимание на общностните структури в двата града. Най-напред обаче трябва да отбележим, че арменското присъствие във Варна, както би могло да се очаква с оглед полиетнизма на града, е наистина отдавнашно: „на запад между турската и гръцката махала е била арменската. Това всъщност е сърцевината на тогавашна Варна. Арменската колония във Варна е много стара. Варненските арменци се препитават с търговия и сарафство. Търговията им е дребна – те са кафеджии, тютюнджии, касапи, бръснари и др. В ежедневието при общуването си служат с турски език, на арменски говорят само в своите църкви и училища“²¹.

По наши наблюдения различните съвременни общностни структури във Варна работят в тясно взаимодействие, но център на общностния живот е храмът на Арменската апостолска църква в града „Сурп (свети)

¹⁸ Вж. Епархийски съвет на ААПЦ – България <<https://www.facebook.com/ESnaAAPCBg/>> (15.08.2020).

¹⁹ Вж. Арменски организации в България и контакти с тях <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

²⁰ Овян, В. Цит. съч.; Топакбашян, В. Арменците в България. – *Европа 2001*, 2, 2010, с. 17 <http://www.euro2001.net/index.shtml/issues/6_2001/index.shtml?page=statia&file=issues/2_2010/stat_9.html> (19.08.2020).

²¹ Карахасан-Чънар, И. Етническият облик на Пловдив и Варна в края на XIX век. – В: *Либерален преглед*, 10.06.2013 <<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/prospects/bulgaria/2082-i>> (19.08.2020).

Саркис“, респ. двигател на повечето акции и инициативи е църковното настоятелство на храма начело с председателя си Масис Багдатян²². Смята се, че арменска църква в града е имало още през XVII в. За това свидетелстват надгробните плочи, с които е постлан олтарът. Мястото, където е построена църквата, някога е било градско гробище. Предишният храм е бил дървен параклис, който изгаря при неуточнени обстоятелства. Само година по-късно на неговото място е построена нова, вече каменна църква. През 1910 г. е направен първият основен ремонт според свидетелството на ктиторския надпис на Саркис Хайрабедян, където се споменава, че строител е бил Абраам Калфа. През 2002 г. по инициатива на тогавашното църковно настоятелство, с помощта на бизнесмени, организации и частни лица храмът е основно обновен²³.

Народно читалище „Свети Саркис“ е създадено през декември 2007 г., а името си получава през 2010 г. То има следните дейности: 1) художествена самодейност, като са създадени две вокални групи: младежка и детска; организиран е и танцов състав също с две формации: детска и младежка; 2) културно-просветна дейност по утвърдена годишна програма; 3) съботна детска занималня с изучаване на арменски език (детска градина); 4) изучаване на арменски език от желаещи в различни възрасти²⁴.

Вокалната група за арменска рок и поп музика съществува от 2007 до 2016 г. и е един от самодейните състави към читалището. Неин създател и художествен ръководител е Сета Аганчян, която е и председател на читалището. От 2012 г. вокалната група носи името „Наири“. Тя има много изяви на фестивали и концерти както в България, така и в чужбина²⁵. Носител е на множество грамоти и награди. На всички концерти, чийто организатор е Община Варна, вокалната група за арменска рок и поп музика „Наири“ е канена, което е признание за таланта и високото певческо изкуство на нейните изпълнители. Във формацията участниците израстват не само като певци, но и като личности. Започнали като ученици, те пеят в състава даже и когато имат вече собствени деца. Но постепенно семейните и професио-

²² Включително и по отношение на издателска дейност, вж. **Хаджожян, М.** Арменски родове в град Варна. Варна, 2010. За настоящия състав на настоятелството вж. Църковно настоятелство. – В: *Арменска апостолическа православна света църква „Св. Саркис“ – Варна* <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/about1-cy2l>> (19.08.2020).

²³ Вж. по-подробно Арменска апостолическа православна света църква „Св. Саркис“ – Варна <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/>> (19.08.2020).

²⁴ **Бейлерян, С.** Народно читалище „Свети Саркис – 2007“ (ръкопис), 2020.

²⁵ Вж. също и **Пенев, Ст.** Арменците в България. Кн. 1. Варненските арменци. Варна, 2012, с. 21–24.

налните им задължения се увеличават и съставът престава да съществува. Щафетата обаче е поета от детска вокална група²⁶.

Арменски танцов състав във Варна, създаден от Степан Явшаян, съществува още от 1959 г. и е към Културно-просветната организация „Ереван“. След кратко прекъсване, през 1997 г. той е възстановен под името „Гаяне Марашлян“, а от 2007 г. е включен като самодееен състав при Народно читалище „Свети Саркис“. Днес в него танцуват деца и младежи в две възрастови групи – от 5- до 10-годишни и от 15- до 30-годишни. Характерно за „Гаяне Марашлян“ е приемствеността на поколенията – често в него танцуват по двама танцьори от едно семейство – майка и син, двама братя, две сестри или брат и сестра. Съставът има много изяви по фестивали, концерти и други както в България, така и в чужбина и е носител на множество грамоти и награди²⁷.

Арменската съботна детска градина „Хай манугнер“ – град Варна е открита през 2006 г. по инициатива на Арменско благотворително дружество „ХОМ“, клон „Аракс“ – Варна. Почти от основаването ѝ досега Народно читалище „Свети Саркис – 2007“ поема изцяло възнаграждението на възпитателката на детската занималня. Към читалището функционира и група по арменски език. В нея изучават езика деца, младежи и възрастни не само от арменски произход. Децата от групата участват активно в различни мероприятия на арменската общност с рецитали, театрални постановки и представления на автори и произведения²⁸.

Според историческите сведения арменските училища в региона са две – във Варна и в Добрич, където двама учители са обучавали децата на арменски, френски, математика и други предмети. Варненското арменско училище е построено преди изграждането на арменската църква, още през 1841 г. Тъй като арменците са полагали голяма грижа за образованието на децата си, през 1865 г. училището е съборено и на негово място е построена нова триетажна сграда с по-добри условия за водене на учебния процес. През 1896 г. училището изгаря, но веднага на негово място е построено ново, открито за следващата учебна година²⁹. Днес арменското училище

²⁶ Бейлерян, С. Цит. съч.

²⁷ Пак там; Пенев, Ст. Цит. съч., с. 53–56.

²⁸ Бейлерян, С. Цит. съч.

²⁹ Вж.: Непознатата история: Училищата във Варна и околностите ѝ преди Освобождението. – В: Информационна агенция „Черно море“, 19.12.2017 <<https://www.chernomore.bg/jivot/2017-12-19/nepoznatata-istoriya-uchilishtata-vav-varna-i-okolnostite-y-predi-osvobozhdenieto>>; Сградите на Варна: „Свети Климент“ е първото варненско първоначално девическо училище. – В: *Petel.bg*, 15.07.2013 <<https://petel.bg/SGRADITE-NA-VARNA-----SVETI-KLIMENT----E-PARVOTO-VARNENSKO->

във Варна е неделно, като през останалото време сградата се ползва от намиращото се в същия двор СОУ „Св. Климент Охридски“. Именно затова в него се работи целенасочено и с деца от арменски произход за интеркултурно образование и възпитание. Целта на проекта е задълбочаване интеграцията на етнокултурните общности в България. Затова и са тесни връзките и общите интереси на училищното настоятелство с Армeнското църковно настоятелство, с Благотворителното арменско настоятелство и с Армeнското училищно настоятелство³⁰.

Идеята на благотворителността обединява 40 арменки от Варна, които създават през 1991 г. клон на Армeнското благотворително дружество „ХОМ“ под името „Аракс“. Тяхната основна цел е поддържане на арменската култура и език и възраждане на арменското училище и детска градина, както и набиране на средства и оказване на помощ на нуждаещи се и болни арменци. Днес във варненското дружество с председател Шохиг Симонян членуват над 120 жени с арменски и български произход³¹. Те организират различни благотворителни инициативи, баловете, базари и пр.

Скаутската организация „Хоменътмен“ – Варна е възстановена през 1991 г. от Охан Оханесян като продължение на съществувалото от 1933 до 1944 г. арменско физкултурно дружество във Варна³². В нея днес участват момичета и момчета от арменски и смесени семейства (но не само), които се обучават и на различни умения, и на арменски патриотизъм. Организацията е популярна сред общността и дейността ѝ се подкрепя практически от всички.

PARVONACHALNO-DEVICHESKO-UCHILISHNE-__45344>; Армeнците в България: Пожарът на Армeнското училище във Варна и трагичната смърт на архимандрит Мъгърдич Дерунян през 1896 г. според арменския вестник „Иравунк“, 9 март 1896 г., Варна. – В: *Гантех Апаратян*, 8.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1896-9-1896.html>> (19.08.2020).

³⁰ Вж. СОУ „Св. Климент Охридски“ – град Варна. – В: *Biznes Catalog* <<https://biznes-catalog.com/директория/3398-соу-св-климент-охридски-град-варна.html>> (19.08.2020).

³¹ Вж. Armenian Relief Society, Arax Chapter, Varna, Bulgaria / АБД ХОМ, клон Аракс <<https://www.facebook.com/groups/21958729778/about>> (19.08.2020).

³² Вж. също и: Армeнско физкултурно дружество „Хоменътмен“ <<https://homenetmen.webnode.com/>>; Армeнците в България: Дейността на ХОМЕНЪТМЕН в България от началото на 1939 г. (1) – Организирането и дейността на Районния клон в България на Хоменътмен. – В: *Гантех Апаратян*, 16.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1939-1.html>> (19.08.2020); Патриотичният огън на арменците във Варна <<https://www.youtube.com/watch?v=AssL7Y4pLUE>> (22.08.2020).

Ситуацията в Пловдив в интересувашата ни област до голяма степен повтаря вече казаното за Варна. Арменското присъствие там също е отдавнашно: „колкото до арменците, те имат само 180 фамилии, но имат една великолепна църква „Сурп Кеворк“ и едно училище, в което децата им учат майчиния си език. Арменската махала започвала от ул. „4 януари“ и покрай черквата „Сурп Кеворк“ се спускала до „Чифте баня“. Арменската общност присъства в живота на града на тепетата от столетия – присъства ярко, колоритно и трайно. А така нареченият арменски комплекс, разположен в Стария град, се явява средоточие на разнообразни събития от светски, духовен, културен или образователен характер. Всеизвестна истина е, че където и да се установи арменецът – поради стечението на исторически обстоятелства, той съгражда първо своя духовен храм – църквата, а след това издига и свое образователно огнище“³³.

Пловдивската арменска църквата „Сурп Кеворк“ първоначално е източноправославна, посветена в началото на V в. на св. Георги, но унищожена още през 447 г. Възобновена е впоследствие от оцелели жители на града, но през 1657 г. е разрушена от османците. Вследствие разрастването на арменското население в града през 1767 г. е издаден султански ферман, с който се разпорежда на местните гърци да предадат една от осемте си църкви в Пловдив на арменците за техен молитвен дом. През 1828 г. се изгражда нова църква, като старата сграда е съборена. На 8 декември с.г. новият храм е осветен. През 1920–1922 г. прокудените от младотурското правителство арменски бежанци вследствие на геноцида от 1915 г. и гръцко-турската война спасяват древната си утвар от поругаване от храмовете в Родосто, Малгара, Чорлу, Одрин и др. и я донасят в Пловдив. Днес част от тези безценни предмети са подредени в уникалната за България музейна експозиция в криптата на църквата. Тя е открита по случай 1700-годишнината от приемането на християнството за държавна религия през 301 г. В нея се съхраняват многобройни икони, настолни и нагръдни кръстове, мощехранителници, потири, ръкописни библии, требници и мн.др.³⁴

В пространството около храма „Сурп Кеворк“ в Стария град, в общ двор, се намират и културният дом, читалището към него и училището. Паметният знак на фасадата на сградата на Арменския културен дом „Сърах“ сочи кога е построена тя – през 1894 г., изпълнявайки по волята на своите стопани – арменското църковно настоятелство – функциите на кул-

³³ Карахасан-Чънар, И. Цит. съч.

³⁴ Вж. История. – В: *Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“* <http://www.surpkevork.com/history.php?news_tip=2> (19.08.2020). Вж. също и **Мурадян, Х., Р. Чавушян** (съст.). Икони, картини с религиозен характер и каменни надписи в арменски храм „Свети Георги“, град Пловдив. Пловдив, 2018.

турно средище, в което са общували, споделяли са делничните радости и са отбелязвали традиционните си празници. И днес ремонтираната през 2009 г. сграда на „Сърах“ отново е място за вечеринки, за концерти, за студентски партита и др. Към културния дом функционират театрална школа, вокална група, хорови състави, танцови състави, състави за художествено слово, спортни отбори и школа за изобразителни и приложни изкуства³⁵. Основното училище „Виктория и Крикор Тютюнджян“ е вече на 186 години и е едно от най-старите в България. То е основано през 1834 г. към църквата „Сурп Кеворк“. Първоначално в него се обучават само момчета до IV клас, но след близо век възниква и девическо училище. През 1926 г. Вахинак Хайрабемян, председател на тогавашното училищно настоятелство, ги обединява, а през 1942 г. семейство Виктория и Крикор Тютюнджян построяват и даряват на арменската църква нова сграда, в която и до днес се помещава пловдивското арменско училище. Уникален е фактът, че още от първи клас децата в него се обучават на четири езика – арменски, руски, английски и български. В приземния етаж на училището се намират канцеларията и складовите помещения на църковното настоятелство³⁶. Тук се помещава и читалището „Красирац Йехпайрутюн“ („Книголюбиво братство“), основано през 1883 г. и съществуващо и до днес. С богатата си колекция от книги, списания и др. то представлява средище на литературен, просветен, религиозен и културен живот както в миналото, така и днес.

Обединяваща роля сред общността на пловдивските арменци има, естествено, и местната организация на „Парекордзаган“³⁷ с танцовите си групи: детска „Астхигнер“, юношеска „Йеразанк“ и дамска „Нърени“, с издателската и образователната си дейност и др. Клонът на Арменското благотворително дружество „ХОМ“ в Пловдив се нарича „Сосе Майриг“. На Фейсбук страницата му „ХОМ“ е формулирана като „независима, неправителствена и нестопанска организация, която подпомага социалните и образователни нужди на арменските общности навсякъде по света, като се стреми да запази културната идентичност на арменската нация и когато и където е необходимо, да предостави хуманитарна помощ на всички

³⁵ Вж. История. – В: *Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“* <http://www.surpkevork.com/history.php?news_tip=2> (19.08.2020).

³⁶ Вж. списъка на настоятелите от XIX в. досега: *Настоятелство*. – В: *Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“* <http://www.surpkevork.com/news.php?news_tip=6> (19.8.2020).

³⁷ Вж. *Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив* <http://agbubulgaria.org/?page_id=2194> (21.08.2020).

бедстващи общности от арменски или друг произход“³⁸. На практика дейността на „Сосе Майриг“ в Пловдив е с подобни параметри с тази на варненската „Аракс“. Същото може да се каже и за пловдивската организация на „Хоменътмен“³⁹. Характерна местна структура е Арменският културно-информационен център гр. Пловдив, работещ за съхранение на арменските традиции и обичаи съвместно с почетно консулство на Република Армения в града. Центърът организира изложби, лекции, четения, филмови прожекции, участва с инициативи в Нощта на музеите и на различни празници, предоставя книги и др. Може да се смята, че Арменският културно-информационен център има свое място в сърцето на културния живот в Пловдив, в творческия квартал „Капана“, с интересна библиотека, музикална и филмова колекция, фотоси, дискусии и пр.⁴⁰

От всичко казано дотук се вижда много ясно изключително богатата и разнообразна палитра от дейности, извършвани от различните организации на арменската общност в България и по-конкретно в изследваните два български града. Това многообразие от инициативи и дейности изисква, естествено, сериозна финансова подкрепа. И тук всъщност опираме до проблема, фокусирал нашия авторски интерес – етнопредприемачеството и етноспомоществователството сред арменската общност в страната. За да разкрием неговите параметри, е необходимо най-напред да обърнем внимание на арменското предприемачество. По принцип битува сякаш мнението, че арменците са хора занаятчий, и то на деликатните, „тънките“ занаяти – златарство, часовникарство, кожарство и кожухарство, копринарство, килимарство, обущарство. Наистина доста от първите ателиета и фабрики в страната в тези отрасли на икономиката са открити от находчиви и предприемчиви арменци, които освен това търгуват и с Европа. Установявайки се трайно в България, те дават своята дан за развитието на занаятите, на търговията, на промишлеността. И ако може да се смята, че в миналото занаятите са запазена марка на арменския етнос, то днес картината е доста по-различна. Множеството членове на арменската общност са хора с образование, с професии, доказали се и на доста високо равнище, реализирали се в областта на изкуството, културата, науката, медицината, спорта, бан-

³⁸ Вж. ХОМ – Арменско благотворително дружество, кл. „Сосе Майриг“, гр. Пловдив <<https://www.facebook.com/groups/469902636389569/>> (21.08.2020).

³⁹ Вж. във връзка с това напр.: Ето какво е да си скаут от ХОМЕНЪТМЕН. – В: *DC news*, 30.05.2018 <<https://dcnews.bg/eto-kakvo-e-da-si-skaut-ot-homenatmen/>>; Арменски деца сътвориха истински спектакъл (снимки). – В: *Маруца* <<https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/armenski-deca-satvoriha-istinski-spektakal-snimki>> (21.08.2020).

⁴⁰ Вж. Арменски културно-информационен център гр. Пловдив. – В: *Armenians in Bulgaria* <<http://am.webgga.com/index.php/gradove/33-plovdiv?layout=>> (21.08.2020).

ковото дело, търговията (като, разбира се, има и утвърдили се занаятчий и днес)⁴¹. Наред с личната си реализация те се опитват да опазят и да развият собствената си общност тъкмо чрез общностните формирания, за които стана дума по-горе⁴².

Видове арменски бизнес в двата града днес

Докато във Варна от 2016 г. е отворено едно малко магазинче „Арабат“, паралелно с онлайн магазина на фирмата „Варт“ ЕООД, което предлага арменски коняк и вина, но и руски и други качествени алкохолни напитки⁴³, то в Пловдивско освен производителите на арменски и други сладки „Ови и Сари“ и „Аги-1“⁴⁴ арменски магазини не са отворени.

„Лаваш – Варна“ се самоопределя като „едно различно заведение с автентична кавказка кухня“⁴⁵ с възможности за онлайн поръчка. Предлагат освен пилешка, агнешко-телешка и свинска скара и месо, също и различни салати, като самият хляб лаваш се предлага отделно или като сандвич с плънка. За разлика от тях фирмата „Лаваш Дина“ (Брабион ООД) е семейна фирма от 2017 г., позиционирана първоначално в София, а сега в Пловдив, фокусирала дейността си върху самите хлебни изделия, „презентирайки продукта на пазара така, че той да не е просто един етнически продукт, а самите хора, да речем българите, да го възприемат като част от ежедневната си трапеза... Поради това запазихме името „Лаваш“, защото това е доста употребявано име в Армения и всъщност така се опитваме да подскажем откъде идва този хляб и в същото време да го представим по удобен и модерен начин на потребителите в България“⁴⁶. Продукцията на фирмата се разпространява във веригите „Фантастико“, „Метро“, „Билла“, „Т-Маркет“, „Хит“ и редица по-малки хранителни магазини. Подтикът за започване на този бизнес е личното желание на Геворг и Дина, които след продължително пътуване из целия свят при

⁴¹ Вж. напр. Пенев, Ст. Цит. съч., с. 73–77.

⁴² Топакбашян, В. Цит. съч., с. 17.

⁴³ Вж. VART-BRANDS <<https://www.vart-brands.com/about-us/>>; За първи път във Варна отвори арменски магазин. – В: Nova Varna <<https://novavarna.net/2016/08/20/за-първи-път-във-варна-отвори-арменски/>> (27.08.2020). За освещаването на магазинчето е извикан и арменският свещеник.

⁴⁴ Вж. Ovi & Sari <<http://ovisari.com/>>; Agi <<http://agi1.bg/bg>> (29.08.2020).

⁴⁵ Лаваш <<https://m.facebook.com/lavash.grill.house?timeend>> (27.08.2020).

⁴⁶ Фоноархив на Националния център за нематериално културно наследство при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките (по-нататък: ФНАИФ), № 3085, а.е. 14.

завръщането си в България решават да създадат и развият нещо полезно за хората и удовлетворяващо личностните им желания. За тях лавашът „е също и продължаване на дълго съхраняваната традиция да поддържа-ме различните поколения сплотени“⁴⁷. От прегледа на уебсайта, където са споделени и над петнадесет съвременни рецепти за консумирането на лаваша, на Фейсбук страницата⁴⁸ им, в която правят игри-викторини за своите клиенти, както и от казаното в интервюто проличава, че тази фирма, макар и представяща етнически арменски продукт, има по-скоро българска клиентела. Това от своя страна може да се дължи на факта, че някои от по-възрастните арменки в България умеят сами да си приготвят традиционния правоъгълен лаваш и в домашни условия.

Във Варна до 2019 г. е имало ресторант „Маран“⁴⁹, който е бил посещаван от арменците в града, а в Пловдив е функционирала „Арменска къща“⁵⁰. Днес гости посрещат само ресторантите „Беладжио/Bellagio“ и „Ереван“⁵¹ в Пловдив. Идеята на собственика на първото заведение, Самвел Оханян, който пристига през 1993 г. в България, тъкмо за започване на семеен бизнес и след като първоначално в края на 90-те години на миналия век е имал свой цех за обувки, е продиктувана от интереса и хобито му да готви. Макар наименованието „Беладжио“ да не звучи по арменски, връзката с арменското идва от вдъхновението, породено у собственика от щедростта и благотворителността на арменския собственик на едноименен хотелски комплекс в Лас Вегас⁵². В семейния ресторант освен арменски ястия (с подправките, с които се снабдяват чрез гостуващи им роднини или чрез транспортни фирми) и напитки има обособен арменски кът, а при особени поводи арменците (които иначе не са преобладаваща част от клиентелата) празнуват свои лични или арменски празници.

Харутюн Тутян-Арто, наследник на стар арменски род, дошъл от Турция в България, отваря своя първи арменски ресторант „Ереван“ през 2004 г. Оттогава той е един от главните готвачи на арменските супи и основни ястия, предлагани в менюто. Първоначално ресторантът се поме-

⁴⁷ Dina <<https://www.lavash.bg/>> (27.08.2020).

⁴⁸ Lavash Dina <<https://www.facebook.com/lavashdina/>> (27.08.2020).

⁴⁹ Restaurant Maran <<https://www.facebook.com/maran0877871078/>> (27.08.2020). Вж. също и ФНАИФ, № 3084, а.е. 6.

⁵⁰ Арменска къща <<https://www.facebook.com/Арменска-къща-150018525157745/?eid=ARDu67IVR-oW0KCPf2FtDnHHXYOila7-MeuLz-Dde8qA1mhvSIULD9Ibm-YU-5UnPkuGZtVSyprX2E6Z>> (27.08.2020).

⁵¹ Вж. Ресторант „Bellagio“ <<https://www.facebook.com/pages/category/Armenian-Restaurant/Ресторант-Bellagio-581610852030702/>>; Ресторант Ереван <<https://www.facebook.com/Ресторант-Ереван-535903179778169/>> (27.08.2020).

⁵² ФНАИФ, № 3085, а.е. 15.

щава в сграда, собственост на арменската църква, в пространство, функционираше като клуб за забавни игри на възрастни арменци в Пловдив. От пролетта на 2020 г. заведението е на нов адрес, на който идват и старите клиенти, не само арменци, но и пловдивски творци и бохеми. Тук определено може да се говори за съхраняване на арменското културно кулинарно наследство, тъй като освен предлаганите по изпитани и наследени от баба му дългогодишни рецепти от арменската национална кухня Арто е и един от готвачите на 500-те традиционни рецепти, включени в книгата „В света на арменската кухня“, издадена от ОАБС „Парекордзаган“ – Пловдив през 2019 г.⁵³ Персоналът не е арменски, тъй като според собственика „за тях като че ли това е срамна работа – да си готвач, да си сервитьор, да си обслужващ персонал“⁵⁴, защото арменците обикновено са златари и бижутери. В обедното меню винаги има арменски супа, основно и десерт. Подправките, които не открива в България, той си внася от Одрин, а алкохолните напитки купува от варненския доставчик „Варт“, но и от „Метро“, „защото се предлага абсолютно цялата гама, което мен много ме радва. Има тригодишен, петгодишен и от отбрани сорти коняци“⁵⁵.

В Пловдив функционира и арменската сладкарница „Изабел“, в която се продават торти собствено производство, баклави и други дребни сладки и соленици⁵⁶, харесвани не само от арменците в областта, но и от българите. Арменските жители на Варна пък имат възможност да опитат от домашно приготвения сладък суджук на Нарине Николян⁵⁷.

Тук е мястото да бъде спомената и арменската онлайн книжарница във Варна. Усетил липсата и необходимостта от такъв тип магазин, през 2017 г. роденият в България трето поколение в арменско семейство Степан Давидян подема тази инициатива. Първоначално съществува сайт, поддържащ периодично актуализиран арменско-български онлайн речник, „а книгите се появиха като допълнителна идея към сайта“⁵⁸. Ясно описано на уебсайта е, че там са „представени книги, свързани с арменския език, история

⁵³ Вж. Кулинарното бижу „В света на арменската кухня“ е вече факт. – В: *Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив* <<http://agbubulgaria.org/?p=3679>> (29.08.2020).

⁵⁴ ФНАИФ, № 3085, а.е. 7.

⁵⁵ Пак там, № 3085, а.е. 8.

⁵⁶ Сладкарница Изабел <https://www.facebook.com/pg/armenskaskladkarnicaizabel/about/?ref=page_internal> (27.08.2020).

⁵⁷ Вж. ФНАИФ, № 3084, а.е. 2.

⁵⁸ Пак там, № 3084, а.е. 10; Кратък преглед на арменската книжнина във Варна предлагат: **Ерниасян, Хр., М. Хаджолян.** Арменска книжнина в гр. Варна. – В: *Културното наследство на Варна. Известия на Съюза на учените – Варна 2016*. Варна, 2016, с. 27–29.

и култура. Ще намерите книги, написани на български, руски, английски език и разбира се, на арменски език в двете му форми източна и западна. Предлагат се разнообразие от арменски речници и помагала за изучаване на арменски език, както за начинаещи така и за напреднали⁵⁹. Сред купувачите са и арменци, и българи, като книгите, предлагани там, са от България или внасяни от САЩ, защото от Армения „е много трудно. Тя е блокирана държава от Турция и Азербайджан. А чрез авиолинииите е много скъпо“⁶⁰. Самият Давидян не смята това за предприемачество (заради което не поддържа бизнес контакти с други арменци в града), а за свое допълнително занимание, „по-скоро възможност, който желае, макар и да са ограничен брой от хора, да имат възможност да си закупят, да имат достъп до такава литература. Това занимание не е икономически оправдано, при което вземаш нещо и го препродаваш“⁶¹.

На пръв поглед категоризуеми по-скоро към сферата на занаятчийството са поддържаните от две арменки като семеен бизнес два бутика за бални рокли във Варна. Анахит Николян открива своя магазин още през 1994 г., след заселването си в България, като първоначално търси идеи от арменската история и арменските национални дрехи, които са по-строги и по-тежки, с повече везба, но тъй като клиентите, сред които има и българи, и арменки, търсят по-елегантното, по-фееричното, по-нежното, тя пренасочва стила на своите тоалети. Снаха ѝ (съпругата на брат ѝ) Маргарита Григорян, след като идва в България, научава също тънкостите на бутиковия бизнес и поддържа свой магазин в близост, което им позволява взаимно да си помагат в ежедневието и в бизнеса⁶².

Друг подобен пример е търговският център „Жаклин Хугасян/Jacklin hugasian“, който се ръководи от трето поколение бижутери, а историята на създаването му е накратко описан на сайта: „В характерния занаятчийски дух и атмосфера се ражда единствената по рода си „Златарска къща“... Клиентите на Златарска къща са получавали шанс за уникално изживяване и наслада на сетивата – през стъклена стена, с чаша кафе – приготвено на джезве, те наблюдават поправката или корекцията на бижутото, което са харесали за себе си или за любим човек... Под вещите напътствия на майстор Карло много млади занаятчии са се превърнали в майстори златари и моделиери. Част от тях и до днес работят в екипа на голямата му дъщеря – Жаклин Хугасян. Трето поколение бижутер, Жаклин пренася с достойнство, умение и финес марката „Jacklin hugasian“ във времето, добавяйки

⁵⁹ Арменска Книжарница <<https://www.hy-bg.net/bg/>> (27.08.2020).

⁶⁰ ФНАИФ, № 3084, а.е. 10.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там, № 3084, а.е. 2–3.

блясък и самобитност на всеки авторски накит. За нежната ръка в бижутерската фамилия тайни в занаята няма⁶³. Самият Карник Хугасян – Карло е от стар род на достойни арменци във Варна, а там, „колкото до професията на занаятчията и майсторът златар, тя е потомствена“⁶⁴.

Като цяло повечето производители и собственици на хранителни заведения споделят, че въведената извънредна обстановка през пролетта на 2020 г. във връзка с коронавирусната пандемия е засегнала и техния бизнес, техните приходи. На Анахит Николан обаче пандемията в България дава възможност да си почине, а бизнесът ѝ не е повлиян от ситуацията, тъй като нейните тоалети са по-специфични, търсени за балове и сватби, включително и за арменските вечеринки⁶⁵. Други дългогодишни бизнесмени, които са преминали през много и различни кризисни периоди в България, имат от друга страна, вече подготвени схеми на действие за справяне със ситуацията⁶⁶.

Теренните ни проучвания потвърдиха вероятността в морската туристическа столица Варна да се открие арменски хотел. „Аргищ Партез“ и „Аргищ Палас“ (Паркът, респ. Палатът на цар Аргищ⁶⁷) са модерни хотелски комплекси с колони в урартски стил, които са плод на реализираната детска мечта на собственика Едуард Аветисян да бъде архитект и да построи сграда в стар асирийско-урартски стил, понеже смята арменците за едни от наследниците на древното им изкуство. В този смисъл хотелите му може да бъдат разглеждани и като етнически комплекси. Затова допринасят и наименованията, както и пъстрият етнически персонал в кухнята, назначаван според това, което умее най-добре, т.е. узбекистанци са назначавани понеже най-добре приготвят плов, италианците – пици, арменците – барбекю⁶⁸.

От проведените интервюта в Пловдив и Варна стана ясно, че жените арменки в тези градове посещават при възможност фризьорски и салони за красота на арменки в страната, но с тях връзка не беше осъществена. Туристически агенции, управлявани от арменци във Варна и Пловдив, също не съществуват според изказванията на респондентите.

⁶³ Jacklin hugasian <<https://jacklin-hugasian.com/about-us/>> (27.08.2020).

⁶⁴ Пенев, Ст. Цит. съч., с. 74.

⁶⁵ ФНАИФ, № 3084, а.е. 2.

⁶⁶ Вж. пак там, № 3084, а.е. 1.

⁶⁷ Аргищ или Аргищи управлява държавата Урарту през VIII в. пр.Хр. Урарту е разположена в планинската област между Мала Азия, Кавказ и Месопотамия, днес известна като Арменска планинска земя.

⁶⁸ ФНАИФ, № 3084, а.е. 4.

Спомоществователство

Важен аспект на общностната благотворителност в другоетнична среда е свързан със събирането на средства за арменски *паметници и паметни места*. В Пловдив открихме освен паметните плочи на църковни дарители в двора на църквата „Сурп Кеворк“ (ил. 1) и един паметник на геноцида, поставен близо до църквата „Св. Йоан Кръстител“, издигната в памет на Магърдич и Ехисапет Томасян в Арменските гробища там (ил. 2). На територията на градския гробищен парк във Варна през 1941 г. „варненската фамилия на индустриалеца Партамян построява красив параклис заедно със семейна гробница. Обновен през 2003 г., той е архитектурна забележителност на парка“⁶⁹. Паметник на арменските бежанци във Варна (с надпис „Благодарност към българския народ от арменската общност – Варна“) е поставен през 2006 г. пред Археологическия музей в града по инициатива на братята Арем и Арутюн Овсепян, като на него ежегодно се организира поклонение пред жертвите на геноцида (ил. 3). Във варненския квартал „Галата“ по предложение на Съюза на арменците в България и по инициатива на фамилия Овсепян през 2011 г. е издигнат бюст-паметник на ген. Андраник Озаян (ил. 4), който в течение на девет години е ръководил арменската доброволческа рота, участвала в Балканската война в редиците на българската армия, „по-късно е заминал за Армения и Русия и като командир на многохилядна арменска военна част в руската армия е получил военното звание „генерал“⁷⁰. Паметна плоча пред неговата къща в „Галата“ (спасена със средства на братя Овсепян) е поставена през 1987 г., като „понастоящем домът е частна собственост с намерение да се превърне в дом музей на Антраник Озаян“⁷¹. За нея един от местните арменци споделя: „Нашите варненци направиха сега, преди 2–3 години, една плоча пред дома му, паметна, с нещо писано за живота му. Аз пък вземах, имах бронз малко – а те издълбани буквите – отидох, вземах един стол от съседите там, седнах и от 9 часа до 5 часа след обяд – съседите забелязали, гледам хляб със сирене ми носят, българи. И покрих ги, бронзирах ги“⁷².

⁶⁹ Хаджожян, М. Варненската арменска общност – извор на културно наследство. – В: *Културното наследство на Варна. Известия на Съюза на учените – Варна 2011*. Варна, 2011, с. 44.

⁷⁰ Хаджожян, М., Ж. Бодурова. Паметници на арменското духовно присъствие в гр. Варна. – В: *Културното наследство на Варна и черноморския регион. Известия на Съюза на учените – Варна 2018*. Варна, 2018, с. 32.

⁷¹ Пак там, с. 32.

⁷² Мицева, Е. Цит. съч., с. 24.

Ил. 1. Паметни плочи на дарителите на църквата „Сурп Кеворк“ в Пловдив.
Сн.: Вл. Пенчев (ФТАИФ, № 1864)

Ил. 2. Паметник на арменския геноцид в Арменските гробища в Пловдив.
Сн.: Вл. Пенчев (ФТАИФ, № 1864)

Ил. 3. Паметник на арменските бежанци пред
Археологическия музей във Варна.
Сн.: Вл. Пенчев (ФТАИФ, № 1863)

*Ил. 4. Бюст-паметник на ген. Андраник Озанян в кв. „Галата“, Варна.
Сн.: Вл. Пенчев (ФТАИФ, № 1863)*

Друг арменски паметник е този в района на летния театър във варненската Морска градина, изграден по случай 1700-годишнината от приемането на християнството като държавна религия в Армения. Арменски каменен кръст (хачкар) е поставен до „главния вход на църквата, подарен от г-н Армен Бадаян на арменците и църквата“⁷³. Още два паметника са изградени в двора на църквата „Сурп Саркис“ – в чест на именитите „арменски хайдути (федаини) – 24 души – изявени поборници за освобождение на Западна Армения от турските завоеватели“, както и „мраморен паметник в памет на жертвите от геноцида над арменския народ, извършен от турските поробители през 1915 год.“⁷⁴, като за тяхното изграждане помагат финансово отново братята Арем и Арутюн Овсепян (ил. 5)⁷⁵. Сред дарителите на част от средствата за арменски паметници във Варна и по-точно на този в Морската градина е и златарят Карник Хугасян⁷⁶. Трябва да се отбележи, че всички тези дарители и спомоществователи са смятани от общността за „визионери, [които] завихрят около себе си млади хора, с цялото уважение към поколението, което стои като стълб зад нас“⁷⁷.

Ил. 5. Паметник в памет на жертвите от арменския геноцид в двора на църквата „Сурп Саркис“ във Варна.

Сн.: Вл. Пенчев (ФТАИФ, № 1863)

⁷³ Хаджолан, М., Ж. Бодурова. Цит. съч., с. 30.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Вж. също <http://www.hovsepyan-sons.com/BG/ovsesonbg.html> (27.08.2020).

⁷⁶ Певев, Ст. Цит. съч., с. 74.

⁷⁷ ФТАИФ, № 3084, а.е. 6.

Братята Овсепян, църковните настоятелства и „Парекордзаган“ – Пловдив са спомоществатели и на *книгоиздаването* на арменска литература, като сред изданията се открояват „Геноцидът на арменците“, „В света на арменската кухня“, „Арменски родове в гр. Варна“, но също исторически и класически романи, съвременни автори и пр.⁷⁸

На следващо място в етноспомоществателската система на арменците в България са *индивидуалните и институционалните инициативи за подпомагане на техните членове* по един или друг повод – болест, учение и др. Така от създаването си настоятелството на църквата „Св. Саркис“ „подпомага материално социално слаби арменци и българи и е съпричастно на детските празници“⁷⁹. Още с възстановяването си през 1992 г. пловдивският клон на Арменския благотворителен съюз „Парекордзаган“ започва да подпомага създаването на съботни училища в Сливен, Хасково, Ямбол, Силистра, Добрич и Русе, но и подкрепя материално и организационно арменските самодейни групи при „представяне на пиеси, танцови постановки и концерти на много сцени в България“⁸⁰. Съюзът „извършва спонсорска дейност, дарява помощи на нуждаещи се сънародници и студенти, организира културни мероприятия“⁸¹.

Не по-малко значим за консолидирането на арменските общности в двата града е етноспомоществателският модел за подпомагане на дейности и *инициативи за празнуването на национални и традиционни празници*, при това под различни форми: финансиране, доброволен труд, осигуряване на храна, изпълнение на песни, танци и др. Собственици на хипермаркети, хранителни вериги, транспортни и пречиствателни фирми във Варна от арменски произход са сред дарителите на средства, нужни за организирането на празници на общността, включително и за неделните църковни служби, провеждани при наличието на свещеник: „Варна е единственият град в страната, в който се осигурява автобус за миряните – като безплатно превозно средство, за да вземат участие в литургиите всяка неделя. Това е изключителен личен принос на председателя на Църковното настоятелство – Антраник Шакариян“⁸². Сред пловдивските арменци са договорени

⁷⁸ Вж. **Ерниасян, Хр.** Писменост, литература и общество. – *Литература и общество*, (Варна), 2011, № 1–2, с. 13; **Мицева, Е.** Цит. съч., с. 92.

⁷⁹ **Шакариян, А.** Арменското църковно настоятелство – средище на национален дух и култура. – *Литература и общество*, (Варна), 2011, № 1–2, с. 13.

⁸⁰ **Ерниасян, Хр.** Цит. съч., с. 13.

⁸¹ **Крикорян, Р.** Арменската общност в България. – В: **Марков, Г.** *Българи и арменци. Заедно през вековете*. София, 2001, с. 420; вж. също и **Мицева, Е.** Цит. съч., с. 92.

⁸² Вж. ФНАИФ, № 3084, а.е. 1; **Ованезов, Л.** Единна и сплотена е арменската общност във Варна. – *Литература и общество*, (Варна), 2010, № 1, с. 14.

взаимносъгласувани отстъпки, когато например арменци организират свои събития в ресторант „Ереван“⁸³, като г-н Тутян-Арто се включва и в ежегодния благотворителен кулинарен базар и арменски базари, провеждани от пловдивската благотворителна арменска организация ХОМ „Сосе Майриг“.

Арменски благотворителни балове или вечеринки се подготвят покрай национални празници. Преди години във Варна те са провеждани „три пъти в годината и са свързани с паметни дати за арменците. Две са през пролетта, на 24 април – ден на геноцида, и на 28 май – ден на независима Армения. Третата е през есента на 21 септември“, когато Армения през 1991 г. става самостоятелна република⁸⁴. През 2020 г. във Варна арменски благотворителен бал се провежда само на 11 януари⁸⁵ във връзка с честването на Нова година, Богоявление и Рождество Христово, а следващите пропадат заради обявената епидемиологична обстановка в страната. Всяка година през декември жени арменки се включват със собствено произведени арменски солени и сладки изкушения в благотворителен кулинарен базар, организиран от ХОМ „Аракс“, скаутите от „Хоменътмен“ помагат на място с каквото е необходимо, а със събраните средства се правят дарения: „правим пакети за социално слаби, лекарства, операции“⁸⁶.

Вместо заключение

Това изреждане би могло да продължи още и в някаква степен опровергава самокритичността на самите арменци. Според едно мнение арменците се подкрепят в беда, но не и в бизнеса. „Във Варна няма арменски бизнес, има индивидуални арменци, които идват в България и се развиват добре, защото арменци заедно не могат да работят. Арменци и евреи работят отделно, защото всички са с по-особен характер. По-голям успех имат с представители на другите нации, отколкото помежду си. Предните поколения арменци занаятчии в България може би са имали по-голяма връзка помежду си поради друга гледна точка. Те все пак са бягали по време на геноцид и намирайки сънародници в България, те са се подкрепяли за общата идея да оцелеят. При сегашните арменци нямаме такава силна връзка. Ние сме сплотени по време на проблем.“

⁸³ ФНАИФ, № 3085, а.е. 6–7.

⁸⁴ **Щерева, Т.** Забавления на арменската общност във Варна. – В: **Ненов, Н.** (съст.). *Тихите арменци. Сборник научни материали от конференция в чест на 1700 г. от приемането на християнството от арменския народ.* София, 2002, с. 82.

⁸⁵ Арменски благотворителен бал <<https://www.youtube.com/watch?v=77Tnyfl-WRZU>> (27.08.2020).

⁸⁶ ФНАИФ, № 3084, а.е. 6.

Нашите наблюдения обаче показват, че арменските организации в България успешно реализират дейността си, насочена към съхраняването на арменската идентичност, култура, традиции, език. И основният работещ механизъм за осъществяването ѝ е тъкмо етноспомоществателството. Затова може би е по-вярно изказаното твърдение, че сред варненските арменци „много хора даряват, в интерес на истината даряват... Ние, арменците, сме свикнали да даряваме и без повод, и с повод за църквата, защото да държиш една такава църква, не е лесно“⁸⁷. Храмът далеч не е единственото средоточие на спомоществателските усилия, но той е тъкмо онзи топос, който фокусира сякаш всичко, и неслучайно те самите казват, че църквата „за арменца е свято нещо и е в основата на създаването на монолитно общество. Тя събира всички – независими, интелигенти, групи хора, организации... тази философия – на единството и единението, е философия на оцеляването, на идентичността, на хуманизма и на общественото благоденствие“⁸⁸. Затова и най-често организациите си взаимодействат, както например скаутите от „Хоменътмен“ помагат по време на празниците в двора на църквата, посещават като част от семействата си неделни или други служби. По този начин се стига до консолидирането на различните поколения чрез институцията, чрез спомоществателството и съответно чрез предаването на етнокултурните ценности и съхраняване на културното наследство.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Национален Център за Нематериално Културно Наследство (НЦНКН), ФНАИФ, Инв. № 3084, а.е. 1; инв. № 3084, а.е. 2; инв. № 3084, а.е. 6; инв. № 3084, а.е. 10; инв. № 3085, а.е. 6; инв. № 3085, а.е. 7; инв. № 3085, а.е. 8; инв. № 3085, а.е. 15.

Публикувани документи

Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина XVII – средата на XIX в. София, Парадигма, 2016.

Изследвания

Бейлерян, С. Народно читалище „Свети Саркис – 2007“ (ръкопис), 2020.

Ерниасян, Хр. Писменост, литература и общество. – *Литература и общество*, (Варна), 2011, № 1–2, с. 13.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ **Чавушан, Р.** – *Литература и общество*, (Варна), 2011, № 1–2, с. 13; **Мицева, Е.** Цит. съч., с. 72–75.

Ерниасян, Хр., М. Хаджолян. Арменска книжнина в гр. Варна. – В: *Културното наследство на Варна. Известия на Съюза на учените – Варна 2016*. Варна, 2016, с. 27–29.

Карахасан-Чънар, И. Етническият облик на Пловдив и Варна в края на XIX век. – *Либерален преглед*, 10 юни 2013 <<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/prospects/bulgaria/2082-i>> (19.08.2020).

Крикорян, Р. Арменската общност в България. – В: **Марков, Г.** *Българи и арменци. Заедно през вековете*. София, Тангра ТанНакРа, 2001.

Матанова, Т. Български магазини и обществени заведения в Германия и функциите им като мигрантски институции. – В: *Храната – сакрална и профанна*. Т. 4. Велико Търново, Фабер, 2018, с. 475–489.

Матанова, Т., Вл. Пенчев. Етнопредприемачество и медии (Представянето на руски реалии в руски общностни медии у нас). – *Български фолклор*, 2019, № 4, с. 459–477.

Матанова, Т., Вл. Пенчев. Етнопредприемачество сред руската общност в България. – *Българска етнология*, 2020, № 2, с. 155–175.

Матанова, Т., Вл. Пенчев. Етноспомоществователството като консолидиращ фактор сред българските общности в чужбина. – В: *Дриновски сборник*. Т. 12. София, Издателство на БАН, 2019, с. 126–139.

Мицева, Е. Арменците в България – култура и идентичност. София, ИМИР, 2001.

Мурадян, Х., Р. Чавушян (съст.). Икони, картини с религиозен характер и каменни надписи в арменски храм „Свети Георги“, град Пловдив. Пловдив, Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“, 2018.

Ованезов, Л. Единна и сплотена е арменската общност във Варна. – *Литература и общество*, (Варна), 2010, № 1, с. 14.

Овнанян, С. В. Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX в. София, Наука и изкуство, 1972.

Пенев, Ст. Арменците в България. Кн. 1. Варненските арменци. Варна, ИК Геа-принт, 2012, с. 21–24.

Пенчев, Вл., Т. Матанова. Етнопредприемачеството сред българските общности в чужбина и културното ни наследство. – В: *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече*. Ч. 2. София: Род, с. 43–74 (електронен вариант: Електронно списание „Онгъл“, 15, 2017 <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15/06Penchev-Matanova.pdf>> (15.08.2020).

Саркисян, С. (съст.). Исторически, културни и литературни контакти между българи и арменци. София, Общонационален комитет „75 години от масовото приютяване в България на спасилите се от геноцида арменци“, 1998.

Тавитян, З. Т. Арменците в България. Идентичност и историческа памет. Автореферат. Пловдив, 2017.

Топакбашян, В. Арменците в България. – *Европа 2001*, 2, 2010, с. 17 <http://www.euro2001.net/index.shtml/issues/6_2001/index.shtml?page=statia&file=issues/2_2010/stat_9.html> (19.08.2020).

Хаджолян, М. Арменски родове в град Варна. Варна, STENO, 2010.

Хаджолян, М. Варненската арменска общност – извор на културно наследство. – В: *Културното наследство на Варна. Известия на Съюза на учените – Варна 2011*. Варна, 2011, с. 44.

Хаджолян, М., Ж. Бодурова. Паметници на арменското духовно присъствие в гр. Варна. – В: *Културното наследство на Варна и черноморския регион. Известия на Съюза на учените – Варна 2018*. Варна, 2018, с. 32.

Хайрабедян, Г. (съст.). Българи и арменци заедно през вековете. София, Тангра ТанНакРа, 2001.

Хиканосян, Г. Арменски културни огнища в България (1878–1944). Автореферат. София, 2018.

Шакарян, А. Арменското църковно настоятелство – средище на национален дух и култура. – *Литература и общество*, (Варна), 2011, № 1–2, с. 13.

Щерева, Т. Забавления на арменската общност във Варна. – В: **Ненов, Н.** (съст.). *Тихите арменци. Сборник научни материали от конференция в чест на 1700 г. от приемането на християнството от арменския народ*. София, РОД, 2002, с. 82.

Интернет източници

Арменска апостолическа православна света църква „Св. Саркис“ – Варна <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/>> (19.08.2020).

Арменска Книжарница <<https://www.hy-bg.net/bg/>> (27.08.2020).

Арменски благотворителен бал <<https://www.youtube.com/watch?v=77TnyflWRZU>> (27.08.2020).

Арменски деца сътвориха истински спектакъл (снимки). – В: *Марица* <<https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/armenski-deca-satvoriha-istinski-spektakal-snimki>> (21.08.2020).

Арменски културно-информационен център гр. Пловдив. – В: *Armenians in Bulgaria* <<http://am.webgga.com/index.php/gradove/33-plovdiv?layout=>>> (21.08.2020).

Арменски организации в България и контакти с тях <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

Арменско физкултурно дружество „Хоменътмен“ <<https://homenetmen.webnode.com/>>.

Арменците в България: Дейността на ХОМЕНЪТМЕН в България от началото на 1939 г. (1) – Организирането и дейността на Районния клон в България на Хоменътмен. – В: *Гантех Араратян*, 16.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1939-1.html>> (19.08.2020).

Арменците в България: Пожарът на Арменското училище във Варна и трагичната смърт на архимандрит Мъгърдич Дерунян през 1896 г. според арменския вестник „Иравунк“, 9 март 1896 г., Варна. – В: *Гантех Араратян*, 8.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1896-9-1896.html>> (19.08.2020).

Банкова, П. Арменците в България, 2019 <<https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/armencite-v-balgaria.html>> (15.08.2020).

Епархийски съвет на ААПЦ – България <<https://www.facebook.com/ESnaAAPCBg/>> (15.08.2020).

Ето какво е да си скаут от ХОМЕНЪТМЕН. – В: *DC news*, 30.05.2018 <<https://dcnews.bg/eto-kakvo-e-da-si-skaut-ot-homenatmen/>>.

История. – В: *Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“* <http://www.surpkevork.com/history.php?news_tip=2> (19.08.2020).

Координационен съвет на арменските организации в София <<https://www.facebook.com/KoordSofia/>> (15.08.2020).

Кулинарното бижу „В света на арменската кухня“ е вече факт. – В: *Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив* <<http://agbubulgaria.org/?p=3679>> (29.08.2020).

Настоятелство. – В: *Арменски апостолически православен храм „Сурп Кеворк“* <http://www.surpkevork.com/news.php?news_tip=6> (19.8.2020).

Национален статистически институт (НСИ) – Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група <<http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm>>.

Непознатата история: Училищата във Варна и околностите ѝ преди Освобождението. – В: *Информационна агенция „Черно море“*, 19.12.2017 <<https://www.chernomore.bg/jivot/2017-12-19/nepoznatata-istoriya-uchilishtata-vav-varna-i-okolnostite-y-predi-osvobozhdenieto>>.

НСИ – Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България 2011, Население по етническа група и майчин език <<https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx>> (15.08.2020).

Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив <http://agbubulgaria.org/?page_id=2194> (21.08.2020).

Общоарменски благотворителен съюз „Парекордзаган“. – В: *Информационен портал за неправителствените организации в България* <<https://www.ngobg.info/bg/organizations/activity/101818-общоарменски-благотворителен-съюз-парекордзаган.html>> (15.08.2020).

Общоарменски съюз за образование и култура (ОСОК) „Хамаскаин“. – В: *Арменски организации в България и контакти с тях* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

Овян, В. Армянская община Болгарии, 2011 <http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6104> (15.08.2020).

Патриотичният огън на арменците във Варна <<https://www.youtube.com/watch?v=AssL7Y4pLUE>> (22.08.2020).

Сградите на Варна: „Свети Климент“ е първото варненско първоначално девическо училище. – В: *Petel.bg*, 15.07.2013 <https://petel.bg/SGRADITE-NA-VARNA----SVETI-KLIMENT----E-PARVOTO-VARNENSKO-PARVONACHALNO-DEVICHESKO-UCHILISHNE-_45344>.

СОУ „Св. Климент Охридски“ – град Варна. – В: *Biznes Catalog* <<https://biznes-catalog.com/директория/3398-соу-св-климент-охридски-град-варна.html>> (19.08.2020).

Съюз на арменските културно-просветни организации (САКПО) „Ереван“. – В: *Арменски организации в България и контакти с тях* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

ХОМ – Арменско благотворително дружество, кл. „Сосе Майриг“, гр. Пловдив <<https://www.facebook.com/groups/469902636389569/>> (21.08.2020).

Църковно настоятелство. – В: *Арменска апостолическа православна света църква „Св. Саркис“ – Варна* <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/about1-cy21>> (19.08.2020).

REFERENCES

Archives

Nacionalen Centър за Nematerialno Kulturno Nasledstvo (NCNKN), FnAIF, Inv. № 3084, a.e. 1; inv. № 3084, a.e. 2; inv. № 3084, a.e. 6; inv. № 3084, a.e. 10; inv. № 3085, a.e. 6; inv. № 3085, a.e. 7; inv. № 3085, a.e. 8; inv. № 3085, a.e. 15.

Published documents

Danova, N. Bălgarija i bălgarite v grăckata knižnina XVII – sredata na XIX v. Sofija, Paradigma, 2016.

Published studies

Erniasjan, Hr. Pismenost, literatura i obštestvo. – *Literatura i obštestvo*, (Varna), 2011, № 1–2, s. 13.

Erniasjan, Hr., M. Hadžoljan. Armenska knižnina v gr. Varna. – V: *Kulturnoto nasledstvo na Varna. Izvestija na Săjuza na učenite – Varna 2016*. Varna, 2016, s. 27–29.

Hadžoljan, M. Armenski rodove v grad Varna. Varna, STENO, 2010.

Hadžoljan, M. Varnenskata armenska obštnost – izvor na kulturno nasledstvo. – V: *Kulturnoto nasledstvo na Varna. Izvestija na Săjuza na učenite – Varna 2011*. Varna, 2011, s. 44.

Hadžoljan, M., Ž. Bodurova. Pametnici na armenskoto duhovno prisăstvie v gr. Varna. – V: *Kulturnoto nasledstvo na Varna i černomorskija region. Izvestija na Săjuza na učenite – Varna 2018*. Varna, 2018, s. 32.

Hajrabedjan, G. (săst.). Bălgari i armenci zaedno prez vekovete. Sofija, Tangra TanNakRa, 2001.

Hnkanosjan, G. Armenski kulturni ogništa v Bălgarija (1878–1944). Avtoreferat. Sofija, 2018.

Karahasan-Čănar, I. Etničeskijat oblik na Plovdiv i Varna v kraja na XIX vek. – *Liberalen pregled*, 10 juni 2013 <<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/prospects/bulgaria/2082-i>> (19.08.2020).

Krikorjan, R. Armenskata obštnost v Bălgarija. – V: **Markov, G.** Bălgari i armenci. Zaedno prez vekovete. Sofija, Tangra TanNakRa, 2001.

Matanova, T. Bălgarski magazini i obštestveni zavedenija v Germanija i funkciite im kato migrantski institucii. – V: *Hranata – sakralna i profanna*. T. 4. Veliko Tărnovo, Faber, 2018, s. 475–489.

Matanova, T., Vl. Penčev. Etnopredpriemačestvo i medii (Predstavjaneto na ruski realii v ruski obštnostni medii u nas). – *Bălgarski folklor*, 2019, № 4, s. 459–477.

Matanova, T., Vl. Penčev. Etnopredpriemačestvo sred ruskata obštnost v Bălgarija. – *Bălgarska etnologija*, 2020, № 2, s. 155–175.

Matanova, T., Vl. Penčev. Etnospomoštestvovatelstvoto kato konsolidirašt faktor sred bălgarskite obštnosti v čužbina. – V: *Drinovski sbornik*. T. 12. Sofija, Izdatelstvo na BAN, 2019, s. 126–139.

Miceva, E. Armencite v Bălgarija – kultura i identičnost. Sofija, IMIR, 2001.

Muradjan, H., R. Čavušjan (săst.). Ikoni, kartini s religiozen karakter i kamenni nadpisi v armenski hram „Sveti Georgi“, grad Plovdiv. Plovdiv, Armenski apostoličeski pravoslaven hram „Surp Kevork“, 2018.

Ovanezov, L. Edinna i splotena e armenskata obštност vāv Varna. – *Literatura i obštstvo*, (Varna), 2010, № 1, s. 14.

Ovnanjan, S. V. Armeno-bālgarski istoričeski vřazki i armenskite kolonii v Bālgarija prez vtorata polovina na XIX v. Sofija, Nauka i izkustvo, 1972.

Penčev, Vl., T. Matanova. Etnopredpriemačestvoto sred bālgarskite obštности v čužbina i kulturnoto ni nasledstvo. – V: *Bālgarite v čužbina – tolkova blizo, tolkova daleče*. Č. 2. Sofija, Rod, s. 43–74 (elektronen variant: Elektronno spisanie „Ongāl“, 15, 2017 <<http://www.spisanie ONGAL.NET/broi15/06Penchev-Matanova.pdf>> (15.08.2020).

Penev, St. Armencite v Bālgarija. Kn. 1. Varnenskite armenci. Varna, IK Geaprint, 2012, s. 21–24.

Sakarijan, A. Armenskoto čarkovno nastojatelstvo – središte na nacionalen duh i kultura. – *Literatura i obštstvo*, (Varna), 2011, № 1–2, s. 13.

Sarkisjan, S. (sāst.). Istoričeski, kulturni i literaturni kontakti meždū bālgari i armenci. Sofija, Obštónacionalen komitet „75 godini ot masovoto prijutjavane v Bālgarija na spasilite se ot genocida armenci“, 1998.

Štereva, T. Zabavlenija na armenskata obštност vāv Varna. – V: **Nenov, N.** (sāst.). *Tihite armenci. Sbornik naučni materialī ot konferencija v čest na 1700 g. ot priemane to na hristijanstvoto ot armenskija narod*. Sofija, ROD, 2002, s. 82.

Tavitjan, Z. T. Armencite v Bālgarija. Identičnost i istoričeska pamet. Avtoreferat. Plovdiv, 2017.

Topakbašjan, V. Armencite v Bālgarija. – *Evropa* 2001, 2, 2010, s. 17 <http://www.euro2001.net/index.shtml/issues/6_2001/index.shtml?page=statia&file=issues/2_2010/stat_9.html> (19.08.2020).

Matanova, T. Bulgarian Restaurants and Shops in Germany and the USA and Their Functions as Migrant Institutions. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, 2, 2015, No. 3–4, pp. 230–247.

Penchev, V., T. Matanova. Ethnic Entrepreneurship among Bulgarian Communities Abroad and Our Cultural Heritage. – In: **Vukov, N., L. Gergova, T. Matanova, Y. Gergova** (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. Sofia, 2017, pp. 295–323.

Penchev, V., T. Matanova. Ukrainian Ethnic Entrepreneurship in Bulgaria. – *Narodna tvorčist' ta etnologija*, 4, 2020, № 386, pp. 151–163.

Bejlerjan, S. Narodno čitalište „Sveti Sarkis – 2007“ (rākopis), 2020.

Electronic resources

Armencite v Bālgarija: Dejnostta na HOMENĀTMEN v Bālgarija ot načaloto na 1939 g. (1) – Organiziraneto i dejnostta na Rajonnija klon v Bālgarija na Homenātmen. – V: *Ganteh Araratjan*, 16.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1939-1.html>> (19.08.2020).

Armencite v Bālgarija: Požarāt na Armenskoto učilište vāv Varna i tragičnata smārt na arhimandrit Māgārdič Derunjan prez 1896 g. spored armenskija vestnik „Iravunk“, 9 mart 1896 g., Varna. – V: *Ganteh Araratjan*, 8.06.2020 <<https://gantegh.blogspot.com/2020/06/1896-9-1896.html>> (19.08.2020).

Armenska apostoličeska pravoslavna sveta čārkva „Sv. Sarkis“ – Varna <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/>> (19.08.2020).

Armenska Knížarnica <<https://www.hy-bg.net/bg/>> (27.08.2020).

Armenski blagotvoritelen bal <<https://www.youtube.com/watch?v=77TnyfWRZU>> (27.08.2020).

Armenski deca sätvoriha istinski spektakl (snimki). – V: *Marica* <<https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/armenski-deca-satvoriha-istinski-spektakal-snimki>> (21.08.2020).

Armenski kulturno-informacionen centar gr. Plovdiv. – V: *Armenians in Bulgaria* <<http://am.webgga.com/index.php/gradove/33-plovdiv?layout=>>> (21.08.2020).

Armenski organizacii v Bălgarija i kontakti s tjaħ <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

Armensko fizkulturno družestvo „Homenätmen“ <<https://homenetmen.webnode.com/>>.

Bankova, P. Armencite v Bălgarija, 2019 <<https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/armencite-v-balgaria.html>> (15.08.2020).

Cărkovno nastojatelstvo. – V: *Armenska apostoličeska pravoslavna sveta cărkva „Sv. Sarkis“* – Varna <<https://it5859.wixsite.com/armenian-church/about1-cy2l>> (19.08.2020).

Eparhijski savet na AAPC – Bălgarija <<https://www.facebook.com/ESnaAAPCBg/>> (15.08.2020).

Eto kakvo e da si skaut ot HOMENÄTMEN. – V: *DC news*, 30.05.2018 <<https://dcnews.bg/eto-kakvo-e-da-si-skaut-ot-homenatmen/>>.

HOM – Armensko blagotvoritelno družestvo, kl. „Sose Majrig“, gr. Plovdiv <<https://www.facebook.com/groups/469902636389569/>> (21.08.2020).

Istoriya. – V: *Armenski apostoličeski pravoslaven hram „Surp Kevork“* <http://www.surpkevork.com/history.php?news_tip=2> (19.08.2020).

Koordinacionen savet na armenskite organizacii v Sofiya <<https://www.facebook.com/KoordSofia/>> (15.08.2020).

Kulinarnoto bižu „V sveta na armenskata kuhnja“ e večē fakt. – V: *Obštoarmenski blagotvoritelen sājuz* – Plovdiv <<http://agbubulgaria.org/?p=3679>> (29.08.2020).

Nacionalen statističeski institut (NSI) – Naselenie kām 01.03.2001 g. po oblasti i etničeska grupa <<http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm>>

Nastojatelstvo. – V: *Armenski apostoličeski pravoslaven hram „Surp Kevork“* <http://www.surpkevork.com/news.php?news_tip=6> (19.8.2020).

Nepoznatata istoriya: Učilištata vāv Varna i okolnostite i predi Osvoboždenieto. – V: *Informacionna agencija „Černo more“*, 19.12.2017 <<https://www.chernomore.bg/jivot/2017-12-19/nepoznatata-istoriya-uchilishtata-vav-varna-i-okolnostite-y-predi-osvobozhdenieto>>.

NSI – Prebrojavane na naselenieto i žilištniya fond v Republika Bălgarija 2011, Naselenie po etničeska grupa i majčin ezik <<https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx>> (15.08.2020).

Obštoarmenski blagotvoritelen sājuz – Plovdiv <http://agbubulgaria.org/?page_id=2194> (21.08.2020).

Obštoarmenski blagotvoritelen sājuz „Parekordzagan“. – V: *Informacionen portal za nepravitelstvenite organizacii v Bălgarija* <<https://www.ngobg.info/bg/organizations/activity/101818-obštoarmenski-blagotvoritelen-sājuz-parekordzagan.html>> (15.08.2020).

Obštoarmenski sājuz za obrazovanie i kultura (OSOK) „Hamaskain“. – V: *Armeniski organizacii v Bālgarija i kontakti s tjah* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

Ovjan, V. Armjanskaja obština Bolgarii, 2011 <http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6104> (15.08.2020).

Patriotičnijat ogān na armencite vāv Varna <<https://www.youtube.com/watch?v=AssL7Y4pLUE>> (22.08.2020).

Sājuz na armenskite kulturno-prosvetni organizacii (SAKPO) „Erevan“. – V: *Armeniski organizacii v Bālgarija i kontakti s tjah* <<http://armenians.orionbg.net/bg/organizations.php>> (15.08.2020).

Sgradite na Varna: „Sveti Kliment“ e pārvoto varnensko pārvonačalno devičesko učilište. – V: *Petel.bg*, 15.07.2013 <https://petel.bg/SGRADITE-NA-VARNA----SVETI-KLIMENT---E-PARVOTO-VARNENSKO-PARVONACHALNO-DEVICHESKO-UCHILISHHE-_45344>.

SOU „Sv. Kliment Ohridski“ – grad Varna. – V: *Biznes Catalog* <<https://biznes-catalog.com/direktorija/3398-sou-sv-kliment-ohridski-grad-varna.html>> (19.08.2020).

Za pārvī pāt vāv Varna otvori armenski magazin. – V: *Nova Varna* <<https://novavarina.net/2016/08/20/za-pārvi-pāt-vāv-varna-otvori-armenski/>> (27.08.2020).

Armenian Relief Society, Arax Chapter, Varna, Bulgaria / ABD HOM, klon Araks <<https://www.facebook.com/groups/21958729778/about>> (19.08.2020).

VART-BRANDS <<https://www.vart-brands.com/about-us/>>.

ЕМОЦИИ И МИГРАЦИЯ*

Мила Маева**

EMOTIONS AND MIGRATION

Mila Maeva

Summary. The article traces the influence of emotional processes on the migration and mobility of Bulgarians abroad. It is an attempt to conceptualize emotions as a better tool for understanding population movement. The study has several goals. The first is the examination and analysis of the emotions that motivate leaving the homeland, settling, integrating and adapting in the host country. Part of the study are the emotional connections between emigrants from Bulgaria and their attachment to the homeland and the search for and finding a new home.

The article is based on fieldwork studies of Bulgarian cases from France, Great Britain and Norway. Ethnographic qualitative research and semi-structured interviews, personal history (autobiographical) methods and narrative analyses conducted from 2001 to 2017 were used as the main methodology. Ethnographic description and analysis of emotions such as excitement, anger, fear, guilt, hope, disappointment and joy, etc. will contribute to an in-depth look at the topic of migration.

Keywords: emigration, emotions, Bulgarians abroad, nostalgia, adaptation, integration

Ключови думи: емиграция, емоции, българи зад граница, носталгия, адаптация, интеграция

Въпреки че емоциите заемат централно място в човешкия живот, доскоро етнологията и антропологията само частично се фокусираха върху тяхната интерпретация, върху различията им в межкултурен аспект или върху универсалното им значение. Доколкото се изследват, те са обект на психологическата антропология. Дисциплинарното пренебрегване на такъв ключов аспект от човешкото състояние и поведение е особено забележително, тъй като антрополозите отдавна разчитат на емоционалните вза-

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Мила Маева – доц. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: mila.maeva@iefem.bas.bg [Mila Maeva – Assoc. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Science, e-mail: mila.maeva@iefem.bas.bg].

имоотношения, на съпричастността и емпатията, за да спечелят доверието на своите събеседници. Освен това те често намират връзките, установени по време на изследванията, за едни от най-силните в живота им¹.

Според Чарлз Линдхолм антрополозите/етнолозите дори избягват да изучават емоции. Всъщност става въпрос за известни противоречия по проблема. От една страна, учените разчитат на емоции (като любопитство и емпатия) по време на разговори със събеседниците си в рамките на теренните си изследвания². Те очакват да влязат в контакт с представителите на местните общности, да бъдат приети в рамките им и да се чувстват като част от тях. От друга страна, по време на анализа си изследователите бягат от субективизма и се стремят към максимално „обективно“ изследване. Също така често пъти антрополозите/етнолозите вярват, че не може директно да наблюдават емоциите на даден човек по начина, по който на пример може директно да се наблюдава дадено поведение или културно явление. Но какво е емоцията, след като не може да се наблюдава директно? Това е чувство, което е притежание, пряко познато само на човека, на когото принадлежи³.

За да оправдаят отказа си от изследване на емоциите, антрополозите/етнолозите често се облягат на възгледите на Е. Дюркем и М. Мос. Според тях емоциите не могат да бъдат изучавани, защото са променливи, смесени, трудни за дефиниране и като цяло извън обхвата на научния анализ. Според двамата френски изследователи емоциите са много „деликатни“ и субективни, трудни за описване и още повече за изследване и следователно не са подходящ предмет за изследване от антрополози, търсещи „по-ясни“ и емпирични теми⁴. Емоциите често се определят като импулсивни, хлъз-

¹ Свр. с: **Jenkins, R.** Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power. – *Journal of Ethnic and Racial Studies*, 17, 1994, No. 2, pp. 197–223; **Lutz, C., G. M. White.** The Anthropology of Emotions. – *Annual Review of Anthropology*, 15, 1986, No. 1, pp. 405–436; **Rorty, A.** Explaining Emotions. Berkeley, University of California Press, 1980; **Solomon, R. C.** Emotions and Anthropology: The Logic of Emotional World Views. – *Inquiry*, 21, 1978, No. 1, pp. 181–199.

² **Lindholm, Ch.** An Anthropology of Emotion. – In: **Casey, C., R. B. Edgerton** (eds.). *A Companion to Psychological Anthropology*. Blackwell Publishing, 2004, pp. 1–2 <http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?id=g9780631225973_chunk_g97806312259736> (10.12.2010); **Lindholm, Ch.** Culture and Identity: The History, Theory, and Practice of Psychological Anthropology. Oxford, Oneworld Publications, 2007.

³ **Solomon, R. C.** Цит. съч., 181–199.

⁴ **Durkheim, E., M. Mauss.** Primitive Classification. Chicago, University of Chicago Press, 1963.

гави, размити. Това значи, че те се възприемат като по-малко значими от възприятията, знанията, опита (индивидуален или общностен) и социалните процеси например⁵.

Методологическото изследване на индивидуализма поставя емоциите като собственост на хората и предполага, че личното им преживяване е основано преди всичко на персоналния социален опит, така наречения „контекст“⁶. Мястото на емоциите в културата се признава в широк смисъл. Пример за това е понятието „лексикон на емоциите“ („emotion lexicon“), съставен от индивиди от една „културна група“, където последният термин означава „говорещи на един и същи език“. Изследователите откриват, че носителите на даден език споделят обща когнитивна структура на емоции⁷.

Когато се говори за миграция/мобилност и емоции, основните недостатъци на изследванията могат да бъдат синтезирани в няколко посоки. На първо място, малко внимание се отделя на емоционалното възприемане на приемащата държава и повече – на отношението към родината, връзките и чувствата към нея, спомените и идеите за завръщането. Друг научен аспект е фокусиран върху съществуването на носталгията, както и върху мита за завръщането.

Превръщането на емоциите във фундаментален обект при изследване на мобилността/миграцията допринася за преосмисляне на „емоционалната структура“ на обществата. Фокусирането върху тях ще даде нов поглед върху взаимодействието на емигрантите върху движението и неговото осмисляне, върху създаването и функционирането на мрежите и върху тяхното състояние. Емоциите играят ключова роля както върху мотивацията за напускане, върху трансграничното и транснационалното движение като процес, така и върху адаптацията и интеграцията в приемащите общества. Не на последно място, фокус на проучването е поставен и върху емоционалните аспекти на мигрантската идентичност като чувството принадлежност. Една от характеристиките на транснационалната мобилност, която е от особено значение в живота на отделните мигранти, е отдалечаването от места, замислени като „дом“ или далеч от „зоната на комфорт“. При миграцията хората трябва да напуснат дома си като къща или жилище, за да пребивават временно или постоянно на място, което поне първоначално е непознато, и

⁵ **Beatty, A.** Anthropology and Emotion. – *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.), 20, 2014, pp. 545–563; **Beatty, A.** Emotional Worlds: Beyond an Anthropology of Emotions. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

⁶ **Lutz, C., G. M. White.** Цит. съч.

⁷ **Kovecses, ZI.** Metaphor and Emotion Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge, Cambridge University Press, 2000; **Wierzbicka, A.** Emotion and Culture: Arguing with Martha Nussbaum. – *Ethos*, 31, 2004, No. 4, pp. 577–600.

тези движения са основната причина за противоречиви чувства като вълнение, гняв, страх, вина, надежда, разочарование и радост и т.н.

Статията се основава на етнографско качествено изследване и включва директно интервюиране, методи на автобиографични истории и анализи на наративи. Теренните материали са събрани в резултат на поредица от етнографски изследвания в различни части на Великобритания (2007–2013), Франция (2011–2013), Норвегия (2015) и България (2007–2017). Това изследване е фокусирано изцяло върху емигранти с български етнически произход, принадлежащи към първото поколение, заселени (временно или постоянно) във Великобритания, Франция и Норвегия. Тъй като е насочено към транснационалните практики, то се базира на мултилокално теренно етнографско проучване. Изследването е насочено не само към движението на мигрантите между много места, но и към формирането на социокултурния живот чрез взаимодействие между различни локалности⁸. Проучването е реализирано сред три групи българи: 1) емигранти в Англия, Франция и Норвегия, които все още живеят там, 2) българи, които са се установили за постоянно, но се завръщат за кратко в България и 3) роднини и приятели на мигранти, тъй като емиграцията е мотивирана и подкрепена от други. Чрез методите на устната история и етнографското наблюдение изследването проследява връзката между миграцията, установяването, културното наследство и емоциите. Статията се основава и на етнографско онлайн проучване на български емигранти, настанили се в изследваните държави. То използва методите на виртуалната етнография и по-специално онлайн качествено изследване на разкази от различни емигрантски форуми и сайтове, създадени от или за български емигранти във Великобритания и Норвегия⁹.

Статията си е поставила за цел проучване на влиянието и отражението на многопосочните движения в чужбина и обратно върху емоционалните процеси сред българите. Изследването се фокусира върху емоционалните измерения на миграцията, като тук то ще обхване само определени теми.

⁸ **Marcus, G.** Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. – *Annual Review of Anthropology*, 24, 1995, pp. 95–117; **Parsons Dick, H., L. Arnold.** Multisited Ethnography and Language in the Study of Migration. – In: **Canagarajah, S.** (ed.). *The Routledge Handbook of Migration and Language*. New York/London, Routledge, 2017, pp. 397–412.

⁹ **Boellstorff, T., B. Nardi, C. Pearce, T. L. Taylor, G. E. Marcus** (eds.). *Ethnography and Virtual Worlds: A Handbook of Method*. Princeton, Princeton University Press, 2012; **Hjorth, L., H. Horst, A. Galloway, G. Bell** (eds.). *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. New York and London, Routledge, 2016; **Hine, Ch.** *Virtual Ethnography*. London, SAGE Publications, 2000; **Hine, Ch.** *Virtual Methods*. Oxford, SAGE Publications, 2005; **Kozinets, R.** *Netnography: Redefined*. London, SAGE Publications, 2015.

Проучването се стреми да концептуализира емоциите като по-добър инструмент за разбиране на мобилността. Изследователският интерес е насочен към емоционалните връзки между мигранти от България в приемащите страни и тяхната привързаност към родината. Също така обръща внимание на емоциите като мотиватори за движението на населението. Емоционалната подкрепа от останалите сънародници в чужбина и от роднините вкъщи също е част от изследването. Тук не описвам изследователския контекст на българите, заселили се в трите страни, обект на проучване, а представям отделни примери за емоционални реакции в процесите на преселване, адаптация и интеграция на емигрантите.

Емоциите и решението за емиграция

Изследванията на мобилността и миграцията в постмодерните общества винаги се фокусират върху политическите, икономическите или социалните причини за движението. В мнозинството от тях мигрантът е описан като рационален Homo economicus, решаващ да напусне родината само след сложни изчисления относно предполагаемите ползи от миграцията, които надвишават очакваните разходи за заминаване или разходите за престой в приемащата държава¹⁰. Разказите обаче правят видими по-големите вариации в мотивацията за миграция.

Основната емоция, свързана с решението за мобилност и напускане на родината, е разочарованието. Движението в чужбина е провокирано от българското разочарование от ситуацията в страната, трудната реализация и често невъзможността да се осигури поминък на семейството. За много българи решението за напускане на родината е изцяло практично и е продиктувано от търсенето на финансови решения. Често пъти дори става въпрос за физическото оцеляване на семействата: „Мислехме дали ще оцелеем!“¹¹. Историите за периода на преход в страната, настъпил след 10 ноември 1989 г., който все не приключва, често се припокриват с последиците от глобалната финансова криза, засягаща страната през 2009 и 2010 г. За много българи причините за напускането на дома е „перманентната криза в страната“, която е свързана освен с безработицата и ниското

¹⁰ Martiniello, M., A. Rea. The Concept of Migratory Careers: Elements for a New Theoretical Perspective of Contemporary Human Mobility. – *Current Sociology*, 62, 2014, pp. 1079–1096.

¹¹ Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН (по-нататък: АИЕФЕМ) № 979-III. Българската емиграция във Великобритания, записала М. Маева, с. 50.

заплащане също така с липсата на бизнес перспективи и възможности за развитие, професионален растеж и „нормален живот“. Новите емигранти са привлечени от високия жизнен стандарт и подходящото възнаграждение, които отговарят на квалификацията и образованието на емигрантите:

*Трябваше да работя за 1000–1200 лева в България и знанията и способностите ми струваха повече.*¹²

*Тук имате достатъчно пари, за да живеете нормален живот и не мислите как да оцелеете.*¹³

Разочарованието от България често пъти е много силно и допринася за цялостен отказ от живота тук:

*Аз от много малка знаех, че няма да стоя там (в България – б. а., М. М.). На турнета ходих като музикант. Аз от много млада разбрах, че има нещо лошо в тази държава, нещо много кофти. Не ми харесва там (в България – б. а., М. М.).*¹⁴

От друга страна, освен разочарование животът в родината е описан като постоянен стрес, стигащ до „лудост“, и липса на свободно време. Затова и като част от мотивите за живота зад граница интервюираните българи поставят нуждата от сигурност и спокойствие, които се определят от високия стандарт на живот в приемащите държави. За голям брой от емигрантите, особено младите и наскоро завършили училище или университет, настаняването във Великобритания или Франция и постигането на „добър живот“ е пряко свързано със завършване или продължаване на образованието. Британското образование с високо качество и конвертируемост и повечето възможности за кариерно развитие са мотиви за по-младите българи. За по-възрастните емигранти заселването на Острова позволява по-добро бъдеще за техните деца:

*Мога да дам добро образование на детето си и да започна добър живот. Това е невъзможно в България.*¹⁵

*Аз съм просто инструмент. Помагам на синовете си. След няколко години, когато те завършват и поемат по пътя си, знам къде ще отида.*¹⁶

¹² Пак там, с. 37.

¹³ Пак там, с. 50.

¹⁴ Пак там, № 983-III. Българската емиграция във Великобритания, записала М. Маева, с. 21.

¹⁵ Пак там, № 979-III..., с. 28.

¹⁶ Пак там, № 970-III..., с. 14.

Други чисто емоционални мотиви също стоят в основата на историите на българите, предопределящи тяхното установяване във Великобритания или във Франция. Много от тях споделят привързаността си към английския или френския език и култура и особено към английската/френската музика. Според българите изучаването на английски/френски език в училище също е предпоставка за избора на дестинация за заселване, а и това неминуемо им дава известна сигурност в процеса на емиграция. Други са водени единствено от желанието да живеят извън България: „Аз от малък съм прозападно настроен. Англия ми харесва, защото не е нито Европа, нито Америка“¹⁷.

Емоционалността е свързана и с любопитството да се види и да се пребивава в чужбина, да се усети „западно“, за синоним на което се възприемат английското/френското общество и култура. Тази мотивация е водеща особено за младите имигранти, които рядко са напускали България, преди да пристигнат в приемащата държава. Според една българка: „Харесвам Англия. Тук ми харесва, има много забавления – мюзикъли, театри, концерти. Не е като в България – само работа и кафе“¹⁸. Според другия събеседник: „Париж е център на световната култура“ (анонимен, ок. 30 год., висше образование). Младите имигранти, особено тези от по-малките градове, са впечатлени от забързания начин на живот и културното оживление, които трудно се реализират у дома. За много млади хора мобилността е и преход от детството към растежа и зрелостта. По време на транснационално преместване те печелят и своята самостоятелност, поемат новата си социална роля като трансформация, която се случва далеч от контрола на родителите и роднините.

Емоции и заселване в приемащата държава

Разказите на българите за настаняването им в приемащите държави показват, че придвижването и особено заселването е стресиращо преживяване¹⁹. Животът в различното и мултикултурно общество допринася за придобиване на знания, но и болезнен опит. Пристигналите трябва да се адаптират в новата среда, променяйки своята културна и ценностна система. Несъответствието на статуса и/или възприемането, на дискриминация

¹⁷ Пак там, № 969-III..., с. 20.

¹⁸ Пак там, № 979-III..., с. 50.

¹⁹ Спв. с **Benish-Weisman, M.** Between Trauma and Redemption: Story Form Differences in Immigrant Narratives of Successful and Unsuccessful Immigration. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40, 2009, No. 6, pp. 953–968.

е отбелязано от емигрантите²⁰. Част от високообразованите българи често са принудени да работят първоначално като общи работници или чистачи до легализиране на документите или полагане на изравнителните изпити в приемащата държава. Често пъти този период продължава няколко години:

Губии позиции – тук започваи от най-ниското стъпало. Постоянно си мислиш дали си заслужава. После ни разрешиха да получим бизнес визи и така всички станахме бизнесмени – миеи чинии, но си бизнесмен... Тук има много интелигентни хора. Жената, която ни прави сайта, е работила за Майкрософт в България. Има един летец от българската армия, но тук не му признават опыта и го слагат на най-ниското ниво.²¹

Новата по-ниска социална позиция е подсилена и от обидното отношение спрямо новодошлите в началните периоди на заселване:

Най-много на мен ми креяха, защото знаеха, че съм режисьор. Взимаха ме по партита, омешах се с богатшите. Много обидно ми беше. Самите англичани смятаха, че ние подбиваме цените. А и тая пропаганда против нас. А и тоя имидж. Тия хора, които идват тука, 50 процента са дребни мошеници. И те като сложат тежките пропаганди по време на Студената война и иди оспорвай. Просто те гледат, че си мърляч, че си нещастник. Никой не вярваше, че съм режисьор.²²

Този срыв в социалната йерархия се приема от българите като обида и разочарование и е свързан с много негативни чувства:

Чистех в хотел стаи, плакала съм всеки ден, защото аз слязох от сцената, защото, след като се разделям с него и го напускам, се оказва, че нямам нито една стотинка. Една англичанка ми подаде ръка и аз отидох да работя в хотела. Аз всеки ден вървах и плачех: „Откъде дойдох и къде съм сега!“²³

Тази ситуация несъмнено води до депресия, влошаване на самочувствието и силно желание за връщане у дома, което с времето обаче става все

²⁰ Срв. с Ekblad, S., A. Abazari, N. Eriksson. Migration Stress-Related Challenges Associated with Perceived Quality of Life: A Qualitative Analysis of Iranian Refugees and Swedish Patients. – *Transcultural Psychiatry*, 36, 1999, pp. 329–345.

²¹ АИЕФЕМ, № 979-III..., с. 19–20.

²² Пак там, № 983-III..., с. 95

²³ Пак там, с. 16–17.

по-трудно да се реализира поради постепенното прекъсване на връзките с родината, със семействата, с близките и познатите, както и поради забравянето на системата в България.

От друга страна, когато става въпрос за висококвалифицирани мигранти, които са в състояние незабавно да влязат в социалната среда и да започнат работа на висока позиция, често далеч по-висока от тази в родната страна, това разочарование липсва и е заменено с удовлетворение от приемащата държава.

Взимайки решението за живот зад граница, често пъти българите плащат както висока социална цена, свързана с отделянето от семейство, близки, роднини и приятели, така и емоционална, предопределена от тъгата по останалите в България и родното място²⁴. Много от интервюираните разказват, че напускатки България, са били изправени пред психологически състояния като тъга и депресия. Особено интересно е, че тези емоции са много по-силни сред децата, които пристигат в новата държава в съзнателна възраст. Многобройни са разказите за подрастващи, които отказват да общуват с връстниците си в Англия и мечтаят единствено за летните ваканции при бабите и дядовците си в България:

*Имаше едно момче. На него много му беше мъчно за България. Той живееше с майка си. Те много искаха да помагат на българи. Той дори си имаше една възглавничка от България и само си я гушкаше. Миличкият, много му беше мъчно за България!*²⁵

Често пъти първоначално животът на емигрантите е свързан с усещането за самота, тъй като става въпрос за живот извън родната среда, далеч от родители, деца, приятели и роднини. Наративите описват разделените семейства и деца, останали в родината. Много от интервюираните прекарват почивните си дни в телефонни разговори (или чрез Вайбър, Скайп или Месинджър) с членове на семейството и приятели, останали в България, като се опитват да скъсят разстоянието и да намалят тъгата.

Негативните чувства като тъга, депресия, самота и носталгия се засилват в периодите, когато емигрантите нямат възможност да пътуват, преди легализиране на документите или преди получаване на документи за постоянно пребиваване, когато е нужен по-дълъг престой в приемащата държава и се налагат раздели със семействата за продължителни периоди:

Ние се събирахме няколко българи. Имаше носталгия, защото, за да си отидеш, нямаш пари, а и след скандала (с визите през 2004 г. –

²⁴ Triandafyllidou, A., R. Gropas. "Voting with Their Feet": Highly Skilled Emigrants from Southern Europe. – *American Behavioral Scientist*, 58, 2014, No. 12, pp. 1614–1633.

²⁵ АИЕФЕМ, № 970-III..., с. 20.

б. а., М. М.) *задържаха паспортите година и нещо и не можеш да напуснеш страната, без да си си оправил документите.*²⁶

Невъзможността за завръщане и ограниченията²⁷ са причината българите да казват, че тъгата е много по-силна в началото на заселването, отколкото на по-късен етап. Това се дължи на факта, че първоначално емигрантите са се фокусирали върху финансовите ползи от миграцията, необходимостта от възстановяване на средствата, инвестирани в това начинание, и нуждата от доказване в новата ситуация. Именно по тази причина те нямат възможност да напуснат приемащата страна и да се връщат често в родното си място²⁸.

Някои от българите в трите изследвани държави заявяват, че се събират, за да си припомнят живота в родината, докато при други носталгията не съществува и дори не се интересуват от миналото²⁹. Въпреки че тази емоция се осмисля като емигрантски опит³⁰ и разделя българите на пръв поглед, тя е видима при всички, но има различни проявления. Част от носталгията е възгледът за дома, представен в идеализиран вид, и страданието на емигрантите, че не се чувстват уютно в приемащата държава³¹. Тъгата по родното място придобива различни изрази. Тя често е свързана със семейни събирания и ежедневни контакти с приятели и другари. Затова и усещането за самота и тъгата най-силно се появяват по време на празниците, когато семействата се събират в България:

*Носталгия... по празниците. На Коледа – носталгия, защото, като се сетиш, че колят прасето, и те хваща носталгията, липсват ти*³².

Подобно на другите мигранти от Източна Европа и българите не се стремят толкова към „по-добър живот“, колкото към „нормално същест-

²⁶ Пак там, № 983-III..., с. 95.

²⁷ Вж. Akhtar, S. 'Someday' and 'If Only' Fantasies: Pathological Optimism and Inordinate Nostalgia as Related Forms of Idealization. – *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 44, 1996, No. 3, pp. 723–53.

²⁸ Срв. с Маева, М. Българската емиграция в Англия – минало и настояще. София, Парадигма, 2017.

²⁹ Вж. Иванова, Е. Паметта за комунизма: носталгия, травма, присмех, срам и забрава. – В: Груев, М., Д. Мишкова (съст.). Българският комунизъм: дебати и интерпретации. София, Рива, с. 21–30.

³⁰ Срв. с Ritivoi, A. D. Yesterday's Self: Nostalgia and the Immigrant Experience. Boston, Rawman & Littlefield Publishers, 2002, p. 3.

³¹ Пак там, с. 25.

³² АИЕФЕМ, № 983-III..., с. 52.

вуване³³: „Тук (в Англия – б. а., М. М.) имаш пари да живееш нормално, а не мислиш как да оцелееш“³⁴. Затова, живеейки и работейки зад граница, българите успяват да постигнат добър жизнен стандарт. Финансовата стабилност, която осигурява емиграцията, поражда и редица положителни емоции. За мнозинството от интервюираните заселването в новата държава допринася за спокойствието и чувството за стабилност независимо от напрегнатото ежедневие и тежката трудова ангажираност:

И другото, което ми харесва, че щом имаш работа, ако не трябва да събираш пари или да пращаш пари в България, дори и да работиш на непълно работно време, нямаш грижи. Можеш да си живееш прилично, да не си броиш стотинките за хляба. Тук можеш да живееш нормално. Не да си мислиш дали да си купиш някаква мръвчица или пак ще сварии ориз... Тук, ако работиш, това не е проблем. А в България дори и да работиш – това пак е проблем. От тази гледна точка тук се живее много по-спокойно, тук е по-добре. Много по-спокойно е.³⁵

В наративите емиграцията довежда до положителна промяна и спомага за сплотяването на семейството, а децата се чувстват по-спокойни. Според едни от събеседниците новият живот в Норвегия допринася за засилване на семейните връзки:

Като дойдохме тук, станахме семейство. Съвършиваш работа в 16 часа, прибираш се към 16:30 часа, хавате, това се казва middag, „ранна вечеря“, цялото семейство се събира. Имате време за децата, за хоби, за спорт. Като гледам приятелите си в България колко работят и за какви пари, нямам желание да се върна обратно там. Може би един ден, като се подобрят нещата.³⁶

³³ Burrell, K. Staying, Returning, Working and Living: Key Themes in Current Academic Research Undertaken in the UK on Migration Movements from Eastern Europe. – *Social Identities*, 16, 2010, No. 3, pp. 297–308; Manolova, P. Bulgarian Migration to England – the Influential Power of the Imaginary West. – In: Hristov, P. (ed.). *Contextualizing Changes: Migrations, Shifting Borders and New Identities in Eastern Europe*. Sofia, Paradigma, 2015, pp. 169–179; Pavlova-Hannam, G. Contemporary Migration of Bulgarians to Northeast England: Representations and Responses. – In: Hristov, P. (ed.). *Contextualizing Changes: Migrations, Shifting Borders and New Identities in Eastern Europe*. Sofia, Paradigma, 2015, pp. 157–168.

³⁴ АИЕФЕМ, № 979-III..., с. 50.

³⁵ Пак там, № 983-III..., с. 24.

³⁶ Пак там, № 994-III. Българската емиграция в Норвегия, гр. Осло, записала М. Маева, с. 16.

Важна част от емоциите, съпровождащи заселването в приемащата държава, са пряко свързани с адаптацията и интеграцията в новото общество. Успехите в тази насока пораждат не само спокойствие, но и гордост сред емигрантите. Легализирането на документите, получаването на постоянно пребиваване, получаването на добро образование (собствено или на децата), развитието на успешен бизнес и закупуването на имоти в приемащата държава допринасят за самочувствието на емигрантите. Гордост предизвиква дори и приятелството с местни, което е стъпка към приемането в обществото:

*Тази година ходихме за първи път откакто съм в Англия, ходихме с колежките англичанки на пъб. Това е голямо постижение. Значи са ме приели. Бях много щастлива.*³⁷

Способността им да се справят в новото мултикултурно общество, бързото издигане в обществената йерархия и постигането на висок жизнен стандарт носят удовлетворение и са повод за възторг от постигнатите успехи.

Заклучение

Изследването на емигрантски наративи от три държави показва, че емоциите са неразделна част от мобилността и миграцията. Те предопределят и влияят върху различните етапи на миграционния процес – от напускането на родината, провокирано от разочарованието и отчаянието, през настаняването, водено от културния и социалния шок, до адаптирането и интегрирането в новата държава, свързани с гордостта от успехите и постигнатото спокойствие. Те са предизвикани преди всичко от нарушаването на „зоната на комфорт“, но и от изграждането на нова, което се случва при заселването. Емоциите, които се пораждат в резултат на комплексните проблеми, възникващи при придвижването и заселването, до голяма степен не зависят от контекста на приемащата страна. Емигрантският „лексикон на емоциите“ е в пряка зависимост от редица фактори, като образованието и социалната принадлежност и не на последно място – от възрастта. Например особено силни са емоционалните връзки с родината и родното сред децата и по-възрастните българи. Емоциите имат и силни времеви зависимости и са постоянно променящи се. Така заедно с процеса на приспособяване към приемащото общество се случва преминаването от негативния към положителния емоционален спектър. Не на последно място

³⁷ Пак там, № 983-III..., с. 41.

трябва да се отбележи, че спецификите на емоционалното възприемане на движението са пряко предопределени от опита на мигрантите, от техните познания за приемащата страна, за езика и културата ѝ. Подготвеността на емигрантите в тези насоки е основната предпоставка за по-малкия стрес и културен шок при движението, а оттук предопределя по-лесната адаптация и интеграция в приемащата държава и по-слабата негативна емоционална натовареност.

Изследването на емоциите представлява друг дискурс на трансграничните и транснационалните движения. Насочването на етнологичното внимание към емоционалността и емоционалното оценяване на мобилностите и миграциите от събеседниците допринася за задълбоченото разбиране на тези процеси. Те обясняват мотивите, решенията, поведението и възгледите на емигрантите, като показват тяхната силна емоционална зависимост и предопределеност на поведението им.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей (АИЕФЕМ) – БАН, Инв. № 979-III. Българската емиграция във Великобритания, записала М. Маева; Инв. 983-III. Българската емиграция във Великобритания, записала М. Маева; Инв. № 994-III. Българската емиграция в Норвегия, гр. Осло, записала М. Маева.

Изследвания

Иванова, Е. Паметта за комунизма: носталгия, травма, присмех, срам и забрава. – В: **Груев, М., Д. Мишкова** (съст.). *Българският комунизъм: дебати и интерпретации*. София, Рива, с. 21–30.

Маева, М. Българската емиграция в Англия – минало и настояще. София, Парадигма, 2017.

REFERENCES

Archives

Arhiv na Institutata za etnologija i folkloristika s Etnografski muzej (AIEFEM) – BAN, Inv. № 979-III. Bălgarskata emigracija vāv Velikobritanija, zapisala M. Maeva; Inv. 983-III. Bălgarskata emigracija vāv Velikobritanija, zapisala M. Maeva; Inv. № 994-III. Bălgarskata emigracija v Norvegija, gr. Oslo, zapisala M. Maeva.

Published studies

Ivanova, E. Pametta za komunizma: nostalgia, travma, prismeh, sram i zabrava. – V: **Gruev, M., D. Miškova** (săst.). *Bălgarskijat komunizăm: debati i interpretacii*. Sofija, Riva, s. 21–30.

Maeva, M. Bălgarskata emigracija v Anglija – minalo i nastojašte. Sofija, Paradigma, 2017.

Beatty, A. Anthropology and Emotion. – *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.), 20, 2014, pp. 545–563.

Beatty, A. Emotional Worlds: Beyond an Anthropology of Emotions. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

Benish-Weisman, M. Between Trauma and Redemption: Story Form Differences in Immigrant Narratives of Successful and Nonsuccessful Immigration. – *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40, 2009, No. 6, pp. 953–968.

Boellstorff, T., B. Nardi, C. Pearce, T. L. Taylor, G. E. Marcus (eds.). Ethnography and Virtual Worlds: A Handbook of Method. Princeton, Princeton University Press, 2012.

Burrell, K. Staying, Returning, Working and Living: Key Themes in Current Academic Research Undertaken in the UK on Migration Movements from Eastern Europe. – *Social Identities*, 16, 2010, No. 3, pp. 297–308.

Durkheim, E., M. Mauss. Primitive Classification. Chicago, University of Chicago Press, 1963.

Ekblad, S., A. Abazari, N. Eriksson. Migration Stress-Related Challenges Associated with Perceived Quality of Life: A Qualitative Analysis of Iranian Refugees and Swedish Patients. – *Transcultural Psychiatry*, 36, 1999, pp. 329–345.

Hine, Ch. Virtual Ethnography. London, SAGE Publications, 2000.

Hine, Ch. Virtual Methods. Oxford, SAGE Publications, 2005.

Hjorth, L., H. Horst, A. Galloway, G. Bell (eds.). The Routledge Companion to Digital Ethnography. New York and London, Routledge, 2016.

Jenkins, R. Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power. – *Journal of Ethnic and Racial Studies*, 17, 1994, No. 2, pp. 197–223.

Kovecses, ZI. Metaphor and Emotion Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Kozinets, R. Netnography: Redefined. London, SAGE Publications, 2015.

Lindholm, Ch. An Anthropology of Emotion. – In: **Casey, C., R. B. Edgerton** (eds.). *A Companion to Psychological Anthropology*. Blackwell Publishing, 2004, pp. 1–2.

Lindholm, Ch. Culture and Identity: The History, Theory, and Practice of Psychological Anthropology. Oxford, Oxford University Press, 2007.

Lutz, C., G. M. White. The Anthropology of Emotions. – *Annual Review of Anthropology*, 15, 1986, No. 1, pp. 405–436;

Manolova, P. Bulgarian Migration to England – the Influential Power of the Imaginary West. – In: **Hristov, P.** (ed.). *Contextualizing Changes: Migrations, Shifting Borders and New Identities in Eastern Europe*. Sofia, Paradigma, 2015, pp. 169–179.

Marcus, G. Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. – *Annual Review of Anthropology*, 24, 1995, pp. 95–117.

Martiniello, M., A. Rea. The Concept of Migratory Careers: Elements for a New Theoretical Perspective of Contemporary Human Mobility. – *Current Sociology*, 62, 2014, pp. 1079–1096.

Parsons Dick, H., L. Arnold. Multisited Ethnography and Language in the Study of Migration. – In: **Canagarajah, S.** (ed.). *The Routledge Handbook of Migration and Language*. New York/London, Routledge, 2017, pp. 397–412.

Pavlova-Hannam, G. Contemporary Migration of Bulgarians to Northeast England: Representations and Responses. – In: **Hristov, P.** (ed.). *Contextualizing Changes: Migrations, Shifting Borders and New Identities in Eastern Europe*. Sofia, Paradigma, 2015, pp. 157–168.

Ritivoi, A. D. Yesterday's Self: Nostalgia and the Immigrant Experience. Boston, Rawman & Littlefield Publishers, 2002.

Rorty, A. Explaining Emotions. Berkeley, University of California Press, 1980.

Solomon, R. C. Emotions and Anthropology: The Logic of Emotional World Views. – *Inquiry*, 21, 1978, No. 1, pp. 181–199.

Triandafyllidou, A., R. Gropas. “Voting with Their Feet”: Highly Skilled Emigrants from Southern Europe. – *American Behavioral Scientist*, 58, 2014, No. 12, pp. 1614–1633.

Wierzbicka, A. Emotion and Culture: Arguing with Martha Nussbaum. – *Ethos*, 31, 2004, No. 4, pp. 577–600.

СЪКРАЩЕНИЯ

АИЕФЕМ	Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН
БЕ	Българска етнология
БФ	Български фолклор
Год. СУ	Годишник на Софийския университет
ДА	Държавен архив
ДАРСМ	Државен архив на Република Северна Македонија
ДВ	Държавен вестник
ИДА	Известия на Държавните архиви
ИИИ	Известия на Института по история
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИПр	Исторически преглед
ИФ	Исторически факултет
КМФ	Колекция микрофилми
МПр	Македонски преглед
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София
НБКМ–БИА	Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София
ОНС	Обикновено народно събрание
ПСПБКД в Средец	Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец
Сн.	снимка
сп.	спомен
СПб.	Санкт-Петербург
ФнаИФ	Фоноархив на Националния център за нематериално културно наследство при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките

ФТАИФ	Фотоархив на Националния център за нематериално културно наследство при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките
ЦДА	Централен държавен архив – София
BHR	Bulgarian Historical Review
BOA, Istanbul	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul
BOA, Istanbul, TD	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Tapu tahrir defterleri
BOA, Istanbul, KK.d.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Kamil Kepeci Defterleri (Mevkufat Kalemi)
BOA, Istanbul, MAD.d.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Maliyeden Müdevver Defter
HDA	Hrvatski državni arhiv – Zagreb

МИГРАЦИИ, ОБЩНОСТИ И КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Българска
Първо издание

Редактор *Албена Накева*
Художник на корицата *София Попйорданова*
Графичен дизайнер *Ваня Кривокапова*

Формат 70 × 100/16
Печатни коли 34,50

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.press.bas.bg

ISBN (print) 978-619-245-131-8
ISBN (online) 978-619-245-173-8

DOI 10.7546/MCCHH.2021

www.press.bas.bg

9 786192 451738